

**Գրքի տպագրությունը հովանավորել է
«Сторо́жесвѣ» ՓԲԸ-ի գլխավոր տնօրեն,
Մոսկվայում բնակվող ջափախրահայ
Ստեփան Ալեքսանի Հակոբյանը**

WOLFGANG GUST (Hg.)

ՎՈՒՃԳԱՆԳ ԳՈՒՄՍ (Նր.)

**DER VÖLKERMORD
AN DEN ARMENIERN
1915-1916**

**Dokumente aus dem Politischen Archiv
des deutschen Auswärtigen Amts**

**JEREVAN
2005**

ՀԱՅԿԱՍՏԱՆԻ ԳԵՂԱՐԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻ ՓՈՒՍՏԱԿԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆ

**ՆԱՅԵՐԻ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ
1915-1916**

**Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության
քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից**

**ԵՐԵՎԱՆ
2005**

ՀՏԴ 94Է (479.25)

ԳՄԴ 63.3 (ՀՀ)

Վ 798

Գերմաներենից թարգմանեց և հրատարակության նախապատրաստեց՝ Ռուզան Բորիսի Յորդանյանը

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Վ 798 Վոլֆգանգ Գուստ.

Հայերի ցեղասպանությունը 1915-1916 (Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից). Եր. «Գրական հայրենիք» («Հայաստան»), 2005թ., 488 էջ:

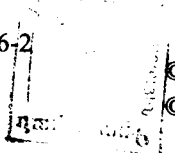
Գրքում զետեղված են Գերմանիայի արտգործնախարարության քաղաքական արխիվի հայերի ցեղասպանությանը վերաբերող փաստաթղթեր, որոնք հայերեն տպագրվում են առաջին անգամ: Փաստաթղթերի գերմաներեն ժողովածուն, որը հայերենի համեմատ կրկնակի ծավալ ունի, կազմել և հրատարակել են Վոլֆգանգ Գուստը և նրա կինը՝ Ջիզրիդ Գուստը:

Փաստաթղթերի սույն ժողովածուն կարող է մեծապես հետաքրքրել ոչ միայն զիտնականներին, այլև ընթերցողների շրջանակներին:

Գ 0503020913 արտ.
701(01)2005

ԳՄԴ 63.3 (ՀՀ)

ISBN 5-540-01996-2

© Վոլֆգանգ Գուստ, 2005թ.:
© Ռուզան Յորդանյան, թարգմ, 2005թ.:

2813-2005

Այրիլի սկզբին՝ հայոց ցեղասպանության 90-ամյակի կապակցությամբ, կանադահայ հայրենի պարմաբան Վահագն Բադրյանի նախաբանով Գերմանիայում լույս տեսավ Վոլֆգանգ Գուստի փաստագրական մեծածավալ գիրքը, որն ավելի քան փաստ փարվա փրկաջան աշխարհի արդյունք էր: Այն ունեցավ քաղաքական մեծ հաջողություն և նոր ու հզոր ազդակ դարձավ հայերի ցեղասպանության թեմայով լուրջ քննարկումների համար: Հուսանք, որ գրքի պարունակած բազում անաչատ փաստաթղթերը կհարդան ոչ միայն գերմանացիները, այլև Գերմանիայում ապրող միլիոնավոր բուրքերի գունե մի մասը:

Գիրքը նվիրված է կնոջը՝ Ջիզրիդ Գուստին, առանց որի աջակցության, ինչպես խոստովանում է հեղինակը, հնարավոր չէր լինի այդ գրքի հրատարակումը: Կինը վերականգնել, ավելի ճիշտ վերծանել է բոլոր փաստաթղթերը՝ գրված էին գոթական չեռագրով, որն անհասկանալի է ոչ միայն օտարերկրացիներին, այլև ժամանակակից շատ գերմանացիների, ուստի դրանք առայսօր չեն մեքքերվել: Բոլոր առումներով ծանր ու խրթին տեքստերի վրա աշխարհի արդյունքում, մասնագետ դառնալուց բացի, կինը «վաստակել» է նաև ծանր հիվանդություն: (Ի դեպ, գրքի հրատարակումից որոշ ժամանակ անց սրտի բարդ վիրահատության ենթարկվեց նաև ինքը՝ Վոլֆգանգ Գուստը:)

Գերմանիայում հայերի ցեղասպանությանը զբաղվող մի քանի գիտնականների մեջ, որոնցից, ի դեպ, ոչ մեկը պարմաբան չէ, Գուստն այսօր ծանրակշիռ և ուրույն տեղ ունի ոչ միայն իր երկրում: Հայերի ցեղասպանության թեմայով զբաղվելը Գուստի համար եղել է շատ պարահասկան: Նա պարմեց, որ 1992թ. պարահարար կարդացել է „Le ciel tatit noir sur l' Euphrate“ վերնագրով ֆրանսերեն մի գիրք, որտեղ նկարագրվում է ջարդերից մազապուրծ փախած մի տղայի ճակատագիրը: Գուստը խիստ զարմացել է, որ այդ պարմությունն այս անգամ ոչ թե հրեայի, այլ հայի մասին է և առաջին անգամ ինացե՛ղ է, որ մինչև հրեաների ողջակիզումը եղել է հայերի ցեղասպանությունը: Մի քանի ամիս անց նա արդեն հողվածաշարով հանդես եկավ տեղեկատվական հայրենի «Շպիգել» շաբաթաթերթում, որի առնչությամբ ծավալված բուրքական հիպոթիզային մենք այն ժամանակ տեղեկացանք լրատվամիջոցներից: Իսկ մեկ փարի անց (1993թ.) լույս տեսավ նրա առաջին հրատարակախոսական-փաստագրական գիրքը, որն իմ թարգմանությամբ և Արմեն Չարյանի առաջաբանով լույս տեսավ սկզբում «Հայություն» թերթում (1994թ.), ապա՝ առանցին գրքով (2002թ.):

Հայերի ցեղասպանությունը Գերմանիայի հասարակությանը գրեթե հայտնի չէ նաև այսօր, ինչպես դա ևս մեկ անգամ ապացուցվեց վերջին գրքի գերմաներեն հրատարակման և ցեղասպանության 90-ամյակի վերաբերյալ փարբեր հրատարակումներով: Ուստի՝ Գուսպը միշտ սփիւփած է եղել սկզբում նկարագրել պայմանական փաստերը, հեղու միայն ընդհանրացումներ անել: Այս անգամ էլ DER VÖLKERMORD AN DEN ARME-NIERN 1915-1916 (Hamburg, 2005) գիրքը հարկապես գերմանացի ընթերցողի համար շար կարևոր 100 էջանոց վերլուծական նախաբան ունի, որը հայերեն փարբերակում հեղինակի համաշայնությամբ առայժմ չկա: Բացի այդ՝ պայմանաբանների որոշ փարաշայնությունների արդյունքում հանվել են նաև այն փաստաթղթերը, որոնք թեկուզ խմբագրված կամ կրճատված երբևէ տպագրվել են ռուսերեն կամ հայերեն, ուստի այս գրքի հայերեն (նաև ռուսերեն) քարգնաությունը գերմաներեն փարբերակի գրեթե կեսն է, բայց քանի որ այս ծավալով ռուսերենն արդեն լույս է տեսել, իսկ հայերենն էլ նույն ժամանակ արդեն պատրաստ էր տպագրության, բայց կազմակերպական բնույթի պատճառներով չգզվեց մինչև հիմա, ուստի որոշեցինք հրատարակել գրքի այս փարբերակը՝ հուսալով, որ առաջիկայում հնարավոր կդառնա նաև գրքի ամբողջականացումը:

Այս գրքի հրատարակումը չափազանց կարևոր է, քանի որ այն պարունակում է հենց Գերմանիայի Թուրքիայի կարևորագույն դաշնակցի, արագործնախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերը՝ առանց խմբագրման ու կրճատման, որոնցում չէին կարող լինել կեղծիքներ ու չափազանցումներ, մի բան, որ նրանք հաճախ մեղադրականով վերագրել են Անվրանյի կողմի հրատարակումներին: Ոչ մի այլ երկիր այնքան մոտ չէր այդ իրադարձություններին, որքան Գերմանիան: Նրա միտոներները, ուսուցիչները, սպաները, հյուպատոսներն ու դեսպանները փաստագրել են եղեռնի մանրամասները: Գիրքը ևս մեկ անգամ ապացուցում է ոչ միայն ցեղասպանության անատրոփությունը, այլև Գերմանիայի մեղսակցության չափը: «Süddeutsche Zeitung» օրաթերթում գրքի վերաբերյալ հոդվածում Գուսպի կարծիքը հնչում է այսպես՝ «մեղավոր են հավանություն փառով», որն ըստ նրա՝ ճշգրիտ արտահայտում է նաև գերմանական ասպեկտը: Այդ ասպեկտը Յոհ. Լեփսուսի 1919թ հրատարակած «Գերմանիան ու Հայաստանը» գրքում Գերմանիայի արագործնախարարության պարտադրմամբ կամ միգրացիոն հեղինակի նախաշեռնությամբ, զիտակցաբար մեղմացված է, քանի որ Գերմանիան երկնչել է Փարիզի հաշտության բանակցություններից: Այդ նպատակով ոչ միայն ընկրվել են նպաստավոր վավերագրերը, այլև դրանք հաճախ խմբագրվել կամ կրճատվել են (դրա վերաբերյալ փաստաթղթերում կան համապատասխան նշումներ): Այս գրքով առաջին անգամ հրատարակվող Գերմանիայի արագործնախարարու-

թյան բնագիր փաստաթղթերը ևս մեկ անգամ հաստատում են այդ մեղսակցությունը: Դա նոր բեմա է գերմանական հասարակության համար: Գրքում հարկապես երևում է թե՛ գերմանացի փարբեր հյուպատոսների վերաբերմունքն ու մտածողությունը և թե՛ պաշտոնական արյանների արչագանքը: Տասնյակ վավերագրերով հաստատվում է նաև պայմանական այն ճշմարտությունը, որ թուրքերը պարտագլխի առիթն օգտագործել են հայերին խապտ վերացնելու համար՝ հաճախ իրենց գործելակերպն ու ոճերները վերագրելով գերմանացիների պահանջին, որից խիստ սրտնեղել են Թուրքիայում ապրող ու աշխատող գերմանացիները: Բայց նրանց բազում ահազանգերը եղել են սպարդյուն, քանի որ Գերմանիայի վերին արյանները փորձել են մինչև պարտագլխի վերջը Թուրքիային ամեն կերպ պահել իրենց կողմում՝ անկրեանով հայերի զանգվածային կոտորածները: Մինչդեռ միայն նրանք էին ի զորու կանխել այդ արհավիրքը:

Հյուպատոսներին ու միտոներներին մտահոգել է ոչ միայն իրենց հավատարմից հայ քրիստոնյաների բնաջնջումը, այլև Գերմանիայի վարկանիշը, նրանք հաճախ սարսափով ու ամաչելով են խոսում կատարվածի մասին, նրանք չէին կարող կարծել, որ մոտ քառորդ դար հեղու Գերմանիան ինքը կդառնա մեկ այլ հսկայածավալ ցեղասպանության հեղինակ, որի իրականացումը բացարձակ և կանխապես էլ էր արդեն իսկ Թուրքիայում կատարվածով: Գերմանացի մի լրագրողի դիպուկ բնորոշմամբ այն հոլորոսար էր մինչև հոլորոսարը:

Այսօր Գերմանիան դեռ հեռու է հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու մտքից, բայց Վոլֆգանգ Գուսպի անկողմնակալ ու օրյեկտիվ գիրքը կարող է լուրջ ու անվիճելի հող նախապատրաստել այդ հարցի ընդգրկուն քննարկումների և հեղու քայլերի համար: Հայկական համայնքը Գերմանիայում փոքր է և թույլ, առանց դրսի զգալի աջակցության ու այդպիսի ազդակների անհնար կլինի այնպեղ որևէ շոշափելի արդյունքի հասնել: Գուսպը խորհուրդ է տալիս նաև հեղու երեաների օրինակին և համախմբել ուժերը:

Ես չեմ հավանում հայ պայմանաբանների փոխարեն վերլուծել կամ մեկնաբանել գիրքը, բայց նաև համոզված եմ, որ այն բավականին հիմնավոր նյութ կնպաստի հարգի նոր քննարկումների համար և կնպաստի, որպեսզի չարվեն հասցանալ ընդհանրացումներ և անհիմն մեղադրանքներ:

Վ. Գուսպի կողմից ինքերեկտում սրեղծված է կայք՝ www.armenocid.net, որպեղ տեղադրված և անընդհար լրացվող բազում փաստաթղթերը նպաստում են հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելի դարձնելու և դատապարտելու խնդրին:

1914 – 01 – 15 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14083¹

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ արտգործնախարարության պետքարտուղար Յագովից

Հրաման № 19

Բեռլին, 15 հունիսի 1914

Ռուս դեսպանի հաղորդման համաձայն, Պետերբուրգում լուրեր կան Էրզրումից, որ այնտեղ ժողովներ են անցկացվում, որտեղ բացահայտ խոսվում է կոտորածների մասին: Մոլլաների ցուցումով բնակչությանը հազցրել են սպիտակ չալմաներ: Ամեն ինչ պատրաստ է ջարդի համար, որը կսկսվի Կոստանդնուպոլսի տրվող ազդանշանով: Իրիհաղը ստորագրություններ է հավաքում՝ որպես բողոք որևէ հսկողության դեմ՝ ընդդեմով, որ ջարդերի պատասխանատվությունը կրում են իշխանությունները, որոնք ուզում են միջամտել բարեփոխումներին: Կոստանդնուպոլսի ռուս դեսպանն ստիպված է սահմանափակվել ուշադրությունը լրջորեն իրադարձությունների վրա հրավիրելով: Խնդրում են ձեռնարկել համարժեք քայլեր և Էրզրումի հյուպատոսի հետ հեռագրային կապ ստեղծել:

Յ[ագով]

1914 – 10 – 16 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14085

Տպագրված՝ Գ և Հ² փաստ. 011/կրճ./

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովվեզին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռյուսլերից

1. PA-AA - արտգործնախարարության քաղաքական արխիվ:
2. Յոհ. Լեփսիուսի «Գերմանիան և Հայաստանը» գիրքը, դիվան. փաստ. ժողովածու, 1919թ., Պոտսդամ:

Մ. 2480

Պատճեն

Հալեպ, 16 հոկտեմբերի, 1914

Ինչպես ինձ պատմում են Մարաշի գերմանացի միսիոներուհիները, թուրքերը ճնշել են Ձեյթունի բնակիչների՝ այդ քաղաքի զինապարտներին բանակ զորակոչելու դեմ մինչև այժմ շարունակվող ակտիվ և պասիվ դիմադրությունը: Նրանց առաջնորդ Նազար Չաուշին՝ արդեն մի քանի ամիս լեռներում թափառող դասալիքների ղեկավարին, որը ժամանակին դարձել է ավազակախմբի ղեկավարը և իր կամայականությունների պատճառով նույն հայերից ընկալվում է որպես պատուհաս, մոտավորապես հոկտեմբերի սկզբին թուրքական ջոկատները նենգությամբ բռնեցին և տրված խոսքը դրժելով ամենադաժան ձևով տանջամահ արին:

Ձեյթունի բնակիչները գերմանացի սպաներին են վերագրում մահ այն, որ իրենց քաղաքում լրջորեն անցկացվեց համընդհանուր զորակոչ և լուտանք են թափում նրանց հասցեին: Գերմանիայի հանդեպ խիստ հակակրանք սերմանելու համար, ինչն արտահայտում է Մարաշի բնակչության գերակշռող մասը, ֆրանսիական փոխհյուպատոսն իր կողմից այնտեղ արել է ամեն հնարավոր բան: Նաև ամերիկյան միսիան, մեզ ընդունելով որպես անհարմար մրցակից, չի ձգտում բնակչության շրջանում մեր հանդեպ բարյացակամ տրամադրություն սերմանել: Գերմանական միսիայում մնացել են միայն կանայք: Այս պարագայում ես երախտապարտ կլինեի, եթե հնարավոր լիներ կայգերական դեսպանատնից ինձ տրամադրել պատերազմի վերաբերյալ բողոքներ և պարզաբանող թուրքերեն հոդվածներ՝ Մարաշում բաժանելու համար: Հյուպատոսությունը Հալեպում լուսաբանման այդ աշխատանքն անում է արաբերեն, որը Մարաշում արդեն այլևս չեն հասկանում:

[Ռյուսլեր]

1914-12-30-DE-001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14085
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 014 /կրճ./

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան
Վանգենհայմից

Պերա, 30 դեկտեմբերի 1914

№ 342

1. հավելված

Էրզրումի տարածքում հայկական բնակչության դեմ թուրքերի օրինազանցությունների մասին կից զեկուցագիրը հաստատում է այն տեղեկությունները, որոնք դրա վերաբերյալ ստացել են հայ պատրիարքից, այս ամենը ինձ մղեց իրավիճակը քննարկել Բարձր Դռանը և հրատապ խորհուրդ տալ՝ ջանալ այդպիսի միջադեպերը վերացնելու համար: Մեծ վեզիրն, իհարկե, այն կարծիքին է, որ այդ միջադեպերը եղել են ոչ առանց հայկական կողմի սադրանքի, դրա համար որպես փաստարկ նա վկայակոչեց այն, որ պատերազմում հայերը բացահայտորեն հանդես են գալիս ընդդեմ թուրքական շահերի և իմիջիայլոց հիշեցրեց, որ Բուլղարիայի հայերը Ռուսաստանին տրամադրել են կամավորների ջոկատ:

Վանգենհայմ

Հավելված

Էրզրում, 5.12.1914

Վերաբերում է Էրզրումի տարածքում հայերի դեմ կատարվող օրինազանցություններին:

Էրզրումի վիլայեթի բնակչությունը, հատկապես գյուղականը, խիստ անհանգստացած է որոշ գործողություններով, որոնք ընկալում է որպես նոր ջարդի նախանշաններ:

Էրզրումի սարահարթի Օզնի գյուղում այս ամսվա 1-ին հայերից շատ հարզված մի քահանայի այցելել են երեք թուրք դասալիք, նրա մոտ հյուրասիրվել են, քնել և հաջորդ օրը ստիպել են իրենց ուղեկցել մինչև գյուղի վերջը, որտեղ նրան սպանել են հրացանի կրակոցներով:

Թեևնիկ գյուղում՝ նույնպես Էրզրումի սարահարթում, 12 հոգուց բաղկացած մի ավազակախումբ գյուղի բոլոր տղամարդկանց դուրս է բռնել, կապտել և որպես փրկագին պահանջել է 100 թուրքական ֆունտ: Այդ

գումարը հնարավոր չի եղել գյուղում հավաքել: Տղամարդիկ մնացել են բռնված: Այդ գյուղի մի քանի կանայք լացելով եկել են Էրզրում՝ հայ եպիսկոպոսի մոտ և օգնություն են խնդրել:

Մյուս գյուղերից էլ կան այդօրինակ լուրեր:

Էրզրումի հայ եպիսկոպոսը դիմել է վալիին, որը խոստացել է Էրզրումի հարթավայրն ազատել այդ հրոսակախմբերից:

Այս տեղեկությունները հաղորդում են հեղինակավոր հայերը:

Հայկական բնակչությունը հաստատում է, որ խոսքը թուրքական «Իթթիհադ» կուսակցության հրահրած շարժման մասին է:

Փաստ է, որ թուրք սպաները լավ չեն խոսում հայերի մասին և նրանց հանդիմանում են, թե նրանք ռուսների հանդեպ բարեկամաբար են տրամադրված և հեշտացրել են ռուսական զորքերի ներխուժումը թուրքական շրջաններ: Ինչպես երևում է տարբեր նախանշաններից, կարծես թե նորովի է ժայթքել նաև հայերի հանդեպ թուրք բնակչության վաղեմի ատելությունը:

Ինձ հաղորդած միջադեպերի մասին ես տեղեկացրել եմ Էրզրումի ամրոցի պարետին՝ գեներալ Փոսելդին, գերմանական ռազմական միսիայի անդամին:

Շվարց

1915 – 03 – 07 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ. դեսպ./
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 018 /կրճ./

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ Ալեքսանդրետի փոխյուպատոս Հոֆմանից

Մ. № 226

Ալեքսանդրետ, 7 մարտի 1915

Վերջին օրերին գերագույն հրամանով (ըստ լուրերի՝ Կոստանդնուպոլսից) այստեղի բոլոր քրիստոնյա հպատակների՝ հայերի, սիրիացիների, հույների տնային խուզարկումներ եղան: Որոշ տներում բռնագրավեցին միայն փաստաթղթեր, թերևս միայն նրա համար, որ դրանք օտար

լեզվով էին: Նույն ճակատագրին արժանացան նաև գրքերը, հատկապես անգլերեն: Այդ արդյունքների հիման վրա դեռևս ձեռքարկություն չի եղել: Որքանով ես ծանոթ եմ այստեղի ոչ մեծաթիվ բնակչության բնույթին ու գործունեությանը. չեմ կարծում, թե զբաղված լինի երկրի դավաճանությանը: Այդ իսկ պատճառով այդ ձեռնարկը հարուցեց դրանից չտուժած այստեղի օտարերկրյա քաղաքացիների զարմանքը: Համեմայնդեալս, դա անցկացվեց տանելի ձևերով:

Այդ միջոցառումը պայմանավորված է, ինչպես ես դա լսել եմ զինվորականներից, վերջին շրջանում կառավարական օդակներում քրիստոնյա բնակչության հանդեպ նորովի ուժգնացող անվստահությանը՝ հատկապես Սիրիայի և Կիլիկիայի, հավանաբար նաև այլ վայրերի հայ բնակչության հանդեպ, ինչին օժանդակեցին այստեղ և մերձակա վայրերում տեղի ունեցած մանր միջադեպերը: Օրինակ, ինչպես հայտնել են, «Դորիս» հաժամավի երկու անգամ խարխիս օգելու ընթացքում անգլիացիների գերած ժանդարմների մեջ երկու հայ է եղել: Մեկ ուրիշ անգամ, ասում են, յոթ հոգուց բաղկացած ջոկատի ենթասպան (զինված չգործող հրացաններով) պաշտպանական ոչ մեծ խրամատից (որը դեպի թիկունք էլք չուներ) իր թաշկինակով հանձնվելու նշան է արել: Դա ավելի շուտ կարելի է բացատրել հայերի պահվածքում զինվորական որակների բացակայությամբ, մինչդեռ այստեղի զինվորական իշխանությունները դրանում տեսել են դավաճանություն: Առավել ևս հասարակ մարդը կարող էր այդպիսի տպավորություն ունենալ: Այդ երկու դեպքի հետևանքով էլ սկսվեց այստեղի հայերի խուճապային տրամադրությունը:

Այն առավել սրվեց այստեղից 30 կմ հեռու Ադանայի վիլայեթին պատկանող Դյորթյու գյուղի վրա զինվորական ուժերի հարձակումով: Թե իրականում ինչ է այդտեղ կատարվել, առայժմ չեմ կարողանում ճշտել: Ըստ այստեղի ռազմական ղեկավարության տվյալների, խոսքը մեկ շաբաթ առաջ այնտեղ կազմակերպված շուրջկալի մասին է՝ իբրև դասալիքների, ավազակների ու սադրիչների ապաստան: Ըստ այլ տվյալների՝ բոլոր աշխատունակ մարդկանց ճանապարհաշինության նպատակով բռնի քշել են Օսմանիե: Փաստն այն է, որ այդ բնակավայրը շրջափակված է զինվորներով և ելումուտը թույլատրվում է միայն զինվորական անցաթղթով:

Գերմանիայի հանդեպ հայերի տրամադրվածության համար բնութագրիչ է Դյորթյուի վրա թուրքերի հարձակման պատճառի՝ այստեղ

տարածված մեկնաբանությունը: Ասում են, որ մի գերմանացի՝ ներկայանալով որպես անգլիացի, այցելել է այդ տարածքի գյուղերը և բնակիչներին հայտնել, թե իրենք՝ անգլիացիները, մտադիր են գրավել այդ վայրերը: Իսկ ի՞նչ են մտածում հայերն այդ մասին: Այդ ձևով հարցման ենթարկված մարդիկ պատասխանել են. «Իհարկե», իրենց համար ավելի լավ բան չի էլ կարող լինել: Դրանից հետո գերմանացին այդ մասին հայտնել է թուրքական իշխանություններին:

Եթե նույնիսկ հայերի մեջ համեմատաբար լավ տրամադրված որոշ մարդիկ այդ մեկնաբանությունը քիչ հավանական են համարում, ապա ժողովուրդն անկասկած դրան հավատում է: Դա ևս մեկ անգամ ապացուցում է, թե որքան խորն է արմատացած հայերի անվստահությունը Գերմանիայի հանդեպ, որի բարեկամությունը Թուրքիայի հետ միանշանակ թշնամանք է նշանակում հայերի համար: Հայերի հանդեպ նոր գերմանական «համակրանքի» շատ ապացույցներ, ինչը ես կարողացա պարզել այստեղի հայերի հետ ունեցած անկեղծ գրույցներից, մնացին առանց «ցանկալի տպավորության»: Անվստահությանը չընդունվելու համար մասամբ, թերևս, մտադրությունն էր շատ ակնհայտ կամ կիրառված միջոցն էր խիստ շրջադարձային:

Իմ այստեղ լինելուց ի վեր ես ձգտել եմ ցրել հայերի անվստահությունը, լինի դա մտերիմ հարաբերություններում, թե առանձին գրույցներում՝ օգտագործելով հրապարակային խոսքի ամեն մի առիթ՝ հայկական կողմի հաղթանակը նշելիս կամ անգլիական նոնակների գոհ դարձած հայ բնակիչների առիթով եկեղեցական արարողությունների ժամանակ և այլն: Ես փորձել եմ իմ համակրանքն արտահայտել նվիրատվության միջոցով, վիրավորներին հիվադանոցում կամ տանը այցելելով և այլն: Այնուամենայնիվ, ես գիտակցում եմ, որ այդ ամենն ընդամենը մի կաթիլ է անվստահության ծովում:

Այլ հարց է, թե Գերմանիան ընդհանրապես կարիք ունի ջանքեր քափելու հայերի համակրանքը վաստակելու համար:

Հալեպի հյուպատոսության համար կցվում է պատճեն:

Հոֆման

1915 – 03 – 18 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ.դեսպ./ 168

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ Ադանայի հյուպատոս Բյուզեից

A53a /1833 Մ № 250 / 1 հավելված

Ադանա, 18 մարտի 1915

Պատիվ ունեմ Ձերդ գերազանցությանը կից հավելվածով խոնարհաբար ուղարկելու Ձեյթունի իրադարձությունների մասին զեկուցագիրը՝ այս ամսվա 15-ին իմ ուղարկած հեռագրի կապակցությամբ:

Ես կարող եմ խոնարհաբար կրկնել, որ հայերի ապստամբության հնարավորության համար բացակայում են բոլոր նախապայմանները: Այն, ինչ արտահայտվում է որպես թշնամանք թուրքական կառավարության հանդեպ, ըստ էության ոչ ավելին է, քան դառնացած տրամադրության դրսևորում, որ այս պահին և հավանաբար մահ ապագայում բացառված է հայերի օգտին քրիստոնյա ուժերի միջամտությունը:

1896թ. Ձեյթունը որոշակի իմաստով հայտնի դարձավ, քանի որ այնտեղի բնակչությանը հաջողվեց իրենց ոչնչացնելու նպատակով ուղարկված զորքերին՝ դրանց հրամանատարով հանդերձ, գերեվարել:

Բյուզե

Հավելված

Ձեկուցագիր Ձեյթունի իրադարձությունների մասին

Ադանա, 16 մարտի 1915

Բացառապես հայերով բնակեցված և Ձեյթունի բարձրավանդակն զբաղեցնող Ձեյթուն բնակավայրը պաշտոնապես պատկանում է Հալեպի վիլայեթին: Նրա բարձր՝ հատկապես ձմռանը դժվարամատչելի լեռնային դիրքը, բարդացնում է թուրքական իշխանությունների գործը: Քաղաքի և նրա շրջակա 30 գյուղերի բնակիչները, որոնց կեսը հայկական են, զբաղվում են հողագործությամբ և անասնապահությամբ: Նրանցից շատերը ջորեպան են և ապահովում են շրջակա վիլայեթների լեռնային մասերի երթևեկը: Հայկական համայնքի խնամակալությամբ պահվող մի քանի խղճուկ տարրական դպրոցները ոչինչ չեն կարող աճել ժողովրդի հոգևոր ու մշակութային բարձրացման համար, այնպես որ

անգիտության ու հոգևոր հետամնացության մեջ գտնվող ժողովուրդն ապրում է արտաքին աշխարհից գրեթե կտրված:

Հարկերի բարձրացման և զինապարտների հավաքին ուղղված կառավարական միջոցառումները հանդիպում են բնիկների համառ դիմադրությանը, որոնք անում են ամեն ինչ՝ իրենց պարտականություններից խուսափելու համար: Հատկապես զինժառանգությունը նրանց թվում է չափազանց դժվար, ուստի դասալքությունն այստեղ սովորական երևույթ է: Դասալիքները փախչում են լեռները և ապրում են ուղեւորների և քարավանների վրա հարձակվելով: Նրանք իրենց ավազակային արարքներն իրագործում են՝ առանց տարբերակելու հարձակման ենթարկվածի ազգությունն ու կրոնը: Նրանց բռնելու կառավարության ջանքերը հիմնականում ապարդյուն են, քանի որ նրանց ձերբակալությունը նպաստում է վրիժառու նոր դասալիքների ի հայտ գալուն:

Մոտ վեց ամիս առաջ՝ երկրի համընդհանուր գորահավաքի ժամանակ, Ձեյթունի բնակիչները կրկին չենթարկվեցին իշխանությունների՝ ըստ կանչի ներկայանալու պահանջներին, ուստի նրանք ստիպված եղան կոշտ միջոցներ ձեռնարկել: Շատերին տարան Հալեպ՝ վիլայեթի կենտրոն, և այնտեղ ձերբակալեցին:

Այդ առիթով Հալեպ գնաց մահ հայերի կաթողիկոսը, որպեսզի կառավարության վրա գործադրի իր ազդեցությունը՝ հանուն նրանց մեջ եղած անմեղների: Կառավարությունն այնքան դաժան էր վարվում ձերբակալվածների հետ, որ նրանցից մեկը իր մահը գտավ ճիպտահարումից:

Այնուհանդերձ զեյթունցիները չվախեցան և, ինչպես նախկինում, հեռու մնացին զինժառանգությունից: Մի քանի օր առաջ նրանք նույնիսկ մի քանի կրակոց են արձակել այնտեղի զինվորական հրամանատարի վրա՝ առանց նրան սպանելու լուրջ մտադրության: Ասում են, որ նրանք միայն նրան վախեցնելու նպատակ են ունեցել: Այդ վերջին օրերին Ձեյթունում սպանվել է մի ժանդարմ: Ինչ առիթով և ով է կատարել այդ արարքը, հիմա հնարավոր չէ ճշգրիտ պարզել թերի կապի պատճառով: Բայց կարելի է հստակ ասել, որ գլխավոր դրդապատճառը կրկին գորահավաքն էր, որ տեղի բնակիչներին մղեց իշխանության հետ ընդհարման:

Ձեյթուն քաղաքի բնակիչները՝ մոտ 1200-1500 տուն, ապրում են իրար հետ վիճաբանություններով, նրանց մեջ բացակայում է համերաշխության ոգին: Միայն համընդհանուր կարիքն ու վտանգն է առանձին մարդկանց միավորում ընդհանուր գործողությունների: Նրանք միայն մասամբ են զինված՝ հին ու վատորակ հրացաններով, որպեսզի դրանք օգտագոր-

ծեն պաշտպանության համար: Հարձակման համար նրանց պակասում է անհրաժեշտ կազմակերպվածությունն ու ղեկավարումը:

Հարկեր վճարելուց և զինծառայությունից հրաժարվելը եզակի երևույթ չէ մեծ Օսմանյան կայսրության մեջ: Դա հանդիպում է ամենուր և կարելի է ասել՝ յուրաքանչյուր վիլայեթում: Լազիստանի ու Քրդստանի որոշ ցեղեր և այն վայրերում, որտեղ իրենց համար մեկուսի ապրում են արաբներն ու չերքեզները, հարկեր հիմնականում չեն վճարում և զինծառայության չեն գնում:

Չեյթունի հայերը ցանկացել են կառավարության հետ ինչ-որ չափով փոխզիջման հասնել և զինծառայությունն անցնել տեղում, բայց կառավարությունը դա չի ընդունել: Հայերը՝ որպես արդարացում, վկայակոչում են այն, որ անապահով են զգում իրենց հարևանությամբ ապրող մահմեդական բնակչության առկայությամբ, ուստի չեն կարող թողնել, որ զինծառայության համար պիտանի տղամարդիկ հեռանան: Նրանք հավաստիացնում են, որ չպետք է մտավախություն ունենալ իրենց որևէ ազդեցիկ գործողության առնչությամբ, հատկապես հիմա, երբ զենքերը հանձնել են կառավարությանը և զրեթե անպաշտպան են:

Չինծառայության հանդեպ վախն այստեղ համընդհանուր է, այնպես որ, քրիստոնյաները, ինչպես նաև մահմեդականները ինչ-որ կերպ փորձում են դրանից ազատվել: Մեկը «բեղել» է վճարում, մյուսն էլ դառնում է դասալիք: Մի խոսքով՝ բնակչության մեջ, լինի այն քրիստոնյա թե մահմեդական, զինծառայության հանդեպ ոչ մի ոգևորություն չկա:

Վերջին շրջանում ավելի է ուժգնացել քրիստոնյաների մերժողական վերաբերմունքը, քանի որ նրանց, զրեթե առանց բացառության, օգտագործում են որպես սովորական շինարար-բանվորներ և զենք չեն տալիս:

Ս. Աղաբալյան

1915 - 03 - 26 - DE -001

Մկզբնաղբյուր՝ PA-AA/R14085, (Կոստ. դեսպ.)168

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 020 (խմբ. կրճ.)

Ուստանայի Բեթման Հովեզին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանզենհայմից

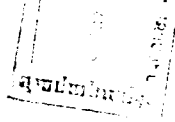
Պերս, 26 մարտի 1915

Մույն ամսվա 12-ին Հալեպի կայգերական հյուպատոսը հայտնել է, որ Չեյթունում՝ հին ժամանակներից հայտնի այդ մեկուսի անկյունում, ապստամբություն է բռնկել, որի ծավալները դեռևս հայտնի չեն: Չնայած վալիի նախազգուշացմանը, զինվորական պարետն այստեղ ոչ մի ջոկատ չի թողել: Այդ առնչությամբ հարցաքննված Արևմտյան հյուպատոսը հայտնել է, որ ոչ մի խոսք չկա հայերի նախապատրաստած ապստամբության մասին, այլ խոսքը, հավանաբար, գորահավաքի առիթով առանձին օրինագանցությունների մասին է: Այստեղի հայ պատրիարքը հաստատում է այդ տեղեկությունները և հատկապես նշում է, որ կառավարությունը Չեյթունի բնակիչներից վերջերս հավաքել է բացարձակապես ամբողջ զենքը:

2813 - 2005

Իսկ հիմա Ռյոսլերի երեկվա հեռագիրը:
«Չեյթունում հայ դասալիքները, որոնց պետք է ձերբակալել, գնդակահարել են մի քանի թուրք ժանդարմի: Մարաշի մահմեդական բնակչությունն ակնհայտորեն ծրագրել է այդ առիթն օգտագործել ջարդի համար, բայց հանգստացել է, երբ հայտնել են, որ գործը մտնելու է ռազմական դատարան: Մարաշից Չեյթուն, որպես միջնորդ, ուղարկվել է մի գերմանացի միսիոներ եղբայր: Եթե բնակիչները չհանձնեն սաղորդներին, ապա կձեռնարկվեն ռազմական միջոցներ: Այդ դեպքում դժվար կլինի զսպել Մարաշի մահմեդական ստորին խավի բնակչությանը: Խնդրում են խստագույն հրամաններով կանխել օրինագանցությունները: Մարաշի հայ բնակչությունը լրիվ խաղաղ է: Չեյթունի վրա հարձակումը պետք է լինի կարճատև և ուժերի զգալի գերակշռությամբ, որպեսզի կանխվի խռովության տարածումը: Միսիան, որի մեջ ութ քույր է, ինձ մտ էր ուղարկել քույրերից մեկին՝ խնդրելու մեկնել Մարաշ՝ գերմանացիներին պաշտպանելու համար: Ես խնդրում եմ մեկնման թույլտվություն: Ուղևորությունը միայն այնտեղ տևում է երեք օր: Պատասխանը՝ հեռագրով»:

Ես այստեղ ձեռնարկեցի անհրաժեշտ միջոցներ և կայգերական հյուպատոսին լիազորեցի մեկնել Մարաշ այն պայմանով, որպեսզի նա Հալեպում հարմար փոխարինող գտնի, նաև Ալեքսանդրետի հյուպատոսության ներկայացուցչին տեղյակ պահի իր ժամանակավոր բացակայության մասին:

Վանզենհայմ

[Վանգենհայմի պատասխանը, 26.3]

Մարաշ ուղևորվելուն համաձայն են: Հետմերթ վերցրեք շիֆերը: Խնդրում են՝ հոգացեք արժանի փոխարինող ունենալու համար և տեղյակ պահեք Ալեքսանդրետի հյուպատոսին:

[Մորդմանի նշումը, 26.3]

Հայ պատրիարքի հաղորդածները (այսօրվա զրույցը նրա հետ)

1. Չեյթուն: Մի քանի ամիս առաջ հայ «դասալիքները», այսինքն՝ զինակոչից փախած առանձին անձինք, քափառում էին լեռներում, զբաղվում քալանով և ուղևորների վրա հարձակվելով: Դրան ի պատասխան, Մարաշի մութասարիֆը՝ Մարաշի մի քանի հայ երևելիների ուղեկցությամբ, գնաց Չեյթուն: Չեյթունի մի քանի հեղինակավոր բնակիչներ հանդես եկան որպես միջնորդ և այդ փախստական դարձած մարդկանց համոզեցին հանձնվել իշխանություններին՝ այն բանից հետո, երբ իշխանություններն անպատժելիության երաշխիքներ տվեցին: Չնայած տրված խոսքին, նրանք և որպես միջնորդ հանդես եկած Չեյթունցիները բանտ նետվեցին և մինչև հիմա ձերբակալված են: Նրանք 70-80 հոգի են: Այս օրերին Աբդուլլա անունով մի թուրք ժանդարմի, պարզ չէ, թե ինչ առիթով, Չեյթունցիները զինաթափել և վիրավորել են: Մյուս ժանդարմներին էլ դիմավորել են քարկոծությամբ:

Դրան հետևել է այն, որ Մարաշից Չեյթուն է եկել ռազմական դատարանը, և զորքերը շրջապատել են տարածքը:

Թեպետ Չեյթունցիները վաղուց հայտնի են որպես անկախ ու համառ մարդիկ, բայց հիմա խոսք չկա նախապատրաստված համընդհանուր ապստամբության մասին, դրա համար, նախևառաջ, նրանք զենք չունեն, նրանցից խլել են նույնիսկ դանակներն ու այդպիսի պարագաները:

Միսի կաթողիկոսը, որի թեմին է պատկանում Չեյթունի համայնքը, բազմիցս փորձել է իր ազդեցությունը, որպեսզի հանգստացնի Չեյթունցիներին: Նա հիմա էլ, թեկուզ մենակ, կուղևորվեր այնտեղ, բաց մտահոգ է, որ միջնորդի դերը իրեն էլ կվնասի, ինչպես Չեյթունցիներին, ուրոնք հիմա էլ մատած են բանտում՝ որպես դասալիքների հանցակիցներ:

2. Դյորթյուլ: Պատրիարքի տեղեկությունները ոչինչ չեն ավելացնում

Ադանայի հյուպատոսությունից եկած կից զեկույցին (1712):

3. Ադանա: Այս օրերին պատրիարքն այնտեղից հեռագրեր է ստացել, ոյունք հայերի համար մտահոգություն են պարունակում: Պատրիարքը նաև ավելացրել է, որ 14 օրից ավելի է, ինչ հայ զինվորներին, նաև այնպիսիներին, ովքեր նախկինում ծառայել են, զինաթափել են և ինչպես նրանց, այնպես էլ նորակոչիկներին օգտագործում են ճանապարհաշինության և այդպիսի այլ ծառայությունների համար, թեպետ Էմվեր փաշան Կովկասում ռազմական գործողությունների ժամանակ հայ զինվորների պահվածքի մասին զովասանքով է խոսել:

1915 – 03 – 30 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./ 168

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Դամասկոսի հյուպատոս Փաղելից

1959. A53a

Դամասկոս, 30 մարտի 1915

Հրատապ

Կոմս Վոլֆսքելը հայտնում է, որ Հալեպի հյուպատոսը Չեյթունի ղեկավարի առիթով, որոնք այդ ժամանակ գոհացուցիչ ընթացք են ստացել, ուզում է մեկնել Չեյթուն: Չինվորական ղեկավարությունն այդ ուղևորությունը չափազանց վտանգավոր է համարում և խնդրում է հրաժարվել այդ մտքից: Համապատասխան հեռագիր են ուղարկել Ռյուսելերին: Խնդրում են կոմս Վոլֆսքելի անունով այնտեղից համապատասխան հրահանգներ ուղարկել Հալեպ:

[Վանգենհայմի պատասխանը, 30.3]

1. Հալեպի հյուպ.

Հյուպատոս Ռյուսելերի համար՝ հյուպատոս Փաղելի հեռագրի կապակցությամբ: Խնդրում են չմեկնել Չեյթուն: Սահմանափակվեք առավել-

լագույնը Մարաշ այցելելով: Փաղելի հետ էլ ըստ այդմ պայմանավորվել:
2. Դամասկոսի հյուպ.
30.3 հեռագրի պատ. հյուպատոս Ռ-յուսերը կմեկնի միայն Մարաշ, ուր նրան քախանձագին խնդրել են մեկնել գերմանացի քույրերը: Նրան ցուցում է տրված Չեյթուն չգնալ:

1915 - 04 - 12 - D - 00

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R 14085 Կոստ.դեսպ./168
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ.025 (կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Հալեայի հյուպատոս Ռ-յուսերից

K № 39/ U. № 764

Հալեա, 12 ապրիլի 1915

Չեյթունում ծավալված իրադարձությունները հանգեցնում են այն հարցին, թե արդյոք դրանք դրսից չե՞ն հրահրվել: Սակայն մարտի 28-ից մինչև ապրիլի 10-ը Մարաշում իմ գործուղման ընթացքում ես այդպիսի ոչ մի հետք չեմ կարողացել հայտաբերել: Ռ-ազմական դատարանի նախագահն այնուամենայնիվ պնդում էր, թե առկա է օտար ազդեցությունը, բայց դրա վերաբերյալ ոչ մի տվյալ չտվեց: Հենց տեղում, Թուրքիայի ներքին թշվառությունից բխող պատճառներն արդեն իսկ բավարար են հուզումները բացատրելու համար:

Չեյթունի մերձակայքում ոմն Նազարեթ Չաուշի գլխավորությամբ հայերը ծավալել են ավազակային գործունեություն: Անցյալ տարվա հոկտեմբերին Մարաշի մութասարիֆ Հայդար փաշան դրա դեմ միջոցներ է ձեռնարկել: Նա Չեյթունի բնակիչներին խոստացել է, որ ոչինչ չի անի նրանց, ովքեր իրեն կհանձնեն ավազակներին, և փաստորեն հասել է իր նպատակին: Բայց դատական գործ հարուցելու և մեղավորներին պատժելու փոխարեն, նա Նազարեթ Չաուշին բանտում ծեծել է տվել մինչև մահանալը (համեմ. անցյալ տարվա հոկտեմբերի 16-ի №2480 գեկույցի հետ), նրա հետ եղած բանտարկյալներից 30-ին հրամայել է տանել Օսմանիեի բանտ, որտեղ նրանք առայսօր նստած են առանց դատ ու դատաստանի, մյուսներին թողել է, որ փախչեն, որպեսզի ստիպված

չլինի պատժել միաժամանակ բռնված մահմեդական ավազակներին: Հակառակ իր հանդիսավոր խոստմանը, նա կարգադրել է ձերբակալել նաև այն մարդկանց, ովքեր ավազակներին բռնելու համար հայտնել են հիմնական տվյալները:

Պատերազմն սկսվելուն պես, հակառակ Հալեայի վալի Չելալ բեյի խորհրդի, Ֆահրի փաշան հեռացրեց Չեյթունում տեղաբաշխված զորամասը և փոխարինեց ժանդարմներով, ընդ որում՝ մարաշցի մահմեդական ժանդարմներով, որոնք եղել են Չեյթունցիների անձնական թշնամիները: Հենց նրանց կամայականությանն են հանձնում վերջիններին: Չեյթունը բացառապես քրիստոնյա քաղաք է: Ժանդարմների այն հրամանատարի և կայմակամի լուռ համաձայնությամբ ու աջակցությամբ նրանք հաճախ են տանջել հայ տղամարդկանց և անարգել կանանց: Չեյթուն ճշված ժողովուրդը դիմեց Մարաշի մութասարիֆին՝ խնդրելով իրենց ազատել այդ երկու պաշտոնյաներից: Հեյդար փաշան, վալիի առաջարկով նույն-բերին փոխարինվեց մութասարիֆ Մումթազ բեյով, որը համարվում էր արդար ու հավասարակշռված և ձգտում էր իրավիճակի մասին ճշմարտացի պատկերացում կազմել: Նա պահանջեց երկու պաշտոնյաների մեղքի ապացույցներ: Բայց բնակիչները չեն համարձակվում պաշտոնյայի դեմ ցուցմունքներ տալ: Ցանկացած վկա վաղ թե ուշ ստիպված կլինի դրա համար անխնա հատուցել: Այդպիսով ժանդարմները շարունակեցին տնօրինել ու սերմանել դառնացած տրամադրություն:

Հուզումների համար կար նաև այլ դրդապատճառ: Մարաշում հայ զինվորների, մի մասը, որոնց վատ էին կերակրում, և քանի որ Չեյթունցիներ էին, նաև վատ էին վարվում ու տանջում էին, դասալիք դարձավ: Այս շրջանի հետ ոչ մի կապ չունեցող պատճառներով, մոտավորապես մարտի սկզբին կառավարությունը քրիստոնյա զինվորներից վերցրեց համազգեստը և զենքը: Քանի որ անտեղյակ շարքայիները դա ընկալեցին որպես քրիստոնյաների հանդեպ հետագա ավելի դաժան միջոցառումների նախասկիզբ, ուստի դասալիք դարձան նաև մյուս քրիստոնյա զինվորները և միացան Չեյթունի մերձակայքում գտնվող ավազակներին: Երբ ժանդարմներին ուղարկեցին նրանց բռնելու, նրանք պաշտպանվեցին և մոտավորապես մարտի 9-ին գնդակահարեցին նրանցից 6-ին: Նրանք սպանեցին նաև մի մահմեդական ջորեպանի, որը Չեյթուն էր գնում: Չեյթունի բնակչությունը, երկյուղելով, որ ավազակները կարող են հարձակվել նաև քաղաքի վրա, խնդրեցին պաշտպանել, ինչը երաշ-

խավորվեց: Երբ քաղաքի տարբեր մասերում շրջում էին ժանդարմ-հսկիչները, քաղաքի Յենի Դունյա քաղամասում, որտեղ ժամանակին բնակարան է ունեցել Նազարեթ Չաուշը, մի տնից կրակել էին պարեկի վրա: Մակայն այդ տունը շրջապատելու և մեղավորներին բռնելու փոխարեն, ժանդարմերիայի պետը, որը նախկինում ճնշել էր տեղի բնակչությանը, նախընտրեց այլևս քաղաք չգնալ, այլ մնաց դրանից վերև գտնվող գորանոցում: Այնուհետև հուզումները տարածվեցին: Ավազակներն ու դասակիքները տեղավորվեցին քաղաքից դուրս գտնվող և որպես ուխտատեղի ծառայող նախկին մի վանքում (թեթե): Քաղաքի բնակիչների միջոցով նրանց հանձնումը պահանջելու փորձերը տապալվեցին, քանի որ բնակիչներն ալևա չէին հավատում կառավարության խոստումներին: Այս դեպքում մեծ դեր խաղաց այն, որ Հեյդար փաշան հոկտեմբերին դրժել էր իր խոսքը և պատժել էր նաև մատնողներին: Գերմանական օգնության միության՝ միսիոներ Բլանկի Չեյթուն մեկնելու և կամավոր հանձնումը փորձելու առաջարկությունը մութասարիֆ Մումթազ բեյն ընդունեց ըմբռնմամբ: Մարտի 23-ին Բլանկն ուղևորվեց Չեյթուն, բայց նրա ջանքերը ձախողվեցին, քանի որ պաշարվածներն այլևս ոչ մեկին չէին թողնում վանքին մոտենալ, իսկ Բլանկի ուղարկած տեղաբնակին սպառնացել էին զենքով, երբ խոսք էր բացվել հանձնվելու մասին: Նրանք հայտարարել են. միևնույն է՝ մեռնելու են, այդ դեպքում ավելի լավ է՝ զենքը ձեռքերին, քան թե հանձնվել իշխանություններին: Դրան ի պատասխան, Չեյթունի պարետը հրամայեց շրջապատել վանքը, բայց անբավարար զորքով: Եթե նա ռազմական տեսակետից ճիշտ գործեր, ապա կրոներ ամբողջ ավազակախմբին: Նա պետք է պարզապես սպասեր զնդացորդների ժամանմանը կամ ավազակներին սովի մատներ: Բայց դրա փոխարեն նա հրամայեց գրոհել, որի ընթացքում ժանդարմերիայի մարաշցի մայրը ձիով սլացավ դեպի վանքի գլխավոր դարպասները և մի քանի զինվորների հետ սպանվեց: Ավազակները, որոնց թիվը մոտ 150 էր, դուրս պրծան քաղաք, թողնելով մի քանի սպանվածների և վիրավորների, որոնք ընկան զորքի ձեռքը, և այնտեղից էլ՝ սարերը: Արժե նշել, որ նրանք իրենց սպանվածներից երկուսի զուխը կտրել էին՝ ակնհայտորեն թուրքերից նրանց ճանաչվելն անհնար դարձնելու համար: Այնուհետև վանքն ավերվել է զնդացիների կրակոցներից: Ավազակներին սարերում բռնելը շատ բարդ էր: Մումթազ բեյը, որն այդ ընթացքում շտապ ժամանել էր Չեյթուն, անմիջապես պաշ-

տոնանկ արեց ժանդարմերիայի պետին, քանի որ նա պարեկին կրակելուց հետո ճիշտ միջոցներ չէր ձեռնարկել, և կայմակամին, քանի որ վերջինս մութասարիֆի ժամանումից հետո էլ հրաժարվել էր իջնել գորանոցից՝ իր պարտականությունները կատարելու:

Չեյթունի իրադարձությունները միշտ ավելի մեծ նշանակություն են ստանում նրանով, որ դրանք հետադարձ ազդեցությամբ անդրադառնում են Մարաշի վրա՝ որպես ամենամոտիկ գտնվող առավել մեծ քաղաք: Այն ունի մոտավորապես 50-60.000 բնակիչ, որոնցից 36.000-ը պետք է որ մուսուլմաններ լինեն, իսկ 24.000-ը՝ քրիստոնյաներ: Մասամբ նրանք ապրում են արդյունաբերությամբ և առևտրով, բայց հիմնականում՝ գյուղատնտեսությամբ (չամիչ և խաղողի մուրաբա պատրաստելով), բամբակագործությամբ, մետաքսագործությամբ և այլն: Չնայած նրան, որ հողը բարեբեր է, և ջուրն առավել քան բավարար, հացահատիկային կուլտուրաները կարելի է մի քանի անգամ ջրել, այնուամենայնիվ, բնակչությունն աղքատ է և այժմ մոտ է ծայրահեղ աղքատությանը, մասամբ տևական քաղաքական անկայունության, մասամբ էլ երթևեկության հնարավորությունների խիստ անբավարար պայմանների պատճառով: Մարաշն արտաքին աշխարհի հետ կապող Այնթապ տանող միակ ճանապարհը կառուցվում է արդեն 18 տարի, և չնայած դրան՝ հազիվ կեսն է պատրաստ: Աքսու գետի վրա, որը վարարելիս խանգարում է երթևեկությանը, հազիվ մի քանի տարի առաջ կամուրջ կառուցեցին, երբ մի մութասարիֆի կին քիչ մնաց խեղդվեք: Այնուհետև փայտից կառուցված կամուրջը հրկիզեցին այն մարդիկ, ովքեր հուսով էին կտրվածության պայմաններում առավել ուղղակի ազդեցություն ստանալ և ուզում էին խաղ խաղալ առաջադեմ տրամադրված մութասարիֆի գլխին, մինչև որ մի տարի անց այն կրկին կառուցվեց: Բնակչությունը խաղաղատեր է և չի էլ մտածում կառավարության դեմ դուրս գալ: Համընդհանուր զորահավաքի ազդեցությունը, շարունակվող առգրավումները բացասաբար անդրադարձան և փոխադրամիջոցները դարձրին չափազանց սուղ: Ֆուրգոնը, որով ես Հալեպ եկա, միակն էր ամբողջ քաղաքում: Ընդհանուր առմամբ մինչև մարտի վերջը 2000 ձի և ջորի է առգրավվել, ապրիլի 5-ին պահանջվել է նաև 500 ավանակ: Ջորեպան քրիստոնյաներն ստիպված եղան 4 շաբաթ շարունակ ձրի աշխատել ռազմական նպատակներով՝ առանց աշխատավարձի և առգրավման վերաբերյալ որևէ տեղեկանքի, մինչդեռ մահմեդականներին բաց թողին

մի քանի օր անց: Եթե նրանց այն ժամանակ բաց թողնեին որևէ տեղեկանքով, որ կատարել են իրենց պարտականությունները, միևնույն է՝ նրանց կրկին կրոնեին այլ վայրերում: Իրավիճակն արդեն շատ լարված էր, երբ ծավալվեցին Չեյթունի իրադարձությունները: Հիմա նաև քաղաքացիական բնակչությունից խլեցին զենքը, ընդ որում՝ նախընտրելով գիշերային տնային խուզարկումները: Ձինվորները ծեծում էին քրիստոնյաներին, զենք փնտրելու պատրվակով անարգում էին կանանց, բարկոծում երեխաներին: Տարածվեցին լուրեր, թե իբր քրիստոնյա զինվորները թունավորել են իրենց մահմեդական ընկերների հացը, մահմեդական կանայք բացահայտ սպառնում էին, որ կրկին ջարդեր կլինեն, մի մահմեդական իր քրիստոնյա բարեկամին առաջարկեց թաքնվել իր տանը, ազդեցիկ մուսուլմանները որոշեցին հեռագիր ուղարկել կենտրոնական կառավարությանը՝ իբր հայերը գրավել են մզկիթները: Որքան էլ անմիտ լինի այդ մեղադրանքը, այն լիովին համապատասխանում է այնտեղի մահմեդականների ցածր կրթական մակարդակին: Հեռագիրն սկզբում ուղարկեցին Չեյթուն՝ մութասարիֆին, որը խանգարեց ուղարկելուն և այդ մասին տեղյակ պահեց ռազմական դատարանին, որն էլ նախաձեռնողների դեմ ոչինչ չձեռնարկեց: Ռազմական դատարանի նախագահ գնդապետ Շյուքրի բեյն իմ ներկայությամբ հերքեց, այդպիսի հեռագրի ծրագրված լինելը, բայց խոստովանեց, որ մահմեդական կողմը պահանջում է մութասարիֆի պաշտոնանկությունը: Այդ պահանջի հեղինակ Համդի բեյին ռազմական դատարանը ձերբակալեց՝ կառավարական գործերին խառնվելու համար:

Մինչ հայերից կրկին կխլեին զենքը, մուսուլմանները հնարավորություն ստացան ձեռք բերել վառող ու փամփուշտ: Մարաշի մերձակայքում գտնվող Թեքերեք գյուղի բնակիչներն այնտեղ լուր ուղարկեցին, որ իրենք պետք է կամ իսլամ ընդունեն, կամ կորցնեն իրենց կյանքը: Մի խոսքով՝ Մարաշի գերմանական միսիային ամբողջ իրադրությունը ներկայացավ այնպես, որ հարաբերությունների հետագա սրման պայմաններում, հատկապես, եթե Չեյթունում կոիվները շարունակվեն և շարունակվի հեղվել մահմեդական զինվորների արյունը, կասկածելի է, թե արդյոք կառավարությանը կհաջողվի՞ Մարաշի ժողովրդին սանձած պահել, նաև կասկածելի է, թե Մարաշի իշխանությունների մոտ ո՞ր ուղղությունը կհաղթի՝ մութասարիֆի հավասարակշռված տարբերա՞կը, թե՞ ավելի կոշտը, որի կողմնակիցներն են, բացի մի քանի երևելի մարդկանցից, առաջին հերթին

քաղաքացիական քրեական գործերի դատարանի նախագահ Մուհամեդի-Ջեմալը, դեղագործ Լուֆթի էֆենդին, մահմեդական պատգամավոր Բահրի բեյը և ղեկավար պաշտոն ունեցող սպաներից մեկը:

Քանի որ գրավոր հաղորդակցությունը խիստ զրաքննչության էր ենթարկվում ոչ միայն փոստում, այլև սուրհանդակների միջոցով փոխանցելիս, և 4-5 շաբաթ առաջ միսիայից ինձ ուղարկված նամակը չէր ստացվել, ուստի օգնության միությունը որոշել էր քույրերից մեկին Մարաշից Հալեպ ուղարկել, որպեսզի խնդրեն, որ ես այցելեմ իրենց: Վերջինս ինձ փոխանցեց նաև դպրոցի տնօրեն Հելենե Շոքրմանի՝ նամակը, որը խոնարհաբար կցում էմ այստեղ հատվածաբար, որից արժե ընդզծել, թե ինչպիսի անմարդկային դաժանությամբ են գործադրվում մարմնական պատիժները: Ամերիկյան միսիան նույնպես դիմել է Հալեպի իր հյուպատոսին՝ խնդրելով այցելել: Պատիվ ունեմ կցել դրա մասին Այնթապից դոկտոր Շիփարդի՝ նամակի պատճենը: Ընդհանուր առմամբ հյուպատոսի այցելությունից շատ բան էին ակնկալում ինչպես բնակչությունը, այնպես էլ միսիան: Երկրի խորքի հեռավոր վայրերում, որոնց թվին պետք է դասել նաև Մարաշը, այդպիսի մարդը հատուկ տպավորություն է թողնում նույնիսկ ղեկավարության վրա: Արդեն իսկ նրա մասին տեղեկացները, որը ես ձեռնարկեցի մարտի 27-ին մութասարիֆին ուղղված ու շատ շուտ հայտնի դարձած թուրքերեն հեռագրով, ունեցավ խաղաղեցնող ու մեղմացնող ազդեցություն: Ակնհայտորեն հետո էլ նպաստեց բնակչության հանգստացմանը և, թերևս, տպավորություն թողեց նաև զինվորականության վրա: Իմ ժամանումից ի վեր փողոցներում մարդկանց այլևս չեն ծեծում: Պատիվ ունեմ դրա ազդեցության վերաբերյալ կից ուղարկել ամերիկյան միսիայի անցած ամսվա 31-ի մի նամակ՝ Մարաշի ամբողջ բնակչությունը շատ շնորհակալ էր այցելության համար և այն ընդունեց, ընդհանուր առմամբ, որպես իրավիճակի թեթևացում: Կարելի է համարել, որ այն զգալիորեն նպաստեց այդ վայրում գերմանացիների հեղինակության բարձրացմանը: Հազիվ մարտի 31-ին հայտարարվեց Ջեմալ փաշայի՝ հավելվածում խոնարհաբար իմ կցած հրամանը³, որը բնակչությանը կոչ էր անում հանգիստ մնալ: Իմիջիայոց, դրանով չհաջողվեց կանխել քաղաքի մահմեդական թաղամասում առանձին ապ-

3. Հավելված 1:

4. Հավելված 2 (անգլ.):

5. Հավելված 3 (անգլ.):

6. Հավելված 4 (ֆր.), (մնամատիպ հրաման կա 1915-08-29-DE փաստ. հավելվածում):

րող հայի՝ ապրիլի 3-ին բռնի իսլամացնելը, այն բանից հետո, երբ պարեկը մահակով ջարդել էր նրա դուռը: Ձեյթունի գործը դեռ ավարտված չէ և շարունակում է զարգանալ: Չորքերի հրամանատարությունը հանձնարարվել է մայրո խուրճիլ բեյին, որը, ինչպես ասում են, եռանդուն է և ավագակներին հետապնդելու փորձ ունի: Կառավարությունը պահանջել է, որպեսզի բոլոր դասայիքներն ըստ կանչի ներկայանան: Մինչև մարտի վերջը ներկայացան 450 հոգի՝ Մարաշից և 125 հոգի՝ Ձեյթունից: Նրանց մի մասին օգտագործում են ուղղիչ հաստատությունների աշխատանքներում, իսկ մի մասը դեռևս սպասում է ռազմական դատարանի դատավճռին: Իմիջիայլոց, ռազմական դատարանը հետաքննություն է ձեռնարկել բոլոր հեղինակավոր և ունևոր հայերի դեմ, որոնցից շատերն ակնհայտորեն ոչ մի կերպ չեն առնչվել Ձեյթունի դեպքերին և ոչ պակաս ցանկանում են, որ ավագակների վերջը տան և Մարաշն ի վերջո հանգիստ ձեռք բերի: Մարաշից պատգամավոր Հովսեփ էֆենդի Կիրակյանի որդուն ձերբակալել են, սկզբում այն մեղադրանքով, որ իբր նա զաղտնաբար զենք է փոխադրել, իսկ հետո, երբ դրա համար ոչ մի ապացույց չի գտնվել, իբր նա կաշառել է մի մարդու, որը պետք է փողոցում կրակեր և այդ ձևով անկարգություններ հրահրեր: Ի վերջո ստիպված եղան նրան ազատ արձակել: Խուզարկել են հայ բողոքական քահանաների, հայ կաթոլիկ հոգևորականների, գերմանական արական դպրոցի հայ տնօրենի, գերմանական հիվանդանոցի հայ բժշկի տները: Այդ ամենը հիմնված էր կարծեցյալ փաստի վրա, որ իբր բոլոր նշված անձինք համարվում են Հայկական բարեգործական ընկերության անդամ (թուրքերեն՝ ermeni djemiet kherie umumiyesi), որի ցուցակն իբր գտել են Ձեյթունում: Այդ միությունը, որի նստավայրը Եգիպտոսում է, գոյություն ունի և ճանաչված է՝ սկզբում Աբդուլ Համիդի, իսկ 1910 թվականին՝ նաև սահմանադրական կառավարության օրոք: Այն զբաղվում է հայկական դպրոցներին օգնելով և գյուղատնտեսական օրինակելի հիմնարկներ հիմնելով: Նրա անդամներին պարզելու համար կարիք չկար այդ ցուցակը գտնել նախ Ձեյթունում, այլ կարելի էր Մարաշից կանչել տալ նախագահին: Եթե կասկածելի է համարվում այն փաստը, որ միության նստավայրը Եգիպտոսում է, և եթե կասկածվի, որ այդ կազմակերպությունը հիմա՝ պատերազմի ժամանակ, կօգտագործվի հանցավոր քաղաքական նպատակներով, ապա դա կլինե՞ր ընդունելի հիմք: Այդ հիմնավորմամբ անկողմնակալ հետախուզումների դեմ ոչ մի հակաճա-

ռություն չէր լինի: Բայց այն հավանականությունը, թե հետաքննությունները ռազմական դատարանը կանցկացնի անկողմնակալ, ես համարում եմ չնչին: Նրա ամբողջ գործելակերպը թողնում է այն տպավորությունը, կարծես թե բացակայում է որևէ նպատակաուղղված գործունեություն, նա զբաղվում է միայն շինծու գործունեությամբ և քանի որ չի կարող գտնել իսկական մեղավորների, կարծես ամբողջ հայ բնակչությանն է համարում կասկածելի և նրա մեջ փնտրում է իր հարստացման համար թեկնածուների:

Որպես դրվագ կարող են հիշատակել, որ հենց դպրոցի շենքում ապրող գերմանական արական դպրոցի տնօրենի տունը խուզարկվեց անխնա, բիրտ և առանց ինձ կամ միսիայի ղեկավարությանը նախապես տեղյակ պահելու: Այդ առնչությամբ ես բողոքեցի ռազմական դատարանի նախագահին՝ նշելով, որ լինելով դաշնակից պետության քաղաքացիներ, գերմանացիներն ակնկալում էին ավելի լավ վերաբերմունք և հարցրի, թե որքանո՞վ է հավանական, որ գերմանացիներն իրենց տներում հանդուրժեն հակապետական գործունեություն: Նա հավաստիացրեց, թե չի իմացել, որ տնօրենը հենց դպրոցի շենքում է ապրում և ներողություն խնդրեց: Բռնագրավված տպագիր նյութերով և մամակներով պարկը, որը ես՝ շտապելով տուն, միայն կնքել տվեցի՝ առանց ոստիկանությանը փոխանցելու, նա ինձ խնդրեց տալ (ինչը և կատարվեց) և հյուպատոսության մի ծառայողի ներկայությամբ բացել: Դրանից հետո նա հրաժարվեց տնօրենին ձերբակալելու մտքից: Հոսպիտալի բժշկից բռնագրավված թղթերը նույնպես բացեցին հյուպատոսության աշխատակցի ներկայությամբ:

Ավելի հասկանալի կլինե՞ր, եթե ռազմական դատարանը միջոցներ ձեռնարկեր դաշնակցություն կուսակցության դեմ, որը չի խորշում և բաց չի թողնում զենք փոխադրելու որևէ առիթ, նաև՝ հնչակների դեմ: Բայց հիմա այդ դեպքը չէ: Պետք է նշել, որ բարեգործական միությունը վաղուց է հրաժարվել զենքի առևտրից ու չի զբաղվում քաղաքական գործունեությամբ և չի ընդունում դաշնակցության անդամներին:

Իրադրությունը հիմա շարունակում է ազդել տնտեսական վիճակի վրա: Սահմանված է պաշարողական դրություն: Մութն ընկնելուն պես ոչ ոք չի համարձակվում փողոցում երևալ: Մի քանի օր շարունակ Մարաշի բնակիչներին արգելված էր քաղաքը լքել: Թեպետ այդ հրամանը հանված է, բայց քրիստոնյա բնակիչները զինվորների հանդեպ վախից չեն

...Իհարկե, մենք համաձայն ենք կառավարության հետ, այն բանում, թե դիմադրությունը պետք է պատժվի, բայց նաև գիտեմ, որ մեր գերմանական կառավարությունը խիստ կպատժեր այդպիսի գործերի համար, բայց այստեղ ըստ էության պատիժ չի իրականացվում: Տառապանքները կրում են նաև անմեղները, և մինչև հոգու խորքը զայրանում ես այստեղ կատարվող դաժանությունների համար: Իհարկե, ճշմարտացի է, որ գեյթոնցիները շատ ծանր բնավորություն ունեն և բոլոր ժամանակներում էլ նրանց մեջ եղել են մարդիկ, ովքեր շեշտակի հակադրվել են ամեն ինչին, բայց կառավարության ոչ խելամիտ քայլերի հետևանքով նրանք ավելի են շեղվել ճանապարհից: Երբ մի քանի ամիս առաջ դրությունը բարդացավ, Հեյդար փաշան ուղևորվեց այնտեղ և նրան հաջողվեց, նաև բնակիչների աջակցությամբ, բռնել վատթարագույն մարդկանց՝ ավազակներին: Բայց ինչպիսի միջոցներով: Այդ վայրագություններն անպատմելի են, ծեծում էին նույնիսկ կանանց: Այսպիսով, ավազակներին բռնել էին, բայց նրանց գլխավոր մեղավորին, որը շատ վատ մարդ էր և շատերն էին տուժել նրանից, հրապարակավ կախելու փոխարեն, որպես ամբողջ բնակչության համար սարսափազդու օրինակ, բանտում նրան գաղտնի տանջամահ արեցին, այնպես որ ժողովրդի աչքերում նա նահատակ է, իսկ բռնված մյուս ավազակները: Այո, նրանք բոլորը փախան բանտից, և բնակիչները պետք է կրկին նրանց հանձնեն: Բայց չէ՞ որ նրանք դա արդեն մի անգամ արել են, ինչո՞ւ կառավարությունն ավելի լավ չի հսկել նրանց...

... Որքան ավելի խորանում ես դեպի երկրի խորքը, այնքան ամեն ինչ ավելի վատ պատկեր է ներկայանում, և ես կարծում եմ, որ Կոստանդնուպոլսում հիմնականում ոչ մի պատկերացում չունեն, թե ինչ է կատարվում երկրի խորքում: Օրինակ, այնտեղ՝ այստեղից մի քանի օրվա ճանապարհի հեռու սպանություն կատարվեց: Սպանության համար կասկածվող մեկին բանտ են բերում: Զննում են մի վկայի, և քանի որ նա ոչինչ չգիտի, նրան էլ են բանտ խցկում և ահավոր ձեռքով այնքան են ծեծում, մինչև որ նա վախից ամեն ինչին «այո» է ասում: Հիմա առաջինին մահապատժի կենթարկեն, իսկ երկրորդը կիսախելագար կդառնա այն մտքից, որ անմեղ մարդուն մահվան է մատնել: Դուք գիտե՞ք, թե ինչ է նշանակում ծեծվել: Մի քանի ամիս առաջ հարկ եղավ կտրել-հեռացնել մեզ մոտ գտնվող մարդկանց ոտքերի մատները, որովհետև ջնջխված էին Հեյդար փաշայի կազմակերպած հետաքննությունների ժամանակ:

Ըստ էության երբեմն նրանք բոքիկ ոտնաթաթերին ստանում են հարյուրից ավելի մահակի հարվածներ:

[Զույր Հելենե Շքոքման]

1915 - 04 - 15 - DE - 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14085

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 026 /խմբ. և կրճ./

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանզենհայմից

№ 228

Պերա, 15 ապրիլի 1915

Արևելյան Անատոլիայից հասնող լուրերը հիմք են տալիս խոստովանել, որ բուրք մահմեդականների և հայերի միջև դեռ նախկինում եղած լարված հարաբերությունները վերջին ամիսներին ավելի են վատթարացել: Փոխադարձ անվստահությունը գնալով աճում է բնակչության ու պաշտոնական շրջանակներում՝ ինչպես ծայրամասերում, այնպես էլ մայրաքաղաքում:

Թվացյալ ու իրական հետապնդումների վերաբերյալ բողոքները, որոնց ենթարկվում են հայերը, պատերազմի ընթացքում ավելի մեծ թիվ են կազմում ու աղմկահարույց դառնում, և հակառակը՝ հայերը մեղադրվում են, որ համակրանքով են վերաբերվում կայսրության թշնամիներին, նրանց հետ դավաճանական կապեր ունեն և առանձին վայրերում բացահայտորեն դեմ են դուրս են գալիս տեղի իշխանություններին: Հայերի հանդեպ վատ տրամադրվածությունը մեծանում է՝ արտասահմանում հայերի պահվածքի վերաբերյալ լուրերով: Ասում են, թե նրանցից հազարավորները կամովին մտել են ռուսական բանակ՝ ոչ միայն Կովկասից, այլև Ամերիկայից, Բուլղարիայից և այլ երկրներից, ու հաստատում են, թե դաշնակցական կուսակցության ռուսական բաժանմունքը՝ Թուրքիայի համար պատերազմի անբարենպաստ ելքի դեպքում, կպահանջի Թուրքիայի մահանջած շրջանների մասերում մահմեդական բնակչության բնաջնջում: Ի վերջո, հատկապես ծանրակշիռ են հնչում Կովկասում ռազ-

մական գործողությունների ժամանակ թուրքական բանակի շարքային հայ զինվորների պահվածքի մասին տեղեկությունները, ըստ որի՝ իբր նրանք իրենց զենքը բազմիցս ուղղել են թուրքերի դեմ, փաստ, որը հաստատում են նաև այդ կռիվներին մասնակցած գերմանացի սպաները:

Յուրաքանչյուր կողմ մյուս կողմի մեղադրանքները հերքում է իբրև անհիմն կամ էլ իրադարձությունների մեղքը բարդում է մյուս կողմի վրա: Երևի թե միայն մի կետում կա համաձայնություն, որ սահմանադրության հաստատումից հետո հայերը հրաժարվել են հեղափոխության մտքից, և որ դրա համար ոչ մի կազմակերպություն չկա:

Անկասկած հիմա Արևելյան Անատոլիայում առկա են հայերի դեմ օրինազանցություններ ու բռնություններ, և ընդհանուր առմամբ իրադարձությունները հայերը նկարագրել են ճշմարտացի, թեպետ ինչ-որ տեղ չափազանցել են: Խոսքն ավելի շատ գրկանքների ու տառապանքների մասին է, որոնցից գերծ չի կարող մնալ ոչ մի պետություն՝ նույնիսկ քաղաքակիրթ երկրներում, բայց մյուս դեպքերում մեղքն ընկնում է հայերի վրա, իսկ իշխանություններին վերաբերում է այն հանդիմանությունը, որ նրանք ժամանակին նախազգուշական միջոցներ չեն ձեռնարկել և ուշացումով միջամտել են անտեղի խստությամբ:

Հայկական աղբյուրից հինձ հասած նյութը (պատրիարքարան և դոկտոր Լիպարիտ Նազարյանցի հաղորդագրությունները) հիմնականում վերաբերում է ուղղակի պատերազմական շրջանին (Էրզրումի վիլայեթ) և նրան հարակից շրջաններին (Վանի և Բիթլիսի վիլայեթներ):

Այդ տարածքներում իրադարձությունների համար հայկական կողմը մեղադրում է.

1. Որպես աշխարհագոր նշվող ռազմականորեն կազմակերպված թուրքական անկանոն խմբավորումներին ու ավարառուների հրոսակախմբերին: Նրանց մեղադրում են բազմաթիվ գործողությունների, թալանի նպատակով սպանությունների և հայկական գյուղական բնակչության դեմ մանօրինակ այլ օրինազանցությունների համար:

2. «Union et Progres» («Միություն և առաջադիմություն») կոմիտեին առընթեր ակումբներին, որոնցում, ըստ երևույթին, կան շատ մեծ թվով անմաքուր տարրեր: Հաստատում են, որ այդ ակումբների՝ հատկապես Էրզրումի մասնաճյուղի, գործունեությանն են վերագրվում պրոսկրիպցիոն ցուցակների⁷ կազմումն ու անցյալ տարվա դեկտեմբերից իրականացված հեղինակավոր հայերի մի ամբողջ շարք քաղաքական տար-

7. Պրոսկրիպցիոն (սև) ցուցակ: (Ծան. թարգմ.):

բեր սպանությունների ծրագրումը: Ավելացնում են, որ որոշ ժամանակ առաջ հայերը ներքին գործերի նախարարությանը զգուշացրել են այդ ակումբների գործունեության առնչությամբ, որոնք 1909թ. Ադանայի իրադարձությունների ժամանակ ճակատագրական դեր են խաղացել:

3. Տարբեր քաղաքացիական ծառայողների՝ հատկապես Մուշի նահանգապետին (Բիթլիսի վիլայեթ) և Վանի վալիին: Իմիջիայրոց նշում են, որ Ալաշկերտում ռուսների բռնագրաված շրջանից մոտ 2000 մահմեդական ընտանիքներ բնակեցվել են Մուշի հայկական գյուղերում, որոնք հազիվ ի վիճակի են սեփական գոյությունը քարշ տալու. հայ գյուղացիներին օգտագործել են որպես բանող անասուն՝ զինամթերքի և սննդամթերքի տեղափոխման համար, որոնցից շատերը զոհ են դարձել վայրագ վերաբերմունքի և քչերին է հաջողվել, ըստ երևույթին՝ հազիվ մեկ քառորդին, վերադառնալ իրենց գյուղերը: Վանի երկու շրջաններում՝ կայմակամների իրավասությամբ, իսկական սպանող է եղել:

Ռազմական գործողություններից հեռու գավառներում հայ բնակչության վիճակը ինչ-որ չափով թվում է տանելի, թեպետ այնտեղից էլ առանձին բողոքներ եղել են, բայց խոսքը ընդհանուր առմամբ առավել նվազ նշանակություն ունեցող միջադեպերի մասին է, ինչպիսիք են արգելված զենք կամ դասալիքներ հայտնաբերելու նպատակով տնային խուզարկումները, որոնց ընթացքում, ըստ երևույթին, եղել են օրինազանցություններ և մանօրինակ շատ այլ բռնություններ:

Ավելի մեծ ուշադրության են արժանի երկու միջադեպ Ադանայի վիլայեթում, որոնց մասին լավատեղյակ է կայգերական դեսպանությունը՝ նաև հյուպատոսական զեկուցագրերից:

Մարտի սկզբին հայկական Դյոթթյու բնակավայրում, այն բանից հետո, երբ անգլիացիները մինչ այդ մի քանի անգամ մավատորմից ցամաք էին իջել և առանց արգելքի գնումներ էին կատարել, թուրքերը բռնել էին երկու տեղաբնակ հայի, որոնք քարոզելիս են եղել անգլիացիների օգտին: Այդ եմիսարներից մեկն ընկել է թուրքական իշխանությունների ձեռքը և Ադանայում մահապատժի ենթարկվել: Դրա հետևանքը եղել է այն, որ Դյոթթյուի արական սեռի ամբողջ բնակչությանը զորակոչով հավաքել և տեղափոխել են Հալեպի վիլայեթ, որտեղ նրանց օգտագործում են ճանապարհաշինության համար, երեք հոգու գնդակահարել են փախուստի փորձ կատարելիս: Ի դեպ, այդ միջադեպերի ժամանակ բազմաթիվ դասալիքներ քաքնվել էին Դյոթթյուում, չի մոռացվել նաև այն, որ 1909թ. կոտորածի ժա-

մանակ բնակիչները՝ գենքը ձեռքներին, պաշտպանվել են թուրքերից։ Չեյթունի իրադարձությունների մասին, որոնք սկսվել են զորակոչին հայերի ընդդիմանալով, արդեն հայտնել են, այս դեպքում էլ իշխանություններին այլ հանդիմանություն չի արվել, քան այն, որ ճիշտ ժամանակին չեն միջամտել։

Նկատի ունենալով վերևում նկարագրված հարաբերությունները՝ հայկական կողմից արտահայտվել է խնդրանք, որպեսզի կայգերական դեսպանությունն ու մեր հյուպատոսությունները թուրքական կառավարության մարմիններում գործադրեն իրենց ազդեցությունը՝ հիշյալ երկրամասերում հայերի հետապնդումները դադարեցնելու համար։ Որպես հատուկ կարևորության հարց նշվում է փորձառու, հայկական խնդիրներին լավատեղյակ վալիների և մութասարիֆների նշանակումը հիշյալ գավառներում։ Նաև կարծում են, որ գերմանական հյուպատոսների առկայությունը Վանում, Բիթլիսում և այլուր բավական կլինեն ամենադասան բռնությունները կանխելու համար։

Այստեղ, ինչպես նաև երկրի ծայրամասերում, իրենց օգտին մեր ազդեցության այդօրինակ կիրառումը, հայերը համարում են մեզ համար որպես եվրոպական քրիստոնյա մեծ տերության mobile officium և ակնկալվում է որպես Թուրքիայի հետ դաշնակցային մեր հարաբերության բնական հետևանք, որովհետև հենց Թուրքիայի շահերից է բխում, ուստի նաև մեր՝ հայկական տարրի պաշտպանումն ու մեզ համար նրանց համակրանքի ապահովումը։ Ընդգծվում է նաև (ինչը նկատել ենք, հերքում են թուրքերը), որ հայերը, չնայած բոլոր այն տառապանքներին, որոնց ենթարկվել են, իրենց պահում են լոյալ ու հավասարակշռված, առնվազն՝ պասիվ։ Բայց շարունակվող և հետևողական հետապնդումների դեպքում պետք է, հավանաբար, զգուշանալ, որ այդ խաղաղ տրամադրությունը կտրուկ չփոխվի ճիշտ հակառակը։ Կառավարամետ կուսակցությունները, ինչպիսին է դաշնակցությունը, այլև չեն կարողանա զսպել զանգվածներին և վտանգ կառաջանա, որ ռուսների առաջխաղացման ժամանակ գրավված գոտում հայերը ոչ միայն կանցնեն ռուսների կողմը, այլև թուրքական բանակի փկուրքում ևս կստեղծեն ապստամբության օջախներ։

Թուրքիայում գերմանական mobile officium-ի կոչը ընկալելի է՝ ըստ Հայկական հարցի զարգացման, հատկապես հիմա, երբ պատերազմի արդյունքում Եռյակ միության տերություններն այստեղ անջատված են,

և որպես պաշտպանվող տերությունների հարց չի ծագում։ Բայց այդ կոչին ընթացք տալու փորձը և այնպիսի մի դերի ստանձնումը, ինչպիսին խաղացին Անգլիան՝ Բելիցի կոնգրեսից հետո և վերջին շրջանում՝ Ռուսաստանը, որպես հայերի պաշտպան, ապա դրանք Բարձր Դուռը կրեկալեր իբրև անարդարացի ու կոպիտ միջամտություն իր քաղաքական գործերին։ Առավել ևս, որ պահն էլ դրա համար այդքան բարենպաստ չէ, երբ Բարձր Դուռը հենց հիմա հակված է վերացնելու այն պաշտպանական իրավունքները, որոնք այլ օտար տերություններ իրականացրել են թուրքահպատակների համար։ Նա պետք է նկատառի նաև վերջին տարիների իրադարձություններով պայմանավորված թուրքական տարրի ցայտուն ընդգծված ազգային գիտակցությունը։

Իսկ ինչ վերաբերում է հայկական կողմից բերվող դատողություններին, ապա դրանք արժանի էին լուրջ ուշադրության, և ես դրա համար արդեն նախկինում ինչպես Բարձր Դուռը, այնպես էլ պատրիարքաբանում, առիթը բաց չեմ թողել հորդորելու՝ վարել խաղաղարար քաղաքականություն և իրար հանդեպ պահպանել լավ հարաբերություններ։ Այս դեպքում վճռորոշ էր նաև այն դատողությունը, որ մեր թշնամիները առիթը բաց չեն թողնի՝ հայերի հանդեպ դրսևորված անարդարությունների համար պատասխանատու դարձնել մեզ և նրանց լարել մեր դեմ։ Բայց հիմա, կառավարական օղակներում հայերի հանդեպ այդքան անբարենպաստ տրամադրվածությունը ավելի է սահմանափակում հայերի օգտին արվող մեր միջամտությունը և հիշեցնում է լինել առավել ուշադիր։ Հակառակ դեպքում՝ հանդես գալով անհեռանկար գործի համար, մենք կվտանգենք առավել կարևոր և մեզ համար ավելի մոտ շահերը։ Ուստի ես կարծում եմ, որ այդ առնչությամբ գերմանական հյուպատոսությունների աշխույժ ավելացումը՝ այսպես կոչված գերմանական գավառներում, չէր կարողանա իրականացնել իր նպատակը։ Դրանում Բարձր Դուռը ավելի շուտ կտեսնի մեր կողմից իր իշխանություններին հսկելու փորձ, ինչպես ժամանակին Անգլիան, իսկ վերջերս Ռուսաստանը հյուպատոսության ներկայացուցիչներին ուղարկելով՝ փորձում էին երկրի այդ մասերում հսկել հայկական բարեփոխումները։ Այդպիսի միջոցառումը պիտանի կլիներ իշխանություններին հայերի դեմ հանելու և հակառակ արդյունքի հասնելու համար։

Վանգենհայն

1915 – 04 – 26 – DE – 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./ հատոր 168
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 031 (կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի գլխավոր հյուպատոս Մորդմանի գրառումը

Պերա, 28 ապրիլի 1915

Քննարկում

Ա. Զրույց պատրիարքի հետ (24.4):

1. Ըստ երկու օր առաջ Էրզրումից հղված հեռագրի, այնտեղ փողոցում սպանել են հայ երևելի Արատոս Չիլուսգիլյանին: Չեն գտնվել նաև փետրվարի 29-ին Էրզրումում սպանված Պաստերմաջյան էֆենդուն սպանողները:

2. Թալեաթ բեյը հերքում է կառավարության հակահայկական քաղաքականությունը, բայց պատրիարքն այն կարծիքին է, որ Թալեաթն անկեղծ չէ, նա առաջ է մղում Էնվեր փաշային, որն իր կարծիքը հայտնում է բացահայտ:

3. Այս ամսվա 23-ին պատրիարքարանում կայացած մի խորհրդակցության ժամանակ հարց է առաջադրվել, որ առանձին հեղինակավոր մարդիկ այցելեն նախարարներին և համառորեն հավաստիացնեն, որ հայերը տրամադրված են լինել լոյալ և որևէ խռովություն չեն մտահղանում: Պատրիարքին դուր եկավ դեպի երկրի ծայրամասեր՝ հանգստացնելու նպատակով հանձնաժողով ուղարկելու միտքը: Պատգամավոր Ջոհրապ էֆենդին կզբաղվի դրանով:

Բ. Նույնը՝ պարոն գեներալ Փոսելդթի հետ այս ամսվա 26-ին:

1. Կարծում է, որ հայերն իրենց հանգիստ կպահեն, եթե թուրքերը նրանց չճնշեն և չզրգռեն, հաճախ այդ ամենում առկա է եղել նաև մրցակցային նախանձը: Հայերի պահվածքը անթերի կլինե:

Շճմարիտ է, որ թուրքահայերը դեպի Էրզրում ռուսների առաջխաղացման ժամանակ բազմիցս մատուցել են առաջնորդելու ծառայություն, այդպիսիք եղել են նաև ռուսներից վերցրած գերիների մեջ: Դրան

հակառակ նա բացառում է, որ հայ շարքային զինվորները կրակեին իրենց թուրք ընկերների վրա: Հայերին միշտ օգտագործել են ռազմաճակատի քիկունքում:

2. Հաստատում է ակումբի գործունեությունը Էրզրումում: Դատապարտման ցուցակը պարունակում է 22 հայի անուն: Թահսին բեյը՝ վալին, հնարավորության սահմաններում խոչընդոտել է ջարդի կազմակերպումը: Հակահայկական շարժում հրահրողներն իբր հանդիմանում են ոմն Շաքիր բեյի (իմիջիայոց Արդվինի մոտ նա ղեկավարել է կամավորների մի հրոսակախմբի), նրա օգնական Հալիլին ու Էրզրումի ոստիկանության պետին:

Պաստերմաջյանին սպանել են, որովհետև նրա եղբայրը՝ նախկին պատգամավոր, Վանի վիլայեթում սադրիչ գործողություններ է կազմակերպել ռուսների օգտին: Նրան սպանել են երկու զինվոր, սպանողների անուններն անստորագիր հայտնել են իշխանություններին, բայց չնայած այն բանին, որ Փոսելդթն այդ գործով հետաքրքրվել է, նրանց չեն բռնել:

1915 – 04 – 27 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA/AA/R14085

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմից

№ 258

Պերա, 27 ապրիլի 1915

Այս ամսվա 12-ին՝ Չերդ գերագանցությանն ուղղված զեկուցագրից հետո, հյուպատոս Ռյուսլերն այս ամսվա 20-ին հեռագրով հայտնեց, որ ըստ դոկտոր Մերիլի՝ Այնթապի ամերիկյան քոլեջի ղեկավարի հաղորդագրությունների, որոնք պարոն Ռյուսլերը համարում է վստահելի, Մառաշի, Չեյթունի և դեպի ներքև՝ մինչև Հասսանբեյլիի բոլոր գյուղերի հայկական բնակչությանը, ովքեր ունևոր ու ազդեցիկ են, իշխանությունները տեղահանում են: Չեյթունից արդեն հեռացրել են 15 ընտանիք, մյուս երկուսն էլ ճանապարհին են: Ընդ որում՝ տղամարդկանց առանձնացնում են, կանանց ուղեկցում են զինվորները:

Պարոն Ռյուսերը մահ նշում է «Կենտրոնական կառավարության այդ միջոցառումներն ակնհայտորեն հիմնված են Մարաշից հասնող թյուր տեղեկությունների վրա, դա դժբախտություն է երկրի համար և ուղղված է բնակչության մի մասի կործանմանը: Դրանք հիմնականում բխում են այն սխալ ըմբռումից, որն ամբողջ հայ բնակչությանը համարում է որպես կակածելի կամ ամբողջովին թշնամական»:

Այստեղի հայկական պատրիարքարանում միայն հայտնի էր, որ հայերին տեղահանել են Անթաքիեից և Մուեղիեից, ընդ որում՝ ըստ երևույթին, արդեն որոշ ժամանակ առաջ:

Վանգենհայմ

1915 – 04 – 28 – DE – 012

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./հատոր 168
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 036 (խմբ.)

Էրզրումի հյուպատոսությանը՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմից

Պերա, 28 ապրիլի 1915

Ապրիլի 26-ի հեռագրի կապակցությամբ՝ վերջին նախադասությունը:

Հայերի օգտին Չեր միջնորդության ժամանակ պետք է խոսվի այն մասին, որ կանխվեն ամբոխի բոլոր բռնությունները, ինչպիսիք են ջարդն ու թալանը և ներագդել՝ քաղաքական տեսակետից կասկածելի համարվող մարդկանց հանդեպ օրինավոր վարվելու համար: Ընդ որում՝ պետք է խուսափել այն տպավորությունից, թե իբր մենք ուզում ենք օգտվել հայերի իրավունքները պաշտպանելու իրավունքից և միջամտել իշխանությունների գործունեությանն ու հարկ եղած դեպքում դա շեշտել իշխանությունների ներկայությամբ: Չեր սեփական տեղյակության համար. տեղական իշխանությունները վերջին օրերին ձեռքակալել են շատ երևելի հայերի և ուղարկել են Անատոլիա, որովհետև կարծես թե կան հեղափոխական շարժման նշաններ:

Վանգենհայմ

1915 – 04 – 30 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14085
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 038

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմից

№ 267

Պերա, 30 ապրիլի 1915

Այս ամսվա 25-ի շաբաթ՝ լույս կիրակի գիշերը և այս ամսվա կիրակի՝ լույս երկուշաբթի գիշերը այստեղ իրականացվել են հայերի բազմաթիվ ձերբակալություններ: Ընդհանուր առմամբ նրանց թիվը պետք է որ լինի 500 հոգի՝ հասարակության բոլոր դասերից, այն է՝ բժիշկներ, լրագրողներ, գրողներ, հոգևորականներ և մի քանի պատգամավոր: Դաշնակցության կուսակցության, որի անդամ էր ձերբակալվածների մեծ մասը, օրգան «Ազատամարտ» թերթի գրասենյակը պաշտոնապես փակվել է: Հաջորդ օրերին նրանցից շատերին ուղարկել են Փոքր Ասիայի խորքերը:

Այդ միջոցառումների պատճառների մասին հասարակության մեջ տարածվել են ամենատարբեր անհսկելի ասեկոսներ: Իմիջիայլոց ասում էին, իբր թե հայկական տներում և եկեղեցիներում հայտնաբերել են պայթուցիկ նյութեր, ռումբեր ու զենք, և իբր գահակալման տոնակատարության օրը (այս ամսվա 27-ին) հայերը ծրագրել են հարձակումներ Բարձր Դռան և այլ պետական շենքերի վրա:

Երբ հայ պատրիարքը Մեծ վեզիրին և ներքին գործերի նախարարին հարցրել է զանգվածային ձերբակալությունների պատճառների մասին, նրան պատասխանել են, որ քաղաքական կուսակցությունների ազդեցիկ անձինք հայ բնակչության այդ կազմակերպությունը ներկայումս կարող են օգտագործել հասարակական կարգը խանգարելու համար, ուստի պետության շահերի նկատառումով, այդպիսի հնարավորությունը կանխելու համար տեղին է դեկավար անձանց հեռացնել մայրաքաղաքից:

Ներքին գործերի նախարարը առաջին թարգմանչի ներկայությամբ ասաց հետևյալը.

Կառավարությունը հիմա ոխոշել է վերջ տալ մինչ այժմյան վիճակին, երբ յուրաքանչյուր կրոնական համայնք վարում է իր հատուկ «քաղա-

քականությունը» և դեռ կարող է հիմնել ու պահել հատուկ քաղաքական միություններ: Թուրքիայում այսուհետ պետք է վարել միայն «օսմանյան քաղաքականություն»:

Այստեղի հայերի մեջ իբր կան քաղաքականապես ոչ այնքան հուսալի անձինք, իհարկե, նրանց պետք է փնտրել հենց ակումբների ու խմբագրությունների աշխատակիցների մեջ: Չպետք է անտեսել այն մտավախությունը, որ պատերազմի ոչ բարենպաստ շրջադարձի դեպքում այդ տարրերը կօգտվեն հարմար առիթից՝ անկարգություններ հրահրելու համար: Պահը բարենպաստ թվաց՝ մայրաքաղաքից բոլոր այդ կասկածելիներին քշելու համար: Աքսոբյալների մեջ, անշուշտ, կային շատերը, ովքեր ոչ մի կերպ մեղավոր չէին: Դա չի ժխտում կառավարությունը, և նա՝ Թալեաթը, սեփական մախաձեռնությամբ, թեպետ այդտեղ միջամտելու կարիք չի լինի, նրանց վերադառնալու թույլտվություն կտա:

Այն պնդումը, թե իբր կան գաեակալման տոնակատարության օրը ապստամբելու մտադրության ապացույցներ, Թալեաթ բեյը համարեց թյուրիմացություն:

Վանի իրադարձությունները և դրանց հաջորդող օրերին ռուսների հարձակումը Բոսֆորի վրա և ֆրանսիացիների ու անգլիացիների համատեղ հարձակումը Դարդանեյի վրա, ըստ էության, չէին կարող չազդել կառավարության որոշումների վրա:

Վանգեներհայն

1915 – 05 – 08 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14085

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 044 (կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգեներհայնին

№ 286

Պերա, 8 մայիսի 1915

Չնայած հայկական շրջանակների՝ վերջին շաբաթներին տարբեր պայրերում բռնկած հուզումների նշանակությունը նվազեցնելու կամ մեղքը թուրքական իշխանությունների ձեռնարկած միջոցների վրա

բարդելու ջանքերին, համենայնդեպս շատանում են այն նշանները, որ այդ շարժումը տարածվել է ավելի հեռու, քան մինչև հիմա ենթադրվում էր, և որ դրան նպաստում է հայկական հեղափոխական կոմիտեի օգնությունն արտասահմանից:

Արդեն հայտնի կռիվները Վանում, որի ընթացքում ապստամբներին մույնիսկ հաջողվել է ժամանակավոր հաղթանակի հասնել, հուշում են, որ այնտեղի հայկական բնակչությունը բավականաչափ մատակարարված է եղել զենքով ու պայթուցիկ նյութերով: Մեռածների մեջ, ըստ թուրքական իշխանությունների տեղեկությունների, հաճախ եղել են առանձին անձինք՝ ռուսական հագուստով, և հայերն իրենք էլ չեն հերքում, որ իրենց հայրենակիցներից մեկը՝ ոմն Պաստերմաջյան, ռուսների շահերին ծառայելով, զբաղվել է սադրիչ գործողություններով: Այդ վտանգավոր քարոզիչը լայն շրջանակներում հայտնի էր դարձել նաև ժամանակին նրա ղեկավարությամբ Օտոմանյան բանկի վրա հարձակումով, այնուհետև վերաարձել է այստեղ՝ երկրորդ սահմանադրության վերահաստատումից հետո, դարձել է պատգամավոր և ավելի ուշ՝ քանի որ չի վերընտրվել, մեկնել է Ռուսատան: Ըստ վերջին լուրերի (այս ամսվա 8-ին)՝ հայ պարտիզաններին բազմիցս հաջողվել է Վանից միավորվել ռուսների հետ:

Կեսարիայում գտնված ռումբերի մասին հայկական պատրիարքարանը նշում է, որ Ամերիկայից վերադարձած մի հայ, որը բնակություն է հաստատել Կեսարիայի մոտերքում գտնվող Էվերեքում, զբաղվել է դրանց պատրաստմամբ, երեք հատ պատրաստելուց հետո, չորրորդը պատրաստելիս զոհվել է: Արդեն պատրաստ երեք ռումբերը նրա հայրենակիցները թաքցրել են, բայց ոստիկանությունը, որը պատահաբար իմացել է այդ մասին, դրանք հայտնաբերել է: Հետագա որոնումների ժամանակ հայտնաբերվել են 24 դատարկ, դեռևս չլիցքավորված հրազենափողեր՝ այնտեղի հայկական եկեղեցու աղյուսե տանիքի տակ: Դա եղել է փետրվարի սկզբին: Այն ժամանակվանից ի վեր, ըստ երևույթին, էլի են ռումբեր գտնվել: Ներքին գործերի մախարարը վերջերս Կեսարիայում գտնված ռումբերի թիվը նշել է մոտ 400: Բացի այդ, իբր Դիարբեքիքում էլ են հայտնաբերել ռումբեր և ուղարկել են Վան, որպեսզի այնտեղ օգտագործեն ապստամբների դեմ կռիվներում:

Հայերը խոստովանում են, որ արևելյան գավառներում հայերի տրամադրության տակ զենք կա, իբր այդ զենքը պետք է օգտագործվի ինքնա-

պաշտպանական նպատակներով՝ քրդերի և այլ խառնամբոխի հարձակումների դեմ: Կարելի է ենթադրել, որ այն արդեն վաղուցվանից կուտակել են հիմնականում հայկական հեղափոխական կոմիտեները:

Իշխանությունները միանշանակ ենթադրում են, որ Չեյթունի հայերին էլ են օտար միջամտությանը հրահրել կառավարության դեմ զինված դիմադրության:

Չի կարելի հերքել, որ հայկական շարժումը վերջին շաբաթներին ընդունել է մտահոգիչ բնույթ, ինչը կառավարությանը դրդել է դիմել խիստ ճնշամիջոցների:

Չանգվածային ձեռքարկություններն այստեղ և այլ վայրերում, ինչպես օր. Էրզրումում, որտեղ իբր վալին ձեռքին հայկական խողովոյան վերաբերյալ ապացույցներ ունի, Այնթապում և այլուր ուղղված են կոմիտեների դեմ, ովքեր այդ կերպ զրկվում են իրենց ղեկավարներից, առաջին հերթին՝ դաշնակցություն կուսակցության դեմ:

Չեյթունում բնակչության մի մասին տարագրել են, հիմնականում՝ Կոնիա, մանասորինակ միջոցառում նախատեսվել և ընթանում է Սվազի և մի քանի հյուսիս-սիրիական վայրերում:

Այստեղ՝ մայրաքաղաքում, մի քանի օր առաջ ամբողջ բնակչությանը կոչ են արել հանձնել իրենց մոտ եղած բոլոր տեսակի զենքերը:

Հուզումների ժամանակ, որը տիրել էր նաև մահմեդական բնակչությանը, հնարավոր չի լինի խուսափել խաղաղ տարրերի ճնշումից և ստորին օղակների չինովիկների օրինազանցություններից: Բայց, չնայած տիրող բազմաթիվ մտահոգություններին, առայժմ գործը կոտորածների չի հասել ո՛չ Մարաշում, ո՛չ Այնթապում, ո՛չ էլ Էրզրումում, և կառավարությանը, թերևս, կհաջողվի նաև ապագայում կանխել դրանք:

Վանգենհայմ

1915 – 05 – 15 – DE – 012

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ. դեսպ./ 168
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 051 (խմբ. կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ Էրզրումում ռեզենտ Շոյբներ Ռիխտերից

Գաղտնի № 9

Էրզրում, 15 մայիսի 1915

Չերդ գերագանցություն,

ապրիլի 26-ի և 29-ի, մայիսի 5-ի և 8-ի ու հաջորդ հեռագրերում ինքս ինձ իրավունք վերապահեցի հայտնել Վանում հայերի անկարգությունների և այս տարածքում հուզումների մասին:

Ես տեղին եմ համարում հեռագրային իմ զեկույցներին ավելացնել հետևյալը.

Վանի հուզումների համար արտաքուստ առիթ է ծառայել, ինչպես ես արդեն հայտնել եմ, մի քանի երևելիների, հատկապես իշխանների և Վանից հայ պատգամավոր Վոանյանի, ձեռքարկությունն ու սպանությունը, ովքեր հայերի մեջ մեծ հարգանք ունեին:

Թե արդյո՞ք այդ միջադեպը պատահել է տեղի իշխանությունների համաձայնությամբ, այդ հարցն ինձ համար անորոշ է: Համենայնդեպս, կառավարությունը պետք է հստակ պատկերացներ, որ դրանով վերջին խթանն է ապահովել, որպեսզի բռնկեն դեռևս վաղուց, հատկապես պատերազմի սկզբից ի վեր խմորվող հուզումները, որոնք առաջնորդները դեռևս կարող էին ճնշել:

Ոչ միայն Վանում ու նրա շրջակայքում, այսինքն՝ Ռուսաստանին հարակից սահմանային շրջաններում և այստեղ՝ հատկապես առգրավումներից ու գորքերի կուտակումներից տուժած հայկական շրջաններում, այլև ավելի խորքում գտնվող հայկական բնակավայրերում նկատելի է դառնում սաստիկ դժգոհությունը: Շատ վայրերում արդեն վաղուց հավաքել են զենք՝ սկզբում, թերևս, հավանական ջարդերի դեպքում զուտ ինքնապաշտպանության նպատակով, իսկ ավելի ուշ՝ երևի թե նաև զինված ապստամբության համար:

Այն, որ Հայկական հարցը քննարկելիս թուրքական կողմն անընդհատ սխալներ է ունեցել, Չերդ գերագանցությանը բավականաչափ հայտնի է, այնպիսիք, որոնք ռուսական կողմը դեռ պատերազմի սկզբից շատ առաջ օգտագործել է ծրագրված սադրանքների համար:

Հատկապես Վանը և այնտեղի ռուսական հյուպատոսությունը հնուց ի վեր եղել է ռուսների սադրիչ կենտրոնը, որը կարողացել է առավել անարգել գործել, երբ այնտեղ չկար հակակշիռ կազմող գերմանական ներկայացուցչություն: Էրզրումի նորահաստատ հյուպատոսությունը, արդեն հեռավորության պատճառով, չկարողացավ այնտեղ իր ազդեցությունը բավականաչափ տարածել, իսկ հիմա գրեթե բացառված է

թվում որևէ ներագոյնություն, որն այստեղ պահանջում է ամբողջ ուշադրությունը: Ի դեպ, հիմա կտրված է նաև Վանի հետ կապը:

Մինչ այստեղի հայկական շրջանակները փոստային ավելի լավ կապի ու այստեղի հյուպատոսության գործունեության շնորհիվ (լուրերի սրահ, ընթերցասրահ, թերթի հոդվածներ, ռազմական իրավիճակի վերաբերյալ հայտարարություններ) իրազեկված են համաշխարհային իրադրության և եվրոպական ռազմադաշտերում ռուսների անհաջողությունների մասին, Վանում կարծես թե այդ կողմնորոշումը բացակայում է: Այնտեղի հայերը, որոնք թուրքական հրապարակումներին վերաբերում են բնական անվտանգությանը, իրենց որոշ լուրերն ստանում են բուլղոսից՝ պղտոր միայն ռուսական աղբյուրներից՝ դրանով, ինչպես աշխարհի ցանկացած այլ ժողովուրդ, Եվրոպայի իրավիճակի մասին կազմելով լրիվ թյուր պատկերացում: Եվս մեկ հիմք՝ Ռուսաստանի հանդեպ արդեն նախկինում եղած հակվածությունը ապստամբությանը արտահայտելու համար:

Ինչպես հայտնի է Չերո գերագանցությանը, Թուրքիայի հայերը վաղեմի ժամանակներից ի դեմ Ռուսաստանի տեսնում են իրենց իսկական պաշտպանին, Ռուսաստանն էլ միշտ օգտվել է պաշտպանական այդ իրավունքից և ծառայացրել է իր նպատակին: Այն փաստը, որ Ռուսաստանի հայերը, չխոսելով իրենց կյանքի առավել մեծ ապահովության մասին, առավել լավ տնտեսական պայմաններում են, մի մեծ զանգվածի վրա նույնպես ազդում է որպես զգալի ձգողական ուժ: Դրան հակառակ, այն դատողությունը, թե Ռուսաստանի առավել ուժեղ ներագոյնությունը իր հետ կրեքեր ապագայնացման վտանգ, սահմանափակվում էր միայն հայերի հոգևոր առաջնորդներով: Վերջինների մեջ էլ ձևավորվել է երկու ուղղություն. մեկն առաջին տեղ է մղում ազգային ինքնատիպության պահպանումը, որը հնարավոր է միայն Թուրքիայում, մյուսը՝ տնտեսական շահերն ու ռուսների հետ կրոնական ընդհանրությունը:

Գերմանացիների ազդեցությունը հայերի վրա մինչև հիմա եղել է չնչին: Գերմանիայի և գերմանացիների մասին գիտեին միայն սակավաթիվ ուսյալ մարդիկ, կրթված հայ երիտասարդության առավել մեծ մասն ուսումնառել է ֆրանսիական դպրոցներում, իսկ ավելի ուշ՝ նաև Ֆրանսիայում և Ռուսաստանում: Պատերազմի սկզբում ժողովրդի մեջ նույնիսկ կասկած կար, թե արդյո՞ք գերմանացիները «քրիստոնյաներ» են, քանի որ նրանք դաշնակցում էին թուրքերի հետ: Այն փաստը, որ Գերմանիան բացարձակ միապետական Թուրքիայի դաշնակիցն է, որի տիրապետության ներքո հայերն այնքան շատ տառապել են, դեռ մինչև հի-

մա հայերին անվստահություն է ներշնչում: Պատերազմի մեղքը նույնպես վերագրվում է Գերմանիայի ազդեցությանը, և դրա հետևանքով իր կրած տնտեսական վնասները հատկապես տհաճ է ընկալում մի ժողովուրդ, որը խիստ մտահոգ է ունեցվածքը պահպանելու և ավելացնելու հարցում: Որպես տարօրինակ, բայց նաև այլ երկրներում ի հայտ եկող փաստ, պետք է նշել նաև այն, որ Գերմանիայում կամ գերմանական միսիաների դաստիարակած հայերի մեջ էլ մենք քիչ բարեկամներ ունենք: Որքան ինձ հայտնի է, այդ առումով բացառություն են միայն Սանասարյան դպրոցի նախկին սաները, այդ դպրոցը մի քանի տարի առաջ տեղափոխել են Սվազ՝ Էրզրումը Ռուսաստանի կողմից բռնագրավելու մտավախությունից: Եվ դա միայն այնքանով, եթե նրանք իրենց կրթությունն ստանում էին Գերմանիայում:

Գերմանացիների հանդեպ համընդհանուր տրամադրությունը պատերազմի սկզբում նվազ բարեկամական էր, բայց վերջին ամիսների ընթացքում նկատելիորեն փոխվել է: Դրան, հավանաբար, մասամբ նպաստել են գերմանացիների ռազմական հաջողությունները բուլղոս ռազմաճակատներում և գերմանական սպաների առկայությունը Էրզրումում: Բայց այդ շրջադարձը հատկապես նկատելի դարձավ, երբ այստեղի հայերը վստահորեն հավատացին (դա մոտավորապես մարտի կեսին էր), որ ջարդի բռնկումը հնարավոր եղավ կանխել միայն այստեղի հյուպատոսության առկայության ու գործունեության շնորհիվ: Հայ եպիսկոպոսն այդ առնչությամբ քանիցս շնորհակալություն հայտնեց գեներալ Փոսելդին և ինձ՝ հայերին պաշտպանելու համար:

Այստեղի իրավիճակի վերաբերյալ, ինչպես այն պատկերանում է հիմա, կարող են նշել, որ Էրզրումում և նրան հարակից տարածքներում ապստամբություն չի ենթադրվում, չնայած այստեղ եղած փոքրաքանակ թուրքական զինված ուժերին: Ավելի հեռու՝ ռուսական սահմանին մոտ գտնվող վայրերը վաղուց դատարկվել են իրենց բնակիչներից: Նրանց մի մասը փախել է Ռուսաստան, որտեղ նրանք կկռվեն թուրքերի դեմ ռուսական զորաջոկատների կազմում (ինչպես նաև Վանի մոտ), մասամբ էլ եկել են Էրզրում: Առանձին միջադեպերը, ինչպես հեռավոր գյուղերում զինված դիմադրությունը ազդրավումների ժամանակ, այն թուրքերի սպանությունը, ովքեր պահանջել են հանձնել հայ աղջիկներին ու կանանց, հեռագրային ու հեռախոսային գծերի վնասումը, լրտեսությունը, դրանք երևույթներ են, որոնք արտառոց ոչինչ չեն ներկայացնում պատերազմի ժամանակ խառը բնակչությամբ բնակեցված սահմանամերձ շրջանում:

Այստեղի հայերի հանգիստ պահվածքը, ըստ իս, պայմանավորված է.

1. Աշխարհի համընդհանուր իրավիճակի մասին արդեն հիշատակված ավելի լավ կողմնորոշմամբ, որն այլևս չի թողնում հույսը դեպ «ռուսների արագ հաղթանակի վրա»:

2. Այստեղի իշխանությունների բանական դիրքորոշմամբ, որն առայժմ խուսափել է ճնշման անընդունելի դեպքերից:

Բացի Պաստերմաջյանի՝ Օտոմանյան բանկի տնօրենի սպանությունից, այստեղ փետրվարին քաղաքական դրդապատճառներով սպանություններ չեն եղել: Վալին՝ Թաքսիմ բեյը, Վանում իր նախկին գործունեությամբ Հայկական հարցի ըմբռնման առումով մեծ փորձ էր ձեռք բերել և չափավոր տեսակետի կողմնակից է՝ հակառակ որոշ ռազմական օդակների, որոնք համարում են, որ եկել է հայերին հաշվեհարդարի ենթարկելու պահը: Կառավարության միջոցառումները նույնպես առայժմ սահմանափակվել են միայն տնային խուզարկումներով և ձերբակալություններով: Չերբակալվածների մեծ մասին կրկին բաց են թողել, ոմանց կաքսորեն երկրի խորքը: Տնային խուզարկումներով, որքան ինձ հայտնի է, ծանրացուցիչ որևէ նյութ չեն գտնվել: Կառավարության այդպիսի դիրքորոշումը զգալիորեն նպաստում է հայերի հանգստացմանը: Ջարդի բռնկում էլ այստեղ հազիվ թե լինի, քանի որ ռազմաճակատի անհաջողությունները թուրքական զորքերին կստիպեն նահանջել Էրզրում:

Ինչ վերաբերում է Հայկական հարցի վերաբերյալ այստեղի հյուպատոսության դիրքորոշմանը, ապա ես խուսափել եմ ուղղակիորեն միջամտել հայերի օգտին՝ համաձայն Չերդ գերագանցության հրահանգի: Մերժել եմ նաև դրա վերաբերյալ հայերի՝ ինձ ուղղված բոլոր խնդրանքները: Մյուս կողմից՝ առիթը բաց չի թողել ամենուրեք եռանդագին հանդես գալ «հատուցման» գաղափարի դեմ և մատնանշել եմ ներկա պահին Թուրքիայում ներքին խժոժությունների վատ հետևանքները:

Հյուպատոսության ներկայությունն ու գործունեությունը՝ կապված նրա լրատվական լավ ծառայության հետ, ըստ էության, քիչ բան չի արել այստեղի հայերի ու թուրքերի մինչայժմյան խաղաղ համակեցության համար:

Շոյբներ-Ռիխտեր

1915 – 05 – 18 – DE – 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ. դեսպ./169/

Կոնստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ Մամուրեթ ու Ազիզի որբանոցի վարիչ Յոհաննես Էհմանից

Մամուրեթ ու Ազիզ, 18 մայիսի 1915

Չերդ գերագանցություն,

Ներքոստորագրյալը ներդրություն է խնդրում Չերդ գերագանցությունից, որ նա մայիսի 5-ի իր գեկուցագրից հետո նորն է ուղարկում: Վիճակի լրջությունն է դա պահանջում:

Եթե հավասարակշռված և մարդասեր գեներալ-նահանգապետը մայիսի 5-ի ելույթից հետո շատ գովելի քայլեր է արել բնակչությանը հանգստացնելու ուղղությամբ, ապա վերջին օրերի տնային խուզարկումներն ու ձերբակալությունները կրկին ստանում են առավել լուրջ բնույթ: Մինչև հիմա Մամ. Ազիզում և շրջակայքում արդեն ձերբակալել են 70-80 հոգի, մինչդեռ վիլայեթի ավելի հեռու շրջաններից ներքոստորագրյալներին ոչ մի ճշգրիտ տեղեկություն չի հասել: Վիճակը Էզիզում և Արաբկիրում պետք է որ ավելի լուրջ լինի:

Թուրքերն ասում են, ինչ-որ չափով՝ թերևս ճշմարիտ, որ հայերը ռազմաճակատում մասամբ անցել են ռուսների կողմը, որ հայ ժողովուրդը թուրքերի դեմ է, որ հայ պարտիզանները Վանի տարածքում և Պարսկաստանում կռվել են թուրքերի դեմ, որ Դերսիմում հայերը ղզլբաշներին քարոզել են միանալ ռուսներին, որ Դիարբեքիրում ռուսներ են գտել, իսկ Էզիզում՝ դիմամիտ, որ ռուսների ներխուժման դեպքում հայերը երկրի խորքում կանցնեն թշնամու կողմը:

Ըստ այս ամենի, կարելի է հասկանալ քրիստոնյաներին լրիվ զինաթափելու կառավարության խիստ միջոցառումները, մինչդեռ չնայած հանձնելու ձևական հրամանին, թուրքերի ու քրդերի գեներ թողնում են:

Այստեղի քրիստոնյաները՝ առանց ազգության ու դավանական տարբերակման (ձերբակալվածների մեջ կան հայեր և սիրիացիներ, հայ գրիգորյաններ, հռոմեական կաթոլիկներ և բողոքականներ) կրկին շատ ծանր վիճակում են: Որքան էլ նրանք շատ զղջան Վանի հավանական իրավաբանությունների համար և ընդունեն ու քաղաքական հանցագործներին խստագույնս պատժելու կառավարության իրավունքն ու պարտա-

կանությունը, այնուամենայնիվ մտածում են, որ չի կարելի իրենց պատասխանատու դարձնել Վանի քրիստոնյաների և այստեղի վիլայեթի մի քանի մեղավորների համար: Տղամարդիկ, կանայք և երեխաները դողում են ձերբակալվածների հարցաքննության ժամանակ երբեմն կիրառվող ծեծի մտքից և հայերի համար հասկանալի եզրակացությունից, որ բոլոր այդ միջոցառումների վերջը համընդհանուր ջարդն է լինելու, առավել ևս՝ այստեղ արդեն լուրեր են շրջանառվում Վանի բնակչության գլխին կախված դաժան հաշվեհարդարի մասին: Մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև փոխադարձ վստահությունը գրեթե լիովին չբացել է:

Մեր քաղաքում և շրջակայքում մինչև ցայժմ չի գտնվել շատ քրիստոնյաների անհավատարմության վերաբերյալ որևէ ծանրացուցիչ նյութ: Բայց հնարավոր է, որ ձերբակալվածների մեջ լինեն բազմաթիվ մեղավորներ: Արդյոք համապատասխանում են ճշմարտությանը, թե՞ չափազանցված են Դերսիմի քրդերի մեջ հայերի սադրանքների մասին լուրերը, ներքոստորագրյալն այստեղ չի կարող հաստատել: Համենայնդեպս, նյարդերի գերզգոման և փոխադարձ վստահության բացակայության պայմաններում շատ հեշտ հնարավոր են չափազանցումները: Էգիմուս դիմամիտ գտնելու մասին տեղեկությունների մեջ էլ, թերևս, կարելի է ինչ-որ բան նվազեցնել, քանի որ տարբեր անձինք մի քիչ տարբեր կերպ են ներկայացնում եղածը:

Կառավարությունը հատկապես խիստ միջոցներ է ձեռնարկում «Դաշնակ» և «Հնչակ» միությունների անդամների դեմ, որոնք համենայնդեպս ո՛չ թուրքական պետության, ո՛չ էլ հայ ժողովրդի համար պարզ և չեն եղել և որոնք՝ սահմանադրական պետության համար ծայրամասերի բնավ ոչ հասուն պայմաններում, թերևս ավելի լավ կլինե՞ր՝ չճանաչեր թուրքական պետության կողմից, և դրանց լուծարումը ուրախությամբ կընդուներ նույնիսկ հայ ժողովրդի մեծ մասը: Բայց և այնպես, երբ նշված միությունները ճանաչվել են պետականորեն, ապա այժմ չէր կարելի այդպիսի մի կուսակցության պատկանելը դրոշմել որպես հանցագործություն, կարծես կարելի է առանձին միությանը կամ առանձին անձին վերագրել պետության համար վտանգավոր կամ խռովարարական միտումներ ու խարդավանքներ:

Նույնիսկ օրենքով արգելված, արդեն տարիներ առաջ ձեռք բերված զենքը, որ հազվադեպ չէ ծայրամասերում ապրող մահմեդականների և քրիստոնյաների մոտ, չէր կարող լինել խռովարարական մտադրությունների նախանշան, քանի որ թուրքական բնակչությունն այդպիսի

զենքի ավելի մեծ քանակություն ունի: Ըստ քրիստոնյաների բավականին հավաստի խոսքերի՝ իրենց զենքը պետք է ծառայեր զուտ ինքնապաշտպանության համար՝ մահմեդական բնակչության հարձակման դեպքում: Բայց, չնայած այդ ամենին, ստացվեց օրենքով թույլատրված կամ արգելված զենքի կուտակում, մասամբ մեծ կարճատեսությունից, կամ էլ գրեթե ուղղակի աններելի հիմարությունից, քանի որ դրանով գրգռեցին մահմեդականներին և վտանգեցին իշխանությունների վստահությունը քրիստոնյաների հանդեպ, առավել ևս, որ ինչպես կառավարությունը, այնպես էլ մահմեդական բնակչությունը կարծես թե հակված են զենք կուտակելու առնչությամբ հայերին վերագրել այլ մտադրություններ: Արդեն 3-4 տարի է, ինչ զենք առնելու եռանդը, իմիջիայլոց, խիստ թուլացել է, եթե ոչ լրիվ դադարել:

Տարբեր քրիստոնեական ուղղությունների ներկայացուցիչներ 3 օր առաջ զեներալ-նահանգապետին հավաստիացրել են իրենց հավատարմությունն ու նվիրվածությունը և խնդրել են երկարաձգել զենք հանձնելու ժամկետը, ինչը նրանց ամենասիրալիք ձևով տրամադրվել է հետագա 8 օրերի համար:

Գեներալ-նահանգապետը, որի բարեհաճության և արդարամտության մեջ ընդհանուր առմամբ համոզված են, հայտնվել է դժվարին կացության մեջ, քանի որ ուժեղ հակահայկական տարրերը հաճույքով ուռնացնում են քրիստոնյաների մեղքը, և, ըստ երևույթին, կողմ են կառավարության ամենավճռական միջոցառումներին: Վալիին պաշտոնից ազատելը, որի հնարավորության մասին բավականին շատ խոսվում էր մոտ մեկ շաբաթ առաջ, թերևս ավելի կվատթարացնի վիճակ. նկատի ունենալով նրա մեծ գործիմացությունն ու զերմանացիների հանդեպ անկեղծ համակրանքը՝ կարելի է ավստոսալ և համառորեն ցանկանալ, որ նա մնա:

Այն, որ այս տարածքի արտասովոր խաղաղ տրամադրված քրիստոնյա բնակչությունը պատերազմն սկսվելուց ի վեր կառավարության դեմ ոչ մի խարդավանք չի մտահղացել, երևում է նաև այն փաստից, որ չնայած կառավարության կոշտ միջոցառումներին (տների ու եկեղեցիների հատակները քանդելը), ոչ մի տեղ չեն եղել մարդկային կուլտակումներ կամ քախումներ ոստիկանության կամ թուրք բնակչության հետ և ոչ մի տեղ՝ քաղաքում և նրա մերձակայքում, քրիստոնյաների կողմից զենք չի օգտագործվել:

Համենայնդեպս, վիճակը շատ լուրջ է: Բարձր պաշտոնյաները՝ հատկապես զեներալ-նահանգապետը, հավաստիացնում են, որ մտա-

դիր են պատժել միայն մեղավորներին, և քրիստոնյա հանրության համար ոչ մի վտանգ չկա:

Բայց քանի որ հնարավոր չէ կանխատեսել, թե հետո ինչպես կզարգանան հանգամանքները, խնդրում են Ձերո գերագանցությանը՝ կրկին քայլեր անել թուրքական կենտրոնական կառավարությանն այստեղի իրավիճակը լավագույնս ներկայացնելու համար:

Խորին հարգանքներով՝

Յոհաննես Էհման

1915 – 05 – 18 – DE – 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/Կոստ. դեսպ./169
Տպարված՝ Գ և Հ փաստ. 058 (խմբ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Ադանայի հյուպատոս Բյուզեից
Ադանա, 18 մայիսի 1915

Ադանայի վիլայեթի ամբողջ հայ բնակչությունը չափազանց վախեցած է կառավարության ձեռնարկած միջոցառումներից: Հարյուրավոր ընտանիքներ արքայազն են, բանտերը լեփ-լեցուն են, իսկ այսօր առավոտյան կրկին շատերին մահապատժի ենթարկեցին:

Կառավարությունն իր բարբարոս գործողություններով ակնհայտորեն վնասում է երկրի շահերը: Հատկապես զգալի տուժել է Գերմանական Արևելյան բանկը և ինձ խնդրել է՝ դադարեցնել տալ հայերի տեղահանումը:

[Բյուզե]

[Վանգենհայմի պատասխանը 21.5 հեռագրով]

Որքան էլ ցավալի և ինչ-որ առումով նաև մեր շահերի համար վնասաբեր են հայ բնակչության հալածանքները, այնուամենայնիվ, կառավարության կոշտ միջոցառումներն արդարացվում են սահմանամերձ գավառների վերջին իրադարձություններով, ինչպես օրինակ Վանի ապստամբությունը, և երկրի խորքի այլ միջադեպերով: Եվ դրա համար կայգերական դեսպանությունն առայժմ ի վիճակի չէ արգելել այդ միջոցառումները:

1915 – 05 – 19 – DE – 015

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/Կոստ. դեսպ./168
Տպարված՝ Գ և Հ փաստ. 060 (խմբ. կրճ.)

Էրզրումի հյուպատոսությանը՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմից

Պերա, 19 մայիսի 1915

Պատասխան այս ամսվա 18-ի հեռագրին:

Ներկայացված հանգամանքներում Դուք իրավասու եք այնտեղի գերագույն հրամանատարությանը բողոքել տեղահանված հայերի առնչությամբ, և եթե ռազմական նկատառումներով հնարավոր չէ արգելել այդ միջոցառումները, ապա ազդեք՝ տեղահանված ու անպաշտպան բնակչության հանդեպ մարդասիրական վերաբերմունքի համար:

Բայցևայնպես Ձեր ազդեցությունը պետք է պահել բարեկամական խորհրդի սահմաններում՝ խուսափելով պաշտոնական դեմարշի բնույթից:

[Վանգենհայմ]

1915 – 05 – 20 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/Կոստ. դեսպ./169

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ Էրզրումում ռեզենտ Շոյբներ-Ռիխտերից

№ 12/ Գաղտնի

Էրզրում, 20 մայիսի, 1915

1.

Հազիվ էի ուղարկել մայիսի 15-ի իմ գեկուցագիրը՝ Վանում հայերի հուզումների և այստեղի իրավիճակի մասին, երբ լուր ստացվեց, որ հրա-

8. Նոյաթի նշումը. Ձեկուցագիրը ներկայացրել է գեներալ ֆոն Բրոնսարտը (Բրոնսարտ ֆոն Շելենդորֆը):

մայված է հայերից ազատել ամբողջ Փասինի դաշտը՝ Էրզրումից դեպի հյուսիս, և նրանց տանել Դերջանի շրջան: Ես անմիջապես տեղեկացա վալիից, թե արդյո՞ք դա ճիշտ է: Վալին հաստատեց լուրը և ավելացրեց, որ նաև ինքն այդ միջոցառմանն այնքան էլ համաձայն չէ, բայց դրա հեղինակը բանակն է, և ինքը պարտավոր է ենթարկվել: Նա խոստացավ կարգադրել, որ տվյալ հրամանն իրականացնելիս հնարավորին չափ մեղմ վարվեն և պաշտպանեն հայերի սեփականությունը: Եղել է նաև հրաման՝ նույնիսկ Էրզրումը դատարկել հայերից, բայց այդ հրամանը չեղյալ համարվեց՝ մինչև հատուկ հրահանգ լինելը: Անձնական տեղեկությունների համաձայն, Փասինի հովիտը դատարկելու վերաբերյալ հրամանը չեղյալ համարելու համար վալին հեռագրել է Կոստանդնուպոլիս, բայց պատասխան է ստացել, որ ինքը պարտավոր է ենթարկվել ռազմական կարգադրություններին:

Ինչպես նշել են դրա վերաբերյալ Ձեզ ուղղված իմ հեռագրում, ամբողջ այդ ձեռնարկն ինձ թվում է անհիմաստ և անհիմն: Այստեղի հայերից ապստամբության վտանգ չկա: Այդ առումով այստեղի հայերն էապես տարբերվում են Վանի և նրա շրջակայքի հայերից: Նրանք կազմակերպված չեն, նաև զենք չունեն: Բացի այդ՝ 17-48 տարեկան արական սեռի հայ բնակչությունը զորակոչվել է: Նրանք, ովքեր համակրում էին Ռուսաստանին, վաղուց արդեն սահմանի այն կողմում են: Ըստ այդմ՝ այդ միջոցառումը առավելապես վերաբերում է կանանց ու երեխաներին, որոնք հիմա՝ անձրևային շրջանի սկզբում, ստիպված են թողնել իրենց գյուղերը և փոխադրամիջոցների սղության պայմաններում, հիմնականում հետխոտն հասնել 6-8 օրվա ճամփա հեռավորությամբ Դերջանի դաշտավայր: Անասուններին տարել են հետները, բայց նրանց կերապաշարներն ստիպված էին թողնել, ինչն անմիջապես բռնագրավեց կառավարությունը: Իրենց հետ տարած անասունի մի մասը՝ կերի բացակայության պատճառով, անշուշտ կսատկի:

Այսպիսով, եթե տեղահանման միջոցառումն աննպատակ է, ապա իրականացման ձևը՝ անհիմաստ: Տեղահանված հայերի զանգվածները՝ սակավաթիվ ժանդարմների ուղեկցությամբ, լայն հոսքով շարժվում են տքնաջանորեն թարմ մշակված դաշտերի միջով կամ էլ ճամբարում են դրանց վրա: Անասուններն արածում են ցանքսերը: Յանքսի մեծ մասը Էրզրումի շրջակայքում ոչնչացավ այդպես: Դրանից տուժում են ոչ միայն հայերը, այլև թուրքերը: Այստեղի խոշոր կալվածատերերի մեծ

մասը թուրքեր են: Նրանց աշխատողները հայեր են: Նրանց դաշտերը մշակում են հայերը, հիմա՝ հիմնականում կանայք: Արդեն արված ցանքսի մեծ մասը կկորչի աշխատուժի բացակայության պատճառով: Դրա հետևանքը կլինի սովի սպառնալիքը բանակի ու բնակչության համար:

Այսպիսով, տնտեսական պատճառներով, հայերի տեղահանման համար շատ դժգոհ են նաև այստեղի թուրք վաճառականներն ու հողատերերը:

Ես անձամբ ուղևորվեցի քաղաքի շուրջը տեղավորված տարագիրների մոտ: Թշվառությունը, հուսահատությունն ու դառնությունը մեծ է: Կանայք ու երեխաները նետվում էին իմ ձիու առջև ու օգնություն էին հայցում: Այդ մղկտացող թշվառների տեսքը կարեկցանք չարժող ու սահմուկեցուցիչ էր, բայց շատ ավելի սարսափելի էր այն զգացումը, որ չեմ կարող օգնել⁹: Հայ բնակչությունը Գերմանական կայսրության ներկայացուցիչների մեջ տեսնում է իր միակ պաշտպանին և նրանից օգնություն է ակնկալում¹⁰:

Միակ բանը, որ ես կարողացա անել, դրդեցի եպիսկոպոսին և Էրզրումի բնակիչներին հաց հավաքել տեղահանվածների համար, ովքեր սնունդ չունեն: Դա արվեց և դեռ կշարունակվի: Բայց արգելք կա, որ ոչ ոք առանց թույլտվության, ինչը հայերին չի տրվում, իրավունք չունի քաղաքից դուրս գալ: Դրա հետևանքով, քանի որ այդ արգելքն ինձ և իմ ծառայողների համար համարում են որպես գոյություն չունեցող, հյուպատոսության ֆուրզոններով այդ հացն ամեն օր ուղարկում են 10 կմ հեռու, որտեղ այն բաժանում են տարագիրներից ամենաթշվառներին¹¹:

Հենց նոր տեղեկություն ստացա, որ քաղաքում լուրեր են տարածում (թուրքերը), թե հայերի տեղահանման միջոցառումները ձեռնարկել է թուրքական կառավարությունը՝ գերմանացիների խորհրդով: Ես անմիջապես նռանդագին հանդես կգամ այդ ասեկոսեների դեմ:

Ինձ թվում է՝ բացառված չէ, որ այս տեղահանումն ու կառավարության միջոցառումները, որոնց հետևանքը պետք է լինի տնտեսական անկումն ու հայերի մի մասի բնաջնջումը, հայերին կարող է մղել, թեկուզ

9. Բրոնսարտ ֆոն Շելենդորֆի նշումը լուսանցքում: Առավել սարսափելի էր հայերի կողմից ավելի քան 1000 թուրքերի սպանությունը Ջեյթունի մերձակայքում:
10. Բրոնսարտ ֆոն Շելենդորֆի նշումը լուսանցքում: Մենք չենք կարող օգնել ընդդեմ թուրքական կառավարության վտանգավոր խռովության ներքաշված բնակչությանը:
11. Բրոնսարտ ֆոն Շելենդորֆի նշումը լուսանցքում: Ավելի լավ կլիներ՝ հյուպատոսը հացն ուղարկեր թուրք աղբատներին:

ամենաանկար, հուսահատական քայլերի, որոնք էլ իրենց հերքին, իհարկե, պատճառ կդառնան համընդհանուր կոտորածի:

Եթե այդպիսի քայլ չհաջորդի, ապա դրանով այստեղի հայերը կապացուցեն, որ իրենք Թուրքիայի ամենահնազանդ ու ամենախաղաղատեր հպատակներն են:

Շոյբներ-Ռիխտեր

1915 – 05 – 22 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/Կոստ.դեսպ./169

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ Էրզրումում ռեզենտ Շոյբներ-Ռիխտերից

№ 13

Էրզրում, 22 մայիսի 1915

Գաղտնի

Չերդ գերազանցություն,
Մայիսի 20-ի № 12 իմ զեկուցման վերաբերյալ հայտնում եմ նաև հետևյալը.

Հայերի լքած գյուղերը գրավում են մուհաջիբները (ռազմաճակատի գյուղերից եկած թուրք վտարանդիները): Հենց նրանք էլ շատ տեղերում թալանում են հայերի սեփականությունը:

Կարելի է ենթադրել, որ ի սկզբանե տեղահանման նպատակը երևի թե դա է եղել՝ տեղ ճարել այդ վտարանդիների համար:

Արտաքսված հայերին ուղեկցող ժանդարմների պահվածքը, չխոսելով հայ կանանց անարգման ու բռնաբարման մասին, որոնք այստեղի համար ոչ մի արտառոց երևույթ չեն, այլ դեպքերում էլ չնպաստում տարագիրների տառապանքները թեթևացնելուն: Ժանդարմների պահվածքը թշնամական պետությունների հպատակների համդեպ էլ չէր կարող լինել ավելի դաժան:

Կցում եմ վեց գյուղերի քահանաների ստորագրած և եպիսկոպոսին հղած նամակներից մեկի թարգմանությունը, որին էլ հենց նա տեղյակ է պահել նաև վալիին:

Հյուպատոսության միջոցով հայ տարագիրներին հաց բաժանելը,

հակառակ սպասման, մեծ և լավ տպավորություն թողեց հայ բնակչության վրա: Կարծում եմ, որ դրանով էլ, թեպետ չկար այդպիսի մտադրություն, ձեռք է բերվել քաղաքական բարենպաստ արդյունք: Իշխանություններն ինձ համար ոչ մի արգելք չեն ստեղծել:

Շոյբներ-Ռիխտեր

Հավելված

Էրզրումի սրբազան եպիսկոպոս Սմբատին

Մուրք հայր,

Դարեր շարունակ մենք հավատարմորեն ծառայել ենք Օսմանյան հզոր կայսրության հովանու ներքո: Նաև վերջին գորակոչի ժամանակ մենք հնազանդորեն հետևել ենք նրա հրամաններին՝ տալով զինվորներ, իսկ առգրավման ժամանակ՝ ամեն բան, ինչ ունեցել ենք՝ հացահատիկ, գարի, եզներ, ոչխարներ, կարագ, պանիր և այլն: Պատահել է նաև այնպես, որ ստանձնել ենք մեր թուրք հարևանների առգրավման հարկերը և ինքներս ենք ապաստան տվել նրանց հյուրերին՝ ռազմական գոտուց եկած թուրք վտարանդիներին, որոնք որոշ ժամանակ տեղավորվել են հայերի մոտ և սրտանց ընդունվել: Բոլոր այդ գոհաբերությունների համար մենք ոչինչ չենք պահանջել: Թուրք սպաները գովասանքով էին արտահայտվում մեր՝ հայերիս ցուցաբերած հյուրասիրության մասին և չէին ուզում մնալ թուրքերի տանը: Այդ ամենը մենք արել ենք սիրով և կամովին՝ հանուն այդ վաթանի (հայրենիքի) սիրո, իսկ ի՞նչ ենք շահել դրանով: Գաղթ, հալածանք, թալան, ահա թե ինչն է խոցում մեզ՝ մինչև մեր հոգու խորքը: Մայիսյան մի երեկո՝ մայրամուտին, եկան գուժկանները և հայտնեցին մեր տեղահանման հրամանը: Երկու ժամ անց մենք բոլորս՝ ծերունիներ ու երեխաներ, հարսներ ու աղջիկներ, աղքատներ ու հաշմանդաններ արդեն դրսում էինք՝ բաց երկնքի տակ և ողբում էինք մեր դառը ճակատագիրը: Վաղ առավոտյան մենք տեսանք մեր տները գյուղում գտնվող զինվորներից ու մեր հարևաններից թալանված: Նրանք դեռ ճամբարել էին իրենց գյուղերի մոտերքում: Մենք չէինք համարձակվում կրկին մտնել մեր տները, մեզնից հազիվ մի քանի ընտանիքի հաջողվեց մի քիչ ուտելիք և ծածկոցներ բերել, և այդպես մենք հեռացանք մեր գյուղերից՝ ժանդարմների նողկալի անեծքների, հայիտյանք-

ների և հարվածների տակ: Ինչպես արդեն ասվեց, մեզ լրիվ անսպասելի քշեցին մեր տներին, թրջված խմորը դեռ տաշտերի մեջ էր, իսկ մենք ահա մնացինք առանց հացի, քանի որ մեզ արգելված էր ճանապարհին մտնել գյուղերը: Մենք սոված ենք, սոված են մահ մեր անասունները, մեր հանգուցյալները ճանապարհներին գրեթե անթաղ են մնում, իսկ մեզ անընդհատ առաջ են քշում ու դեռ ճանապարհին էլ մենք մատնված ենք թալանի: Ո՞վ գիտե, թե ուր ենք մենք գնում, երևի թե՝ սև գերեզման: Սուրբ հայր, մենք չգիտենք՝ ինչ անել, ընդունե՞նք թուրք դառնալու ժամդարմների առաջարկը, որպեսզի այդպիսով, ինչպես նրանք են ուզում հավատացնել, փրկենք մեզ այս տառապանքից:

Դրանից գերծ չեն մնացել մահ նրանք, ովքեր դիմել են այդ քայլին, ինչի մասին Դուք կարող եք լսել Հինթիք գյուղում: Մենք լսել ենք, որ ուզում են մեզանից բաժանել 16-55 տարեկան զինապարտներին, այդ դեպքում ո՞վ կպաշտպանի մեր պատիվը Օտար վայրեր, օտար տեղեր: Ի՞նչ է լինելու մեզ: Հաց բաժանող գերմանացիների միջոցով սույն մասակն ուղարկում ենք Չերոկ Սրբությանը, որպեսզի Դուք կարողանաք դառնալ մեր տառապանքների թարգմանը: Համբուրելով Չեր սուրբ ձեռքը, մնում ենք Չեր հնազանդ որդիները:

7 մայիսի 1915

(Ստորագրվածների չթարգմանված անունները)
Հինթիքի համար, Կզքիլիսի համար, Չիթողի համար, Թրանջի համար, Դինարիկոմի համար¹², կաթոլիկ հայերի համար:

Դաշտավայրի գյուղերի բոլոր հայերին աքսորել են: Պատահող անցորդներն ու թուրք գյուղացիները մեզին խլում են վերջին մնացորդները: Եղան մահ կանանց ու աղջիկների բռնաբարման դեպքեր:

Ստորագրություն. նույն անձանց

[Վանգենհայմի պատասխանը 6.6]

Մայիսի 21-ի և 23-ի №12 և №13 զեկուցագրերի կապակցությամբ:
Ինչպես այլ առիթով Բարձր Դուռը հայտնել է այստեղ, հաստատվել է, որ հայերի խռովարարական շարժումը Անատոլիայի սահմանամերձ գավառներում, որոնք ի վերջո հասցրին Վանի հայտնի դեպքերին, հայ հեղափոխականների գործն է, որոնց նստավայրը հիմա Փարիզում է,

12. Թվարկվում է 5 գյուղի անուն (6-ի փոխարեն) (ծան. թարգմ.):

Լոնդոնում ու Թիֆլիսում, ընդ որում նրանց աջակցում է Ռուսատանը: Ի դեպ վկայակոչվում է հետևյալը.

Պատերազմն սկսվելուց հետո թուրքական մախկին պատգամավոր Գարեգին Պաստերմաջյանն ստանձնել է մի հրոսակախմբի ղեկավարումը, որը կազմավորել էին հայկական կուսակցությունների առաջնորդներ Դրոն ու Խեչոն, իսկ ռուսները մատակարարել են զենքը: Բայագետի գրավումից հետո այն ավերել է բոլոր մահմեդական գյուղերը, որոնց միջով անցել է իր ռազմարշավի ժամանակ և կոտորել է նրանց բնակիչներին: Այդ վայրերից ռուսների նահանջի ժամանակ նա վիրավորվել է, իսկ ոմն Սուրեն՝ դաշնակների պատգամավորը Էրզրումից, զոհվել է: Ներկա պահին նա իր հրոսակախմբի հետ կովկասյան սահմանի մոտ է: «Ասպարեզ» թերթը՝ դաշնակների օրգանը Ամերիկայում, ներկայացրել է նրա լուսանկարը, որտեղ նա պատկերված է Դրոյի ու Խեչոյի հետ, թե ինչպես նրանք պատերազմ գնալուց առաջ հանդիսավորությամբ երդվում են:

Այս և այլ իրադարձություններ, ինչպես օր. Էվերեթում (Կայգերիի մոտ), Դիարբեքիում, Էզինում և այլուր գտնված ռուսներն ու զենքերը արդարացնում են հայերի դեմ ուղղված իշխանությունների կոշտ քայլերը, հատկապես Էրզրումում և ներում են մահմեդական քաղաքացիական բնակչության պատահական օրինազանցությունները: Պետք է ավելացնենք մահ, որ այս օրերին երկու պատգամավոր էլ ձերբակալված են, Վարդգես (Էրզրում) և Չոհրապ էֆենդին (Մտամբու): Նրանց համարում են խիստ կասկածելի՝ կապված Վանի ապստամբության հետ:

Վերոնշյալ տեղեկությունները բացառապես Չեր անձնական տեղյակության համար են: Չերոկ բարձրություն, այս ամենից Դուք կարող եք եզրակացնել, որ հայերի պահվածքը գնալով ավելի է դժվարացնում մեր գործը՝ նրանց օգտին հանդես գալու համար, չնայած մեր շահերին և նրանց հանդեպ մեր կարեկցանքին, ովքեր ամենդ լինելով հանդերձ, ստիպված են տառապել:

1915 – 05 – 27 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14086
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 047 (խմբ. կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմից

Նամակին կից 3 հավելված

№ 324

Պեքա, 27 մայիսի 1915

Հավելված 1

Հալեպ, 10 մայիսի 1915

K №55/Մ № 1000

Ապրիլի 12-ի №39 (№764) իմ զեկուցագրի կապակցությամբ կից հավելվածում խոնարհաբար Ձերդ զերազանցությանն եմ փոխանցում հագիվ այսօր ինձ հասած միսիոներ Բլանկի (Մարաշից) ապրիլի 14-ին պարոն Շուխարդին՝ Մայնի Ֆրանկֆուրտի «Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմանական օգնության միության ղեկավարին, զրած նամակի պատճենը, ինչպես նաև ապրիլի 15-ին ինձ գրված և միաժամանակ ստացված նամակից մի հատված: Ես Մարաշից դուրս էի եկել ապրիլի 8-ին: Նամակները պարզ պատկերացում են տալիս, թե ինչպես են դեպքերը զարգացել դրան հաջորդած շաբաթում: Այն ժամանակվանից ի վեր, ըստ այլ աղբյուրի տվյալների, տեղահանումները Ձեյթունից և հարակից գյուղերից ավելի մեծ չափեր են ընդունել: Բացի այդ, ըստ Բլանկի՝ այս ամսվա 9-ի հեռագրի, տեղահանումներն սկսվել են նաև Մարաշում: Աքոբյալների անշարժ գույքը գնահատում է հատուկ այդ նպատակով ստեղծված հանձնաժողովը և պետք է նրանց հատուցեն: Բայց պետք է սպասել, թե արդյոք կառավարության այդ մտահղացումը կիրականացվի¹³: Վերաբնակեցումը կլինի Կոնիայի վիլայեթում, ըստ երևույթին՝ Տուռուզում: Բայց եթե շարունակեն վարվել այնպես, ինչպես նկարագրում է Բլանկը, ապա տեղ կհասնեն թշվառ ու հիվանդ և այլևս ի վիճակի չեն լինի տնտեսապես ոտքի կանգնելու: Տեղահանվածների փոխարեն Ձեյթունում և շրջակայքում կբնակեցվեն Բալկաններից եկած մահմեդական փախստականները:

Այդ ընթացքում ես շարունակեցի տեղեկություններ հավաքել, թե ինչի վրա է հիմնված հայերի խռովության վերաբերյալ կառավարության տեսակետը: Բայց ինձ միայն մեկ փաստ հայտնի դարձավ: Այսինքն՝ հայերի հետ սերտ կապ ունեցող և նրանց գործերին լավատեղյակ մի չեզոք անձ ինձ պատմեց. Դյոթթյուլի բնակիչները սկզբում նամակներ են ուղար-

կել Ձեյթուն, որ ապստամբության համար հարմար պահ է ստեղծվել: Կապ է ստեղծվել անգլիական ռազմաճակատի հետ: Թե արդյոք նամակները հասել են նշանակված վայր, իմ երաշխավորին հայտնի չէ: Ուրեմն դրանով կարող էր ապացուցվել ապստամբության կոչը, եթե ընդհանրապես նրա երաշխավորը լավատեղյակ է: Թե ինչպես են հասցեատերերը վերաբերվել այդ կոչին, հայտնի չէ: Եթե անգլիական բարեգործական միության անդամների ուղերձները, որոնք պետք է լինեին Եզիպտոսում, ծառայել են անգլիացիների նպատակներին, ապա արդարացի կլինեի, եթե թուրքական կողմը մինչև հասցեատերերին պատժելը ներկայացներ նրանց անհավատարիմ պահվածքին և անհավատարիմ գործողություններին վերաբերող ապացույցներ: Բայց դա բացարձակ անհրաժեշտ չեն համարել: Այլ դեպքերում էլ կարծես թե կառավարությունը խռովությունը դիտել է խոշորացույցով: Ես համոզված եմ, որ տեղահանվածների գերակշռող մասը տառապում է՝ լինելով անմեղ: Բարեգործական միության անդամները միշտ բացահայտ են գործել կառավարության դեմ: Դրա համար նրանք պետք է հիմա մեղքերը քավեն: Կառավարությունն էլ կարծես սևեռվել է միջնադարյան տեսակետին, երբ առանձին մարդու կամ մարդակալին խմբի արարքի համար պատասխանատու է դառնում մի ամբողջ ազգ: Քանի որ նրանց միջոցառումները նպատակաուղղված են բոլոր շրջանների հայերի բնաջնջմանը: Բոլոր այն հայերը, ովքեր ունեն կարողություն, կրթություն կամ ազդեցություն, պետք է վերացվեն, որպեսզի մնա միայն առանց առաջնողի հոտը: Դա վտանգ է պարունակում թաղել այն վստահությունը, որ հայերի համար ապագայում հնարավոր կլինի համակերպվել նման իրավիճակին և դրանով իսկ կստեղծվի խառնաշփոթության համար հիմք:

Կոստանդնուպոլսի կայզերական դեսպանությանն եմ ուղարկում Բլանկի՝ Շուխարդին ուղղված նամակի բնօրինակը և խոնարհաբար Ձեր հայեցողությանն եմ թողնում որոշել, թե արդյոք հնարավոր է և ինչ պայմաններում այն հանձնել հասցեատիրոջը:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև այնտեղ¹³:

Ռյոսլեր

Հավելված 2

Հատված Մարաշում միսիոներ Բլանկի՝ պարոն հյուպատոս Ռյոսլերին ուղղված ապրիլի 15-ի նամակից:

13. Փաստաթղթերում կա միայն Ռյոսլերի զեկուցագիրը՝ ուղղված Հովվզին

...Եթե Դուք կարողանայիք տեսնել, թե ի՞նչ վիճակում են Ձեյթունից եկող մարդիկ. հնարավոր չէ նայել այդ թշվառությանը, և դեռ հետո տեսնում ես, թե ինչ սատանայական ուրախություն են դրսևորում բուրբերը, ու դեռ գոհ չեն կատարվածից և ավելի շատ կուզենային տեսնել, թե ինչպես է մարդկային արյուն հեղվում: Մարդիկ, ովքեր եկել են, վերածվել են մուրացիկների և, ինչպես երևում է, նրանք գրկվել են իրենց ունեցվածքից, ամեն դեպքում ամեն ինչ բռնագրավել է կառավարությունը: Արդյոք հնարավոր չէ՞ դեսպանության միջոցով ինչ-որ բան անել դրա դեմ: Բանի որ, լինելով Թուրքիայի դաշնակիցը, չի կարելի խրախուսել այդպիսի գործելակերպը: Ինչպես վերջերս ասել եմ Ձեզ, կառավարությունն էլ է ինչ-որ չափով մեղավոր, որ Ձեյթունում հաճախ այդպիսի անկարգություններ են լինում: Եթե տրված խոստումները կատարվեին, ապա մեծ քայլ արված կլիներ մարդկանց վստահությունը շահելու համար: Այս անգամ էլ կարծես ճշմարտությունը չի ասվել նրանց, ում տեղահանել են Ձեյթունից, և ինչպես իմացա հենց այդ մարդկանցից, նրանց ասվել է, թե իրենց Մարաշ են տանելու և այն հույսով, որ այստեղ են մնալու, նրանք լուռումունջ կրել են ամեն ինչ: Երբ նրանք հասան այստեղ, նրանց խցկեցին մի իջևանատուն և մեկ օր հանգստանալուց հետո նրանց կրկին քշեցին դուրս: Երբ նրանք ճամփա ընկան, սեփական աչքերով տեսա, թե ինչպես էին զինվորներն առաջ քշում այդ մարդկանց՝ խփելով կողերին, թեպետ այնքան խիտ էին զնում, որ հնարավոր չէր ավելի կիպ քայլել, ընդ որում՝ զինվորներն իրար քաջալերում էին: Ստեղծվում էր ճիշտ այնպիսի տպավորություն, կարծես հոտ էին քշում: Համենայնդեպս ես ուրախ էի այդ մարդկանց համար, ովքեր կարողանում էին լուռ ու համբերատար տանել այդ ամենը...

[Բլանկ]

Հավելված 3

«Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմանական օգնության միություն (գրանցված միություն)

Կալան Մարաշ, 14 ապրիլի 1915

Շատ հարգելի պարոն Շուխարդ,

Այսօր ես ուզում եմ Ձեզ կրկին հայտնել ապրիլի 9-ից մինչև 13-ը կա-

տարվածի մասին և հուսով եմ, որ կհաջողվի նամակը Ձեզ ուղարկել հյուպատոսի և դեսպանության միջնորդությամբ:

Պարոն հյուպատոսի մեզ լքելուց հետո այստեղ կատարվել են որոշ դեպքեր, որոնք իսկապես դժվար է նկարագրել: Մենք միշտ հուսով էինք, որ Ձեյթունի դեպքերը և դրանց հետ կապված դաժանությունները շուտով կավարտվեն, բայց առայսօր դա այդպես չէ:

Ապրիլի 10-ին մեզ կրկին այցելեց պարոն մայոր կոմս Վուլֆսբերլը: Նա Ֆահրի փաշայի հետ ժամանեց Դամասկոսից: Պարոն մայորն ապրում է մեզ մոտ՝ հիվանդանոցում: Ամսի 11-ին Ֆահրի փաշային հրավիրեցինք ճաշի, որի շնորհիվ ես ավելի շատ հնարավորություն ստացա իմ մտահոգությունները նրան ներկայացնելու համար, հատկապես Ձեյթունի առնչությամբ: Պարոն մայորը նույնպես մանրամասնորեն տեղեկացավ այդ գործին և հետո ներկայացրեց Ֆահրի փաշային: Երեկ՝ ապրիլի 12-ին¹⁴, նրանք երկուսով ուղևորվեցին Ձեյթուն, և մենք վաղը սպասում ենք նրանց վերադարձին: Փաշան, ըստ երևույթին, այնքան էլ գոհ չէ ներկայացված փաստերից: Համենայնդեպս, ես կսպասեմ նրա վերադարձին, հետո միայն կորոշեմ:

Այս օրերին շատ բաներ են կատարվել, որոնք այլևս չեն կարող մարդկային համարվել: Ապրիլի 7-ից լույս 8-ի գիշերը Հակոբ աղա Բեհուլաբյանին չորս զինվորներ գիշերը ժամը 10.30-ին հանել են տեղաշորից այն պատրվակով, իբր ռազմական դատարանի նախագահն ուզում է նրա տեսնել: Տեսել են, որ չի շտապում, սպառնացել են գնդակահարել նրան: Նույն մարդականց հետ նա ի վերջո գնացել է, բայց նրան ոչ թե ռազմական դատարան են տարել, այլ քաղաքից դուրս: Այնտեղ նրան շրջապատել են և պահանջել են 300 լիրա, այլապես նրան կսպանեն: Տեսնելով, որ ոչինչ չի օգնում, նրանք կանչել են այն սպային, ով, ըստ երևույթին, նրանց ուղարկել է: Երբ վերջինս եկել է, սկսել է զինվորներին հայիռել իր իմացած «ամենագեղեցիկ» բառերով և ասել է. «Մի՞թե իմ ուզածը սա էր, ես նրա հարազատներից մեկին էի ուզում», որին զինվորները, բնականաբար, ոչինչ չեն հակաճառել, բայց ինքնըստինքյան պարզ է եղել, թե ում պետք է նրանք բերեին: Երբ Հակոբ աղան ասել է, որ այդ գործը, որպես պառլամենտի պատգամավոր, անհետևանք չի թողնի, նա սկսել է ներողություն խնդրել և համբուրել, որքան կարող էր, իբր դա թյուրիմացություն է և իր ուզածը նա չի եղել, որ նրան սխալմամբ

14. Պետք է որ 13-ին լինի (ծան. քարգմ.):

են այստեղ բերել և հիմա կուզենար բոլոր հնարավոր պատիվները մատուցել, նույնիսկ հրամայում է բերել իր ձին և դրանով ու զինվորների ուղեկցությամբ, որոնք նրան մինչ այդ բերել էին, տուն է ուղարկում: Գանապարհին մի զինվորը մյուսին ասել է. «Մենք գործել ենք ըստ հրամանի, բայց եթե հիմա ինչ-որ բան պատահի, ամեն ինչ մեր գլխին կկտորվի»: Այդ գործը ձեռնարկած սպան եղել է կապիտան: Դա նրա համար վերջին գիշերն էր Մարաշում, քանի որ հաջորդ օրը առավոտյան, մինչև այդ դեպքի հայտնի դառնալը նա իր զինվորների հետ ուղևորվել է Այնթապ: Հակոբ աղան դիմել է ռազմական դատարան, բայց առայսօր ոչինչ հնարավոր չէ պարզել այդ մասին: Ակնհայտ է, որ դա եղել է փող շորթելու փորձ, ինչը սակայն չի հաջողվել:

Վերջին օրերին ուրիշ դեպքեր էլ եղան: Ապրիլի 11-ին Չեյթունից Մարաշ ժամանեց 25 ընտանիք՝ ողբալի վիճակում: Երբ նրանք մոտեցան քաղաքին, իսլամականները Մարաշից գնացին ընդառաջ, և նրանց համար սատանայական խրախճանք էր՝ ատելի գեյթունցիներին տեսնել բռնված. չլլացան նրանց բաժին ընկած տառապանքներին հավելել վիրավորանքներ ու հայիոյանքներ, իսկ նրանք ստիպված էին այդ ամենը լուռումունջ տանել: Բոլոր կողմերից քշելով՝ նրանց բերեցին մի իջևանատուն, որտեղ պահում էին խիստ հսկողությամբ: Ոչ ոք իրավունք չուներ նրանց մոտենալ՝ գոնե մի քիչ սննդամթերք տալու, եթե նույնիսկ մերձավոր հարազատներ էին: Նրանք իսկապես ոչինչ չունեին իրենց մոտ, իսկ թուրքերի համար ոչինչ չարժեին: Երբ մինչ այդ կառավարության հրամանով պետք է կրակեին փողոցային շների մի մասի վրա, շատ թուրքեր այդ շներից արագորեն տարան իրենց տները, որովհետև մեղք էին համարում, իսկ մարդ սպանելը՝ դրան հակառակ, ոչ թե մեղք է, այլ վաստակ: Քրիստոնյաները շատ թուրքերի համար ավելի քիչ արժեն, քան շները: Այդ իջևանատանը իրար սեղմված նրանք անցկացրին մի ցերեկ ու մի գիշեր: Նրանց սնունդը հիմնականում թուրքերի ծաղրն էր: Նրանք ստիպված էին իրենց ունեցվածքը թողնել Չեյթունում, և ես հաստատ գիտեմ, որ նրանց տները իշխանությունը կողպել է: Ինձ թվում է, որ այդ գործով զբաղված չինովնիկներն այնքան էլ վստահ չեն իրենց արածին և երևի նրանք, ում արքորում են, մեկ ուրիշի միջոցով կարող են կրկին իրենց տները վերադառնալ, կամ էլ դա անում են, որպեսզի այդ գործից հետո հարստանան: Ըստ իմ փորձի, դրանք են պատճառները: Մեր բույրերը՝ Բեթելից, փորձել են այդ թշվառներին մի քիչ ուտելիք տալ, ինչը նրանց հաջողվել է միայն մեծ ջանքերի շնորհիվ: Ժա-

մանածների մեջ չկար ոչ մեկը նրանցից, ովքեր ապստամբել են կառավարության դեմ, այլ բոլորը լավագույն ու ազդեցիկ մարդիկ էին: Երկրորդ գիշերը, մինչև նրանց ճամփա ընկնելը, մի կին ծննդաբերեց, և չնայած շատ խնդրանքներին, նրան չթույլատրվեց գոնե մեկ օր մնալ, և հաջորդ օրը առանց խնայվելու, նա պետք է գնար բոլորի հետ: Թուրքերը սատանայական խրախճանք են ապրում, երբ այդ թշվառներին տեսնում են ոչխարի հոտի նման իրար սեղմված՝ բիրտ զինվորների հարվածների տակ: Որպես հրաժեշտ Մարաշին, Բիմբաշի Սաիդ բեյն այնուհետև ևս մեկ հատուկ հաղթանակ ավելացրեց: Նա ասաց զինվորներին, ովքեր պետք է տեղափոխեին տարագիրներին, որ նրանք պարտավոր են գիտակցել, թե ինչպիսի վատ մարդիկ են իրենց առջև, քանի որ յուրաքանչյուրը կուզենար, թե դա հնարավոր լիներ, սպանել գոնե ևս մեկ իսլամականի, և եթե որևէ մեկը դիմադրի կամ ուզենա փախչել, ապա պետք է անմիջապես գնդակահարեն, այլապես նրանք իրենց հետ այդպես կվարվեն, իսկ վերջում զինվորներին տվեց այդ թշվառների կանանց տնօրինելու իրավունք՝ ասելով, որ կարող են նրանց հետ վարվել, ինչպես որ կամենան: Նա իր կատաղությունը թափեց այդ խեղճերի վրա, և նրա շուրջը կանգնած իսլամականները բավականին ուրախացան դրա վրա և նա հպարտացավ այն հերոսությամբ, որն իր կարծիքով, գործեց: Այդ 25 ընտանիքին, ինչպես ինձ հասկացրին կառավարությունից, կտեղափոխեն Կոնիայի տարածք և այնտեղ կբնակեցնեն:

Ապրիլի 13-ին նոր թափոր եկավ Չեյթունից: Այս անգամ իսլամականներն ավելի զուսպ էին, քանի որ առաջին թափորի ժամանան ընթացքում նրանց պահվածքը որոշ թուրքերի հավանությանը չարժանացավ: Ոմանք ինձ ուղղակի ասացին, որ այդ խեղճերի հետ այդպես վարվելն անարդարացի է, բայց նաև ասում էին, որ իրենք դրան դեմ ոչինչ չեն կարող անել: Սրանց էլ տարան իջևանատուն: Այս անգամ նրանց համար որոշ ուտելիք ճարելը մի քիչ հեշտ էր, հսկիչներն այդքան դաժան չէին: Երբ լսեցի, թե ում են այսօր բերել, դա ինձ ցավ պատճառեց, քանի որ նրանց մեջ կային մարդիկ, ովքեր ամեն ինչ արել էին, որպեսզի կատարեն կառավարության կամքը, և չնայած դրան՝ պետք է քստրովեն, իսկ ինչո՞ւ: Զանի որ նրանք ունևոր են: Դա իմ համոզմունքն է: Նրանց մեջ էլ չկային էշքիերներ¹⁵: Այսօր առավոտյան ես այլևս չդիմացա և ցանկացա նայել, թե արդյոք պարետը էլի կգործածի է այնպիսի արտահայտություններ, երբ արդեն նրանց կհանձնի հետագա տեղափոխման: Ես նրան բավա-

15. Մի պատճենում էշքիերը թարգմանված է «ավազակ» բառով:

կան մոտ կանգնեցի՝ ներկայացած թուրքերի մեջ, ովքեր եկել էին որպես դիտողներ: Երբ նա ինձ տեսավ, հայացքով ինձ չափեց ուտից գլուխ, և ես հասկացա, որ չէր ցանկանա ինձ այդտեղ տեսնել: Նա կանգ առավ և իմ ներկայության շնորհիվ այս անգամ չկարողացավ ասել իր անաստված բարեմաղթանքները: Նա միայն մի սպայի հաղորդեց իր ասելիքը և հեռացավ: Բայց կարելի էր նկատել, որ ոչ մի լավ բան չի ասել, համենայնդեպս այն բանի համար, որ չկարողացավ ուզածն ասել: Նա ուղղակի վախկոտ է, երբ ինչ-որ մեկին տեսնելով մտածում է, թե կարող է իր խոսքերը փոխանցվեն:

Ապրիլի 14-ին նաև Ֆոտոնուսից մարդկանց մի թափուր բերեցին, որոնց մույնպես պետք է արքային: Պատճառն այսպիսին է: Ֆոտոնուսից Չուխուր-Հիսար տանող ճանապարհին ֆոտոնուսի 3 հոգի մի թուրք էին սպանել: Ֆոտոնուսիներն անմիջապես իշխանություններին էին հանձնել սպանողներին, բայց դրանով նրանց չեն խնայել և հիմա անմեղ մարդկանց արքայուն են ինչպես պատանդների: Չկա ո՛չ իրավունք, ո՛չ էլ արդարություն:

15.04.15: Այսօր էլ շատ մարդիկ եկան Ձեյթունից: Շատերը ոտքով՝ երեխաներին շալակած: Ողբալի պատկեր է, բայց Մարաշի թուրքերին մեջ անհնար է կարեկցանք գտնել: Շատերն առանց կոշիկի են: Ի՞նչ ասես դրա համար: Պետք է լռել և ամեն ինչ խեղդել ներքում, քանի որ չկա որևէ մեկը, որ քեզ լսի: Ե՞րբ կգա այն ժամանակը, երբ այստեղ կդատեն ըստ արդարության:

Ձերն ողջույններով՝

[Կարլ Բլանկ]

1915 – 05 – 29 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ. դեսպ. / 169

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Ալեքսանդրետի հյուպատոս Հոֆմանից

№ 551

Ալեքսանդրետ, 29 մայիսի 1915

Պատճեն

Հայ բնակչության մի մասն արդեն նախօրոք տեղափոխվել է այստե-

դից, երբ լուր է տարածվել մոտերքում գտնվող Դյորթյու բնակավայրի ամբողջ հայ բնակչությանն արքայելու մասն, ըստ լուրերի՝ Հավեպից դեպի հարավ մի տարածք (!): Հայերը պարզորոշ հասկանում են, որ կառավարությունն ուզում է, քանի դեռ չկան նախկին պաշտպանները, առիթն օգտագործել իրենց հետ դաժան հաշվեհարդարի համար: Ես հենց Ֆահրի փաշայի բերանից եմ լսել, որ այս անգամ չպետք է խորշեն ոչ դաժանությունից, ոչ էլ անարդարությունից: Նպատակը կարծես թե այս անգամ արդարացնում է միջոցները: Թե ինչպիսին է այս պարագայում հայերի վերաբերմունքը Գերմանիայի հանդեպ, կարիք չկա ընդգծելու:

[Հոֆման]

1915 – 06 – 02 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ. դեսպ. / 168

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Էրզրումում ռեզենտ Շոյբներ-Ռիխտերից

№ 6

Էրզրում, 2 հունիսի 1915

№ 1 և № 5 հեռագրերի կապակցությամբ

Հայկական բնակչությունն, իմ անձում, որպես քրիստոնեական տերության միակ ներկայացուցչի, տեսնում է իր իսկական պաշտպանին: Դրությունը բարդ է ու ծանր:

Չերդ գերագանցությանը կիսնդրեի՝ Բարձր Դռանը համապատասխան քայլերով ըստ հնարավորին աջակցել ինձ:

[Շոյբներ]

[Վանգենհայմի պատասխանը 3.6. հեռագրով]

Հաստատում եմ մայիսի 30-ի և 31-ի իմ հեռագրերը և ցավում եմ, որ պետք է հրաժարվեմ հայերի համար ևս մեկ անգամ Բարձր Դռանը միջնորդելուց: Չերդ գերագանցությանը և այլոց խնդրում եմ այնտեղի զինվորական իշխանությունների մոտ այս հարցով հետագա ոչ մի քայլ չձեռնարկել:

1915 – 06 – 04 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14086

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովեզին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենմայսից

№ 342

Պեքա, 4 հունիսի 1915

Քահանա Յոհաննես Էհմանը Մամուրեթ ու Ազիզում (Հարպուտ) վերջերս (մայիսի 5-ին ու 18-ին) կայգերական դեսպանությանը մանրամասն գեկուցել է այդ վայրերում հայերի վիճակի մասին:

Նրա նկարագրություններից բխում է, որ այնտեղի վախի՛ն, որին նա ներկայացնում է որպես հավասարակշռված ու մարդկային անձնավորություն, հաջողվել է Մամուրեթ ու Ազիզում անձամբ ապահովել հանգիստ վիճակ: Վերջին շաբաթներին ձեռնարկված տնային խուզարկումներն ու ձեռքակալությունները կարծես առանձնապես ծանրացուցիչ նյութ չեն հայտնաբերել: Դրան հակառակ Էհմանը ներկայացնում է, ըստ թուրքական աղբյուրների, որ իբր Էզիզում գտել են դիմամիտ, իսկ Դերսիմի շրջանում էլ հայերը ղզրաշ-քղղերին քարոզել են միանալ ռուսներին: Կարծես թե նա թուրքերի հետ համակարծիք է, թե «հայ ժողովուրդը թուրքերի դեմ է», ինչպես նաև «ռուսների ներխուժման դեպքում երկրի խորքում անմիջապես կանցնեն թշնամու կողմը»:

Պարոն Էհմանի, որը թողնում է հավասարակշռված ու լավատեղյակ դիտորդի տպավորություն, այլ դատողություններից կուզենայի ընդգծել հետևյալ հատվածը, որ վերաբերում է հայերի քաղաքական կուսակցություններին: Նա գրում է. «Կառավարությունը հատկապես խիստ միջոցներ է ձեռնարկում «Դաշնակ» և «Հնչակ» միությունների անդամների դեմ, որոնք համենայնդեպս ոչ թուրքական պետության, ոչ էլ հայ ժողովրդի համար պարզ և չեն եղել և որոնց՝ սահմանադրական պետության համար ծայրամասերի բոլորովին ոչ հասուն պայմաններում, թերևս, ավելի լավ կլինեթ թուրքական պետությունը ճանաչած չլինեթ և որոնց լուծարումը ուրախությամբ կընդունեթ նույնիսկ հայ ժողովրդի մեծ մասի կողմից: Բայցևայնպես, երբ նշված միությունները ճանաչվել են պետականորեն, ապա այժմ չէր կարելի այդպիսի մի կուսակցության պատկանելը դրոշ-

մել որպես հանցագործություն, կարծես կարելի է առանձին միությանը կամ առանձին անձին վերագրել պետության համար վտանգավոր կամ խռովարարական միտումներ ու խարդավանքներ¹⁶»:

Նույնքան ճիշտ դատողություններ է անում Էհմանը նաև զենքի վերաբերյալ, որ գտել են հայերի մոտ, որը դեռ տարիներ առաջ է ձեռք բերված և ըստ երևույթին ծառայել է մահմեդականների հարձակումներից պաշտպանվելու համար: Նա այդ մասին գրում է.

«Չնայած դրան, թույլատրված կամ արգելված զենքի կուտակումը եղել է մեծ կարճատեսության, ուղղակի գրեթե աններելի հիմարության հետևանք, քանի որ դրանով արթնացրել են մահմեդականների ու կառավարության անվստահությունը, որոնք հայերի զենք հայթայթելուն այլ մտադրություններ են վերագրել: Ի դեպ, արդեն 3-4 տարի է, ինչ զենք գնելու եռանդը խիստ թուլացել է, եթե ոչ ամբողջովին վերացել»:

Վանգենհայն

1915 – 06 – 04 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/Կոստ.դեսպ. /169

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Էրզրումում ռեզենտ Շայբեր-Ռիտերից

№ 10

Էրզրում, 4 հունիսի 1915

Գաղտնի

Այստեղի եպիսկոպոսը խնդրում է հաղորդել հետևյալ հեռագիրը:

Էրզրում, 3-ը հունիսի, 1915, Կոստանդնուպոլսի սրբազան հայ պատրիարք Չավենին:

Չերդ սրբազանությանը պետք է որ հայտնի լինի՝ Էրզրումի դաշտավայրի բոլոր հայ բնակիչները մայիսի 1-ին (հին տոմարով), առանց հիմնավոր պատճառների, անսպասելի ու բռնի, թողնելով իրենց ունեցվածքն ու տները և առանց սննդի աքսորվել են Թերջան ու երկի թե հետո ավելի հեռու՝ երկրի խորքը: Դրան հաջորդեց քրդերից բոլոր հայկական գյուղերի ջարդը: Շարունակությունը հետևում է:

16. 1915-05-18-DE-003 Էհմանի բնագիր փաստաթղթի մի քիչ այլ ձևակերպումն է: *

№10 հեռագրի 1-ին շարունակությունը:

Այնուհետև ինձ վալիի անունից հայտնել են, որ 15 օրում Էրզրում քաղաքի 160 ունևոր ու երևելի հայերի իրենց ընտանիքների հետ արտաքսելու են Մոսուլ, ըստ երևույթին՝ Վանի դեպքերի հետևանքով: Հավանաբար տեղահանումը կշարունակվի: Նկատի ունենալով փոխադրամիջոցների խալառ բացակայությունը, ճանապարհների անապահովությունն ու տեղահանմանն ուղեկցող դաժանություններն ու վայրագությունը, ապա այս տեղահանումը կնշանակի բացարձակ բնաջնջում: Շարունակությունը հետևում է:

№10 հեռագրի 2-րդ շարունակությունը:

Ցավալի դեպքերի բնույթն ու պատճառները առաջին հերթին անհայտ են մեզ: Բայց փաստ է, որ այստեղի հայերը միշտ հնազանդորեն կատարել են կառավարության բոլոր հրամանները, ամեն ինչ ներդրել հանուն հայրենիքի պաշտպանության՝ հետագայում էլ նույն հավատարմությամբ ծառայելու մղումով: Այս պարզաբանմամբ՝ դառն անարդարություն է Վանի դեպքերի համար այստեղի հայերի տեղահանումը իրենց հնամենի բնակավայրերից: Շարունակությունը հետևում է:

№10 հեռագրի 3-րդ շարունակությունը:

Այդ միջոցառումը վերաբերում է տարեց մարդկանց, կամանց ու երեխաներին, քանի որ զենք կրելու ունակները զինծառայության են: Ժողովրդի անունից արցունքներով թախանձազին խնդրում են համապատասխան քայլերով դիմել վերին ատյաններին, հենց Նորին մեծություն սուլթանին և զերմանական կայսրին՝ կանխել բռնի տեղահանումը, քանի դեռ ուշ չէ: Շարունակությունը հետևում է:

№10 հեռագրի 4-րդ շարունակությունը:

Այս ճանապարհով խնդրում են հայտնել նաև Չեր ջանքերի արդյունքների մասին: Ապա նաև խնդրում են հարգելի զերմանական դեսպանին հայտնել մեր խորին երախտագիտությունը՝ այստեղի հյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերի մարդասիրական անգնահատելի օգնության համար:

[Մմբատ, Էրզրումի եպիսկոպոս]

[Շոյբներ]

[Վանզեմհայնի հեռագրային պատասխանը 4.6]

Այնտեղի եպիսկոպոսի հեռագիրն այսօրվա պայմաններում, որպես այդպիսին, չեմ կարող փոխանցել այստեղի պատրիարքին՝ առանց զերմանական դեսպանությանը թուրքական կառավարության առջև վարկաբեկելու և պետք է Ձեզ էլ խնդրեմ առաջիկայում բարեկրթորեն հրաժարվել հայկական եկեղեցական դեկավարների միջև այդպիսի հարողագրությունների ուղղակի փոխանցումներից՝ այն տեղին պատրվակով, որ ծառայողական կանոնակարգի համաձայն դրա համար չի կարող օգտագործվել ծառայողական շիֆրը:

Չեր անձնական տեղյակության համար. որպես առաջնորդ Էրզրումից թուրքական նախկին մի պատգամավոր է հայտնաբերվել՝ հիմնականում նրանց կողմն անցած հայերից բաղկացած ռուսական զորաջոկատում, որը գրավել էր Վանը: Այդ փաստն անառարկելիորեն հաստատել է թուրքական կառավարությունը, և հայերն իրենք են մեղավոր, եթե նաև ամմեդներն են տառապում այդ միջոցառումներից, որոնք թուրքական կառավարությունը ստիպված է կիրառել խռովարար տարրի դեմ, ինչպես հիմա ամենուրեք, եթե դրանք սպառնում են երկրի անվտանգությանը:

Հարմար առիթի դեպքում տեղի հայկական շրջանակներին հաղորդեցեք, որ մենք՝ իրենց հանդեպ մեր ամբողջ բարեհաճությամբ հանդերձ, լիազորված չենք պաշտպանել իրենց շահերը՝ համընդհանուր պետա-իրավական սկզբունքներով՝ հակառակ իրենց իսկ կառավարության: Բայց ես կփորձեմ պատրիարքին տեղյակ պահել եպիսկոպոսի հեռագրի բովանդակությամբ՝ առանց սկզբնաղբյուրը նշելու:

Պարոն գլխավոր հյուպատոս դ-ր Մորդմանին՝ համապատասխան զգուշավոր կիրառման համար:

[Մորդմանի նշումը, 11.6.]

Հունիսի №10-ին պատրիարքին տեղեկացրել են .

1. Էրզրումից բնակչության տեղահանման մասին, որոշ մանրամասներով հանդերձ, հատկապես հյուպատոս Շոյբների տեղահանվածների օգտին միջնորդության մասին և այնտեղի հայ եպիսկոպոսի (մուրաքա-գայի) շնորհակալությունը դրա համար:

2. Խիճիսի դեպքերի մասին, որտեղ, ասում են՝ որոշ գյուղեր ենթարկվել են քրդերի հարձակմանը:

Հայ եպիսկոպոսի (մուրաքազայի) հեռագրի մասին չեմ հիշատակել:

1915 – 06 – 05 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14086

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանզենհայմից

№ 349

Պերս, 5 հունիսի 1915

2 հավելված¹⁷

Ինչպես արդեն հաղորդվել է հեռագրով, Բարձր Դուռը Agence Havas-ի միջոցով մանրամասնորեն պատասխանել է Թուրքիայում հայերի հալածանքների վերաբերյալ Եռյակ միության հրապարակային հայտարարությանը և իր այդ պատասխանը հաղորդել է Բեռլինի ու Վիեննայի իր դեսպանություններին: Դրան հակառակ՝ այստեղի պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական մամուլում մինչև հիմա չի հետևել դրա վերաբերյալ որևէ հրապարակում, և ես կարծում եմ, որ Բարձր Դուռը հիմա առնվազն հրաժարվում է դրանից, որպեսզի բնակչության ուշադրությունը չհրավիրի այդ հանգամանքի վրա:

Բարձր Դուռն պատասխանը, որին կցում եմ Մեծ վեզիրի ինձ ուղարկած պատճենը, պարզվեց, որ ավելի մանրամասն է, քան հակիրճ նախագիծը, որը ես նրան տրամադրել էի այդ նպատակի համար, և որի մտքի ընթացքին նա հետևել է:

Իմիջիայլոց, այդ փաստաթուղթը պարունակում է հայկական շարժման վերաբերյալ տարբեր մանրամասներ, որոնք մինչև հիմա այստեղ շատ հայտնի չէին, օրինակ այն, ինչ ասվում է նախկին պատգամավոր Պաստերմաջյանի և դաշնակների ղեկավար Մուրեհի (Էրզրումից) գոր-

17. Հավելվածները եղել են ֆրանսերեն, որոնց գերմաներեն թարգմանությունները Վ. Գուստի մոր լույս տեսած գրքում արդեն կան (ծան. թարգմ.):

ծունեության վերաբերյալ, դա հայերին Էրզրումից արտաքսելու կառավարության կարգադրության բանալին է:

Կոստանդնուպոլսում ձերբակալված (և Անատոլիա արքայի) հայերի թիվը տրվում է հավելվածի 6-րդ էջում՝ մոտ 235, իրականում նրանց թիվը պետք է որ շատ ավելի մեծ լինի՝ ավելի քան 400: Այնուամենայնիվ առաջին թիվը վերաբերում է, թերևս, միայն այն հայերին, ովքեր հեղափոխական կուսակցություններից որևէ մեկի անդամ են ու ձերբակալված են նաև իրենց արքայավայրում, մինչդեռ մյուսների ազատությունը սահմանափակված չէ: Այդ վերջիններից մոտ 20 հոգի այս ընթացքում թույլտվություն են ստացել վերադառնալ այստեղ:

Վանզենհայմ

1915 – 06 – 06 – DE – 012

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ. դեսպ./ 169

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 076 (յամբ.) 077

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպի հյուպատոս Ռյուսլերից

Հալեպ, 6 հունիսի 1915

Հունիսի 4-ի հեռագրի պատասխանը

Խորին հարգանքով խնդրում եմ թույլատրել ևս մեկ անգամ առարկել: Հայ արքայալների գերակշռող մասը կանայք են: Տեղափոխման ժամանակ և գյուղերում նրանք անպաշտպան են ու մատնվել են անարգանքի: Մի՞թե հնարավոր չէր միայն տղամարդկանց ցրել, իսկ կանանց ու երեխաներին թողնել Հալեպում: Մինչև հիմա բազմաթիվ երեխաներ տեղափոխման զոհ են դարձել:

[Ռյուսլեր]

[Վանզենհայմի հեռագրային պատասխանը 7.6.]

Ներքին գործերի նախարարը տվել է իր համաձայնությունը՝ այնտեղի վիլայեթից արքայով հայերի պայմանների մասին տեղեկանալու համար:

[Մորդանի նշումը]

N.B. Ես առիք գտա գործը Թալեաթ բեյին այնպես ներկայացնելու, որը բացառեր դեմարշի որևէ բյուրիմացություն:

Ընդ որում՝ նա հիշատակեց, որ ամերիկյան դեսպանը վերջերս Agence Havas-ին է ներկայացրել հայտնի նոտան և ուղղակի խոստովանել է իր կառավարության մտադրությունների մասին, որը համաշխարհային պատերազմն օգտագործում է իր ներքին թշնամիներից՝ բոլոր դավանանքների բնիկ քրիստոնյաներից հիմնավորապես մաքրելու համար՝ առանց օտարերկրյա դիվանագիտական միջամտության արգելքների հանդիպելու:

1915 – 06 – 13 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14086 /Կոստ.դեսպ./ 169

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ արտգործնախարարության ունտերշտատսբարտուղար Ցիմերմանից

№ 461

Քեպլին, 13 հունիսի 1915

Դ-ր Լեփսիուսը, որի մոտ Չերդ գերագանցության այս ամսվա 9-ի բարեհաճ հեռագիրը համապատասխան մտերմական ձևով արժեվորվել է՝ Գերմանիայի արևելյան միսիայի և գերմանա-հայկական միության ղեկավարների դիմումներով հանդերձ¹⁸, իր ցանկությամբ անձնական այցով կվերադառնա Կոստանդնուպոլիս:

Պարոն Լեփսիուսը հեռու է Բարձր Դռանը ինչ-ինչ դժվարություններ հարուցելու ցանկությունից: Բայց նա այն կարծիքին է, որ Կոստանդնուպոլսում նրա հայտնվելը, եթե նույնիսկ գործնականորեն ոչինչ չփոխի, ապա կմեղմի Գերմանիայում հայամետ ուժերի մտահոգությունները, իսկ նույն հայերը դա կմեկնաբանեն իբրև ապացույց այն բանի, որ Գերմանիան մտադիր չէ իր գործը զոհաբերել քաղաքական իրավիճակին: Ցավալի կլինեք, եթե Թուրքիայի հետ մեր դաշինքը, որը շահել է ժողովրդի լայն շրջանակների համակրանքը, տուժեր Հայկական հարցից: Մենք

18. Երկու նամակների պատճենները տես 1915-06-17-DE-001 փաստաթղթում:

պետք է նաև ջանանք՝ նկատառելով ինչպես մեր, այնպես էլ Թուրքիայի շահերը և վերջնականապես չկորցնել հայերի վստահությունը:

Այդ իսկ պատճառով էլ ես կողջունեի, եթե Չերդ գերագանցությանը հաջողվեր հաղթահարել Բարձր Դռան՝ Լեփսիուսի այցելությանն ընդմանալը: Հեշտ ղեկավարվող պարոնի անհատականությունը կարող էր ծառայել երաշխիք այն բանի, որ նա Կոստանդնուպոլսում չի ձեռնարկի ոչինչ, ինչը չի արժանանա Չերդ գերագանցության և թուրք պետական այրերի հավանությանը: Այն անվստահությունը, որն առաջացրել է դ-ր Լեփսիուսի գործունեությունը Սոֆիայում, այստեղ բերված նրա բացատրություններով հիմնավորված չեն:

Ես շնորհակալ կլինեի Չերդ գերագանցությանը՝ գործը ևս մեկ անգամ ստուգելու և հեռագրով շտապ պատասխան տալու համար:

Ցիմերման]

1915 – 06 – 17 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14086

Արտգործնախարարության խորհրդական Ռոզենբերգին՝ Յոհաննես Լեփսիուսից

Պոստոսում, 17 հունիսի 1915

Պարոն Թիդեմանի կարգադրությամբ կից հավելվածով ուղարկում եմ հունիսի 11-ին պարոն Վանգենհայմին ուղղված երկու նամակների պատճենները՝ արտգործնախարարության փաստաթղթերին կցելու համար:

Ձեզ հավատարիմ՝ Յոհաննես Լեփսիուս

Հավելված 1

Պոստոսում, 11 հունիսի 1915

Չերդ գերագանցություն,

Խնդրում եմ թույլատրել ինձ ներկայացնելու արտգործնախարարության հետ հեռագրերի փոխանակմանն առնչվող այն պատճառները, որոնք ինձ հնարավորություն կտան Կոստանդնուպոլսի իմ այցելությունը տվյալ պահին օգտակար համարել գերմանական և թուրքական շահերի համար:

Հայ հայատակների դեմ ուղղված կոշտ միջոցառումները, որոնք անհրաժեշտ էին թվում լրտեսության ու տեղային հուզումների ճնշման համար, միայն դրվագային նշանակություն ունեն և չեն շոշափում գերմանական շահերը, եթե միաժամանակ հոգ տարվի այն մասին, որ կանոնավոր հարաբերություններ պահպանվեն հայկական ղեկավար շրջանակների և Բարձր Դռան միջև, առավել և՛ ամրապնդվեն դրանք:

Հայերի վիճակն սրափորեն գնահատելու համար չպետք է մոռանալ, որ հայ ժողովրդի միայն կեսն է ապրում Թուրքիայում, ամբողջ մյուս կեսն ապրում է Ռուսաստանում: Չի կարող բարենպաստ ներգործել այն, որ մի կեսը՝ ռուսականը, միշտ խնամված ու սիրաշահված է, իսկ մյուսը՝ թուրքականը, միշտ ենթարկվում է ճնշումների: Հայ ազգը՝ որպես ամբողջություն, ի վերջո կպատկանի այն կողմին, որը պարանը քաշելիս շատ ուժ կներդնի, որպեսզի իրեն ձգի մյուս կողմին: Անհնար է կտրել պարանը: Լեզուն, գրականությունը, եկեղեցին, սովորույթներն անբախտելի շղթա են: Արդու Համիդի վարած բնաջնջման քաղաքականությունն ավելի ամուր ձգեց այդ պարանը: Չորս միլիոնանոց ազգի հետ չի կարելի վարվել ինչպես *quantité négligeable*: Եթե այդպես են վարվում, ապա Ալբանիայի պատմությունը սովորեցնում է, թե ուր կտանի այդ ուղին: Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև վեճը հո չի՞ ավարտվի այժմյան պատերազմով:

Մինչև 1895թ. ռուսահայերի ճակատագիրը Կովկասում այնպիսին էր, ինչպես թուրքահայերինը՝ Բարձր Հայքում: Ինչպես այստեղ էին նրանք մատնված քրդերի կամայականություններին, այնպես էլ նրանք՝ քաթարների:

Երբ 1905թ. Վորոնցով-Դաշկովը նշանակվեց Կովկասի փոխարքա, նրա պաշտոնն ստանձնելու պայմանը դարձավ հայերի հանդեպ քաղաքականության փոփոխումը: Նա անմիջապես սկսեց հայկական պարանը փաթաթել ռուսական պտուտակի վրա այնպիսի հաջողությամբ, որ կովկասյան հայերը խանդավառությամբ կռվի գնացին Ռուսաստանի համար, ինչից նրանք մոլեռանդորեն կիրառարվեին 1895-ին: Պետք է բարձր գնահատել Կոստանդնուպոլսի հայկական ղեկավար օղակներին, որ չնայած վատթարագույն միջադեպերին, ինչպես Ադանայում 1908-ին, և փոխադարձ սիրո զգալի պակասին, նրանք աներկբա պահեցին կոմիտեի կողմը և առանց վերապահության աջակցեցին Թալեաթի ու Էնվերի քաղաքականությանը: Նրանց սկզբունքային տեսակետը կա ու մնում է այն, որ հայ ժողովուրդն իր ազգային բնույթը կարող է պահպանել լեզվի, եկեղեցու և սովորույթների մեջ՝ միայն որպես Օսմանյան

կայսրության անդամ, եթե, իհարկե, այն չնետվի որպես կեր ռուսական ժողովրդական սովին: Այդ հիմնարար տեսակետն ուժեղացնելը և ինչպես դրոշ բարձրացնելը բոլոր հայերի համար պետք է լինի Թուրքիայի ներքին քաղաքականության նպատակներից մեկը:

Արդի պատերազմն Անտանտին ստիպեց քողազերծել Թուրքիայի մասնատման նրանց մտադրությունները, դա անգնահատելի հաղթանակ է Թուրքիայի պահպանմանը նպատակաուղղված Գերմանիայի քաղաքականության համար: Նաև Հայկական հարցը ապագայում այլևս չի օգտագործվի ցուցադրական հնարքների համար: Դեռ ավելին, այն պահանջում է դրական լուծում՝ հօգուտ Թուրքիայի:

Հայկական բարեփոխումների համար Չերո գերազանցության հաջող հանդես գալը թուրք-ռուսական պարանը ձգելու ժամանակ ուժեղ ազդակ եղավ թուրքական կողմի համար: Արևմուտքի հույսից ու սնուցումից հրաժարվելը նույնքան ուժեղ բացթողում էր ռուսական կողմում: Տեսուչների ներկայությունը բավական էր, որպեսզի ռուսների խարդավանքները զրկվեին հիմքից: Ճանապարհը Կոստանդնուպոլսից Էրզրում ու Վան հեռու է, Թիֆլիսից՝ մոտ: Անհարմարություն, որը խանգարող հանգամանք է Կոստանդնուպոլսի հայ ղեկավար օղակների ազդեցության համար: Նրանք հաճախ չեն կարողանում գործել, ինչպես կուզենային, որովհետև ռուսներն ավելի շուտ են տեղում լինում և նրանց զրկում են այդ հնարավորությունից: Որտեղ որ կարգուկանոնը պահպանելու համար կա թուրքական կանոնավոր գործերի պակաս, հայկական գյուղերը ռուսական և քրդական սալաքարերի արանքում վերածվում են փոշու: Այդ իսկ պատճառով նրանց չպետք է մեղադրել ինքնապաշտպանության համար: Զրդերն ու ռուսները հաճախ բավական ընդհանուր բանուգործ ունեն:

Այդ ներքին գործերը պատերազմի ընթացքում կարելի էր թողնել ինքնահոսի, եթե մնացածում Բարձր Դուռը հայերի թիկունքն ամրացներ ընդդեմ ռուսների և նրանց վստահություն ներշնչեր, որ պատերազմից հետո ամեն ինչ կկարգավորվի:

Այն առավելությունը, որին Ռուսաստանը 10 տարուց ի վեր հասել է հայերին բացահայտորեն սիրաշահելով, պատերազմն սկսվելուն պես ամբողջ թափով օգտագործվեց անգլիական, ֆրանսիական և ռուսական հայամետ (պրո-հայկական) կոմիտեների միջոցով (թեպետ հայերը դրանց անդամ էլ չեն): Գործակալները երթևեկում էին Փարիզի, Լոնդոնի և Պետերբուրգի միջև՝ այս ու այն կողմ, որպեսզի Անտանտի տերություններից հայերի համար ազատագրման մեծ ծրագրեր կորզեն: Ընդ

որում, այստեղ էլ ռուսների և անգլիացիների շահերը չհամընկան: Ռուսաստանն ուզում էր ավարի իր մասը տարածել մինչև Ալեքսանդրետ, բայց չէր երաշխավորում ինքնավարություն, Անգլիան ամբողջ ռուսական ավարի համար պահանջում էր ինքնավարություն (այն հետին մտքով, որ ավելի ուշ ռուսներից կրկին կխլեն Մեծ Հայաստանը):

Հիմա ոչ մի բանական հայ ձեռքի ճնճողուկը չի փոխի տանիքի աղավճու հետ: Բայց ճնճողուկը (հայկական բարեփոխումների ծրագիրը), ցավոք, արդեն աղավճուց էլ առաջ էր թռել:

Թե իրոք առանձին թուրքահայերի կամ հայկական ավագակախմբերի Ռուսաստանն ու Անգլիան փողով կամ գեղեցիկ խոսքերով հավաքագրում են, նույնքան քիչ է փոխում իրավիճակը, որքան նաև առանձին թուրքերի ծախվածությունն ու լիբերալ միությունների հեղաշրջման փորձերը: Վերջիններին հայերից մասնակցել են հնչակները, որոնք Թուրքիայում գրեթե կողմնակիցներ չունեն: Դաշնակցականներն էլ ոչ մի կապ չունեն թուրքական ընդդիմության հետ և հեղաշրջման ծրագրերին չեն առնչվել:

Հայկական ղեկավար օղակները՝ պատրիարքարանը, Ազգային ժողովը, դաշնակցականները, հիմա էլ են պատրաստ լծվել Թուրքիայի սայլին և իրենց կողմը քաշել նաև ռուսահայերին: Դ-ր Լիպարիտը՝ Սոֆիայից նույնպես այդ իմաստով հակազդեց բալկանյան հայկական կոմիտեների վրա և գործեց ռուսական համակրանքների խրախուսման դեմ: Կարծես թե Կովկասում էլ է սկսում մարել ռուսամետ շարժումը, որովհետև, ըստ էության, շատ բան խոստանում են, բայց տվյալ դեպքում ոչինչ չեն անում:

Հայկական դպրոցների, մամուլի և այլնի դեմ ռազմական նախարարի միջոցառումները ես որքերգական չեմ համարում: Ամերիկյան քոլեջների փակմանը պատրիարքարանը ամենից քիչ կընդդիմանա: Նույնիսկ տեղահանումներն կասկած չէին հարուցի, եթե թուրքական կառավարման տեխնիկան (ինչպես ասպացուցում են չերքեզները) հաճախ չունենար այն հաջողությունը, որ տարագիրները զոհվեն:

Դեռ ավելին, պետք էր հոգ տանել, որ այդ միջոցառումներով, որոնց ռազմական նշանակությունը ես չեմ կարող գնահատել, չտապալվեր կառավարության հանդեպ թուրքահայերի վստահությունը: Թուրքիան պատերազմից հետո էլ է ապրելու հայերի հետ, և Գերմանիայի տնտեսական քաղաքականությունը չպետք է գրկել նրանցից: Հայտնի ասացվածքը կարելի նաև շուռ տալ. Si vis bellum, para pacem:

Եզրակացությունները, որոնք, ըստ իս, կարելի է արդեն հիմա անել, հետևյալն են.

1. Անգլո-ամերիկյան և ֆրանսիական դպրոցները փակելով ոչնչի չեն հասել, պետք է նույնչափ գերմանական դպրոցներ բացել կամ գոնե չփակել գերմանական դպրոցական քաղաքականության ուղիները: Եթե հայերը, հույները, սիրիացիները և մյուսները այսուհետ չսովորեն գերմաներեն, ապա նրանք կշարունակեն խոսել ու մտածել ֆրանսերեն ու անգլերեն:

2. Եթե ուզում են թուլացնել ֆրանս-անգլո-ռուսական հայամետ կոմիտեների ազդեցությունը, ապա պետք է աջակցել գերմանա-հայկական կազմակերպությունների ու միությունների ջանքերին: Նրանք աշխատում են թուրքական շահերի դեմ, սրանք՝ հանուն: Մենք վտանգում ենք կորցնել մեզ հետ կապված հայ առաջնորդների և ժողովրդական զանգվածների համակրանքը, եթե ճգնաժամային իրադրություններում, որոնք տենդագին օգտագործում են Անտանտի կոմիտեները, մենք ստիպված ենք անմասն ու անգործունյա կողքի քաշվել և հրաժարվել ազդեցություն գործադրելու մեր իրավունքից: Արդեն այն փաստը, որ ես առիթ կունենայի Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանում և ղեկավար այրերի մոտ հանդարտեցնող ազդեցություն թողնել, բավական կլիներ ապահովել մեր մինչայժմյան ազդեցությունը և կամուրջ գցել մեր հետագա փոխըմբռնման համար:

3. Եթե Անտանտն իր հայ բարեկամներին մերժեցնում է թուրքական ընդդիմությանը, ինչպես դա հիմա կատարվում է Շերիֆ փաշայի հետ՝ Փարիզում, ապա մենք առավել ևս պետք է խրախուսենք մեզ ականջալուր հայերին՝ Թուրքիայի հանդեպ հավատարմությունն ուժեղացնելու համար և նպաստենք Բարձր Դռան հետ փոխհամաձայնության գալուստ: Պետք է, որ լիովին հնարավոր լինի կանխել, որպեսզի մեր թուրք բարեկամները չսրտնեղեն հայերի հանդեպ համակրանքից, որոնց ջուրն ուզում ենք ուղղել իրենց իսկ ջրաղացին:

4. Չպետք է սահմանափակվել թուրքահայերին Բարձր Դռան հետ հաշտեցնելով: Թուրքիան պետք է շահի նաև կովկասյան հայերի համակրանքը: Դա տասննապատիկ ավելի արդարացված է՝ Կովկասը կամ առնվազն Կարսը, Էրիվանը և Արաքսի հովիտը դիտարկել որպես Թուրքահայաստանի իռեդենտա, քան թե հակառակը՝ Բարձր Հայքը տալ որպես ռուսական իռեդենտա¹⁹:

19. Իռեդենտա-անկախության համար շարժում կամ բռնի անջատված տարածքների վերամիավորում (ծամ. բարգմ.):

5. Պակաս կարևոր չէ այն, որ մենք ի սկզբանե Հայաստանի հանդեպ Գերմանիայի համակրանքներն ուղղեցինք դեպի թուրքական հուն: Գերմանիան հիմա էլ տարեկան մոտ 3/4 միլիոն է տրամադրում որբանոցների, հիվանդանոցների, դպրոցների ու արհեստանոցների համար, որոնք հիմնադրվել են 90-ական թվականներին՝ համիդյան սարսափելի ժամանակաշրջանի զոհերի համար: Մինչև հիմա էլ Գերմանիայի յուրաքանչյուր գյուղ ու քաղաք իր ներդրումն է անում այդ հիմնարկների համար: Այդ շրջանակներին պետք է գերծ պահել խղճի խայթից, որ գերմանաթուրքական մեր դաշինքը կարող էր մեզ ստիպել Արևելքի քրիստոնյաներին մատնել բախտի քմահաճույքին և զլանալ նրանց ցուցաբերել օգնություն, որը նրանք ակնկալում են մեզնից՝ որպես իրենց հավատակիցներ:

Նաև այդ առումով հանգստացուցիչ կազդեր, եթե խեղաթյուրումների դեմ, որոնցով Անտանտի մասնուն արդեն հիմա հեղեղված է գերմանական քրիստոնյաների մասին նյութերով, ես կկարողանայի սեփական դիտարկումների հիման վրա բացատրել, որ Թուրքիան չի անցնում ռազմական միջոցառումների սահմանը և բացի այդ՝ մեծ նշանակություն է տալիս իր քրիստոնյա հայատակների հետ լավ հարաբերությունների պահպանմանը: Չերդ գերազանցությանը հավատարիմ՝

[Դ-ր Յոհաննես Լեփսիուս]

Հավելված 2

Պատճեն

Պոտսդամ, 11 հունիսի 1915

Գերմանիայի արևելյան միսիայի և գերմանա-հայկական միության ղեկավարությունը, որոնք այսօր հավաքվել են, Չերդ գերազանցությանն արտահայտում են իրենց երախտագիտությունը՝ իրենց ջանքերին հաճախ ցուցաբերած աջակցության համար և հուսով են, որ այժմյան ճգնաժամային իրավիճակում մույնպես Չերդ գերազանցությունը կազդի խառնաշփոթին ներքաշված քրիստոնյա բնակչության տարրերի հանդեպ արդարացի ու չափավոր վերաբերմունքի համար: Մեր հարաբերությունները պատրիարքարանի և հայկական ղեկավար շրջանակների հետ լավ պահելու և նրանց հավատարիմ կեցվածքը Բարձր դռան հանդեպ ամրապնդելու համար, մեզ ցանկալի է թվում, որ մեր նախագահ դ-ր Լեփ-

սիուսը մեկնի Կոստանդնուպոլիս և Չերդ գերազանցության համաձայնությամբ խորհուրդներով օգնի մեր հայ բարեկամներին:

Ստորագրել են. Դ-ր Պաուլ Ռոհրբախ
Ռ-յոդենբերգ, սուպերինդենտանտ
Պրոֆ. Դ. Դայսման Լյուրսեն
Պ. Վինկլեր
Դ-ր Յոհաննես Լեփսիուս
Դ-ր Ջեյմս Գրինֆիլդ

1915 - 06 - 17 - DE - 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14086
Տպագրված՝ Գ և Հ 081 (կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմից

№ 372

Պերա, 17 հունիսի 1915

Արևելյան Անատոլիայի գավառներից հայկական բնակչության տեղահանումն ու այլ վայրերում բնակեցումն իրականացվում է անխնա:

Միսի կաթողիկոսի հավաստի տվյալներով, միայն իր թեմից մինչև հիմա տեղահանվել է 30 000 հայ: Չեյթունն իր շրջակայքով, Էլքիստանը, Դյորթյուր, Ալաբաշը, Հասանբեյլին և մույնիսկ ավելի փոքր բնակավայրերը լրիվ դատարկվել են: Այստեղ, ինչպես նաև այլ վայրերում, բնակիչներին ցրել են երկրի խորքերը և բնակեցրել են մահմեդականների մեջ, մասամբ՝ իրարից հեռու վայրերում, ինչպես օրինակ՝ Չեյթունի բնակիչներին տեղափոխել են Կոնիայի մերձակայք, մասամբ՝ Դեր Չոր՝ Եփրատի ափ: Չեյթունի հայերին հասցրել են Թերզան (Մամա Հաթուն):

Տեղահանվողներն ստիպված են անմիջապես կամ մի քանի օրում լքել իրենց բնակավայրերը, այնպես որ պետք է բախտի քմահաճույքին թողնեն իրենց տներն ու շարժական գույքի մեծ մասը և չեն կարող տեղափոխման համար անհրաժեշտ քանակով սննդամթերք վերցնել: Նշանակված վայր հասնելուն պես, նրանք հայտնվում են իրենց հանդեպ թշնամաբար

տրտանալով բնակչության մեջ՝ անօգնական ու անպաշտպան: Առան-
ձին վայրերում արդեն իսկ տեղափոխման ընթացքում եղել են օրինազան-
ցություններ: Ըստ լուրերի՝ Դիարբեքիից Մոսուլ տարվող բոլոր հայերին
ճանապարհին սպանել են: Բացառված է, որ կառավարությունը տեղա-
խանվածներին օգնած լինի փողով, սննդամթերքով կամ այլ կերպ: Էրզրու-
մում օգնության են հասել կայզերական հյուպատոսը և ամերիկյան միսիո-
ներները. մյուս վայրերում՝ այստեղի հայկական պատրիարքարանը:

Ալեհայտ է, որ հայերի տեղահանման դրդապատճառը միայն ռազ-
մական նկատառումները չեն: Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ Բե-
յը վերջերս առանց թաքցնելու այդ մասին իր կարծիքն է արտահայտել
կայզերական դեսպառության ծառայող դ-ր Մորդմանի ներկայությամբ՝
այն առումով, որ «Բարձր Դուռը կուզենար համաշխարհային պատե-
րազմն օգտագործել այն նպատակով, որպեսզի հիմնավորապես ա-
զատվի իր ներքին թշնամիներից՝ բնիկ քրիստոնյաներից, ընդ որում՝ ա-
ռանց արտասահմանից դիվանագիտական միջամտության հանդիպե-
լու, դա կբխի նաև Թուրքիային դաշնակից գերմանացիների շահերից,
քանի որ այդ կերպ Թուրքիան ավելի ուժեղանա»:

Հայ պատրիարքն այդ նույն չինովնիկի մոտ մի քանի օր անց արտա-
հայտել է, որ Բարձր Դուռն միջոցառումներն նպատակաուղղված են ոչ
միայն հայ բնակչության ժամանակավոր վնասագրեթմանը, այլև Թուր-
քիայից բշելուն, կամ ավելի շուտ՝ նրա բնաջնջմանը: Տեղահանումը
նույնքան սարսափելի է, որքան և կոտորածը, և գաղմամալի չէր լինի, որ
հայերն ի վերջո սկսեին պաշտպանվել, թեկուզ առանց հաջողության
հույսի, «ինչպես տանջահար կենդանին, որ քացի է տալիս իրեն տան-
ջողներին»: Նա կարծես թե կորցրել է թուրքական կառավարության
հանդեպ կատարվող քայլերով դեպի ավելի լավը որևէ փոփոխության
հասնելու հույսը: Հայերի օգտին մեր միջամտությանը նա այլևս չանդ-
րադարձավ: Ինչպես նախկինում, նա համոզված է (թերևս նաև՝ բոլոր
հայերը, որքանով տեղյակ են իրադարձություններին), որ կառավարու-
թյան կողմից հայերին վերագրվող օրինազանցությունները հրահրվել են
հենց իշխանությունների գործողություններով:

Վանգենհայմ

1915 – 06 – 21 – DE – 012

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ. դեսպ./ 169
Տպագրված՝ Գ և Հ 088 (կրճ.)

Էրզրումում ռեզենտ Շոյբեր Ռիխտերին՝ Կոստանդնուպոլսի դես-
պան Վանգենհայմից

№ 12

Պերս, 21 հունիսի 1915

№ 33 հեռագրի պատասխանը

Չերդ գերագանցություն և այլք, խնդրում են վալիին սիրալիք ձևով և
համառորեն ներկայացնել, որ այդպիսի խայտառակ միջոցառումները
վնասում են երկրի հեղինակությանը՝ չեզոք երկրներում և Թուրքիայի բա-
րեկամների շրջանում, իսկ երկրի ներսում կործանում է իշխանություննե-
րի հեղինակությունը: Անխուսափելի են ռուսների և հայերի ճնշումներն ու
վրեժխնդրության գործողությունները իրենց գրաված տարածքներում:
Դրա հետևանքով կրկին հիմք է ստեղծվում հայկական գործերին օտա-
րերկրյա միջամտության համար և իզուր դժվարանում է Թուրքիայի դիր-
քը հաշտության գալիք բանակցություններում: Եթե նույնիսկ մենք չենք
կարող առարկել հայերի տեղահանման դեմ, որքանով որ դա արդարաց-
ված է ռազմական իրավիճակով, ապա մենք պետք է ավելի եռանդազին՝
նաև մեր իսկ շահերի նկատառմամբ, հորդորենք, որպեսզի բացառվեն
անպաշտպան բնակչության ջարդերը, և տեղի իշխանությունների պար-
տավորությունն է՝ բոլոր միջոցներով արգելել այդպիսի միջադեպերը, եթե
չեն ուզում իրենք ստանձնել ծանր պատասխանատվություն:

Չեր անձնական տեղեկատվության համար նույնիմաստ առարկու-
թյուններ են անելու նաև Բարձր Դուռնը:

Վանգենհայմ]

1915 – 06 – 22 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14086; /Կոստ. դեսպ./169

Արտգործնախարարության խորհրդակալ Ռոզենբերգին՝ Յոհան-
նես Լեփսիուսից

Պոստառում, 22 հունիսի 1915

Ռուսահայերի առաջնորդների հետ բանակցությունների ուղիները

բաց են, որպեսզի նրանցից ձեռք բերվի թուրքահայերի դեմ կիրառվող միջոցառումները դադարեցնելու փոխհատուցում: Որպես հնարավոր նշվում են հետևյալ առաջարկները: Մոտ 120 ձեռքակալված հայ առաջնորդների և մտավորականների ազատ արձակման և հետագա տեղահանումներից հրաժարվելու դիմաց ռուսահայերը պարտավոր են դադարեցնել գործողությունները Վանի տարածքում և իրենց գործը սահմանազատել Ռուսաստանի գործից:

Վտանգ կա, որ ռուսների օգնությամբ ռուսահայերը կգրավեն նաև Բիթլիսի ու Մուշի շրջանը (Ուրմիան և Սաուչբուլաքը ռուսները գրավել էին մայիսի կեսին): Վանի տարածքի հայերը սկզբունքորեն պատրաստ են իրենց հարցը սահմանազատել ռուսների հարցից, քանի որ նրանք թուրքական գերիշխանությունը գերադասում են ռուսականից: Նրանք կռվում են ոչ թե ռուսների, այլ իրենց հայրենակիցներին քրդերի հարձակումներից պաշտպանելու համար: Նաև ռուսահայերի առաջնորդներն են այդ տեսակետին, ինչպես հավաստիացնում են ինձ, և ապագայում կարող են հակվել գերմանա-թուրքական շահերին:

Բոլոր բանակցությունների հաջողության պայմանը հայ առաջնորդների և մտավորականների հանդեպ արյունալի դատավճիռների բացառումն է:

Թողնում եմ Ձեր հայեցողությանը, թե արդյոք ցանկա՞լի է այս նկատառումները հեռագրով փոխանցել Կոստանդնուպոլիս:

Յոհաննես Լեփսիուս

[Յիմերմանը՝ Պերա (№ 1209) 23.6.]

Դ-ր Լեփսիուսը կարծում է, որ ձեռքակալված մոտ 120 հայ առաջնորդների և մտավորականների ազատ արձակման և հետագա տեղահանումներից հրաժարվելու դիմաց ռուսահայերը կդադարեցնեն գործողությունները Վանի տարածքում և կբաժանվեն Ռուսաստանից: Նա հաստատում է, որ գիտե ռուսահայերի առաջնորդների հետ բանակցելու ուղին:

[Մորդմանի նշումը, 24. 6.]

Առիթի դեպքում ես կօգտագործեմ բովանդակությունը, եթե դ-ր Լեփսիուսն առաջիկայում գա այստեղ, բայց անհավանական եմ համարում, թե Բարձր Դուռը գործի այժմյան փուլում որևէ հետաքրքրություն կցուցաբերի այդ առաջարկին:

1915 – 06 – 27 – DE – 013

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ. դեսպ./ 169
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ. 100 (խմբ. կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Տրապիզոնի հյուպատոս Բերգֆելդից

№ 5

Տրապիզոն, 27 հունիսի 1915

Հունիսի 26-ի հեռագրի կապակցությամբ

Միայն Տրապիզոնի տեղահանումից տուժել են ստույգ երեսուն հազար մարդ: Այդպիսի զանգվածային տեղափոխումը հարյուրավոր կիլոմետրերով հեռավոր ճանապարհներին, որտեղ չկա պատսպարվելու տեղ և սննդամթերք, իսկ 300 կիլոմետր հեռու նրանք բոլորը վարակված կլինեն բժավոր տիֆի համաճարակով, և հսկայական զոհեր կլինեն հատկապես կանանցից ու երեխաներից, ապա դրանից կտուժի ոչ միայն Թուրքիայի, այլև նրա դաշնակիցների վարկը: Ես բացարձակապես հայերի բարեկամը չեմ, բայց իմ պարտքն եմ համարում Ձերը գերազանցությանը մատնացույց անել զանգվածային տեղահանումների վտանգը մարդասիրության ու վարկի տեսակետից: Այստեղի վալին վկայակոչում է Կոստանդնուպոլսի ցուցումները:

Ավստրիացի իմ գործընկերը նույնպիսի հեռագիր է ուղարկում իր դեսպանությանը: Բացի այդ՝ բժավոր տիֆի տարածման վտանգ կա տարագիրների միջոցով: Միգուցե Բարձր Դուռը կհրաժարվի կանանց ու երեխաներին տեղահանելու մտքից կամ կսահմանափակվի նրանց մերձակայքում բնակեցնելով, եթե նրանք կամուլին չեն ուզում հետևել իրենց տղամարդկանց:

[Բերգֆելդ]

1915 – 06 – 29 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R 14086 /Կոստ. դեսպ./ 169

Ռայխսկանցիեր Բեթման Հովեզին՝ Հալեայի հյուպատոս Ռյուսերից

№ 1382 K № 67

Հալեայ, 29 հունիսի 1915

Ձերո գերագանցությանը կից հավելվածով խոնարհաբար փոխանցում եմ սարկավազ Քյունցլերի այս ամսվա 20-ի նամակի պատճենը և Գերմանիայի արևելյան միսիայի միսիոներուհի Կարեն Եպպեի՝ այս ամսվա 18-ին իմ կնոջն ուղարկած նամակը: Երկուսում էլ մեկնաբանվում է Ուրֆայի և հեռավոր գավառների իրավիճակը, և երկուսն էլ ինձ փոխանցված են սուրհանդակների միջոցով:

Պարոն Քյունցլերը, որը ծանր հիվանդությունից հետո որոշ ժամանակ մնացել է Ուրֆա քաղաքից դուրս գտնվող խաղողի այգիներում և միայն անցողակի է մտել քաղաք, իր ուշադրությունն այնտեղ սևեռել է հիմնականում հայկական խնդիրների վրա:

Ուրֆայի հյուսիսում քրդերի ապստամբության մասին լուր կա միայն օրիորդ Եպպեի նամակում: Դրա մասին կարելի է գլխի ընկնել նախևառաջ նրանով, որ չերքեզ կամավորները, որոնք համարվում են կառավարական միավորումներ, իրենց կազմակերպած քաղաքի դիմաց պահանջել են քրդերի հետմղումը, այնպես որ քրդերը համոզված են, որ պաշտապանվում են կառավարական զորքերից: Պարոն Քյունցլերը չի նկատել չերքեզ կամավորների անցումը, որը տևել է հազիվ 2 օր:

Այն, որ Դիարբեքիում, ինչպես գրում է պարոն Քյունցլերը, սարսափելի բաներ են կատարվում հայերի դեմ, ի դեպ, վալիի պահվածքի հետևանքով, այստեղ լուրեր կային դեռևս հունիսի սկզբից: Դրա վերաբերյալ զեկուցագիրը ես հետաձգեցի, քանի որ Դիարբեքիից նամակ ստանալու հույս ունեի: Բայց դա չստացվեց: Պետք է, որ շատ վատ բան կատարված լինի, ինչը զգացվում է այստեղի վալի Ջելալ բեյի իմ ներկայությամբ արած պատահական արտահայտությունից, որը կշտամբանք էր պարունակում Դիարբեքիի վալիի հասցեին: Դիարբեքիի ապստամբությունը, ինչի մասին այս ընթացքում խոսվում է, հավանաբար հայերի հանդեպ դաժան վերաբերմունքի հետևանք է:

Նաև այլ վայրերում են եղել դաժանություններ, ինչպես ինձ հայտնում են հավաստի աղբյուրներից: Այստեղ լավ հայտնի մի շվեյցարացի, որն ուղևորվեց Բաղդադի երկաթուղու համար վառելիքայտ գնելու, Ռուսթա-

լեհից վերև տեսել է 6 գույգ հայերի դիակներ՝ մեջք մեջքի կապած, Եփրատով դեպի ներքև լողալիս: Ինչպես գրում է նա, շատ սարսափելի այլ բաներ է տեսել: Բանտերը լեփ-լեցուն են եղել, բայց զիշերվա ընթացքում ձերբակալվածներին վերացրել են: Այս անգամ խոսքը Մալաթիայի մութասարիֆիկի մասին է (Խարպուտի վիլայեթ): Ռուսթալեհը պատկանում է Հալեայի վիլայեթին, որտեղ հիմա լրիվ հանգստություն է տիրում:

Այստեղի վալին մույնիսկ հասավ այն բանին, որ հայերի բնակեցման ժամանակ, որքանով որ այն իրականացվում է Հալեայի վիլայեթի գյուղերում, քսանական ընտանիք մնան իրար մոտ:

Նույն զեկուցագիրը կուրարկվի Կոստանդնուպոլսի կայզերական ղեսպանություն:

Ռյուսեր

Հավելված 2

Պատճեն

Ուրֆա, 18 հունիսի 1915

Հալեայի հյուպատոս Ռյուսերի կնոջը

Կամավոր զինվորները՝ չերքեզները, որոնք ներկայումս անցնում են այստեղով, իրենց պահում են կազակների մնան և ամենևին չեն հարգում կառավարությանը: Հուսալի աղբյուրներից պատմում են, որ նրանք մույնիսկ ապտակել են կանոնավոր զորքերի հրամանատարին: Ես բռնություն չեմ ուզում հիշատակել այն ամենի մասին, թե էլ ինչեր են կատարվել: Դուք դա ինքներդ էլ կարող եք պատկերացնել: Իմ իմացածից վատթարագույնը, թեպետ ոչ պաշտոնական, բայց ըստ իս՝ հիմնավորված, այն է, որ այդ հրոսակախմբերը նպաստում են քրդական ապստամբությանը: Ամեն դեպքում այստեղից ոչ հեռու քրդերը մեկին սպանել են, և մեզ վատ լուրեր են հասնում: Համենայնդեպս՝ դա կլինի երգի վերջը: Եթե քրդերի ապստամբությունը Վանից տարածվի այստեղ, ապա ռուսներն էլ շուտով այստեղ կլինեն: Զուրդը չի հասկանում, որ կառավարությունն էլ է հուսահատված այս մարդկանց պահվածքից, ինչպես և ինքը: Նա կարծում է, թե հրամանը տրված է դրա համար: Այս տարածքի հայերը, ընդհակառակը, շատ լավ հասկանում են, նրանք միշտ պահել են կառավարության կողմը և մեծ սխալ է, որ նրանց հետ վարվեցին այնպես, ինչպես եղավ այս շաբաթներից: Այստեղի առավել լավ թուրքերի եռանդուն բողոքը բավականին պարզորոշ ապացուցում է, և

Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարությունը, ըստ իս, դա պետք է ավելի շատ հաշվի առներ: Քանի որ նրանք հիմա դառնացել են և ով գիտի, թե արդյոք դա չի դրսևորվի, եթե քրդերի ապստամբությունը հասնի մինչև այստեղ: Համենայնդեպս, կարծում եմ, որ խիստ անհրաժեշտ կլինի անպայման խուսափել, որպեսզի այդ խաժամուժը այստեղով չանցնի: Այլապես մենք ստիպված կլինենք սպասել վատթարագույնին: Մեր մութասարիֆը, իմ կարծիքով, բարեմիտ մարդ է, բայց թե արդյո՞ք նա ի գորտ կլինի դուրս գալ այս իրավիճակից, մնում է որպես բաց հարց: Համենայնդեպս, այստեղի բնակչությունը՝ ո՛չ քրիստոնյաները, ո՛չ էլ մահմեդականները, ըստ իս, մեղավոր չէ, որ գործը ծուռ է ընթանում: Պատճառը թյուր ղեկավարումն է վերևից: Օրինակ, ինչո՞ւ են քրիստոնյա բնակչությանը հալածանքներով հրահրում, երբ բացարձակապես ոչինչ չի կատարվել, և բոլորը միասին շատ խաղաղ ապրում են, և ինչո՞ւ այդպիսի անկարգ հրոսակախմբեր են ուղարկում քրդական տարածքներով, երբ մյուս ծայրում կրակում են: Իսկապես դա հիմարություն է:

Այսպիսով ես Ձեր առջև դատարկեցի սիրտս: Ախր հնարավոր է, որ պարոն հյուպատոսը ինչ-որ կերպ համապատասխան տեղում խոսք բացի: Նրան էլ կգայրացնի, որ աջակցում են ռուսներին: Ինձ պարոն Էքարտն է պատմել, որ պարետին ապտակել են, իսկ նա, որպես կանոն, դատարկաբանությամբ չի զբաղվում: Բայց շուրջն այնքան կեղծիք կա, որ մարդ չգիտե՝ ինչին հավատալ: Ժամանակից շուտ դա հաստատելուց ես դեռ ձեռնպահ կմնամ, քանի որ դա ինչ-որ առումով ամենակույսիտ բանն է, որ կարող է կատարվել: Ավելորդ է դրա մասին ավելին պատմել: Ինքնին հասկանալի է, որ նրանք ներխուժում են տները, թալանում են խանութները, անարգում են կանանց: Իսկապես, ամենագարնանալին այն է, որ նրանք մինչև հիմա հարգել են մեր ունեցվածքը: Մութասարիֆը չի կարողացել նրանցից մի ձի ետ ստանալ, որը անարդարացիորեն են բռնագրավել, նրանք դա չեն վերադարձրել, իսկ մեր ձիուն մինչև մերոնցից որևէ մեկի մոտենալը, կրկին ախտո վերադարձրին, միայն հայերի հավաստմամբ, որ այն գերմանացիներին է պատկանում:

Պարետի հետ կատարվածը բավականաչափ հաստատված է, սեփական աչքերով տեսած ոստիկանը հենց հիմա պատմում է այդ մասին:

Մութասարիֆը զինվորական օգնություն է խնդրել, և այսօր պետք է ժամանեն 3 ջոկատ:

[Կ.Եպայե]

1915 – 06 – 29 – DE – 005

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ.դեսպ./ 96

Էրզինջանի Կարմիր Խաչի գերմանական լազարեթի բժշկի գեկուցագիրը²⁰

Պատճեն

Մոտավորապես հունիսի 1-ին պարզվեց, որ առանձին հայ ընտանիքներ պետք է արտրվեն, սկզբում ասվեց 5, հետո՝ 150, ի վերջո՝ բոլոր հայերը: Միաժամանակ այս շրջանում տեսել են Էրզրումի տարածքից եկած հայ ընտանիքների ճամբարներ, որոնք տեղավորվել էին բաց դաշտում, և նրանց հսկում էին ժանդարմները: Մեր սանիտարներից մեկը՝ Գեիլսենը, կամեցել է խոսել մարդկանց հետ, բայց նրան արգելել են: Հաջորդ օրերին վիճակն ավելի պարզ դարձավ: Ամեն տեղ հայուհիները՝ տան առջև նստած, վաճառքի էին հանել իրենց տան ամբողջ ունեցածքը: Ամեն ինչ տրվում էր ծիծաղելի գներով: Գյուղացիներն ու քրդերը հավաքվել էին հայկական թաղամասում և հրմշտոցով տանում էին էշերին բարձած տան կահ-կարասիով լիքը բեռը, ժամանակ առ ժամանակ անցնում էին լիքը բարձած եզան սայլեր: Ակնհայտ էր, որ գնորդները եկել էին քաղաքի ամենահեռավոր շրջակայքից: Հունիսի 10-ին պատկերը փոխվեց: Քաղաքը դատարկվեց: Հայկական թաղամասում ամենուրեք կանգնած էին զինված պահակներ: Հայուհիները տներից դուրս էին գալիս ու էշերով, տնային իրերով ու երեխաների հետ փոքր քարավաններով հեռանում էին: Քանի որ տղամարդիկ գորակոչված էին հիմնականում որպես աշխատուժ, ուստի գերակշռող մասը կանայք էին: Կարելի էր տեսնել նաև քարշ եկող հիվանդների ու շատ ծեր կանանց: Բացառություններ չէին արվել: Մեր զինվորներից մեկի կնոջը, որը բժավոր տիֆով գրեթե անգիտակից վիճակում պառկած էր այստեղ, հունիսի 11-ին ձի նստեցրին, թեպետ ես խստորեն ասացի իմ եզրակացությունը, որ տեղափոխումը կնոջ համար մահ կնշանակի: Հունիսի 12-ին գնաց երկրորդ կեսը, և այդ օրվանից հայկական թաղամասը դատարկվեց,

20. Հավանաբար Նոյքիբիսի՝ եղբորը գրած մի նամակն է:

գնացից ամբողջ 10-20.000 բնակիչները (չհաշված հայկական գյուղերի բնակիչներին): Ընդհանուր առմամբ ամեն ինչ ընթացավ կանոնավոր, որքանով կարելի էր դատել արտաքուստ: Աչքի էր զարնում միայն այն, որ ոչ մի ճշգրիտ բան չէր ասվում ուղևորության նպատակի մասին, նշվում էին Արաբիան, Քրդստանը և այլն: Բայց մենք հիմա գիտենք, որ ուղևորությունը Անատոլիայով նույնիսկ ունևոր մարդկանց համար՝ ձիով, հեշտ չէ և պահանջում է ուժեղ կազմվածք, որ հետո հաճախ դժվար է լինելու ճանապարհի ոչ մեծ գյուղերում 20 հոգու համար սնունդ ճարելը: Հետևաբար, ինչպես են կերակրելու 20.000 կամ ավելի կանանց, երեխաներին, ծերունիներին՝ շաբաթներ շարունակ կիզիչ արևի տակ, դեռ չխոսելով ծածկի մասին: Ես երբեք լրջորեն չեմ հավատացել կառավարության մտադրությանը, որ դա կանի: Հետևյալը երևի լույս կսփռի, թե որն էր իրականում անցած ուղին: Դեռևս տեղահանման սկզբում մի թուրք բժիշկ մեզ ասաց, որ քրդերը հաստատ բաց չեն թողնի թալանի առիթը: Արդեն հունիսի 11-ին խոսում էին, որ առանձին կանայք հետ են վերադարձել և հայտնել, որ գիշերը հարձակվել են իրենց վրա: Հունիսի 12-ին, վաղ առավոտյան դեղագործ Գեհլսենը, որը տիրապետում է թուրքերենին, տեսել է, թե ինչպես է 20 զինվորից բաղկացած ուղեկալը հեռանում: Նա հարցրել է իրեն ծանոթ մի զինվորի՝ հեռարշավի նպատակի մասին: Նա բացատրել է, որ պետք է գնան Քեմախի կիրճը: Նրանք պետք է հարձակվեն այնտեղ քշված հայերի վրա: Երեկ երեկոյան պահակախումբը վերադարձավ, և Գեհլսենը փորձեց իմանալ, թե ինչ է եղել: Նա ձևացել է հայատյաց և այդպես իմացել է, որ կիրճում շրջապատել են հայ կանանց ու երեխաների մի խմբի և հրամանի համաձայն բոլորին սպանել են: Նրանք ափսոսացել են կրակել գեղեցիկ երիտասարդ կանանց վրա, բայց հրամանն այդպիսին է եղել: Շատ կանայք իրենց երեխաներին նետել են գետը, մյուս երեխաներին թուրքերը վերցրել են իրենց հետ, որպեսզի նրանց դաստիարակեն իսլամով: Կանայք չեն փախել, նրանք բոլորը ծնկի են եկել: Գեհլսենը հանկարծակի համել է «դիմակը» և սպառնացել է զինվորին մատնել, եթե նրա յուրաքանչյուր բառը ճիշտ չէ: Չինվորն, այնուամենայնիվ, բոլոր տեղեկությունները ճշմարտացի է համարել: Իր ներկայությամբ սպանվածների թիվը նա նշել է մոտ 3000 և ասել է, որ քչերն են փախել, բայց քրդերն արդեն տեղյակ էին գործին: Տեղանքը, որտեղ դա արվել է, շատ հարմար է այդպիսի գործերի համար: Դա այն կիրճն է, որտեղով Եփրատը հոսում է դեպի

արևմուտք՝ Էրզինջանի դաշտավայրով: Այնտեղ ճանապարհը կլիմենտրերով ձգվում է անընդհատ գետի երկայնքով, ուղղահայաց կախված ժայռերն անհնար են դարձնում կողքի փախչելը: Եփրատի ձախ ափին ամայի, ավազակային լեռնային քրդերով բնակեցված շրջան է (Դերսիմը): Եթե այնտեղ ինչ-որ բան կատարվի, ապա միշտ կարելի է մեղադրել քրդերին:

Պատահեց այնպես, որ գերմանական Կարմիր Խաչի միսիայի նստավայրից երկու ժամվա հեռավորությամբ իրականացվեց ջարդ, թեպետ վերջինս էլ չէր կարող դրա դեմ որևէ բան ձեռնարկել:

Կառավարությունն ստիպված է խոստովանել, որ ջարդ է իրականացվել, բայց նա մեղքը գցում է քրդերի վրա և հայտարարում է, որ նույնիսկ զորաջոկատներ է ուղարկել հայերին պաշտպանելու համար: Դրան հակասում են զինվորի ասածները: Կարիք չկա հիշատակելու, որ ատանց այդ էլ քաղաքում կոտորածի մասին լուրեր կան: Եթե կոտորածից գերծ է մնացել տարագիրների քարավանի մի մասը, ապա համաճարակը, տապը և քրդերը կհոգան, որպեսզի շատ քչերը կենդանի մնան:

Մեր հոգեվիճակն ահավոր է: Դաշնակցային հարաբերությունների հետևանքով մենք ստիպված ենք դիտել այդ ամենը՝ չկարողանալով որևէ բան անել, քան զեկուցագրեր հնարելը:

Պետք է ասել՝ իմ տեսակետը ճշգրիտ հաստատելու համար, որ ես էլ եմ անհրաժեշտ համարում հայերի դեմ խիստ միջոցների կիրառումը՝ ըստ Գերմանիայի, ինչպես նաև Թուրքիայի ռազմական շահերի: Իհրմին հասկանալի է, որ յուրաքանչյուր հայ տվյալ պայմաններում առաջին իսկ հնարավորության դեպքում կանցնի ռուսների կողմը: Բանակի թիկունքը պետք է ապահով լինի: Ասում են, որ նաև ապստամբող Վանի տարածքում և այլ փոքր վայրերում (Գարախիսար) նրանք կատաղի ըմբոստացել են մուսուլմանների դեմ:

Այնուամենայնիվ, հայերի դեմ թուրքերի այժմյան կատաղությունն այն կարգի է, որ հարց է ծագում, թե որքանո՞վ է հարմար գերմանական Կարմիր Խաչի տեղաբաշխումը մի վայրում, որեղ ամեն մի հումանիտար օգնություն ծաղր է: Օրինակ, ինչի համար պետք է մենք բուժենք մեզ մոտ պառկած հայ զինվորական բանվորներին, եթե դուրս գրելուց հետո նրանք կարող են սպանվել:

Այս պարագայում ավելի ճիշտ չէ՞ր լինի էքսպեդիցիան տեղափոխել Դարդանել:

Եթե ես շատ եմ կողմ էքսպեդիցիայի տեղափոխմանը, ապա այդ տե-

սակետի պատճառը ոչ թե այն է, որ աշխատակազմի վիճակը՝ 7 կին անդամներով, վտանգավոր կլինի, այլ այն մտահոգությամբ, որ անկարող գերմանական պատվիրակության աչքի առաջ կատարվող իրադարձությունները, ինչպիսիք են նկարագրվածները, չեն նպաստի գերմանացիների հեղինակության բարձրացմանը: Հուսով եմ, որ մենք հետ կկանչվենք: Բայց ես կարող եմ դրա օգտին միայն անհատապես հանդես գալ:

Հնարավոր է, որ այս ամենը անհետանա համաշխարհային պատերազմի ընդհանուր գոհերի հետ, հնարավոր է, որ հայերի բազում բարեկամներն աշխարհով մեկ իմ նկարագրած իրադարձություններից ժամանակին մեծ շարժում սկսեն: Իմ անձնական համոզմունքն այն է, որ կանանց ու երեխաների հանդեպ վերաբերմունքն ավելի վատ է, քան այն ամենը, ինչ մինչև այժմ փորձել են ներկայացնել պատերազմի երկու կողմի ջարդերի գրանցման մատյանները: Կոստանդնուպոլսի մեր ներկայացուցչությունը, անկասկած, ընդհանուր առմամբ տեղեկացված է տեղահանման միջոցառումներին, բայց այն մինչև հիմա տեղյակ չէ մանրամասներին, իսկ եթե գիտենա էլ, միևնույն՝ չէր կարողանա ազդել տեղի թուրքական իշխանությունների վրա: Ինչ վերաբերում է մեր էքսպեդիցիային, ապա կար մի լուծում. Հարմար պատրվակով այս վարկաբեկված վայրից մեզ տեղափոխել այլ ռազմաբեմ: Բայց մեր աշխատակազմը միակարծիք չէ այս հարցում, նաև լազարեթի տեղափոխումն ահավոր դժվար կլինի, այնպես որ, մենք ստիպված կլինենք դիմանալ:

Որպես լրացում իմ զեկուցագրերին, հանում արդարության կավելացնեմ այն ամենը, ինչ ձեռնարկված միջոցառումների վերաբերյալ թուրքական իշխանությունները տեղեկացրել են մեզ: Նախապես հայտարարում եմ, որ այդ նյութը չի վերաբերում գլխավոր հարցին: Ոչ ոք չի կասկածում, որ հայերի դեմ տեղին էին նույնիսկ անսովոր ծանր միջոցները: Ես վերադառնում եմ նութասարկիֆի տեղեկությունները՝ առանց մեկնաբանության:

1. Վանի գավառը՝ հայերի ահավոր արյունալի ապստամբության հետևանքով հանձնվել է ռուսներին: Բոլոր թուրքերին՝ առանց խնայելու տարիք ու սեռ, սպանել են, նաև ավստրիական բանկի տնօրենին (այլ աղբյուրից):

2. Գարահիսարում էլ է տեղի ունեցել որքան արյունալի, այնքան էլ նեղգ ապստամբություն: Այժմյան պահին հայերն ընդդեմ գործերի ու հրետանու պաշտպանում են քաղաքը:

3. Գտնվել են հրահանգներ՝ նույն կերպ, ինչպես Գարահիսարում,

այստեղ էլ հունիսի 28-ին (երեկ) ապստամբություն է կազմակերպվել: Որպես առաջնային նպատակ նշվել են քաղաքի շուրջը գտնվող մեր զորանոցները, հետևաբար նաև մեր լազարեթը: Հրահանգները եղել են հայկական կոմիտեներից:

4. Գտել են մոտ 300՝ հիմնականում նոր կարաբիններ և այն կարծիքին են, որ կհայտնաբերեն դեռ ավելի շատ զինապահեստներ:

5. Հայտնաբերել են, որ հայկական ամբողջ թաղամասի տակ կան ստորգետնյա ուղիներ, որոնք իրար հետ կապում են տները և տանում են մինչև կառավարական շենքի տարածք: **Մենք զննեցինք շատ տների գետնանցքերը և համոզվեցինք ստորգետնյա ուղիների առկայության մասին:** Այդ համակարգը քանդում են, քանի որ այնտեղ դեռևս կան զինված հայեր, ովքեր կրակել են շատ մարդկանց վրա: **(Մեկ վիրավոր և մեկ սպանված մեզ մոտ):** Դժվար է որոշել այդ գետնուղիների վաղեմությունը, համեմայնդեպս, այնքան էլ նոր չեն:

6. Խոհանոցի նկուղում ռումբ են հայտնաբերել, դրանք հեռացնելու փորձ անելիս (կամ, թերևս, դրանք հեռացնելու վախից) պայթել են: **Մենք ինքներս հստակորեն տեսել ենք, որ խոհանոցն ամբողջովին ավերվել է ուժեղ պայթյունից:**

Եթե Դու փոխանցել ես իմ առաջին զեկուցագրերը, ապա հանում արդարության նույն տեղն ուղարկիր նաև այսօրվա լրացումները:

1915 – 06 – 30 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./169

[Մոդմանի գրառումը]

Ներկայացված նախագծի վերաբերյալ կարող եմ ասել հետևյալը.

1. Ինչպես պարզվում է Սամսունից, Տրապիզոնից ու Հարպուտից (վերջինները՝ քահանա Էհմանից) եկած հեռագրերից և ինչը մի քանի օր առաջ ինձ մոտ բանավոր հաստատեց Ջանբուլատ բեյը՝ Անատոլիայի քարտեզը ձեռքին, թուրքական կառավարությունը որոշել է ավելի հեռուն տարածել հայերի տեղահանման միջոցառումները, այսուհետ նաև Ջանիկ, Տրապիզոն, Սվազ և Մամուրեթ ու Ազիզ գավառների հայերին պետք է արտորեն Միջագետք:

Դա այլևս հնարավոր չէ արդարացնել ռազմական նկատառումներով, խոսքն ավելի շատ, ինչպես մի քանի շաբաթ առաջ ինձ ասաց Թալեաթ բեյը, հայերի ոչնչացման մասին է:

Նոր նախագիծը կիրարկելիս ես կարծում էի, թե պետք է անուղղակիորեն մատնանշենք, որ մենք չենք կարող համաձայնել այդպիսի զանգվածային տեղահանումներին:

2. Պետք է ակնկալել, որ Գերմանիայի հայամետ շրջանակներում մեծ հուզումներ կառաջացնի գերմանա-հայկական հաստատությունների փակումը: Մարաշում գտնվող օգնության միության հայկական անձնակազմի համար (խոսքը հատկապես գյուղական աշխատողների մասին է) ես ոչինչ չկարողացա անել: Հարպուտի համար (Էհմանի միսիոներական հաստատությունը), ըստ երևույթին, մեր խնդրանքի առնչությամբ դեռ երեկ հեռագրել են այնտեղ:

Անհրաժեշտ են համարում Բարձր Դռան ուշադրությունը հրավիրել հատկապես այդ հաստատությունների վրա, ինչի համար էլ նոր նախագիծում դրա վերաբերյալ մի պարբերություն են ավելացրել:

Առաջին նախագիծը (ֆրանսերեն)

[Ի վերջո Բարձր Դռանը փոխանցված հուշագիրը, տե՛ս 1915-07-07-DE-001 փաստաթղթերի հավելվածը:]

1915 – 06 – 30 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / Կոստ. դեսպ. / 170

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ Կիլիկիայի հայերի կաթողիկոս Սահակ 2-րդից

Հալեպ, 30 հունիսի 1915

Շատ հարգելի պարոն դեսպան,

Իմ կյանքի 66 տարիների ընթացքում առաջին անգամ է, որ ես գրում եմ դեսպանին՝ ոչ թե որպես օտարի, այլ որպես թուրքական կայսրության հետ բարեկամացած ու դաշնակցող գերմանական կայսրության հարգելի ներկայացուցչի:

Իմ նամակը ոչ բողոք է, ոչ էլ խնդրանք, քանի որ իմ պարտքն են հա-

մարում բողոքներն ու խնդրանքներն ուղղել միայն մեր բարի օսմանյան կառավարությանը, քանի որ որպես թուրքահպատակներ մեր դժվարությունների մասին կարող ենք դիմել միայն օսմանյան կառավարությանը:

Անձնական դժվարությունները չէ, որ ինձ ճնշում են: Ընդհակառակը՝ ես վայելում եմ կառավարության վստահությունը և իմ հավատարմությունը հաստատված է երկու գերագույն շքանշաններով՝ մեջդիլետով և օսմանիետով, մաև կրոնական իմ բարձր դիրքով՝ որպես Կիլիկիայի կաթողիկոս: Այստեղ-այնտեղ տարածված թյուր դատողությունները, թե իբր հայերը չեն ցանկանում գերմանական տերության հաջողությունը, հարուցում է իմ տխրությունն ու զարմանքը:

Ի՞նչ ազդեցություն պետք է ունենար այդ ցանկությունը, եթե նույնիսկ դա իսկապես լիներ, գերմանացիների ուժեղ ու անպարտելի իշխանության վրա, որով հիանում են ամբողջ աշխարհում, նույնիսկ՝ թշնամիները:

Ի՞նչ արժեք կունենար գերմանացիների այնքան առաջադեմ կրթության ու գիտության վերաբերյալ հայերի գովասանքը:

Հայը, որ դարեր շարունակ ապրել է օսմանների բարձր հովանու ներքո, միայն նրան է պարտական ցայժմ գոյատևող իր կրոնի ու լեզվի համար: Նա օտարներից ոչ մի հույս չի ունեցել, որպեսզի դաշնակցեր նրանց հետ կամ հակառակ դեպքում՝ հակադրվեր: Դա յուրաքանչյուր քաղաքակիրթ հայի անկեղծ կարծիքն է:

Եթե կրոնը կապ է ազգությունների և ժողովուրդների միջև, ապա գերմանացիները նույնպիսի քրիստոնյաներ են, ինչպես և հայերը: Գերմանացիները հիմնականում գերազանցում են մյուս ժողովուրդներին, քանի որ գործում են ոչ թե մթության մեջ, այլ թողնում են ազատ սփռելու իրենց կրոնի լույսը:

Քանի որ մարդասիրությունը թույլ ժողովուրդներին միացնում է ուժեղների հետ, կարող են ասել, որ ինչպես Անատոլիայում, այնպես էլ Կիլիկիայում կան հայեր, ովքեր օգտվում են հիմնականում գերմանացիների բարեգործական ու դաստիարակչական հաստատություններից: Գերմանիայի համալսարանները նույնպես հաճույքով են ընդունում երիտասարդ հայերին, ովքեր ուսման ծախսով զնում են այնտեղ: Հայերն անմասն չեն Բաղդադի երկաթուղու օգուտից:

Երբ Նորին մեծություն Վիլհելմ 2-րդ կայսրը՝ Պրուսիայի թագավորը, այցելեց Պաղեստին, ես այնտեղ եպիսկոպոս էի և պատիվ ունեցա մեր պատրիարքի շնորհիվ գերմանական հյուպատոսությունում ներկայացվելու Նորին մեծությանը: Եվս մեկ անգամ պատիվ ունեցա Նորին մեծու-

թյանը իր շքախմբի հետ մեր Սուրբ Հակոբ վանքը այցելելի ցույց տալ այնտեղ գտնվող հնագույն քրիստոնեական գրքերն ու անտիկ արվեստի նմուշները: Ամբողջ հայ ժողովուրդը երախտապարտ է Նորին մեծությանը՝ այդ այցելության համար: Ինչպես իմ հոգում է դրոշմվել այդ այցելությանը, այդպես էլ յուրաքանչյուր հայի սրտում: Գերմանիայի մայրաքաղաք Բեռլինը հայերի համար ավելի սիրելի է, քան իր ծննդավայրը: Հայերը, ովքեր գերմանացիների հետ կապված են գերմանական ժողովրդի մարդասիրությանը, քաղաքակրթությանը, դաստիարակությանը, կրոնով ու բարեգործությանը, այնքան ստոր չեն, որպեսզի լինեն երախտամոռ:

Ինչպես արդեն նշվեց վերևում, հայերի լավ ու վատ դատողությունները ոչ մի ազդեցություն չունեն հաղթանակներով պսակված գերմանական ժողովրդի հզորության ու փառահեղության վրա: Բայց լայնորեն տարածված կասկածը, որ ընկնում է մեր ժողովրդի վրա, ամենամեծ ցավերից մեկն է պատճառում մեր դժբախտ ու մեռնող ժողովրդին:

Հուսալով, որ Չերո գերազանցությունը հավատ կընծայի իմ նամակի ճշմարտացիությանը, խնդրում եմ Չերո գերազանցության ազդեցությանը մեր վրայից հանել այդ կասկածը, որն ամենամեծ տառապանքն է մեր բազում ցավերի մեջ:

Մենք խնդրում ենք Չերո գերազանցությանը, ինչպես մինչև հիմա, այնպես էլ այսուհետ շարունակել միջամտել մեր օգտին: Մենք աղոթում ենք Չերո գերազանցության և Չեր տիկնոջ թանկ կյանքի համար, օսմանյան կառավարության և նրա դաշնակից հզոր կայզերական տերության համար:

Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ 2-րդ

[Դեսպանության նշումը 14.7]

Վերադարձնելու պայմանով: Հալեայի կայզերական հյուպատոսությանը՝ որպես ի գիտություն և խնդրանքով, որ կաթողիկոսին բանավոր շնորհակալություն հայտնեն իր մտորումներն արտահայտելու համար:

[Ռ-յալերի նշումը 10.8]

Հանձնարարությունը կատարելուց հետո խոնարհաբար վերադարձնում եմ Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը:

1915 – 07 – 09 – DE – 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA. /Կոստ. դեսպ./ 169

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ Էրզրումում ռեզիդենտ Շոյբներ-Ռիխտերից

Էրզրում, 9 հուլիսի 1915

№ 20²¹

№ 19 իմ զեկուցագրի կապակցությամբ ինձ իրավունք եմ վերապահում Չերո գերազանցությանը խոնարհաբար հայտնելու հետևյալը՝ այստեղի իրավիճակում կողմնորոշվելու համար:

Սուլիդյանի և Էյարյանի գործում այստեղի իշխանությունների կոշտ գործելակերպը, իմ կարծիքով, պետք է վերագրել հատկապես ոստիկանության պետ Խլուզի բեյին:

Նրա Էրզրում վերադառնալուց հետո (մոտ 5 ամիս նա եղել է Թերջանում և Էրզինջանում) տեղահանման եղանակը ցավալի ընթացք է ընդունել:

Այնուհետև այստեղ համընդհանուր՝ այսինքն թուրքական ու հայկական շրջանակներում, իշխում է տեսակետ (իմ տվյալներն էլ են հաստատում նույնը), որ հենց նա է Թերջանի և այլ ողբալի ջարդերի գլխավոր հեղինակը:

Ըստ թուրքական աղբյուրների տվյալների, բացի այդ, այստեղ կազմակերպվել է կոմիտե՝ բաղկացած հետևյալ անդամներից.

- Խլուզի բեյ²², ոստիկանության պետ
- Ջեյֆուլահ էֆենդի՝ պատգամավոր Էրզրումից
- Բեյադին Շաքիր²³, հրոսակախմբի առաջնորդ
- Մյուրդար²⁴ Չադե Ահմեդ
- Յունուս Խինազի

21. Դեսպանության նշումը՝ «Խիստ գաղտնի»:
 22. Դեսպանության ուղղումը՝ Հալուսի:
 23. Դեսպանության ուղղումը՝ Բեհաեդդին:
 24. Դեսպանության ուղղումը՝ Մուհուրդար:

Դրանց թվում են հավանաբար նաև Հիլմին՝ «Միություն ու առաջադիմություն» կոմիտեի այստեղի նախագահը:

Այդ կոմիտեն զուգընթաց զբաղվում է ճակատագրական կողմնակի ղեկավարմամբ ու թերևս հաճախ տապալում է կառավարության բարեմիտ մտադրությունները, ինչպես օրինակ հայերին տեղահանելիս: Դրա ընթացքում եղած դաժանությունները և ջարդերը հավանաբար պետք է վերագրել կոմիտեի այդ անդամների գործունեությանը, որոնց ազդեցությունը, ըստ երևույթին, քիչ չէր:

Վերոնշյալ առաջին երկու պարոնները չեն խորշում նաև այլ բռնություններից:

Շոյբներ-Ռիխտեր

1915 - 07 - 10 - DE - 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / Կոստ. դեսպ./169
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 110 /խմբ./, 111

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Մոսուլի փոխհյուպատոս Հուլթայնից

№ 8

Մոսուլ, 10 հուլիսի 1915

Մարդիկն ճախկին մութասարիֆը (հիմա նա այստեղ է) ինձ հայտնում է հետևյալը.

Դիարբեքիի վալին՝ Ռեշիդ բեյը, իր վիլայեթի քրիստոնյաների մեջ մոլեզմուն է ինչպես արյունարբու գազան: Վերջերս նա հրահանգել է նաև Մարդիկուն Դիարբեքիից հատուկ այդ նպատակով ուղարկված ժանդարմներիայի միջոցով, մի գիշերում հավաքել յոթ հարյուր քրիստոնյաների (հիմնականում հայերի), նրանց հետ նաև հայ եպիսկոպոսին, և քաղաքի մերձակայքում մորթել է տվել, ինչպես ոչխարների: Ռեշիդ բեյը շարունակում է իր արյունալի գործը անմեղների մեջ, որոնց թիվը, ինչպես հավաստիացրեց մութասարիֆը, անցնում է երկու հազարից:

Եթե կառավարությունը Ռեշիդ բեյի դեմ անմիջապես չձեռնարկի ա-

մենախիստ միջոցներ, ապա այստեղի վիլայեթի ստորին խավի մահմեդական բնակչությունը նույնպես կսկսի քրիստոնյաների սպանդ: Այդ առումով վիճակն այստեղ օրեցօր դառնում է ավելի սպառնալի:

Ռեշիդ բեյն անմիջապես պետք է հեռացվի, պաշտոնանկ արվի, որով կհաստատվեր, որ կառավարությունը չի խրախուսում նրա խայտառակ արարքները և ինչի շնորհիվ համընդհանուր հուզումներն այստեղ կարող էին հանդարտվել:

Խնդրում եմ հեռագրով հաստատել սույն հեռագրի ստանալը:

[Հուլտայն]

[Վանգենհայմի հեռագրային պատասխանը 11.7]

№8 հեռագիրն ստացա, բովանդակությունը կհայտնեմ Բարձր Դռանը:

1915 - 07 - 11 - DE - 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / Կոստ.դեսպ./

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Ադանայի հյուպատոս Բյուզեից

Մ. № 623

Ադանա, 11 հուլիսի 1915

1 հավելված

Պատիվ ունեմ Չերդ Գերազանցությանը խորնարհաբար ներկայացնել հայերի հալածանքների վերաբերյալ Հարունիի գերմանական որբանոցի տնօրեն Բ. Ֆոն Դորբելերի կից դիմումը:

Պարոն Դորբելերին ես կասկած չեմ թողել, որ դրա վերաբերյալ Չերդ գերազանցությանը ներկայացված տեղեկությունների համաձայն, ես անհավանական եմ համարում կայգերական դեսպանության միջնորդավորված միջամտությունը: Նույն պատճառով էլ ձեռնպահ եմ մնում մանրամասնել հայկական տարրի դեմ անիմաստ պատժիչ միջոցների տխուր հետևանքները, ընդհանուր առմամբ՝ երկրի և մասնավորապես այստեղ գոյություն ունեցող գերմանական շահերի համար՝ չխոսելով հեղինակության կորստի մասին:

Բյուզե

Հավելված

Հարունին՝ Ադանայի վիլայեթում, 10 հուլիսի 1915

Չերդ գերագնացություն,

խորին հավատարմությամբ խնդրում եմ սույնն ընդունել որպես ի գիտություն:

Թուրքիայում՝ հեռու, ավելի ճիշտ կլինի ասել՝ հեռու մարդկային օգնությունից, մենք գտնվում ենք մի ժողովրդի՝ հայերի մեջ, և ստիպված ենք նայել, թե ինչպես են ոտնահարում այդ ժողովրդին:

Մենք՝ արտասահմանում գտնվող գերմանացիներս, հիացնումքով հետևում ենք, թե ինչպես է մեր հիասքանչ Գերմանիան՝ իր ուժեղ ու անգուգական կայսեր գլխավորությամբ, քայլում հաղթանակից հաղթանակ, և մեր սիրտը ցնծում է յուրաքանչյուր հաղթանակի վերաբերյալ այստեղ հասած լուրից: Ի վերջո, ըստ էության, սա լույսի պայքարն է ընդդեմ խավարի, ճշմարտության պայքարն՝ ընդդեմ ստի, և մենք ուրախանում ենք, որ ժողովուրդների միջից Գերմանիան է ընտրվել այդ պայքարը վարելու համար:

Ճշմարտությունն ու իրավունքը այս հողի ամենամեծ ուժն են, և եթե Գերմանիան ձգտում է տևական ազդեցություն ձեռք բերել ազգերի մեջ, եթե ամբողջ գերմանական ազգը պետք է հասնի ճանաչման ու խրախուսվի, ապա Գերմանիան, առանց որևէ վերապահության, պետք է իր գործունեության ղեկավար սկզբունքը դարձնի ճշմարտությունն ու օրենքը: Թող Աստված մեզ ազատի անգլիական նշանաբանից. «Right or wrong my country»²⁵: Ոչ մի հաջողություն չենք ունենա, եթե մեր զինանշանին պետք է ստվեր ընկնի, բայց յուրաքանչյուր իրադրությունից կարող ենք շահ ունենալ, եթե հաշվի առնենք ոչ թե շահը, այլ աչքի առաջ նպատակ ունենանք ճշմարտության համար տեղ ազատելու: Մի՞թե դա հնարավոր չէ: Օրինակ, Թուրքիայում տասնամյակներ շարունակ գերմանացիների ազդեցություն ձեռք բերելուն ոչինչ այնքան լավ չէր կարող նպաստել, որքան հանուն հայերի հանդես գալը: Անհեթեթ է հնչում, բայց դա այդպես է, քանի որ չեմ կարծում, թե պետք է միջամտել, որպեսզի հայերը խախտեն օրենքները, կամ չպատժվեն նրանց միջի

25. Ընչտ է թե սխալ իմ երկիրն է (անգլ.) (ծան. քարգմ.):

մեղավորները, կամ կառավարությանը խանգարել ձեռնարկել միջոցներ, որոնք անհրաժեշտ են երկրի անվտանգությունն ապահովելու համար, ամենևին ոչ, նման բան պահանջողը չպետք է դուրս եկած լիներ գերմանական պահապանողական շրջանակներից: Խոսքը ոչ թե միջամտության մասին է, այլ, ինչպես յուրաքանչյուր ոք կհամաձայնի, դեռևս զարգացման նախնական փուլում գտնվող կառավարության արդարացի դրվածքի: Դա կլիներ իսկական բարեկամական ծառայություն թուրքերին և կզնահատվեր որպես այդպիսին, իսկ հետևանքները կլինեին պարզապես անկանխատեսելի, քանի որ դրանք ավելի շատ կօգնեին, քան ցանկացած քարոզչություն:

Ես կարող եմ միանշանակ ասել, որ հայերի տեղահանումը չափազանց շատ կլինի հենց իրենց՝ անատոլիական թուրքերի համար, նրանց, ում հարմար առիթ է ընձեռվել հարստանալու, թեպետ այն եղանակը, թե ինչպես է դա կատարվում՝ հարուցում է իրենց իսկ նողկանքը: Ավելի հաճույքով նրանք չէին ցանկանա ապակամվել, նրանք էլ պակաս չեն զարմանում իրենց համար անընթացի միջոցառումներից և կարծում են, որ գերմանական կառավարությունն էլ այդ ամենում իր բաժինն ունի: Այն, որ Գերմանիան ներկայացնում է քաղաքակրթության ավելի բարձր աստիճան, բոլորին պարզ է, բայց նրանք սխալվում են, քանի որ ասում են, թե Գերմանիան լուրջան է մատնում այն, ինչին ոչ մեկը հավանություն չի տալիս, ինչը նաև իրենց չինովհիկներն են անում ստիպողաբար ու նողկանքով, թեպետ դրանում նրանք միայն դրամական շահ ունեն: Այո, նրանք մի քայլ առաջ են գնում և ասում են, որ դա իրենց կառավարության գործը չէ, այլ նա կատարում է գերմանական իշխանավորների կամքը: Ըստ մտքերի այդպիսի ընթացքի, թուրքերը երկրի խորքում սփռվում են հայերին, ասելով, որ հիմա ձեզ են քշում, հետո էլ կզա մեր հերթը, քանի որ դա է գերմանացիների գործելակերպը, նրանք ուզում են երկիրը գրավել: Իսկ մենք կանգնում ու ամաչում ենք: Մի՞թե դա ցավալի չէ: Այն հպարտ խոսքը՝ «Civis germanus sum» հզոր ժամանակներում կղափար գրեթե ներողություն խնդրելու պատճառ: Մի անգամ չէ, որ գերմանացու բերանից իմ ականջին է հասել «մենք ամաչում ենք լինել գերմանացի», շատ ավելի հաճախ ինձ էլ է համակել այդ զգացումը: Առաջին անգամ, երբ ես դա լսեցի, ասիերից դուրս եկա, զայրացա ու մտածեցի, թե ինչպե՞ս կարելի, հետո տեսա, որ ոչ միայն կարելի է, այլև պետք է: Հայերին ընդհանրապես հաշվի չեն առնում, նրանք ստիպված են թողնել տունուտեղ՝ ինչպես կա, ու տարագրվել, ուր՝ ոչ ոք չզիտի, դեպի անհայտ ապագա: Այդպես նրանք հազարներով քարշ են գալիս Անատո-

լիայի սայլուղիներով՝ ամենուրեք առաջացնելով մեծագույն կարեկցանք, քանի որ նրանց մեջ կան շատ հոյի կանայք, ծծկեր երեխաներ, շատ երեխաներ, շատ հիվանդներ ու թշվառներ, մահ կույրեր կան նրանց մեջ, շատերը գրեթե մերկ են, բոքիկ ու վիրավոր ոտքերով մեռնում են այրող ու հաճախ քարքարոտ ճանապարհներին: Նրանցից շատերը հարուստ են եղել, նրանք ջանասիրությամբ մշակել են դաշտերն ու այգիները, մեծ նախիրներ են ունեցել ու ամեն տեսակ տնային գույք, նրանք մահ կապիտալ են ներդրել, հանկարծ ամեն ինչ պետք է թողնեն, երբ դաշտերում բերքը սպասում է հնձվորներին, նրանք պետք է հեռանան, որպեսզի ամիսներով անգործ պառկեն ու մայեն, թե ինչպես են տապալվում կին ու երեխա: Բոլորովին անտեսելով զուտ մարդկային տեսակետը, յուրաքանչյուր որ պետք է խոստովանի, որ այստեղ հանցագործություն է կատարվում մահ ժողովրդական տնտեսության մեջ, որ այստեղ պետությունը լավագույն ուղու վրա է՝ հենց իրեն ծանր ու տևական հարված հասցնելու համար:

Քաղաքներում գործն ընթանում էր մի քիչ այլ կերպ, քան գյուղերում: Ինչ հսկայական արժեքներ են ներդրված տարբեր առևտրական հիմնարկներում ու ձեռնարկություններում և որքան իսկապես անփոխարինելի ծառայողներ կան: Ինչպես գործարանները, այնպես էլ Բաղդադի երկաթուղին, մեծ ու փոքր բանկային հիմնակներն ստիպված եղան փակվել հայերի տեղահանման՝ կառավարության միջոցառումներից հետո: Թուրքական կառավարությունն ի վիճակի չէ այդ աշխատատեղերի համար փոխարինողներ գտնել, և այն ուժերը, որոնց նա անփութորեն շարտում է իրենից, պոկում է իր իսկ պետական մարմնից: Բայց դա նրա գործն է, մենք բողոքում ենք այն միջոցառումների դեմ, որոնցով ծաղրում են ամբողջ քաղաքակիրթ միտքն ու մարդկությունը: Թե՞ անբարոյություն չէ՝ քաղաքի կրթված բնակչությանը շարտել գյուղական ճանփաներին, կանանցով ու երեխաներով հանդերձ, կիզիչ արևի տակ ու տապին, քանուն ու վատ եղանակին, առանց հանգրվանի հույսի, մատնված ամբողջովին անհայտ ապագային: Ազգերի պարտքն է՝ բողոքել այդպիսի անարդարության դեմ, և քանի որ այժմյան պահին միայն Գերմանիան է խնդրո առարկան, ուրեմն դա պետք է գերմանական կառավարության վրա բարդել: Եթե կհակաճանեն, որ այն, ինչ կատարվում է, Թուրքիայի ներքին գործն է, որին ոչ ոք չպետք է միջամտի, որ դա Թուրքիայի ներքին գործն է, թե ինչ կանի իր երկրի հետ, ապա այդ հակաճանությունները նույնքան հին են, որքան և մաշված: Այդ դեպքում Գերմանիան է դառնում

պատասխանատու այստեղի քրիստոնյաների ողբալի վիճակի համար, երկրորդ հերթին խոսքը Գերմանիայի վարկի պահպանման ու գերմանացիների ազդեցության ավելացման մասին է: Ինքնին հասկանալի է, որ արդար միջոցառումների եռանդուն միջամտության համար, թերևս լավ կլինեն ինչ-որ կերպ կասկած հարուցած հայ տղամարդկանց պատերազմի ժամանակ ներկալել, առանց սեփականագրկելու, լավագույն տպավորությունը կթողներ թուրքերի վրա, դրանով բոլոր ժամանակների համար կշահեին հայերի համակրանքը, որը մեծ նշանակություն կունենար, եթե նկատառվի, որ հայերի գերակշռող մասը մտավորականներ են:

Ի՞նչն է ինձ մղել այդպիսի դատողությունների. առաջին հերթին ճշվածների հանդեպ սերն է, որ բոլորը սրիկա չեն, ինչպես պատրաստ են հեշտությանը մտածելու ընկածների մասին, նրանց մեջ կան անհատներ, որոնք մեզանում հարգանք են ներշնչում: Նրանց մեծ մասը ըմբռնումով ու հանգիստ, վստահությամբ լի կրում է այդ ծանր բեռը, ինչը վրա է հասել, առանց բողոքի ու մեղադրանքի, առանց դատության որևէ խոսքի նրանք նայում են, թե ինչպես են իրենցից խլում ամեն ինչ և ինքնատիրապետմամբ իրենց յուրայինների հետ վերցնում են պանդխտության ցույր: Բայցևայնպես, զիշերներն ու հանգիստ ժամերին արցունքներ կիստեն, ակնհայտ կդառնա ու կզիտակցեն կորստի մեծությունը: Ի՞նչն է ինձ մղել այսպիսի մտորումների, ապա երկրորդ պատճառը՝ դա սերն է գերմանական հայրենիքի հանդեպ և այն համոզվածությունը, որ ոչ մի ժողովրդի հետ չէր կարող պատահել ավելի լավը, քան այն, որ ներծծված է գերմանական էությանը և որ գերմանական ազդեցությունը պետք է գերակշռի մահ այս երկրում, իր իսկ բարեկեցության համար, քանի որ գերմանական էությամբ աշխարհը դեռ մեկ անգամ էլ կառողջանա:

Եզրափակելով՝ Ձերդ գերազանցությանը կխնդրեի, նկատի ունենալով վերևում ասվածը, միջոցներ ձեռնարկել, որոնք թուրքական կառավարությանը կմղեն փոփոխություններ մտցնելու այժմյան իրավիճակում և մեղմացնել դաժանությունները:

Խորին ակնածանքով և Ձերդ գերազանցության ամենախոնարհ ծառան՝

Բ. ֆոն Դոբելեր

Աղանայի վիլայեթում Հարունիեի գերմանական ուղեգրի վարիչ

1915 – 07 – 12 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./ 169

Կոստանդնուպոլսի դեսպանի կնոջը՝ երկու հայուհիներից
Պերա, ...Հունիսի 1915²⁶

Չերդ գերազանցություն դեսպան- բարոնուհի ֆոն Վանգենհայմ,
Մենք՝ ներքոստորագրյալներս, պատիվ ունենք Չերդ գերազանցու-
թյանը խնդրարկելու՝ բաբեհաճել մի քանի թուպե հատկացնել մեզ գրույ-
ցի համար, որպեսզի Չերդ գերազանցությանը բացատրենք մեր գործե-
լակերպի նպատակը:

Հուսարով, որ կարժանանք Չեր ընդունելության պատվին, խնդրում
ենք Չեզ՝ գթասիրտ տիկին դեսպանուհի, ընդունել մեր խորին հարգան-
քի հավաստիքները:

Ա. Դազավարյան

[Մորդմանի գրառումը 12.7]

3967- ի կապակցությամբ

Դեսպանության պարոն խորհրդականի համաձայնությամբ այսօր
ընդունեցի երկու հայ տիկնանց, որոնք վերջերս ընդունելություն էին խնդ-
րում տիկին դեսպանուհու մոտ: Նրանք էին՝ տիկին Դազավարյանն ու
տիկին Ջաքարյանը, որոնք հետևյալ հայերի կանանց ու հարազատների
անունից խնդրում էին կայգերական դեսպանության պաշտպանությունը:

- 1.Դ-ր Դազավարյան, Սվազի նախկին պատգամավոր ու քաղաքա-
յին պրեֆեկտուրայի հրահանգիչ,
2. Վարդգես Է. Էրզրումի նախկին պատգամավոր,
- 3.Ջարդարյան, «Ազատամարտի» գլխավոր խմբագիր,
4. Սարգիս Մինարյան, ուսուցիչ և հրապարակախոս,
5. Ջանգիրյան, պատրիարքարանի եկեղեցական խորհրդի անդամ,
6. Հայկ, ուսուցիչ, ռուսահայատակ,
7. Դ-ր Ակնունի, նույնպես ռուսատանյան հայ:

Արդեն մի քանի շաբաթ առաջ նրանց մի մասին այստեղից, մի մա-

26. Քանի որ նամակը ճշգրիտ չի թարգմանված, ուստի Մորդմանի գրառման ամսաթիվը
համարվում է մուտքի ամսաթիվ:

սին էլ Այաշից տարել էին Դիարբեքիր, որպեսզի դատեն այնտեղի ռազ-
մական դատարանում, նրանց մասին ավելի հավաստի լուրեր չկան:

Ներկայացածներին բացատրեցի՝

1. որ տիկին դեսպանուհին շատ կարեկցում է այդ տղամարդկանց
ընտանիքներին վրա հասած հոգսի ու տառապանքի համար,

2. որ բացառված է պաշտոնական միջամտություն վերոնշյալ ան-
ձանց համար,

3. որ կայգերական դեսպանությունը շատ է ցանկանում, որպեսզի
ռազմական դատարանը մահապատիժ չորոշի, կամ դատավճիռը ի կա-
տար չածվի,

4. որ ես վստահաբար կարծում եմ, թե մեր այս տեսակետը հայտնի է
Բարձր Դռանը, և ես հուսով եմ, որ Բարձր Դռուր դա նկատի կունենա:

Այսօր հարևանցիորեն պատմեցի նաև Ազիզ բեյին՝ Ջանբուլատ բեյի
օգնականին (ինքը բյուրոյում չէր) և հարցրի նրան, թե արդյոք վերոնշյալ
հայերի հարազատները, ինքնին հասկանալի է՝ ընդունված սահմանափա-
կումներով, նամակագրական կամ հեռագրային կապի իրավունք ունե՞ն:

Նա հարցին դրական պատասխանեց, Հայկ էֆենդուն մենք հանձ-
նարարեցինք այդ մասին հայտնել մտահոգ կանանց:

Ես կցանկանայի խոնարհաբար բարեխոսել, եթե պարոն դեսպանը
Բարձր Դռան մոտ կանդրադառնա հայկական հարցին, ապա ուշադ-
րություն դարձնել նաև Դիարբեքիրում ռազմական դատարանին հանձ-
նած հայերին:

[Նոյոաթի նշումը]

Ես համաձայն չեմ դրան, այս պահին մենք չենք կարող անել ավելին,
քան մինչև այժմ արածը:

[Մորդմանի նշումը]

Ընդունված է որպես ի գիտություն:

1915 – 07 – 13 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / R14086; /Կոստ.դեսպ./169

Ռայխկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան
Վանգենհայմից

1 հավելված.

Ֆրոյլայն Ֆրիդա Վոլֆ Հունեքեն՝ Ռիչենաուից (Լիփե-Դեքմոլդ), մինչև այս տարվա ապրիլի 28-ն աշխատել է Կեսարիայի մոտ գտնվող Էվերեքի նախկին անգլիական միսիոներական կայանում, հետո տեղի իշխանությունները նրան արտաքսել են, որովհետև թաքցրել է հայերի արգելված զենքը, ապա տեղափոխվել է սկզբում Թալաթի մոտ գտնվող Չինցիդերեի գերմանա-ամերիկյան որբանոց, որտեղից էլ հուլիսի սկզբին եկել է այստեղ, երբ արդեն կայգերական դեսպանության միջամտությամբ Կեսարիայի մութասարիֆը նրան թույլատրել է մեկնել, այնուհետև նա այստեղից մի քանի օր առաջ վերադարձել է հայրենիք:

Իր մեկնումից ոչ շատ առաջ նա կայգերական դեսպանությանն է հանձնել Էվերեքում իր վերապրածի՝ բնագրով կցված նկարագրությունը, իսկ դրա մի պատճենը ինչպես վկայում է երեսի նշումը, նա տվել է այստեղի ամերիկյան դեսպանատուն: Հետագայում պարզվել է, որ հայ պատրիարքն արդեն տեղյակ է այդ զեկուցագրի առանձին մասերին, ըստ այդմ՝ կարելի է կանխատեսել, որ Ֆրոյլայն Հունեքեի պատմությունները կտարածվեն ավելի հեռու²⁷:

Էվերեքում ռուսը գտնելու մասին հիշատակվել է դրա վերաբերյալ մայիսի 8-ի №286²⁸ զեկուցագրում: Ակնհայտ է, որ այս գործն այնքան էլ անմեղ չէ, ինչպես այն նկարագրում է Ֆրոյլայն Հունեքեն: Այն, որ նա հայերի խնդրանքով իր մոտ թաքցրել է մի մաուզեր ատրճանակ և մի հրացան, ըստ երևույթին՝ որսորդական, հետո էլ օգնել է այդ երկու զենքը վերացնելիս, նա բացահայտորեն խոստովանել է ավելի վաղ կայգերական դեսպանությանն ուղղված իր նամակում:

Վանգենհայն

Հավելված

Ինչ է վերապրվել²⁹:

Դա եղել է 1915թ. փետրվարի 11-ին, երբ Ամերիկայից վերադարձած

27. Ռոզենբերգի նշումը. «Հուսանք, ոչ մամուլի միջոցով»:
28. R 15877:
29. Վոլֆ Հունեքեի նշումը (ծանոթ.): Դրա մի պատճենն ստացել է ամերիկյան դեսպանը բաց թողնելով Գերմանիային վերաբերող վերջին օրերը:

մի անպիտան մարդու ձեռքում, եթե չեն սխալվում 1914-ի ամռանը՝ պատերազմի սկզբից մի քիչ առաջ, ռուսը էր պայթել: Ինչպես ես իմացա համապատասխան վայրում իշխանության պատկան մարմիններից և ուրիշներից, նա մտադիր է եղել պատրաստել հիշյալ ռուսքը, քանի որ եթե այն պատրաստ լիներ, ապա նրա հին խրճիթը, որում ապրում էր, հօդս կցնդեր, և եթե նա վարպետ լիներ, ապա այն չէր պայթի ձեռքում: Այդ երիտասարդը տղամարդը մահացել է վերքերից՝ մոտ 6 ժամ անց:

Հիմա, իհարկե, իշխանությունների պարտականությունն է հետաքննել գործը, իսկ ժամանակի հետ պարզվեց, որ դա նրա պատրաստած 4-րդ ռուսքն էր: Բացի այդ, Էվերեքում գտան ևս 70 ռուսք՝ դեռ Արդուլ Համիդի ժամանակներից, մոտ 23 բաղման³⁰ (6 օքքա) արճիճ, նավթ (շնթեն-նելի չէ) փոշու հետ և երևի թե 60-100 մաուզեր տիպի հրազեն և ատրճանակ: Բայց բոլոր այդ ռուսքերը գտնվել են միայն հնչակյանների և դաշնակցականների մոտ: Իսկ չինովնիկները փորձում են, ինչպես արվեց նաև իմ դեպքում, մեծացնել 70 անգամ և ստացվեց, իբր Էվերեքում գտել են 5000 մաուզեր հրացան ու ատրճանակ, ինչպես նաև երիտասարդ տղամարդը սարքել է 95 ռուսք և այլն: Այդ մասին ինչ-որ առիթով իշխանությունից ինձ ասացին մոտ 3 ամիս առաջ (գործն սկսելուց 4 շաբաթ անց), բայց դրանից հետո այդ մասին այլևս խոսք չի եղել: Երբ ես Կեսարիայում մութասարիֆի հետ խոսում էի այստեղ ուղևորվելու թույլտվություն (թեսքերե) ստանալու համար, նա ինձ ասաց վերոնշյալ տվյալները, այսինքն, թե Էվերեքում գտել են 80 ռուսք, իսկ Կեսարիայում՝ 200: Նա ինձ ցույց տվեց նաև Էվերեքում գտած զենքի մի լուսանկար, ևս մեկը՝ Կեսարիայում, և ես գնահատեցի նշված զենքի թվաքանակը³¹:

Ինչպե՞ս են գտել այդ ամենը:

Ըստ 1896թ. փորձի, երբ ժողովրդին սկզբում զինաթափեցին, հետո մորթեցին, ինքնին հասկանալի է, որ մարդիկ ժխտում էին այլ ռուսքերի գոյությունը: Բայցևայնպես հենց առաջին շաբաթում փողոցում բռնեցին մի մարդու, որը պատրաստվում էր թաղել 24 ռուսք, որոնք պատրաստվել են, ըստ երևույթին, Արդուլ Համիդի օրոք, բայց մասամբ լիցքավորվել են միայն վերջին ժամանակներում, իսկ մասամբ էլ լրիվ դատարկ էին: Տների ինտենսիվ խուզարկումների ժամանակ երկու տներում գտել են 3-ական ռուսք: Այնուհետև կայանկան Ադիլ բեյին՝ մի հրաշալի մար-

30. Ուղղված է՝ բարձրան:
31. Մորթմանի նշումը. այդ լուսանկարները կարծես թե վերաբարտադրված են (վերծանված չէ):

որ, որը վճռականորեն պայքարում էր ժողովրդի հանդեպ կոշտ ժանդարմների դաժան վերաբերմունքի դեմ, փոխարինեց արյունախում մի չերթեզ, որը ուր էլ լիներ, չէր հանգստանա, մինչև արյուն չտեսներ:

Մի անգամ ինձ կանչեցին ինչ-որ մի տուն և ցույց տվեցին լվալու համար բանտից ուղարկված մզոտակած մի վերմակ, որը մի կողմից ամբողջովին քաթախված էր արյան մեջ, ընդ որում՝ երկար շերտերով, բացի այդ՝ նաև ամբողջովին թաց ու կեղտոտված հագուստ: Ինձ համար հանելուկ էր, թե բանտում ի՞նչ կարող էին արած լինել ձերբակալվածին: Բայց հետո հասկացա գործի էությունը, ի դեպ, երկու վատահելի մարդկանց միջոցով, ովքեր հենց իրենք էին մասամբ դա վերապրել:

Բանտարկյալին պառկեցնում են տախտակի վրա, ինչպես հոռմեացիների ժամանակ, երկու կողմում կանգնում են երկուական ժանդարմ և երկուսն էլ՝ ոտքերի մոտ, ովքեր փոխմիփոխ, քանի դեռ ուժ ունեն, մահակներով «մշակում են» պառկածի ոտնաթաթերը: Հոռմեացիների ժամանակ ամենաշատը 40 հարված էր, իսկ այստեղ հետևել են 200, 300, 500, նույնիսկ 800 հարված: Ուտքն սկսում է ուռչել, հետո կրկնվող հարվածներից պայթում է, և ցայտում է արյունը, որից հետո բանտարկյալին կրկին քարշ են տալիս բանտ, իսկ մյուս բանտարկյալները նրան պառկեցնում են: Սրանից էլ արյունոտ մզոտակած վերմակը: Քանի որ նրանք, ըստ երևույթին, տևական հարվածներից կորցնում են գիտակցությունը, ուշքի բերելու համար գլխներին սառը ջուր են լցնում, սրանից էլ թրջված ու կեղտոտ հագուստը: Հաջորդ օրը կամ ավելի ճիշտ՝ գիշերը, քանի որ կտտանքները, ինչպես Կեսարիայում, այնպես էլ Էվերեքում իրականացվում են գիշերները, ամեն ինչ նորից է կրկնվում՝ չնայած ուռուցքներին ու վերքերին: Երբ ֆրոյայն Գերբերի տեղակալուհին Չինդգիդերի որբանոցում (ֆրոյայն Գերբերը ներկայումս Ամերիկայում է) մաուզեր հրացանի պատճառով, որն օր. Գերբերի սեփականությունն էր՝ որբանոցը այդտեղի կողպատիչ հարձակումներից պաշտպանելու համար, եղել է Կեսարիայի բանտում (մինչև ես Չինդգիդերում էի), այնտեղ եղել են 30 բանտարկյալ՝ ամբողջովին ջնջված ոտքերով, որոնց մասամբ սպառնում էր զանգրենան, որի հետևանքով մի մասին արդեն անդամահատել էին կամ էլ դեռ պետք է անդամահատեին:

Նրանց մի մասին տանջել էին Էվերեքում և եթե ռազմական դատարանն ուղարկել էր Կեսարիա, ուրեմն մի մասին էլ տանջել էր Կեսարիայի դաժան մութասարիֆը: Վերջինիս պաշտոնը, երբ ես 3 շաբաթ Չինդգիդերում էի, ըստ երևույթին որպես պատիժ իջեցրել էին:

Նոր մութասարիֆի օրոք, ինչպես արդեն ասվեց, ամեն ինչ շարունակվեց գաղտնի, հենց մութասարիֆը հայտնվում էր, այն բանտարկյալներին, ում պատրաստվում էին տանջել, ուղարկում էին այլ տեղ: Այնուամենայնիվ, ինձ թվում էր, թե նա գիտեր այդ մասին, բայց ձևացնում էր՝ իբր չգիտի: Համենայնդեպս, երկու շաբաթ անց մի երիտասարդ տղամարդու այնպես էին ծեծել, որ նա 5 րոպե անց մեռել էր: (Դրանից 6 շաբաթ առաջ Տոմարայում՝ Էվերեքից 6 ժամվա ճանապարհ հեռու վայրում նույնպես մի տղամարդ մահացել էր կտտանքների հետևանքով): Առաջինը պառկած էր ինձ ծանոթ, հարգարժան մի քահանայի՝ Կեսարիայի եպիսկոպոսի տեղակալի կողքին, գոմում, գոմաղբի վրա, որտեղ էլ հենց իրականացվել էին կտտանքները, քահանան, ըստ իր վկայության, ևս 3 օր պառկած մնացել է գոմաղբի վրա: Այդ դեպքից հետո, ըստ ակնանատեսների վկայության, Կեսարիայում մահակն այլևս չի գործածվել: Մինչդեռ Էվերեքում դա շարունակել է գործադրել դաժան ու արագ բռնկվող կայմակամը (Չեքի բեյը):

Բացի ոտքերի տանջանքներից, տարբեր մարդկանց կուրծքը ձեռքի փափ չափ վառել են շիկացած երկաթով: Մի դարբնի, որին կասկածել են ռուսների պարկուճ պատրաստելու առնչությամբ, բայց հետո բաց են թողել, ոտքերի մատները վառել են ծծմբաթթվով (կերպար կոչված), որի վերքերը հետո ինքս տեսել եմ: Վերջին շրջանում էլ ներքևից ուռեցնում են փորը, հետո ոտքերով կոխկրտում են, բերանները թրիք են խցկում, ասում են, որ նաև քաշում են եղունգները կամ էլ ասեղներ են խցկում դրանց տակ: Վերջին 3 տեսակ տանջանքների ճշմարտացիությունը ես այլևս չեմ կարողացել ստուգել, բայց դրանք անհավանական չեն:

Մտտ 4 շաբաթ առաջ լուր տարածվեց՝ որպես տեղի պարետների լիազորության արդյունք, թե Էվերեքի կայմակամը՝ Էվերեքի և 2 ժամվա հեռավորությամբ Ինջերն բնակավայրի միջակայքում գնդակահարել է 10-18 հոգու, որոնց պետք է Էվերեք հասցնեին հետաքննության նպատակով՝ պատրվակելով, որ իբր նրանք ուզեցել են փախչել, ի դեպ՝ այդ մարդիկ եղել են անգն ու էշերով, մինչդեռ կայմակամը զինված է եղել՝ ձի հեծած և ժանդարմների հետ: Դրանից կարճ ժամանակ անց նա Ինջերնի բոլոր քրիստոնյաներին՝ առանց բացառության, աքսորել է 3-4 ժամվա ընթացքում, նրանց մեջ նաև հղիության վերջին ամիսներով կանանց, ովքեր հետո ծննդաբերել են ճանապարհին և հուսահատությունից իրենց նորածիններին շարտել են ջուրը: Դրանից հետո քվածների մի-

զից հրամայել է հետ բերել տղամարդկանց, թե նրանցից քանիսին են զաղտնի սպանել և սպանում, հնարավոր չէ ապացուցել: Իմիջիայլոց, պետք է նշել, որ Ինջերնի բնակիչները շատ անտեղյակ են, այնքան անզետ, ինչպիսի գյուղ ես երբևէ չեմ տեսել և չեմ հավատա, թե նրանցից գոնե մեկը դիմադրած լինի: Դրան ավելացրած՝ ես երբեք չեմ լսել ո՛չ քրիստոնյաներից, ո՛չ էլ թուրքերից, որ այս 4-5 ամիսների ընթացքում որևէ մեկը դիմադրած լինի, բացի կայմակամից, որն այդ մասին հիմա է հայտնում՝ իր արածները կոծկելու համար: Բայց, ի դեպ, այդ մասին ինքն էլ ասում է. «Ոչ ոք չի կարող ինձ դիմադրել»: Երբ ես նրան հանգիստ դիտողություն արեցի արյունոտ ծածկոցի վերաբերյալ, նա ինձ ասաց. «Եթե օրենքն էլ դա արգելի, եթե փառիշահն էլ արգելի, միևնույն է՝ ես շարունակելու եմ անել այն, ինչ ուզում եմ»:

Երբ ես 3 շաբաթ առաջ էվերեքում հավաքում էի՝ իմ իրերը, երկու ժանդարմ՝ արտաքսված ու հետ բերված ինջերնցի մարդկանցից մեկի հետ շտապում էին լեռները, իբր ինչ-որ ատրճանակ փնտրելու համար: Ժանդարմները վերադարձան մենակ և հայտնեցին, որ իբր այդ երիտասարդ տղամարդը փախել է: Ի դեպ այդ տղամարդու ոտքերն ահավոր ուռած էին և էշով է եղել, իսկ ժանդարմները՝ ձիով:

Իմ մեկնումից մի քանի օր առաջ թաղում էին քանդից բերված մի երիտասարդ տղամարդու, թե ինչպես է նա մահացել, պարզ չէ: Ժանդարմներն այնտեղ կայմակամի «շնորհիվ» ժամանակի հետ վերածվել են արյունարբու գազանների, որոնք կարծես ամբողջովին կորցրել են զգացմունքը:

Մինչև ապրիլի կեսը այն կարծիքին էի, ես դա ասել եմ նաև շատ մարդկանց ներկայությամբ, որ ինքնապաշտպանության համար մի ատրճանակն, իսկապես բավական է, բայց երբ ես հետո ականատեսներից իմացա Կեսարիայում 1896թ. ջարդերի մասին տարբեր բաներ, հասկացա, որ այսպիսի ժամանակներում մի ատրճանակը ոչնչի չի օգնի: Տուն են ներխուժում ոչ թե 2-3 արյունախում, այլ մոտ 300 հոգուց բաղկացած հրոսակախումբ: Եթե նույնիսկ դրա մեկ քառորդ մասը լինեք, միևնույն է՝ մի ատրճանակը չէր հերիքի: Երկու ջարդերից՝ 1896թ. և 1909թ., մեկի ժամանակ ռումբեր են եղել: Մի տուն անվնաս է մնացել միայն այն բանի շնորհիվ, որ տանտերը պատրաստի մի քանի ռումբերով կանգնած է եղել տանիքին և դրանք ցույց է տվել արյունախում ամբողջին, որից հետո նրանք ցրվել են: Մի ամերիկացի միսիոներ, որը ժա-

մանակին եղել է Կեսարիայում, նույնպես հաստատում է, որ ինքն արդեն այն ժամանակ լսել է ռումբերի գոյության մասին:

Իմ մեկնումից հետո էվերեքում երևի թե տեղահանումներ են եղել: Կոնիայում ես հանդիպեցի Խարպուտի նախկին աշխատակցուհուն՝ քույր Լաուրա Մյոհրինգին, որը Բաղդադից էր եկել և ինձ պատմեց անապատում տարազիրների անասելի տառապանքների մասին, որտեղ նրանք մնացել էին առանց հացի ու ջրի: Մի իջևանատնում նա հանդիպել է մի քարոզչի՝ իր համագյուղացիների հետ, որոնք մեծաթիվ շատ հիվանդների պատճառով մի քանի օրով մնացել էին այնտեղ: Նա պատմեց, որ իր մարդկանցից օրական միջին թվով հինգը մեռնում են: Առաջին օրերին, քանի դեռ հերիքում էր հետները վերցրած սննդի պաշարը, կարելի էր գոյատևել, բայց հետո օրեցօր վիճակը դարձավ անհուսալի, հատկապես անապատի խորքում, որտեղ էլ հենց պետք է կործանվեր այդ ժողովուրդը: Մարաշի գերմանական որբանոցի մի քանի աղջիկ եղել են նրա շուրջը և հուսահատորեն ասել են քույր Լաուրային. «Ինչո՞ւ է Աստված թողնում այսպիսի բան»: Հալեպի գերմանական հյուպատոսը տեղահանվածների թիվը գնահատում է 30.000-ից ավելի: 5000 գեյթունցիների տարել են անառողջ Մուլթանի՝ Կոնիայի տարածք: Իշխանությունն այնտեղ սկզբում մի քիչ հաց է տվել, դրա վերջանալուց հետո պետք է որ թշվառությունն այնտեղ ահավոր լինի: Այնուհետև, ըստ դ-ր Դադի վկայության, Կոնիայի հարուստներին այնտեղից նույնպես Մուլթանի են արտաքսել, որոնք հետո որոշ ժամանակ, քանի դեռ նրանց փողը հերիքում էր, աղքատների հետ կիսում էին իրենց հացը: Դա, իհարկե տևել է որոշ ժամանակ: Ապա դ-ր Դադը իշխանությունից սովյալներին հաց տալու թույլտվություն է խնդրել, ինչին վալին պատասխանել է, որ կառավարությունը կհոգա դրա համար և մարդիկ դրա կարիքը չունեն:

Չինովհիկների և նրանց ենթակաների կողմից՝ կաշառքների շորթումը բնակչությունից կարծես թե ավելի մեծ թափ է առել, քան Աբդուլ Համիդի ժամանակներում: Չինովհիկների վերաբերյալ ձեռքիս չունեմ ուղղակի ապացույցներ, բայց դա հաստատեց մի ազնիվ թուրք պաշտոնյա, որը հակառակվել է թուրք վարչապետություններին և արտահայտվեց հետևյալ կերպ. «Nä san adersin, ben birlirim, happisir tejjidschi dirler»: Ավելի բարձր պաշտոնյաները այդքան բացահայտ չեն անում, այլ զաղտնի՝ միջնորդ անձանց միջոցով: Քանի որ օրենքի համաձայն, ինչպես ինձ ասացին, ամնտորեն երկու կողմն էլ՝ այսինքն, և՛ վերցնողը, և՛ տվողը, պատժվում են, ուստի դա չի բացահայտվում: Ես էլ երկար ժամանակ

չէի ուզում հավատալ, որովհետև Էվերեթում այդ մասին ոչինչ չէինք լսել: Երբ 3 շաբաթ ես կրկին այնտեղ էի, ուղղակի տեղեկացա այդ մասին, ինձ կարողացան միայն մեկ օրինակ ասել, երբ 5 լիքա են վերցրել, բայց շարունակել են տանջել: Ձիմոյիդերում որբանոցի մի թուրք բանվորի միջոցով ես ավելի հիմնավոր պարզեցի գործի էությունը: Երբ ես այնտեղ էի, Խարանը պետք է բանակ գնար, բայց նա հաճույքով կազատվեր, ենթակա չինովմիկները՝ օճբարեքը և մյուսները նրան առաջարկություն են արել, որի համար նա նրանց տվել է 1 լիքա և որոշ ժամանակ թաքնվել է: Այդ կատակերգությունը նրանք արդեն հաճախ են կրկնել և խեղճ Խարանը արդեն շատ լիքա է տվել, բայց այս անգամ զինակոչի հրամանը իսկական փաստ էր, իսկ մինչ այդ եղել են ստորադաս պաշտոնյաների մեքենայությունները, ովքեր ցանկացել են փող աշխատել: Այս անգամ Խարանն իսկապես պետք է գնար՝ 14 օր թաքնվելուց հետո, իսկ հիմա պետք է որ Կոստանդնուպոլսում լինի: Տալբասի օճբարեքը, որին ի վերջո պաշտոնանկ արին ինքնագլուխ գործունեության համար, պատերազմ սկսվելուց ի վեր այդ ձևով գրպանած կլինի մոտ 100 լիքա:

Երբ ես մոտ 2 ամիս առաջ Ձիմոյիդեր եկա, այնտեղ Գերմանիայի հանդեպ յուրահատուկ գայրույթ կար: Ճանապարհներին աշխատող երկու հույն զինվորի գնդակահարել էին: Նրանցից մեկը երկօրյա արձակուրդ է մեկնել, քանի որ ֆիզիկապես տկար է եղել և, եթե չեմ սխալվում, նրա շորերը դեռ չորացած չեն եղել, դա եղել է ձմռանը, ու 2 օրվա փոխարեն նա ներկայացել է 4 օր հետո: Ապա նրան բանտ են խցկել և մի քանի օր անց՝ գնդակահարել: Գնդակահարությունից հետո մայրը ողբալիս ասել է. «Գոնե նրանք նորից 15 լիքա ուզեին», ինչից բխում է, որ չինովմիկները նույնիսկ այդ առիթն են օգտագործել փող շորթելու համար: Միայն գնդակահարության նախորդ օրը, ինչի մասին մայրը, համենայնդեպս, ոչինչ չի իմացել, հրաժարվել են վերցնել սննդամթերքը, որը բացի փողից, իր որդուն փրկելու համար մայրն անընդհատ տանում էր: Մայրն, իհարկե, ստիպված էր փողը պարտքով վերցնել: Ի վերջո մարդիկ եզրակացրին, ի դեպ, այդ կարծիքը տարածված էր ամենուր, որ «Աբդուլ Համիդի օրոք այդպես չէր, ավելի լավ էր, քան հիմա, այս ամենը նրանք սովորել են միայն գերմանացիներից»:

Բացի այդ, մահմեդականներն իրենց ահավոր արարաքներն արդարացնելու համար ասում են. «Գերմանացիներն են այդպես հրամայել»: Գերմանացիները հրամայում են սա, գերմանացիները հրամայում են դա: Հայերի կարծիքով, երկրի խորքում իրենց փրկությունը բացառա-

պես առկախ է գերմանացի դեսպանից: Եթե նա կամենա, ապա իրենք կփրկվեն, եթե նա չկամենա, ապա կորած են: Նրանց կարծիքով՝ նա Թուրքիայում այնպիսի իշխանություն ունի, ինչպիսին Վիլհելմ կայսրը՝ Գերմանիայում:

Կցանկանայի այստեղ նաև նշել, որ գեներլ հանձնելու հրամանը երկրի խորքում շատ ավելի ուշ է տրվել, ինչպես այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում: Արդեն վաղուց թերթերում գրվել էր, երբ այնտեղ պակատներ էին կախում: Արդյո՞ք դա եղել է մարդկանց մի քիչ ավելի երկար տանջելու համար, երբ մտրակով ներխուժում էին տները և անգթորեն հարվածում բոլորին, ով հանդիպում էր իրենց ճանապարհին, թե՞ ուներ այլ պատճառ: Համենայնդեպս, այնտեղ, ուր հայտնվում էին ժանդարմները, մարդիկ դողում էին, շատերը սարսափից անկողին էին ընկնում, վերջում ես ինքս էլ ուժասպառ եղա, քանի որ, որպես այդ ժողովրդի մեջ ապրող միակ գերմանուհի, այդ ամենն ինձ վրա ավելի ուժեղ էր ազդում:

Եթե մենք՝ գերմանացիներս, որպես Թուրքիայի բարեկամներ, այս ամենը լռության ենք մատնում, ուրեմն մենք բարբարոսներ ենք, ում մասին ասում են. «Ասա ինձ՝ ով է բարեկամը, և ես կասեմ, թե ով ես դու»:

Ֆր. Վ. Հ.

P.S. Քանի որ, չնայած այս ամենին, ես սիրում եմ մահմեդականներին, ոչ նրա համար, որ նրանք միգուցե առաքինի են, այլ նրա համար, որ կույր են ու կուրացված, և որովհետև Փրկիչը նրանց համար էլ է իր արյունը թափել, ես կցանկանայի այս տեղեկությունները խիստ գաղտնի պահել:

Մահմեդական կնոջ համար՝ իր սարսափելի անգիտությամբ հանդերձ, ես հոգով ցավում եմ և թերևս իզուր չեմ սովորել թուրքերենը:

Ես նաև տարբեր անձանց անուններ են տվել, ովքեր ինձ չէին հայտնի այդ ամենը, եթե ամբողջովին չվստահեիք: Այդպիսի վստահությամբ էլ ես հիմա դիմում եմ գերմանական կառավարությանը:

Վերը նշվածը

[Մորդմանի նշումը]

Կարդալով հավելվածը ես համոզվեցի, որ Ֆր. Հունեքեն, բացի ամերիկյան դեսպանությունից իր գեկուցագրի բովանդակությունը նախքան մեզ հայտնել է նաև այստեղի հայկական պատրիարքին: Պատրիարքը Էվե-

րեքի իրադարձություններն ինձ ներկայացրել է արդեն մի քանի շաբաթ առաջ, որոնք մասամբ բառացիորեն համընկնում են Ֆր. Հ.-ի նկարագրություններին, ընդ որում՝ հիշատակեց Ֆր. Հ.-ի անունը: Ավելի ուշ կայացած գրույցների ժամանակ նա ինձ պատմեց նաև այլ բաներ, որոնք ակնհայտորեն նույն սկզբնաղբյուրից են: Համապատասխանող տեղերը ես ընդգծել եմ կարմիրով: Համեմայնդեպս, բացառված չէ, որ պատրիարքարանը Հունեքեի զեկույցի բովանդակության մասին տեղեկացած լինի ոչ թե ուղղակի, այլ ամերիկյան դեսպանության միջոցով:

Ֆր. Հունեքեն այս ընթացքում՝ ամենաուշը այս ամսվա 10-ին, այստեղից մեկնել է, այդ օրը նրան ուղարկված ինձ ներկայանալու խնդրանքով ծանուցագիրը հետ էր եկել հասցեատիրոջ բացակայության պատճառով:

1915 – 07 – 17 – DE – 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./169

Կոստանդնուպոլսի գլխավոր հյուպատոս Մորդմանի գրառումը

Պեքա, 17 հուլիսի 1915

Երեկ երեկոյան ինձ այցելեց դ-ր Դավթյանը՝ հայկական պատրիարքարանի հանձնարարությամբ ինձ հետ հայկական գործերի մասին խոսելու համար:

Նա հիշատակեց (*խմբիցիայոց*), որ պատրիարքն այս օրերին այցելել է նաև Մեծ վեզիրին և բողոքել է ընդդեմ տեղահանման միջոցառումների: Մեծ վեզիրը հակաճառել է, որ այդ միջոցառումներն անցկացնելու է մինչև վերջ: Այդ առնչությամբ դ-ր Դ. ցանկություն հայտնեց, որպեսզի կայզերական դեսպանությունն զբաղվի տվյալ հարցով:

Ես նրան պատասխանեցի.

- Մենք չենք թերագնահատում այդ միջոցառումների տնտեսական ու քաղաքական հետևանքները թուրքական կայսրության համար և ցավում ենք հայ բնակչության շահերի համար:

- Պետք է ենթադրել, որ այժմյան իշխանավորները միանգամայն կիրթ այրեր են, ուստի հետևանքները պետք է որ նույնպես հիմնավոր կշռադատված լինեն, պետք է որ երկրի խորքում կատարված առանձին դեպքերի մասին նույնպես ճշգրիտ տեղեկացված լինեն և գիտենան այժմյան ժամանակներում այդպիսի զանգվածային տեղահանումների

ղծվարությունների մասին:

Չնայած այդ ամենին, եթե կառավարությունը շարունակում է տեղահանումը և ընդլայնում տարածքները, ապա դա վկայում է, որ մենք մի վճռի առջև ենք, որը փոփոխման ենթակա չէ և որի դեմ հետագա բողոքներն այլևս անիմաստ են:

- Մենք՝ որպես թուրքերի դաշնակիցներ, ինքնին հասկանալի է, որ չէինք կարող որևէ ճնշում գործադրել և հանուն Թուրքիայի ներքին գործի՝ կասկածի ենթարկել մեր դաշնակցային հարաբերությունները:

Պարոն դեսպանի այս ամսվա 4-ի դեմարշի մասին կարծես թե պատրիարքարանում ընդհանրապես տեղյակ չեն:

Երեկ նույնպես հայ-կաթոլիկական պատրիարքարանի հանձնարարությամբ ինձ այցելեց մոնսիյոր Թումանյանը:

Պատրիարքարանը գրիգորյան պատրիարքի միջոցով տեղեկություններ է ստացել Մարդինի կոտորածների մասին, որից տուժել են այնտեղի կաթոլիկները: Այդ լուրերը, թերևս, ի վերջո վերագրվում են ամերիկյան դեսպանությանը:

Ես նրան պատասխանեցի, որ մենք նույնպես այդ մասին լսել ենք, բայց մենք չենք կարող ստուգել այդ լուրերը, քանի որ Մարդինում մենք հյուպատոսություն չունենք:

Մոնս. Թ. ավելացրեց, որ Մարզվանում (Սվազի վիլայեթ) և Մալաթիայում (Հարպա) առանց բացառության սպանել են բոլոր հայերին:

Ես ասացի դրա վերաբերյալ իմ կարծիքը այն իմաստով, որ դրա դեմ ոչինչ հնարավոր չէ անել:

Հայ կաթոլիկների պատրիարքը ձգտում է հասնել Պապի ուղղակի դեմարշին:

1915 – 07 – 21 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./169

Կոստանդնուպոլսի գլխավոր հյուպատոս Մորդմանի գրառումը

Պեքա, 21 հուլիսի 1915

Ֆրոյլ. Թորա Վեդել-Յարլսերգը (նորվեգուհի) և ֆրոյլ. Եվա Էլվերսը,

որոնք մինչև վերջերս Էրզրումում, ապա Էրզինջանի թուրքական հոսսվիտալներում (ի վերջո՝ Քոլեյի ղեկավարած Կարմիր Խաչի Էրզինջանի լազարեթում) աշխատել են որպես հիվանդապահներ, այսօր ինձ մոտ էին: Երկուսն էլ օգնության միության միսիաներում իրենց երկարամյա գործունեության շնորհիվ կամ էլ սեփական դիտարկումներով լավ գիտեն Թուրքահայաստանի և հատկապես Քրդստանի երկիրն ու մարդկանց:

Հայկական խնդրի վերաբերյալ նրանց տեսակետն այնպիսին է, որ հայերը պետք է իրենց հասած դժբախտության համար մեղավոր համարեն իրենց, ըստ նրանց՝ հիմնական մեղքը կրում են դաշնակցությունն ու հնչակները, որոնք տարիներ շարունակ հայ բնակչությանը մշակել ու ահաբեկել են: Թուրքական կառավարությունը լրիվ իրավունք ունի այդ անհուսալի տարրերի դեմն առնելու:

Բայց նույնքան անկեղծորեն այդ երկու օրիորդները իրենց նողկանքն ու զայրույթն արտահայտեցին Էրզրումի շրջակայքում և Սվազի վիլայեթում՝ անպաշտպան ու անմեղ բնակչության, հատկապես՝ կանանց ու երեխաների սպանդի առնչությամբ:

Մանրամասների նկարագրությունը ամբողջովին համապատասխանում է մայր դ-ր Փիչմանի պատմածներին, որն օրիորդների հետ գրեթե միաժամանակ Էրզրումից եկել էր այստեղ, և եթե նրանք իրենց սեփական աչքերով տեսած զարհուրանքների ազդեցությամբ բացահայտորեն արտահայտել են իրենց զգացմունքները և փորձել են փրկել մահվան դատապարտված առանձին երեխաների, ապա մարդկային տեսակետից դա գոնե հասկանալի ու ներելի է:

Ինչպես հայտնի է, այդ անգույշ պահվածքը Էրզինջանի մութասարիֆին դրդել է կարգադրելու նրանց մեկնել Էրզինջանից, սկզբում՝ Սվազ:

Ինչ վերաբերում է պարոն Քոլեյին, ապա նա հետևել է չմիջամտելու խիստ հավասարակշռված դիրքորոշմանը: Եթե նշյալ օրիորդների ներկայացրածը ճիշտ է, ապա նա դրանում այնքան հեռուն է գնացել, որ չի խանգարել, որպեսզի այդ օրիորդներն ստիպված լինեն մութասարիֆի հրամանով ճամփա ընկնել՝ առանց բավարար պաշտպանության, նրանց նույնիսկ չի թույլատրվել սպասել դ-ր Փիչմանի ժամանմանը, որը հաջորդ օրը ժամանել է Էրզինջան, որպեսզի վերջինիս հետ մեկնեին:

Երկու օրիորդն էլ մտադրվել են Էրզինջանից գնալ Հարպուտ (Մեզերեհ), որտեղ ժամանակին թողել էին իրենց բոլոր իրերը:

Կեսարիայում նրանք հանդիպել են պարոն կոմս ֆոն Շուլենբերգին:

1915 – 07 – 25 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ P-A/ 14087 /Կոստ.դեսպ./ 170

Ուայսականցիեր Բեթման Հուվեզին՝ Տրապիզոնի հյուպատոս Բերգֆելդից

Չեկույց № 36 / № Գաղտնի 339

Տրապիզոն, 25 հուլիսի 1915

9.7.15-ի № 35 Մ. Գաղտնի 316 գեկուցագրի կապակցությամբ³²:

45. A22559

Տրապիզոնից հայերին հանելուց հետո շուտով լուրեր տարածվեցին, թե արդեն սկսվել է նրանց ջարդը, որ նրանց օգտագործած ճանապարհին զուգահեռ հոսող Դեիրմենդերե գետը, որը Տրապիզոնի մոտ 100 կմ հոսում է դեպի երկրի խորքը, գետաբերանում և քաղաքի մերձակայքում կույտերով լցված է դիակներով և այլն: Փորձը վկայել է, որ թուրքերի հանդեպ թշնամական երևակայությունը Տրապիզոնում ամենաանհավանական ծաղկունք է ապրում: Այդ իսկ պատճառով կայզերական հյուպատոսությունն այդ լուրերն ընդունեց մեծ վերապահությամբ: Սակայն այս ընթացքում դրանք հաստատվեցին այնպիսի հստակ պնդումներով, որ ես՝ Գերմանիայի ու Թուրքիայի հեղինակության շահերի նկատառմամբ, ինձ պարտավորված համարեցի ստուգել այդ լուրերի իսկությունը: Խնայելով թուրքերի զգայնությունը, ես վալիին տեղեկացրի իմ մտադրության մասին, բայց այնքան ուշ, որպեսզի ժամանակը չհերիքեր հայերի հանդեպ եղած հնարավոր բռնարարքների հետքերը վերացնելու: Վալին լրիվ համաձայն էր իմ ծրագրին ու մտադրությանը՝ որպես չեզոք վկա ինձ հետ տանել ամերիկացի գործընկերոջը: Հետո՝ ամսի 17-ին, վերջինիս հետ 4 ժամ ձիով շրջեցինք Դեիրմենդերե գետի երկայնքով անցնող ճանապարհով: Այդ ընթացքում գտանք մի դիակ, որը ջրում մնացել էր մոտ 7 օր, ապացույց, որ մինչև այժմ չի հետևել հնարավոր դիակների ծրագրված հեռացումը: Բացի այդ, մենք հանդիպեցինք

32. A 22559:

երեք բանվորի, որոնք մեզ հայտնեցին, որ առավոտյան իրենց հանձնա-
բարված է եղել՝ ստուգել ջուրը և թաղել գտնված դիակները:

Ըստ նրանց հավատարժման տվյալների, մինչ այժմ նրանք գտել են
չորս, այդ թվում՝ մի կնոջ դիակ: Ի վերջո բնակիչները մեզ հայտնեցին,
որ տեսել են, թե ինչպես մի դիակ գետի հոսանքը տանում էր դեպի
մերը: Բացառված է, որ մինչև մեր այցելությունը հոսանքը ծով տաներ
մեծ կույտերով դիակներ՝ ջրի չնչին մակարդակով և Դերմինդերն գետի
բնույթով, որը հանդարտ հոսում է ավազե լայն հունով՝ հաճախ ճյուղա-
վորվելով փոքր ու ծանծաղ, քարերով լցված թևերի: Այդ ընթացքում լուր
հասավ առաջին օրվա տեղահանվածներից, թե նրանց քարավանը, որն
ամենամեծն էր, ժամանել է Էրզինջան՝ առանց որևէ մեկին կորցնելու:

Ըստ այդմ՝ ես անհիմն եմ համարում Տրապիզոնից տեղահանված
հայերի հանդեպ կատարված վայրագությունների մասին բոլոր ասեկո-
սենները և հակված եմ ենթադրելու, որ ճանապարհին մեռած հայերն ի-
րենց վերջը գտել են ինքնասպանությամբ կամ հիվանդություններից:

Հնարավոր չեղավ ստուգել ուղեկցող պահակախմբի՝ տարագիրնե-
րին թալանելու մասին լուրերը: Նմանօրինակ դեպքերը ես բացառված
չեմ համարում, բայց մյուս կողմից՝ գիտենալով հայերի նկարագիրը,
լրիվ հավանական եմ համարում, որ ժանդարմներին թանկարժեք նվեր-
ներ տալով, նրանք փորձել են արժանանալ նրանց հատուկ վերաբեր-
մունքին և ճանապարհին ակնկալել փոքրիկ ծառայություններ:

Հայերի տեղահանման առնչությամբ «Միություն և առաջադիմու-
թյուն» կոմիտեի ղեկավարների հանդեպ դժգոհությունը մահմեդական-
ների մեջ ընդգրկում է ավելի լայն շրջանակներ: Հասկանալի է, որ կոմի-
տեի հին թշնամիներն ուրախությամբ են ընդունում այս պատրվակը՝
նրա դիրքերը ցնցելու համար: Բայց կոմիտեի կողմնակիցներն էլ բացա-
հայտորեն չեն խրախուսում հայերի հանդեպ դաժան գործելակերպը:
Նրանց դրոշապատճառները տարբեր են: Ավելի մեծ մասն ուղղորդվում է
զուտ մարդկային մղումներով: Բայց չի կարելի չընդունել, թե կոմիտեի ո-
րոշ անդամներ խիստ դժգոհ են, որ իրենք ստիպված են նայել, թե ինչ-
պես են իրենց առաջնորդները տեղահանման առիթով լցնում սեփական
գրպանները: Համենայնդեպս, այստեղի կոմիտեի առաջնորդների դիր-
քը կարծես թե խիստ թուլացել է³³:

33. Այս պարբերությունը, ինչպես նաև վերջին նախադասությունը բաժանողի համար
զնջված է:

Այս զեկուցագրի պատճենը ես փոխանցել եմ Կոստանդնուպոլսի
կայզերական դեսպանություն:

Բերգֆելդ

1915 – 07 – 27 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14087

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 120 (կրճ.) 144 (կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովվեգին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռյուսելրից

K. № 81/Հ. № 1645

Հալեպ, 27 հուլիսի 1915

Գաղտնի

Հայերի տեղահանման և դրա անցկացման ձևի մասին սույն ամսվա
17-ի №79 իմ վերջին զեկուցագրից հետո հայտնի է դարձել նաև
հետևյալը.

1. Ինչպես կարելի էր ակնկալել, այստեղի վալի Ջելալ բեյին պաշտո-
նից ազատելուց հետո տեղահանումն հիմա ընդգրկում է Հալեպի վիլա-
յեթի ծովափնյա գիծը: Ըստ հայկական աղբյուրներից հասած լուրերի՝
հրաման է տրված մաքրագատել Ալեքսանդրետը, Անտիոքը, Հարենը,
Բեյլանը, Սուբլուքը, Քեսաբը և այլ բնակավայրեր, իսկ իրականացման
համար հատկացված է կարճ ժամանակ: Ալեքսանդրետի փոխհյուպա-
տոսությունում մինչև սույն ամսվա 17-ը ոչ մի տեղեկություն չունեին³⁴:

2. Կաթողիկոսի՝ Մխից ստացած լուրերի համաձայն, 800-1000
տղամարդ, որոնց Դիարբեքիից դեպի հարավ են ուղարկել, ոչ մի տեղ
չեն հասել: Ենթադրվում է, որ նրանց բոլորին սպանել են: Այստեղ խոս-
քը պետք է որ լինի շաբաթներ առաջ տեղի ունեցած դեպքի մասին:

3. Դիակների Եփրատով քշվելը, ինչի մասին արդեն զեկուցվել է, որը
նկատվել է Ռուսթալեում, Բիրեջիկում և Ջերաբլիսում, ինչպես ինձ զե-
կուցել են այս ամսվա 17-ին, տևել է 25 օր շարունակ: Բոլոր դիակները

34. 28-ը հուլիսի: Այդ ընթացքում լուրը պաշտոնապես հաստատվել է: Նաև Այնթապի
Բիրիլը պետք է դատարկեն, թեպետ ծովափնյա գոտում չեն:

կապված են եղել նույն կերպ՝ երկուական և մեջք մեջքի: Այդ համաչափությունը հուշում է, որ խոսքը ոչ թե սպանդի մասին է, այլ իշխանությունների հրահանգով կատարված սպանությունների: Դա հավանաբար նաև նշանակում է, որ դիակներն Ադիամանում գետն են շարտել զինվորները: Ինչպես կզեկուցվի հաջորդիվ, դիակների հոսքը մի քանի օր դադարելուց հետո, սկսվել է նորովի, ընդ որում՝ ավելի մեծ քափով: Այս անգամ խոսքը հիմնականում կանանց ու երեխաների մասին է:

4. Ինչպես իմացա իսկպես հավատարժան ու մինչև հիմա Թել Աբիադում ապրող շվեյցարացի ամուսնական զույգից, հայերն 8-12 տարեկան իրենց աղջիկներին Թել Աբիադում վաճառել են սկզբում 2 մեջդիդեով (մի մեջդիդեին համարժեք է մոտավորապես 3, 50 մարկի), իսկ հետո՝ 1 մեջդիդեով կամ ավելի քիչ, կամ էլ պարզապես տվել են ձրի: Ըստ երևույթին, նրանք ուզեցել են զավակներին ազատել անապատի կլիմայական և բեղվիներին սպասվող ճակատագրից: Դեպի այդտեղ շտապող թուրքերը Թել Աբիադ գյուղում երեխաների համար անընդհատ սակարկում էին արտոյալների հետ: Իմ հավատարմատարն ինձ ասաց գնորդների անունները: Թել Աբիադով անցնող առաջին թափորները, որոնք գալիս էին Ջեյթունից (և նախնական տվյալներով պետք է Ռաքա ուղևորվեին), իրենց ճակատագրից բթացել էին և լռակյաց տանում էին ամեն ինչ: Նրանց բավականաչափ սննդամթերք էր տրվում, բայց խիստ անկանոն: Թել Աբիադից դեպի հարավ, որտեղ ջուրը սուղ է, մանկահասակ երեխաները երկի թե կմեռնեն: Առանց այդ էլ շատերը զոհ կդառնան զրկանքներից: Մի ամբողջ թափոր արդեն ամբողջությամբ կործանվել է ջրի պակասից: Նրանք չէին կարող իրենց հետ գյուղատնտեսական գործիքներ վերցնել: Ի՞նչ պետք է նրանք ձեռնարկեն նշանակված վայրում:

5. Կառավարության օրենքների խստության պայմաններում տարագիրների հանդեպ վերաբերմունքն ավել կամ պակաս պայմանավորված է այն առանձին պաշտոնյաների և ժանդարմների բարի կամքով, որոնց տարածքով նրանք անցնում են: Ուստի նրանք մասամբ կկերակրվեն, մասամբ՝ ոչ:

Հալեպում, օրինակ, որտեղ կառավարության տված սնունդը ժամանակ առ ժամանակ բավարար չէր, հիմա Ջեմալ փաշայի հրամանով և կաթողիկոսի միջամտությունից հետո մեծերի համար վճարում էին 5 մետալիկ (20 պֆենիգ), երեխաների համար՝ 4 մետալիկ (16 պֆենիգ): Այստեղի տարագիրների թիվը հիմա միջին հաշվով մի քանի հազար է: Նրանց թույլատրված է այստեղ մի քիչ հանգստանալ:

6. Շատանում են այն նախանշանները, որ կառավարությունը՝ միտումնավոր կամ անկանխակալ, ձեռքերն ազատում է իր միջոցառումների անցկացումից և հայերի ջարդը թողնում է չերքեզներին ու քրդերին:

7. Վերջին շրջանում հայերը Ռաս ուլ Այն (Բաղդադի երկաթուղու այժմյան վերջին կայանը) գալիս են Խարպուտից, Էրզրումից և Բիթլիսից: Խարպուտի հայերի մասին հայտնում են, որ քաղաքից մի քանի ժամվա հեռավորությամբ մի գյուղում տղամարդկանց բաժանել են կանանցից: Տղամարդկանց սպանել ու թողել են ճանապարհի աջ ու ձախ կողմում, որտեղով հետո պետք է անցնեին կանայք: Կանանց ու աղջիկների թափորը Մարդինի ու Ռաս ուլ Այնի միջակայքում ամբողջությամբ թալանել են բեղվիները: Բեղվիներն իրենց հետ քարշ են տվել նրանց, ովքեր դուր են եկել: Ի՞նչ կլինի այդ դժբախտներին, երբ նրանք ավելի խորանան բեղվիների տարածքում:

8. Այստեղի մի հայ պատմեց խարպուտցի իրեն հարազատ մի ընտանիքի մասին, որը բաղկացած է եղել 17 հոգուց, 7 տղամարդկանց տարել են, նրանց ճակատագիրը հայտնի չէ, 2 կին ճանապարհային զրկանքների զոհ են դարձել, 8 հոգին ժամանել են Ռաս ուլ Այն: Ընդ որում՝ Ռաս ուլ Այնից սկսվում է ճանապարհի առավել վատ մասը:

9. Հայտնի հայ պատգամավորներ Չոհրապը և Վարդգեսը, որոնց արքայել են Կստանդնուպոլսից, որոշ ժամանակ մնացել են Ռաս ուլ Այնում: Նրանք գիտեին, որ մահվամբ կհատուցեն, եթե կատարվի իրենց՝ Դիարբեքի արքայելու կառավարության հրամանը: Ես էլ առիթ ունեցա այդ մասին հայտնել կայզերական դեսպանություն: Ըստ նրանց ուղեկցած և հիմա արդեն այստեղ վերադարձած ժանդարմների պատմությունների, որոնց համաձայն, նրանք հանդիպել են ավազակների, ովքեր իբր պատահաբար գնդակահարել են հենց երկու պատգամավորներին, այլևս կասկած չի կարող լինել, որ կառավարությունն է կարգադրել նրանց սպանել Ուրֆայի ու Դիարբեքի միջակայքում:

10. Իմ զեկուցագիրն արդեն ավարտված էր, երբ Բաղդադի երկաթուղու մի ծառայող ինձ հանձնեց իր գրառումը, որի պատճենը խոնարհաբար կցված է այստեղ, որը և հենց կարող են հնազանդորեն վկայակոչել: Թող խնայվի ինձ դրա սուսկալի բովանդակությունն այստեղ՝ իմ զեկուցագրում կրկնելը: Ծառայողը, որի անունը անհրաժեշտության դեպքում կարող են տալ³⁵, երաշխավորում է իր գրառման ճշմարտացիությունը

35. Խոսքը Վ. Շալիկերի մասին է, ինչպես Ռոյսլերը բացահայտում է 1915-09-03-DE-002 փաստաթղթում:

կամ իր հաղորդագրության բարեխղճությունը: Տարիներ ի վեր նա ինձ հայտնի է որպես բացառիկ վստահելի մարդ:

Հայ ժողովրդի հանդեպ նկարագրված վերաբերմունքը, ըստ իմ համեստ կարծիքի, բացի այլ նկատառումներից, արժանի է նաև գերմանական կողմի հատուկ ուշադրությանն այն պատճառով, որ բնակչության լայն շրջանակներում՝ նաև մահմեդականների մեջ, դա վերագրվում է թուրքական կառավարության վրա գերմանացիների ազդեցությանը: Դա նշանակում է, որ իբր Գերմանիան է առիթ տվողը հայ ժողովրդին՝ մինչև նրա ամբողջովին աննշան մասնիկը ջախջախելու թուրքական կառավարության վճռի համար: Թուրքական կառավարությունը, հավանաբար, կանի ամեն բան՝ այդ տեսակետին նպաստելու համար: Նա ուրախ կլինի իր միջոցառումների խայտառակությունը բարդել մեզ վրա: Բայց դրա հետևանքով Գերմանիայի անունը կխառնվի կեղտի հետ:

Թուրքիայի գերմանացի հյուպատոսները կայգերական դեսպանությունից հանձնարարություն են ստացել՝ հնարավորինս տարածել Արևելյան Պրուսիայում ռուսների բռնարարքների մասին գերմանական Սպիտակ գոթի հուշագիրը: Բայց ի՞նչ հաջողությամբ է հնարավոր այդ հանձնարարության կատարումը մի բնակչության հանդեպ, որն այս իրադարձությունների արդյունքում ստիպված կլինի համեմատել սեփական հպատակների հանդեպ իր կառավարության արածները Արևելյան Պրուսիայում ռուսների արածների հետ: Իմ մինչևայժմյան հեռագրային ու գրավոր զեկուցագրերը պետք է որ ցույց տային, թե թուրքական կառավարությունը վաղուց դուրս է եկել հայերի փաստացի կամ հնարավոր խարդավանքների դեմ ուղղված պաշտպանական արդարացի միջոցառումների շրջանակներից՝ ավելի շատ ընդլայնելով իր կարգադրությունները, որոնց կատարումը իշխանություններին ամենախիստ ու ամենակոշտ ձևով պարտավորեցրել է գործել նույնիսկ կանանց ու երեխաների դեմ՝ զիտակցաբար ձգտելով հայ ժողովրդի հնարավորինս մեծ մասին ոչնչացնել այնպիսի միջոցներով, որոնք փոխ են առնված հին ժամանակներից, բայց պատիվ չեն բերում մի կառավարության, որը ցանկանում է դաշնակցային կապ ունենալ Գերմանիայի հետ: Այլևս կասկած չի կարող լինել, որ նա ուզում է հարմար առիթն օգտագործել, քանի որ պատերազմում է Զառյակ դաշինքի կազմում և քանի դեռ դաշնակից Գերմանիան բողոքները համարում է անտեղի, որպեսզի ապագայում ազատվի Հայկական հարցից՝ թողնելով հնարավորինս քիչ, ներպար-

փակ հայկական համայնքներ: Անմեղների հոծ զանգվածներին նա գոհաբերեց սակավաթիվ մեղավորների հետ:

Մի՞թե հնարավոր չէր լինի արդեն հիմա դադարեցնել հետագա կոտորածները և փրկել զոհն Հալեպի վիլայեթի ծովափնյա շրջանի հայերին, որոնց աքսորը դեռ առջևում է: Եթե ռազմական նկատառումներով նրանց տեղահանումն անխուսափելի է, մի՞թե հնարավոր չէ նրանց փոխադրումը հետաձգել զոհն մեկ-երկու ամսով և խնամքով նախապատրաստել՝ տրամադրելով լծկան անասուններ և սննդամթերք: Չէի՞ն կարող արդյոք նրանք մնալ Հալեպ կամ Ուրֆա քաղաքներում՝ արդեն հայտարարվող հետագա վերադարձի իրավունքի համաձայն: Հունիսի 9-ին «Norddeutsche Allgemeine Zeitung»-ում «Օտոմանյան կառավարությունը թշնամական մեղադրանքների դեմ» հրապարակման մեջ թուրքական կառավարությունը պնդում է, թե տեղահանումները ժամանակավոր էին: Նա հայտարարել է. «Եթե որոշ հայեր ստիպված են ժամանակավորապես տեղափոխվել կայսրության այլ շրջաններ, ապա դա կատարվել է, քանի որ նրանք ապրում էին ռազմական գոտում...»: Հնարավոր չէ՞, արդյոք, նրան այստեղ խոսքի վրա բռնել: Մի՞թե Բեյլանը, Սուբուրը, Քեսաբը և այլն իրոք ռազմական շրջան են: Մի՞թե այնտեղ իսկապես վտանգավոր է կանանց ու երեխաների առկայությունը, չէ՞ որ բոլոր տղամարդիկ գորակոչված են:

«Norddeutsche Allgemeine Zeitung» -ի հուլիսի 13-ի՝ առաջին հրատարակության №192 համարում, հրապարակվել է Agence Milli կիսապաշտոնական օսմանյան հեռագրային գործակալության մի հայտարարությունը, որը բողոքում է ընդդեմ «Gazette de Lauzanne»-ի այն պնդման, թե օսմանյան կառավարությունը պաշտպանում է Թուրքիայում ապրող հայերի հանդեպ իրագործված օրինազանցությունները, իսկ այդ օրինազանցությունները հաճախ արտահայտվում են ջարդերով:

Ցավոք, շատ բան կարելի է ասել «Gazette de Lausanne»-ի այդ պնդման վերաբերյալ:

Իմ հեռագրային զեկուցագիրը՝ Թեյ Էրմենի ջարդերի վերաբերյալ անսովոր լավ հաստատված փաստերով, արդեն պատրաստ էր հերքման համար: Պարոն մայր ֆոն Միկուշը լուսանկարել է այդ փաստերը և ի վիճակի է ներկայացնել: Զրդերի ձեռնարկած ջարդերն իրականացվել են, ինչպես արդեն **ապացուցված է**, թուրքական կառավարության զինված ուժերի ներկայությամբ, բայց հավանական է՝ նաև նրանց գործուն մասնակցությամբ:

Թուրքական կառավարությունն իր հայ հայատակներին, արժե նշել՝ անմեղներին, հազարներով³⁶ թշել է անապատ՝ նրանց ռազմական գոտուց հանելու անհրաժեշտության պատրվակով՝ բացառություն չանելով ո՛չ հիվանդների ու հոլի կանանց, ո՛չ գորակոչված զինվորների ընտանիքների համար, նրանց սնունդ ու ջուր է մատակարարել անբավարար ու անկանոն, ոչինչ չի ձեռնարկել նրանց մեջ բռնկած համաճարակների դեմ, կանանց մատնել է այնպիսի թշվառության ու հուսահատության, որ նրանք իրենց ծծկեր երեխաներին և նորածիններին թողնում էին ճանապարհներին, վաճառում էին իրենց մանկամարդ աղջիկներին, իրենք էլ փոքր երեխաների հետ նետվում էին գետը, նրանց հանձնել է ուղեկցող զինվորների կամայականությանը՝ դրանով իսկ նրանց մատնելով անարգանքի, պահակախմբի, որն իրեն է վերցրել աղջիկներին և վաճառել, նրանց տվել է բեղվիմների ձեռքը, որոնք նրանց թալանել ու առևանգել են, նա մեկուսի վայրերում կարգադրել է անհրավոր են գնդակահարել տղամարդկանց, իսկ գոհերի դիակները թողել է շներին ու գիշատիչ թռչուններին, թերևս, նա՛ է կարգադրել տարագրված պատգամավորների սպանությունը, նա՛ է բանտերից բաց թողել կալանավորներին ու՝ հազգնելով զինվորական համազգեստ, ուղարկել է այն վայրերը, որտեղով պետք է անցնեին արսուրյալները, նա է հավաքագրել չերքեզ կամավորներին և նրանց հրահրել ընդդեմ հայերի: Բայց ի՞նչ է նա հաստատում իր կիսապաշտոնական հայտարարության մեջ. «Օսմանյան կառավարությունը... իր բարեհաճ հովանավորությունը տարածում է Թուրքիայում ապրող բոլոր ազնիվ ու խաղաղասեր քրիստոնյաների վրա...»:

Իսկապես աչքերիս չհավատացի, երբ տեսա այդ հայտարարությունը և խոսք չեմ գտնում՝ բնութագրելու այդ կեղծիքի ահավորությունը: Քանի որ թուրքական կառավարությունը չի կարող իր վրայից հանել պատասխանատվությունն այն ամենի համար, ինչ կատարվել է, ինչքան էլ դա եղած լինի անբավարար խնամքից ու գործադիր մարմինների կանխատեսելի ապականվածությունից և արևելյան մասերում անարխիային հասնող իրավիճակներից, որ հենց ինքը տարագիրներին կանխամտածված ներքաշեց այդ քառսի մեջ: Պատասխանատվությունը նույնիսկ այն դեպքում կծանրանա նրա վրա, եթե նա հարկադրված լինի կորցնել իշխանությունն իր նշանակած տարրերի վրա, ինչը հեշ-

36. Մինչև հուլիսի կեսերը Ադանայի վիլայեթից և Մարաշի մութասարիֆիկից տեղահանվել են ավելի քան 30.000 հոգի: Ընդ որում՝ տեղահանումը ընդգրկում է ավելի տարածքներ:

տությամբ կարող էր կատարվել հատկապես Դիարբեքիի վիլայեթում: Ինչպես այստեղ հայերի բնաջնջումը վերագրվում է գերմանացիների նախաձեռնությանը, այնպես էլ թուրքական կառավարությունը եվրոպական հասարակության առջև փորձում է իր գործելակերպը կոծկել մեր հեղինակությամբ:

Բայցևայնպես թույլատրեք Չերդ գերագանցության հայեցողությանը թողնել՝ որոշելու, թե արդյո՞ք հարմար է Հայկական հարցի թուրքական մեկնաբանությունները հետագայում հրապարակել գերմանական մամուլում և արդյո՞ք վտանգ չկա, որ մեր դաշնակիցը կվարկաբեկի մեզ: Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև կայգերական դեսպանություն:

Ռյուսեր

Հավելված

Հալեպ, 27 հուլիսի 1915

Գրառում

Հավելված №81-ի վերաբերյալ

1915թ. հուլիսի 24-ին՝ շաբաթ օրը, ինձ հետ 8 հայ բերեցի Ռաս ուլ Այնի ճանապարհից, 3 կիմ, տասնչորս տարեկան 1 աղջիկ և 4 աղջիկ՝ 5-8 տարեկան: Կանանցից մեկին, որի ամուսնուն Խարպուտի ու Ռաս ուլ Այնի միջակայքում սպանել և նրա աչքերի առջև վառել էին, Թոունեմ կայանում երկաթուղու անձնակազմն այնպես էր բռնաբարել (7-8 տղամարդ), որ ես կասկածում էի, թե կառողջանա, երկու օր շարունակ նա ուշաթափվում էր և մինչև հիմա իմ բնակարանում է՝ կնոջս խնամքի և բժիշկների հսկողության ներքո: Նրա 7 ամսական երեխային՝ միակ որդուն՝ հյուծված ինչպես կմախք, թաղեցինք Նուս Թելում, պարոն ինժեներ Լիմսմայերի մոտ: Երկրորդ կնոջը՝ իր երկու աղջիկների հետ ես գտա քարահանքի բանվորական մի վրանում: Վրանի առջև՝ դեմքով դեպի վրանի ելքը, նստած էին 1 ենթասպա և մոտ 15 զինվոր, իսկ ներսում, կծկված և միայնակ նստած էր այդ կինը: Լիմսմայերը ինձ տվեց մի ժանդարմ, որն այդ կնոջը բռնի հանեց վրանից, մենք հնարավորին չափ արագ տարանք Նուս Թել՝ ապահով տեղ: 14 տարեկան աղջկան մենք

գտանք Հոջա կայանում՝ 22-25 տարեկան կայանապետի բարաքում, որն ամուսնացած չէ: Կայանապետը փորձել էր բռնաբարել աղջկան, որին այդ աղջիկը 2 օր շարունակ դիմադրել էր: Երկրորդ օրը կայանապետը աղջկան 24 ժամ թողել է առանց ուտելիքի, որպեսզի ենթարկի իր ցանկասիրությանը: Պարոն ինժեներ Լինսմայերի շնորհիվ, որն սպառնացել էր այդ դեպքի մասին հեռագրով հայտնել պարոն տնօրեն Հազենֆրացին, աղջկան համձնեցին մեզ: Ռաս ու Այնում հենց հիմա կան մոտ 1600 կին ու երեխա՝ բազմահազարների մնացորդը, որոնք իրենց տղամարդկանց հետ տեղահանվել են Խարապուտից ու շրջակայքից: Այդ 1600 հոգու մեջ չկա այլևս ոչ մի տղամարդ կամ 12 տարեկանից բարձր արական սեռի ներկայացուցիչ: Առանց պարենի կամ արևի տապից որևէ կերպ պաշտպանվելու՝ 43 աստիճան տապին առողջները պառկած էին հիվանդների պես՝ մատնված իրենց ուղեկցող զինվորների կամայականությանը: Պարոն ինժեներ Լինսմայերը, որը վերջին ամսին իմ ներկայությամբ խոսում էր «հայ թափափուկների» մասին, բառացի ինձ ասաց. «Ես այն մարդկանցից չեմ, որ հեշտությամբ են հուզվում, բայց այդ թշվառ մարդկանց տեսքից չկարողացա արցունքներս պահել: Ես անհնար էի համարում, թե մեր դարում կարող է այդպիսի բան պատահել»: Մի ենթասպա՝ Սուլեյման անունով, իրեն է վերցրել 18 կին ու աղջիկ և 2-3 մեջիդիեով տվել է արաբներին ու քրդերին: Մի թուրք կոմիսար ինձ ասաց. «Մենք արդեն պատկերացում չունենք, թե քանի կին ու աղջիկ են տարել արաբներն ու քրդերը, բռնի կամ իշխանությունների համաձայնությամբ: Այս անգամ հայերի հարցը մենք լուծեցինք, ինչպես որ վաղուցվանից ուզում էինք, տասից իննին էլ կենդանի չենք թողել»:

Մինչ ես սա գրում էի, կինս վերադարձավ քաղաքից և արցունքների միջից պատմեց, որ հենց նոր հանդիպել է 800 հոգուց բաղկացած հայերի թափոռի՝ ոտաբոբիկ ու քրջոտ՝ իրենց չնչին ունեցվածքը մեջքներին կապած քարշ գալով:

Բեզմիեում արտաքսել են ամբողջ բնակչությանը՝ մոտ 1800 կին ու երեխա և սակավաթիվ տղամարդկանց՝ իբր Ուրֆա տեղափոխելու համար: Գոյքսուի՝ Եփրատի մի վտակի մոտ, նրանց ստիպել են հանվել, բոլորին՝ առանց բացառության, սպանել և նետել են գետը: Վերջին օրերին տեսել են, թե ինչպես մի օր մոտ 170, մյուս օրը՝ 50-60 և ավելի դիակներ Եփրատի հոսանքը տանում էր ներքև: Պարոն ինժեներ Ավդիսը և իր հաշվետարը կարճատև ձիազբոսանքի ժամանակ տեսել են 40 դիակ: Դեպի ափ

բշված դիակները խժռում են շները, գետի հոսանքով դեպի ավազուտները բշված դիակները գիշանգոզների բաժին են դառնում: Վերջին շրջանում դրանք առավելապես կանանց ու երեխաների դիակներ են:

Վերոհիշյալ 800 հայերին արտաքսել են Մարաշի, Դյունգելիի ու Չյուրյուբուզի շրջակայքից: Նրանց ասել են՝ տանում են Այնթապ, և նրանք պետք է պարենավորվեն 2 օրվա համար: Երբ նրանք մոտեցել են Այնթապին, ասել են՝ մենք սխալվել ենք, դուք պետք է Նիսիբ գնայիք, Նիսիբում ասել են՝ դուք պետք է Բուսբուզ գնայիք, Բուսբուզում՝ դուք պետք է Բաբ գնայիք և այլն: Եվ վերջապես, 17 օր անց ժամանել են Հալեպ: 17 օրվա մեջ նրանք իշխանություններից բացարձակապես ոչ մի մթերք չեն ստացել, ստիպված են եղել իրենց չնչին ունեցվածքը տալ հացի դիմաց, Նիսիբի մեծակայքում իրենց ունեցվածքը վաճառել են 5 թուրքական ֆունտով և գումարը տվել են ուղեկցող ժանդարմներին, հակառակ դեպքում նրանց սպառնում էին կանանց ու աղջիկներին գիշերը տանել ու անարգել:

Ռաս ու Այն հասած կանայք ստիպված էին ճանապարհին մի քանի անգամ լրիվ հանվել ուղեկցող ժանդարմների առջև: Նրանց հազուստների մեջ փող են փնտրել, նաև մազերի ու ... սեռական օրգանների, թե արդյոք փող չե՞նք թաքցրել:

Մի կնոջից բռնի խլել են ավագ դստերը: Հուսահատությունից նա վերցրել է իր մյուս երկու երեխաներին և նետվել է Եփրատ գետը: Մի ձեռնարկատեր ինձ պատմեց, որ իր աչքով է տեսել, թե ինչպես մի կին ծննդաբերել է գետի մոտ, վերցրել է երեխային և հուսահատությունից նետել է գետը:

Սաիդը՝ վերաբնակիչ Տրիպոլիից, որն արդեն 4 տարի է, ինչ պարոն Լինսմայերի մոտ ամսական 400 պիաստր աշխատավարձով աշխատում է որպես ձիապան, կամովին ներկայացել է, որպեսզի, իր ասածով, ինքն էլ հնարավորություն ունենա մի քանի հայ «մորթելու»: Որպես պարզևատրություն նրան խոստացել են տուն Ա.-ում, Ուրֆայի մերձակայքում գտնվող հայկական մի գյուղում: Երկու չերքեզ պարոն պահեստապետ Չեմանի մոտ Թել-Աբիադում նույն պատճառով ներկայացել են որպես կամավոր: Գոյքսունի մերձակայքում գտնվող Չադաքլի գյուղում գյուղապետը մի ծանոթի ներկայությամբ ասել է. «Ew jikmak itschün giderler» (սրանք գնում են, որպեսզի ընտանիքներ կործանեն):

Արաբ Փունաբում գերմաներեն խոսող մի թուրք մայր ինձ մոտ

պատմեց. «Ես ու եղբայրս Ռաս ուլ Այնից մեզ համար մեկական աղջիկ բերեցինք, որոնց ճանապարհին գտանք: Մենք շատ «ջղայնացած» ենք գերմանացիների վրա, որ նրանք բաներ են անում, իսկ երբ ես հակաճանեցի, նա ասաց. «Գերագույն շտաբի մեր պետը գերմանացի է՝ ֆոն դեր Գոլցը, հրամանատար է և այնքան շատ գերմանացի սպաներ կան մեր բանակում- մեր Դուրանն այդպիսի վերաբերմունք չի թույլատրում, ինչպիսին հիմա կրում են հայերը»: Նուս Թելում մահմեդական մի հսկիչ հենց նույն կերպ արտահայտվել է հերթավոխով աշխատող գրագիր Էլիաս Սալֆեթիի ներկայությամբ: Երբ ես այլոց ներկայությամբ ստիպեցի այդ մասին խոսել, նա հակաճանեց. «Էֆենդի, դա միայն ես չեմ, որ ասում եմ, այստեղ դա ասում է ամեն ոք»: Վերջերս՝ թուրքերի հայտարարված հաղթանակներից մեկի առիթով, մահմեդական մի խանութպան իմ ներկայությամբ ասաց. «Վալին դեռևս չի հրապարակում հաղթանակի լուրը, նա վախենում է, որ մուսուլմանները ուրախությունից կհարձակվեն քրիստոնյաների վրա (սիրիացիների, ոչ հայերի):

[Անունը] [Վ. Շափկեր]

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Ցիմերմանից (№1547) 18.8]

Խնդրում եմ Հալեպից եկած №1645 զեկուցագիրը ժամանակին և պատշաճ ձևով, հնարավորինս՝ առանց կայգերական հյուպատոսության վարկաբեկման, օգտագործել Բարձր Դռանը և արտահայտել այն համոզմունքը, որ հայերի դեմ գործելակերպը հակասում է նրանց մտադրություններին և հրահանգներին: Թուրքական աշխատակազմի մեր բարեկամները կըմբռնեն, որ մենք խիստ շահագրգռված ենք օրինազանցությունների եռանդագին ճնշման համար՝ արդեն իսկ մեզ հրահրման մեջ մեղադրելու նախատիքի պատճառով: Մարդասիրության ու բարեկրթության բարձր ընթրնողությունը, որը տարբերակում է թուրքերի պատերազմ վարելու ձևը՝ ի հակառակ թշնամականի, մեզ երաշխիք է տալիս, որ մեր դաշնակիցը նույն սկզբունքները կկիրառի նաև երկրի ներքում:

Ցանկալի է հյուպատոս Ռյուլերին և այլոց հնարավորինս պարզաբանել ու հանգստացնել՝ վկայակոչելով հայերի խարդավամքները և, չնայած դրան, նրանց օգտին մեր ձեռնարկած քայլերը:

1915 - 07 - 28 - DE - 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./ 170

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Սմիռնայի հյուպատոս Հումբերտից

Սմիռնա, 28 հուլիսի 1915

№10

Այստեղի հայ եպիսկոպոսը և հարազատները այն յոթ հայերի, որոնց ռումբ պահելու համար, այս օրերին ռազմական դատարանը դատապարտել է մահվան, խնդրում են Չերդ պայծառափայլությանը՝ միջնորդել այսօր իրենց անունից հեռագրով Նորին մեծություն սուլթանին ուղարկված ներման դիմումի առնչությամբ: Դատապարտյալներին կախելու ռազմական նախարարի հրամանը պետք է որ արդեն եղած լինի, այնպես որ, եթե Չերդ գերագնացությունը հակված է այդ խնդրանքը կատարելու, ապա անհրաժեշտ է շտապել:

[Հումբերտ]

[Հռենդրիտե-Լանգենբուրգը Սմիռնայի հյուպատոսությանը (№13) 29.7]

№ 10 հեռագրի պատասխանը

Այն անձանց, ովքեր մեղադրվում են երկրին դավաճանելու համար, ինքնին հասկանալի է, որ չեն կարող օգնել:

Հ[ռենդրիտե-Լանգենբուրգ]

1915 - 07 - 28 - DE - 015

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./Հատ. 170
Տպագրված՝ Գ և Հ 123

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ Էրզրումում ռեզեմտ Շոյբեր-Ռիխտերից

Մ № 552 (գաղտնի զեկուցագիր) Հ № 21

Էրզրում, 28 հուլիսի 1915

Ինչպես պատիվ են ունեցել Ձերդ գերազանցությանն ուղղված (սույն ամսվա) 9-ի №20 իմ զեկուցագրում հայտնելու, ցավոք, վերջին շրջանում այստեղ նկատելի է դառնում կողմնակի կառավարման ազդեցությունը:

Բացի այդ, հիմա նաև 3-րդ բանակի գերագույն հրամանատար Մահմուդ Քյամիլ փաշան, որն այստեղ է տեղափոխել իր շտաբակայանը, սուր կերպով խառնվեց վիլայեթի իշխանությունների գործերին:

Հակառակ մյուս քաղաքների, մինչև այժմ Էրզրումում, ինչ-որ չափով մեղմորեն էին վերաբերվում տեղահանվածներին: Այսպես, օրինակ, չքավոր շատ ընտանիքների իշխանությունները մինչև Էրզինջան ու Սվազ տրամադրել էին եզներով լծված սայլեր: Այնուհետև վալին թույլատրեց, որպեսզի հիվանդները, առանց տղամարդ մնացած ընտանիքներն ու միայնակ կանայք կարողանան մնալ Էրզրումում:

Մարդասիրական այդ գործելակերպին, ինչի օգտին հանդես են եկել նաև ես, հանկարծ վերջ տրվեց կոմիտեական ինչ-ինչ ազդեցությունների հետևանքով: Այսուհետ նաև Մահմուդ Քյամիլ փաշան է կարգադրել՝ անհապաղ ու անխնա արտաքսել բոլոր հայերին:

Դեռևս քաղաքում մնացած կանանցից ու հիվանդներից կրկին հետ են վերցրել մնալու թույլտվության արդեն բաժանված տեղեկանքները՝ նրանց թշնամի տարագրման ճամփաները՝ անխուսափելի մահվանն ընդառաջ:

Դա պատահեց այն ժամանակ, երբ վալին ու ես Էրզինջանում էինք:

Այս առումով ինձ թվում է, որ այստեղի վալին՝ Թահսիմ բեյը, որը Հայկական հարցի մեկնաբանման մի քիչ ավելի հումանիտական տեսակետի կողմնակից է, անգոր է կոշտ ուղղության դեմ:

Իմիջիայլոց, վերջինի կողմնակիցներն անկեղծորեն խոստովանում են, որ հայերի հանդեպ իրենց գործելակերպի վերջնական նպատակը Թուրքիայում նրանց իսպառ բնաջնջումն է:

Պատերազմից հետո մենք «Թուրքիայում այլևս ոչ մի հայ չենք ունենա», այսպիսին է ազդեցիկ մի անհատի բառացի արտահայտած միտքը:

Քանի որ այդ նպատակին հնարավոր չէ հասնել տարբեր ջարդերով, ուստի հուսով են, որ մինչև Միջագետք տանող ճանապարհի գրկանքներն ու անտվոր կլիման կանեն մնացածը: Հայկական հարցի այդպիսի լուծումն իդեալական է թվում կոշտ ուղղության կողմնակիցներին, ո-

րին հարում են բոլոր ռազմական ու կառավարական պաշտոնյաները: Թուրք ժողովուրդը ոչ մի կերպ համաձայն չէ Հայկական հարցի այդպիսի լուծմանը և արդեն զգում է հայերի արքայից հետո երկրին սպառնացող տնտեսական ճգնաժամի ծանրությունը:

Շոյբներ-Ռիխտեր

1915 – 07 – 30 – DE – 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./ 170
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 125 / խմբ. կրճ. /

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպի հյուպատոս Ռ-յուպերից

№ 53

Հալեպ, 30 հուլիսի 1915

Կառավարությունը հիմա հրաման է տվել հայերից մաքրագատել ինչպես Հալեպի վիլայեթի ծովափնյա շրջանը, այնպես էլ Այնթապն ու Քիլիսը, հավանաբար նաև Մարաշը, որոնք ոչ ռազմական գոտում են, ո՛չ էլ Էտապային ուղու վրա: Այնթապն ունի 32.000, Քիլիսը՝ 6000 հայ բնակիչ: Խոնարհաբար Ձեր հայեցողությանն են թողնում՝ խորհուրդ տալ կառավարությանը. վերացնել այդ հրամանը, կամ զոնե հետաձգել դրա կատարումը: Նրանց կազմակերպվածությունը ոչ մի կերպ բավարար չէ միանգամից իրար հաջորդող զանգվածային տեղահանումների համար: Արդեն հիմա այստեղ ան տասը հազար հայ: Դեր Չորում են 15.000 հոգի, որոնց իշխանությունը կերակրում է ծայրահեղ անբավարար: Սովից փրկվելու համար նրանք վաճառել են ավելի քան 30 երեխա:

Բազում կրթված քաղաքաբնակների համար ճանապարհի գրկանքներն ավելի դժվար տանելի կլինեն, քան գյուղաբնակների համար: Խիստ զաղտնի կերպով հայերը հարց են առաջադրել, թե արդյոք հնարավոր չէ՞ 10.000 բուրքական ֆունտ ռազմատուգանքով խնայել Այնթապ, Մարաշ, Ադանա (անընթեռնելի է) քաղաքները: Նրանք նաև հարց են առաջադրում և խնդրում են, քանի որ իրենց դեմ միջոցառումներն անխուսափելի են,՝ արքայի փոխարեն ընձեռել էմիգրացիայի թույլտվություն:

[Ռ-յուպեր]

[Մորզմանի նշումը 2.8]

Որոշ ժամանակ առաջ այստեղի պատրիարքն այդ առումով նույնպես խոսել է Մեծ վեզիրի հետ: Մեծ վեզիրը նրան միայն պատասխանել է. «Դուք ուզում եք մեզ բոլորովին սպառնալ»:

1915 – 08 – 04 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / R14086

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վանգենհայմին՝ արտգործնախարարության ունտերշտատսքարտուղար Յիմերմանից

Պերա, № 590

Բեռլին, 4 օգոստոսի 1915

Ինչպես բազմիցս նշվել է այստեղի զեկուցագրերում, մենք պետք է նկատի ունենանք, որ մեր հակառակորդները և մեր հանդեպ անբարեհաճ տրամադրված չեզոք երկրները ջանք կթափեն կայգերական կառավարությանը մեղադրել Թուրքիայում հայերի հալածանքների մեղսակցության համար: Քանի որ այդօրինակ մեղադրանքներին կարող են արձագանք գտնել նաև երկրի ներսում, հատկապես՝ եկեղեցական ու միսիոներական շրջանակներում, մեր դիրքորոշման արդարացման համար հավանաբար անհրաժեշտ կլինի Սպիտակ գրքի կամ նման մի այլ հրատարակության կազմակերպումը:

Չեղդ պայծառափայլությանը խնդրում են արդեն հիմա նախապատրաստել այդպիսի ժողովածուի համար պիտանի նյութեր: Հատկապես պետք է շարադրել, որ Թուրքիայում, իրոք, գոյություն է ունեցել հակապետական հայկական շարժման լայն ճյուղավորված ցանց, որի ճնշումը Բարձր Դռան համար ինքնապահպանման պատգամ էր և որ հայերին դավաճանական քայլերի մղել են հենց Անտանտի տերությունները, որոնք էլ բարոյապես հանձն են առել հետևանքների պատասխանատվությունը: Ապա լավ կլինեն նաև նշել, թե ինչ ենք մենք արել, որպեսզի կանխվի հայերի հանդեպ չափազանց կոշտ վերաբերմունքը և մեղմացվեն տուժածների տառապանքները:

Յ[իմերման]

1915 – 08 – 04 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/Կոստ.դեսպ./170

Կոստանդնուպոլսի գլխավոր հյուպատոս Մորզմանի գրառումը

Պերա, 4 օգոստոսի 1915

Ինձ հայտնում են.

1. Իզմիտի շրջանից հայերի տեղահանումն ու արտաքսումը:

Ամազոք [մոտ 30 կմ Իզմիտից դեպի հյուսիս-արևելք] բացառապես հայերով բնակեցված (մոտ 2000 հոգի), հայկական գրիգորյան պատրիարքարանի մեծ հոգևոր ճեմարանի նստավայրը՝ հարուստ նվիրատվություններով և հնամենի հանրահայտ սրբությամբ, այս ամսվա 1-ին դատարկվել է:

Աղաբազարն ունի 25.000 բնակիչ, որոնց կեսը մահմեդականներ են, 1500-ը հույներ, մնացածը հայեր են [որոնցից 1500-ը՝ բողոքական]: Այսօր պետք է դատարկվեր հայ բնակիչներից: Աղաբազարում գտնվել է ռումբերի պահեստ, որի մասին հայերը պնդում են, թե դա ժամանակին՝ Արդուլ Համիդի օրոք, հիմնվել է երիտթուրքերի ջաչկցությամբ:

Բաղչեջիկ (հայերեն՝ Բարդիզազ)³⁷ զուտ հայկական 10.000 բնակիչ (նրանց թվում նաև մի քանի կաթոլիկ և բողոքական ընտանիք) լավ դպրոցներով, մոտ օրերին երևի կգա նաև նրա հերթը:

Այսօր ինձ մոտ եղան երկու մխիթարյանականներ, ովքեր խնդրում էին կայգերական դեսպանության հրատապ միջնորդությունը զոնե Բաղչեջիկի համար: Ես նրանց պատասխանեցի, որ այդպիսի միջնորդությունը լիովին անհեռանկար է:

Ասլանբեյը՝ Իզմիտի մերձակայքում, զուտ հայկական (մոտ 3000 բնակիչ, բնակիչների մեծ մասը աշխատում են ֆեսի ու գլխաշորի կայգերական ֆաբրիկայում), ըստ երևույթին արդեն ամբողջովին դատարկվել է:

Հայերի տեղահանումը ղեկավարել է ոմն Իբրահիմ բեյ, որը 1908թ.³⁸ Ադանայում ղեկավարել է հայերի կոտորածը:

Ենթադրվում է, որ դրան կհաջորդի նաև **Իզմիդը** (հայ բնակիչների թիվը՝ 5-6000 հոգի):

37. Հավանաբար՝ Պարտիզակ (ծան. քարգմ.):

38. Թե՞ 1909թ (ծան. քարգմ.):

2. Հայերի տեղահանումներ Սև ծովի ափին.

Սամսունի շրջանում մեծաթիվ հայեր իսլամացվել են (հենց Սամսունում, **Ինքերոլիում**, **Ունիեում**): Իներոլիում հայկական եկեղեցին վերածվել է մզկիթի, իսկ հայ քահանաները գործում են որպես իմամներ: Տրապիզոնի շրջանում դավանափոխությանը հավանություն չեն տվել:

Տրապիզոնում շատ անգամ հայերին բարձել են բեռնանավակներ, տարել են ծովի խորքը և այնտեղ նետել ջուրը:

1915 – 08 – 05 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / R14088

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 129 (խմբ. կրճ.) 130 (խմբ. կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի արտակարգ միսիայի դեսպան Հոհենլոհե-Լանգենբուրգին՝ Էրզրումում ռեզենտ Շոյբներ-Ռիխտերից

Մ № 580 (գաղտնի հաղորդագրություն № 23)

Պատճեն

Էրզրում, 5 օգոստոսի 1915

5 հավելված

Ես ինձ իրավունք եմ վերապահում զեկուցագրին կցել հետևյալ հավելվածները:

1. Զեկուցագիր Դերջանի մոտի ջարդերից փախած մի գյուղացու տպավորությունների մասին: Այդ տղամարդուն մույն օրը ուղեկցեցի վալիի մոտ, որը նրա միջոցով առաջին հերթին ավելի մանրամասն տեղեկություններ ստացավ Դերջանի մոտ կատարված իրադարձությունների մասին: Դրա հիման վրա վալին տվյալ կայմականին հեռացրեց աշխատանքից:

2. Պատերազմի կամավոր Կարլ Շլիմեի զեկուցագիրը՝ ձիով Տրապիզոն գնալիս ճանապարհին տեսածի մասին:

3. Հայ եպիսկոպոսի նամակը Էրզրումի հյուպատոսությանը:

4. և 5. Հայ կաթոլիկ եպիսկոպոսի ուղերձը հյուպատոսությանը:

Ես հուսով եմ, որ ինչպես Չերդ գերագանցությունը, այնպես էլ արտ-

գործնախարարությունը այս չափազանց ծանր իրավիճակում, որն ինձ շատ ծանր ժամեր է պատճառում, համաձայն կլինեն իմ դիրքորոշմանը: Ապա ես հուսով եմ՝ ինձ նաև հաջողվել է այստեղի ազդեցիկ շրջանակներին համոզել, որ Հայկական հարցում իմ խորհուրդների բնույթը բարյացակամ է, առավել ևս, որ չնայած գործնական տարբերություններին, անձնական առումով մույն մարդկանց հետ պահել եմ լավ հարաբերություններ:

Շոյբներ-Ռիխտեր

Հավելված 2

Էրզրում, 5 օգոստոսի 1915

Տրապիզոն կատարած իմ ուղևորության մասին:

Հունիսի 18-ին պարոն փոխհյուպատոս ֆոն Շոյբների հանձնարարությամբ ես ձիով այստեղից ուղևորվեցի Տրապիզոն: Մինչև Բայբուրք ես ձիով գնացի ավստրիական դահուկային միսիայի անդամների հետ: Այստեղի վալին այդ պարոններին խնդրեց իրենց հետ տանել մի հայկական ընտանիքի, նաև այստեղի հայ եպիսկոպոսի քրոջը, որոնք Անգորա գնալու անցաթուղթ ունեին: Բայբուրքում մեզմիջ պահանջեցին հանձնել այդ ընտանիքին: Երբ մենք հրաժարվեցինք, նրանք տարան կառապաններին, այնպես որ մենք ստիպված եղանք ինքներս քշել ֆուրգոնները: Դ-ր Փիչմանն ինձ խնդրեց՝ իրեն ուղեկցել մինչև Էրզինջան, Բայբուրքում էլ մեզմիջ հեռագիր չընդունեցին գերմանական հյուպատոսության համար: Մինչ մենք բանակցում էինք, նկատեցինք, որ ուզում են մեզմիջ բռնի խլել հայերին: Մենք հրացանները նախապատրաստեցինք կրակելու և միայն դրա շնորհիվ կարողացանք անվնաս դուրս գալ Բայբուրքից: Ճանապարհին մենք նկատեցինք պարտիզանների կանոնավոր պահակակետերը: Մեզ ուղեկցող ժանդարմները հրաժարվեցին մեզ հետ շարունակել ճանապարհը և բազմիցս առաջարկեցին սպանել հայերին: Այդպես՝ հարձակման ենթարկվելու մշտական սպասումով հասանք Էրզինջան:

Այնտեղ ոստիկանությունը մեզմիջ վերցրեց հայկական ընտանիքին և ներկալեց: Ինչպես հետո Էրզրումում իմացա, պարոն Շոյբները կառավարությունից ստացել է Էրզինջանի մութասարիֆի պաշտոնական հաղորդագրությունը, որով հայտնում էին, թե հայկական ընտանիքին պահել են, որովհետև նրանց մոտ զենք են գտել: Ես կարող եմ հավաստիացնել, որ

Ֆուրգոններն ստուգել են իմ ներկայությամբ և ոչինչ չեն գտել:

Հունիսի 26-ի առավոտյան Էրզինջանով անցնում էր տարագիրների մի մեծ քարավան՝ բաղկացած միայն կանանցից ու երեխաներից: Նրանց մեջ կային հիվանդներ և ծննդաբերելու մոտ հղի կանայք, շատ կանայք և երեխաների մեծ մասը կիսամերկ էին, նրանք իրենց հետ տանում էին կապոցներով խոտ և դրանից ուտում էին, որովհետև ուրիշ ոչինչ չուներին: Մի քանիսն ինձնից հացի համար փող ողորմացին: Երբ ես նրանց մի քիչ տվեցի, ժանդարմները նրանց ծեծեցին: Այդ թափուրը գնում էր Քեմախի կիրճի ուղղությամբ:

Հունիսի 27-ին Սիբիբոյի լեռնանցքում հանդիպեցի կանանց ու երեխաների մեկ այլ թափորի: Նրանք էլ էին անմխիթար վիճակում և ժանդարմները նրանց վերաբերվում էին ինչպես անասունների:

Նենց Սիբիբոյում երրորդ թափորն էր, որը պետք է գիշերն այնտեղ անցկացներ: Մի ազատ տեղում նրանք շրջանաձև խիտ նստել էին, իսկ ժանդարմները նրանց չէին թողնում նույնիսկ ջուր բերել:

Հուլիսի 1-ին Տրապիզոնի մոտ հանդիպեցի մի քարավանի՝ բաղկացած տղամարդկանցից, կանանցից ու երեխաներից: Դատելով հագուստից, նրանք երևելի հայեր էին, որոնք անձամբ էին տանում իրենց կապոցները, քանի որ չուներին ոչ ֆուրգոն, ոչ էլ գրաստ: Տրապիզոնից մարդկանց քշել էին սարսափելի դաժան ձևով, նրանց չէին թողել ոչ մի բան վաճառել կամ հետները վերցնել:

Վերադարձի ճանապարհին՝ Տրապիզոնից մինչև Ջկիսլիկ, տեսա ավելի քան 20 տղամարդու դիակ՝ ջրում կամ ջրի մոտ: Բոլորը լրիվ մերկացված էին: Գեմիշամենի և Քոփ Հանի մոտ ես էլի դիակներ տեսա: Ինչպես ինձ հայտնեցին թուրք գյուղացիները, Տրապիզոնից եկող տղամարդկանց մեծ մասին՝ մինչև Գեմիշամեն, ճանապարհին սպանել են: Նրանք մահ ասում էին, որ շատ կանանց բռնաբարել ու սպանել են, հատկապես նրանց ուղեկցող ժանդարմները:

Բայբուրթից հետո հանդիպեցի Էրզրումից եկող մի քարավանի, բոլորը սայլերի վրա ու ձիերով գնում էին Էրզինջան: Այդտեղ էին իմ ծանոթներից, ես իմացա, որ նրանց առայժմ ձեռք չեն տվել: Դատելով այն ամենից, ինչ ես տեսել եմ, կարող եմ վկայել, որ ամենալավ վերաբերվել են Էրզրումից տեղահանվածներին:

Ես պատրաստ եմ վերը ասվածը հաստատել երդումով:

Կառլ Շլիմե

1915 - 08 - 05 - DE - 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / Կոստ. դեսպ./ 170

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպի հյուպատոս Ռ-յուսլերից

№ 58

Հալեպ, 5 օգոստոսի 1915

№ 43 հեռագրի պատասխանը

Այստեղ հավաստի է համարվում է, որ Խարպուտի նշյալ եպիսկոպոսը³⁹ և մի քանի քահանա սպանվել են Դիարբեքիրի ու Ուրֆայի միջակայքում: Եկեղեցական արծաթե պարագաները, որ իր հետ տանում էր նրանց հետ սպանված քահանաներից մեկի քույրը, ընկել են ժանդարմների ձեռքը:

[Ռ-յուսլեր]

[Մորդմանի նշումը]

Սույն ամսվա 6-ին բանավոր հայտնել եմ մոնսիճյոր Սայեդյանին, որը պարտավորվել է տեղեկության հնարավոր օգտագործման դեպքում չհայտնել սկզբնաղբյուրը:

1915 - 08 - 06 - DE - 012

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / Կոստ. դեսպ./ 170

Հրատարակված. Գ և Հ փաստ. 131

Նավատորմի ռազմական կցորդ Հումանի գրառումը

Հուման- Էնվեր գրույցը 6.8.15

3)⁴⁰ Գեմրմանա-հայկական կոմիտեից դ-ր Լեփսիուսի ներկայության կապակցությամբ Էնվերը հիշատակում է ամերիկյան հյուպատոսի իրեն

39. Ստեփան Իսրայելյան
40. Հումանի հաղորդագրության այս մասը (մյուսները ակտերում չկան) մի քիչ այլ խմբագրմամբ Յեքի թողած փաստաթղթերում հատված է Էնվերի հետ նրա մի հարցազրույցից:

հայտնի դարձած զեկուցագիրը՝ Միացյալ Նահանգների այստեղի դեսպանին: Դրանում հյուպատոսը եզրակացնում է, որ ամերիկյան կառավարությունը լավ կաներ, եթե մեկընդմիջտ հրաժարվեր հայկական իր քաղաքականությունից, քանի որ թուրքերը հայերի հանդեպ իրենց գործելակերպով անհնար կդարձնեն վերջիններիս հետ հետագա ցանկացած քաղաքական ակցիա: Հայերին չեն բնաջնջել, որը քաղաքական տեսակետից դեռևս վատթարագույնը չէր լինի, քանի որ այդպիսի շարդերի ժամանակ միշտ էլ կարող է մնալ մի տոհմ, որի հետ կարելի էր կապել բոլոր հետագա հույսերը: Դրա փոխարեն (ինչը քաղաքական տեսակետից շատ ավելի վատ էր) նրանց ցրել են ամբողջ երկրով մեկ, այնպես որ նրանք կամա-ակամա պետք է լուծվեն երկրի թուրքական տարրի մեջ: Դրանով առանց այլևայլի աշխարհից կվերանա հայկական խոստումնալից քաղաքականության հիմքը:

Այնուհետև Էնվերը պատմում է այն բազում նախազգուշացումների մասին, որոնք նա պատերազմի սկզբում կարգադրել է հասցնել հայ պատրիարքին և միաժամանակ մատնանշում է այն գովասանքը, որով Սազոնովը վերջերս դումայում արժանացրել է «հավատարիմ» հայերին:

Ռուս գործակալների դրդմամբ ու սաղոմանքով հայերն այնքան հիմնավոր են մոլեգնել թուրք բնակչության դեմ, որ որ նախկինում Վանի վիլայեթը ներկայացնող 150.000 թուրքերից, կենդանի են մնացել հազիվ 30.000-ը:

Էնվերին հայտնի է նաև մի դավադրություն, ըստ որի՝ Ադաբազար-Իզմիր վայրի 30.000 հայեր Չաքարիայի մոտ ձգտել են աջակցել ռուսների ցամաք դուրս գալուն:

Նախարարների խորհրդում հենց նա է պաշտպանել այն տեսակետը, թե նկատառելով հենց պատերազմի հանգամանքը՝ պետք է փորձել հայերի հետ լավ ու բարեկամաբար գոյակցել: Նա այդ մասին ասել է նաև պատրիարքին, միաժամանակ ընդգծելով, որ նա արևելյան հայկական կենտրոններում նվազագույն իսկ միջադեպի դեպքում կձեռնարկի դիվային միջոցներ: Կովկասում հզոր թշնամու դեմ կովող բանակը, պետք է անպայման վստահ լինի, որ իր թիկունքում թշնամի չկա: Դրա համար ինքը՝ ռազմական գլխավոր հրամանատարը, կհոգա բոլոր միջոցներով:

Իմիջիայլոց, Էնվեր փաշան պատրաստ է ընդունել դ-ր Լեփսիտսին⁴¹ և նրա հետ քննարկել Հայկական հարցը:

41. Յեթի փաստաթղթերում ձևակերպված է. «Դ-ր Յեթի ցանկությամբ ընդունել դ-ր Լեփսիտսին»:

1915 – 08 – 11 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-A /R14087, Կոստ.դեսպ. 170

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռյուսլերից

K. № 85/ Հատ. № 1759

Հալեպ, 11 օգոստոսի 1915

Կից հավելվածում խոնարհաբար Ձերդ գերազանցությանն են փոխանցում Ուրֆայում սարկավագ Քյունցլերից այս ամսվա 5-ին ինձ հասած նամակներից մեկը: Նրա հայտնած այն փաստը, թե Հայկական հարցում վճիռ կայացնելը այլևս ոչ թե մութասարիֆի կամ ռազմական դատարանի ձեռքին է, այլ կոմիտեի ուղարկված երկու սուրհանդակների, և որ այդ սարսափները Հալիլ և Ահմեդ բեյերն⁴² են կառավարում, որպես անկասկածելի փաստ, ինձ համար հաստատեց այստեղի լավատեղյակ ու նշանավոր մի մահմեդական:

Հոսպիտալի դեղագործի համար ես քանիցս միջամտեցի Ձեռնալ փաշայի, Ուրֆայի մութասարիֆի, Դիարբեքիի վալիի մոտ, բայց ամեն ինչ ապարդյուն եղավ:

Ձեռնալ փաշան խոստացավ կարգադրել ի կատար չածել նույնիսկ ռազմական դատարանի կայացրած դատավճիռը, քանի դեռ իրեն չեն ներկայացվի համապատասխան փաստաթղթերը: Կոմիտեի անդամների կամայականորեն կազմակերպած աքսորը դեպի Դիարբեքի խափանեց այդ խոստման հաջողությունը: Եթե Ձեռնալ փաշան հիմա դեղագործի գտնվելու վայրի վերաբերյալ հետախուզություն հրահանգի, ապա նրան, բնականաբար, կհայտնեն, որ նա ընկել է ավազակների ձեռքը: Եթե նա բավարարվի այդ տեղեկությամբ, ապա կնշանակի, որ նա և նրա հետ նաև՝ Ուրֆայի ղեկավարությունն այլևս իրենց ձեռքին չեն պահում իշխանությունը:

Այդպես պետք է գոհաբերվեր այն դեղագործը, որը 16 տարի շարունակ հավատարիմ աշխատել է գերմանական հոսպիտալում, որի լոյալ օսմանյան համոզմունքների համար երաշխավորում էր Գերմանիայի

42. Այդ երկուսից չերբեզ Ահմեդ վայրի ու վատահամբավ անձնավորություն է, Հալիլ Բեյը, ինչպես ես հետո իմացա, նույն Էնվեր փաշայի՝ դեպի արևելք ուղարկված դիվիզիայի հրամանատարի, հորեղբայրն է (կամ մորեղբայրը):

արևելյան միսիան: Այսպիսի հանգամանքներում այնքան էլ չես կարող նեղանալ այն հայ բժշկից, որի դեմ արդեն սկսել են պաշտոնապես գործել՝ նրան արգելելով միանձնյա վիրահատումները, որը կորցնում է արիությունը և օգտագործում է իրեն ընձեռված առիթը՝ Ուրֆան լքելու համար: Բայց ինչ-որ թուրքական կողմից նրան հասել է, թե մեր հոսպիտալն առայժմ կփակվի, որտեղ տարիներ շարունակ հազարավոր մահմեդականներ, ինչպես նաև քրիստոնյա հիվանդներ ստացել են գերմանական բժիշկների բուժման ու խնամքի օրհնանքը:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի կայզերական դեսպանություն:

Ռ-յուպեր

Հավելված

Պատճեն

Ուրֆա, 5 օգոստոսի 1915

Երբ ես հուլիսի 3-ին՝ Հալեպից վերադառնալով, կրկին ժամանեցի այստեղ, մեր դեղագործին գտա դեռ ձեռքակալված: Այդ օրերին մի քանի պարոն ռազմական դատարանից եկան այստեղ՝ Ուրֆա, իբր ձեռքակալվածների համար դատավճիռ կայացնելու: Ես այցելեցի այդ հանձնաժողովի նախագահին և նրան հանգամանորեն ներկայացրի մեր դեպքը: Այդ պարոնների ժամանումից հետո շատ օրեր անց ձեռքակալվածների գործն արդեն լավացավ, միայն թե Ահմեդ ու ոմն Խալիլ բեյ՝ երկու թուրք կոմիտեականներ, Դիարբեքիից ժամանեցին այստեղ և դրանով սկսվեց մի իրավիճակ, որից սաստիկ անարխիայի հոտ էր գալիս: Ապա այդ երկու պարոններն անմիջապես պահանջեցին հենց նոր այստեղ ժամանած երկու նախկին պատգամավոր Վարդես և Չոհրապ էֆենդիներին սպանել: Նահանգապետը և ժանդարմերիայի հրամանատարը դա չէին ուզում, բայց վերոհիշյալ պարոնները, կարծես, սպառնացել են, թե փոխարենն իրենց կսպանեն: Խալիլ բեյը հրամայել է երկու հայերին սպանել Ուրֆայից մեկ ժամկա ճանապարհ հեռվում: Դրանից հետո ուղարկել են շրջանային ու քաղաքային բժիշկներին և նրանց ստիպել են տալ բժշկական կեղծ տեղեկանք, ըստ որի իբր նրանք հարձակման են ենթարկվել արաբների կողմից և սպանվել են: Ռազմական դատարանն ունեցել է լավագույն մտադրություն՝ ազատ արձակել բոլոր հայ երևելիներին: Բայց Խալիլ ու Ահմեդ բեյերը Դիարբեքիից ձեռք են

բերել մի հեռագիր, ըստ որի՝ պետք է բոլոր ձեռակալված հայերին կապտած ու ոտքով ուղարկեն Դիարբեքի: Դրա համար էլ ես Ձեզ հեռագրեցի կիրակի օրը: «Դեղագործը դեռևս ձեռքակալված է, նրան սպառնում է աքսոր», իսկ կիրակիից երկուշաբթի հետևեց 40 տղամարդկանց տեղափոխումը, նրանց մեջ էին նաև մեր դեղագործը և հայ եպիսկոպոսը, որին դեռևս երկու օր առաջ խցկել էին բանտ: Ընդհանուր առմամբ կարծիք կա, որ նրանք, ինչպես նաև երեքշաբթի օրը ճամփա ընկած 50 ձեռքակալվածները երբեք չեն ժամանի Դիարբեքի: Ես էլ նրանց համար քիչ հույս ունեմ, թեպետ գիտեմ գաղտնի համաձայնության մասին, ըստ որի՝ երկու բեյը հայերից պահանջում են 1300 թուրքական ֆունտ՝ խոստանալով այդ դեպքում չթողնել, որ քաղաքը դատարկվի, ինչպես նաև կհոգան արդեն տեղահանվածներին ապահով Դիարբեքի հասցնելու համար: Բեյերն, անշուշտ, սպառնացել են, որ եթե այդ գաղտնիքը բացահայտվի, ապա իրենք Ուրֆայից կաքսորեն բոլոր հայերին:

Փաստ է, որ այդ երկու բեյն են իշխում Հայկական հարցում, այն էլ՝ սարսափեցնող իշխանությամբ, և ոչ թե կառավարությունը, կամ էլ ռազմական դատարանը, որին պետք է որ այստեղ ուղարկված լինի Ձեմալ փաշան:

Մեր հոսպիտալը որոշ ժամանակից ի վեր նույնպես դժվարություններ ունի: Շրջանային նոր բժիշկ Համդի բեյը հաճույքով կփակեք մեր հոսպիտալը: Նա մեզ սպառնում էր դրանով: Միայն թե դա նրան բացահայտորեն չի հաջողվի: Դրա համար էլ նա հիմա կիրառում է Համդիի օրոք հաճախ օգտագործված մի հնարք. նա մեր դ-ր Արմենակին արգելեց միանձնյա վիրահատումները, իբր դա անթույլատրելի է: Դա ընդամենը հնարք է, քանի որ ժամանակին Ձեր միջոցով իմացել ենք, որ յուրաքանչյուր դիպլոմավոր բժիշկ իրավունք ունի ամենուրեք և միայնակ նույնիսկ դժվարագույն վիրահատություններ անել: Միայն թե դ-ր Արմենակը՝ հայ, արիություն չունեցավ հիմա հակադրվելու, չնայած իմ քաջալերմանը, և այդպիսով այս օրերին բաց թողեց դժվար վիրահատությունները: Հաջորդ շաբաթ նա պետք է մեկնի Սուրուջ՝ նորակոչիկներին հետազոտելու համար, և հետո ուզում է մեկնել Հալեպ, որտեղ նրա կինն է, և թերևս քաքնվի այնտեղ, մինչև անցնեն այս սարսափելի ժամանակները: Ուստի, ես ստիպված կլինեմ հոսպիտալը փակել մինչև նրա վերադարձը: Ցավալի է, քանի որ այստեղ միայն երկու բժիշկ և այնքան շատ հիվանդներ կան: Եթե թույլատրեին գոնե երկու ներկայվածներին՝ դ-ր Յանգին ու դ-ր Լոզին (ֆրանսիացի) աշխատել մեր հոսպիտալում: Անհ-

րաժեշտության դեպքում ինձ համար հեշտ կլիներ, եթե չի կարելի վստահել մեր թշնամիներին, ապա անցկացնել անհրաժեշտ ստուգում, քանի որ ես արդեն վաղուց մեր աշխատանքի ընթացքից լավ տեղյակ չեմ: Ես այս գործը մոտիկից ներկայացրի նահանգապետին, բայց նրան դուր չեկավ այդ առաջարկը:

Կանանց ու երեխաների տեղափոխման սարսափների մասին, որպես վկա, Չեզ բանավոր կհայտնի պարոն...:

Ուստի ես կարող եմ այս զեկուցագիրն ավարտել:

[Յակոբ Քյունցլեր]

1915 – 08 – 11 – DE – 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / Կոստ.դեսպ. / 170
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ. 133

Տրապիզոնի, Էրզրումի, Ադանայի, Հալեպի, Մոսուլի հյուպատոսություններին՝ Կոստանդնուպոլսի արտակարգ միսիայի դեսպան Հոհենլոհե-Լանգենբուրգից

Պերա, 11 օգոստոսի 1915

Չմայած մեր կրկնվող բողոքներին, հայերի կոտորածները վերջին շաբաթներին ընդունել են այնպիսի չափեր, որը մեզ պարտավորեցնում է, անհրաժեշտ տեղում արտահայտել մեր վճռական դժգոհությունը: Թուրք սպաները, հոգևորականները և այլ անձինք երկրի խորքում բազմիցս բացահայտորեն արտահայտել են այն միտքը, թե այս արհավիրքների իրական հեղինակները մենք ենք, տվյալ պարագայում անհրաժեշտ է եռանդազին հանդես գալ ընդդեմ մեզ վարկաբեկող այդպիսի տեսակետի:

[Հոհենլոհե-Լանգենբուրգ]

1915 – 08 – 12 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / R14087
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ. 136

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի արտակարգ

միսիայի դեսպան Հոհենլոհե-Լանգենբուրգից

№ 501

Պերա, 12 օգոստոսի 1915

1 հավելված

Իրենց բնակավայրերից տեղահանված հայ բնակչության համակարգված սպանող այնպիսի չափեր է ընդունել, որ անհրաժեշտ դարձավ մեր կրկին համառորեն հանդես գալն ընդդեմ կատաղի հալածանքների, որոնք կառավարությունը ոչ միայն հանդուրժում էր, այլև ակնհայտորեն նպաստում էր դրանց, մանավանդ որ այնտեղ տարբեր վայրերում այլևս չէին խնայում նաև այլ ցեղերի և դավանանքի քրիստոնյաներին: Դրան գումարվեց այն, որ այս օրերին իշխանությունները սկսեցին տարբեր վայրերի հայ բնակիչներին վերաբնակեցնել Իզմիդի (Նիկոմեդիայի) շրջակայքում, այսինքն՝ մայրաքաղաքի անմիջական հարևանությամբ, իբր նրա համար, որ նրանք ուզում էին աջակցել Չաքարիայի գետաբերանի մոտ ռուսների ցամաք դուրս գալուն: Այդ միջոցառումը խիստ անհանգստություն առաջացրեց այստեղի հայ բնակչության մեջ և ցանկալի էր իմանալ, թե արդյո՞ք նաև այստեղի հայերին են արտաքսելու այսօր սկսված Բայրամի տոնի ավարտից հետո: Այստեղ մշտապես բնակվող հայերի մեծ մասի համար (ամենահամեստ հաշվարկներով 80.000 հոգի) այդպիսի ձեռնարկի իրականացումն իր հետ կրեր էր ոչ միայն առևտրի խորքային խանգարումներ, այլև լրջորեն կվնասեր ոչ մահմեդական բնակչության կյանքին ու սեփականությանը՝ չբացառելով նաև օտարերկրացիներին:

Այդ իսկ պատճառով հուլիսի 4-ի մեր հուշագիրը այս ամսվա 11-ին պատճենով կցված փոխանցեցի Բարձր Դռանը: Թալեաթ բեյը, որը դա ընդունեց Մեծ վեզիրի բացակայությամբ, խոստացավ հնարավորին չափ օգնություն ցուցաբերել և հարցմանն ի պատասխան հավաստիացրեց, որ Կոստանդնուպոլսի հայերին չեն արքայի:

Բարձր Դռանը ներկա պատգամավորների պալատի նախագահ Հալի բեյը, որն ըստ երևույթին հավանություն չի տալիս հայերի հանդեպ կառավարության գործելակերպին, հաստատում էր, որ ջարդերն ու այլ զարհուրանքները կառավարությունը չի հորդորում, բայց կառավարությունը միշտ չէ, որ ի վիճակի է ժողովրդական զանգվածների օրինազանցությունների առաջն առնել, կամ էլ իշխանության ստորին օղակներ:

րը տեղահանման միջոցառումների ժամանակ անում են սխալ քայլեր:

Վերը ասվածի կապակցությամբ պետք է նշվի, որ երկրի խորքում թուրքական բնակչության մեջ հաճախ իշխում է այն տեսակետը, ըստ որի՝ իբր գերմանական կառավարությունը համաձայն է հայերի բնաջնջմանը և նույնիսկ ինքն է դա ուղղակիորեն հրահանգել: Այդ իսկ պատճառով էս ցուցում են տվել Անատոլիայի կայզերական հյուպատոսություններին՝ վճռականորեն հանդես գալ ընդդեմ մեզ վարկաբեկող այդպիսի տեսակետների, որոնք բացահայտորեն ասում են նույնիսկ սպաները, հոգևորականները և Բարձր Դռան այլ ներկայացուցիչներ: Խնդրում են թույլատրել խոնարհաբար Ձերդ գերազանցության հայեցողությանը թողնել, թե արդյոք խորհուրդ չի՞ տրվում դա շեշտել նաև գերմանական մամուլում, որ մենք հեռու ենք հայերի հանդեպ կիրառվող թուրքական կառավարության պատժիչ միջոցառումներից, հետևաբար նաև պատասխանատու չենք եղած օրինազանցությունների համար, որոնք մենք կարող ենք միայն դատապարտել ու դրանց համար ցավել:

Եվ վերջապես, այստեղ ձեռնարկված քայլերին օգնելու համար ցանկալի է թվում օտոմանյան նոր դեսպանի ուշադրությունը հրավիրել իր կառավարության հայկական քաղաքականության հնարավոր հետեվանքների և այդ հարցում մեր տեսակետի վրա:

Հռեհնլոհե

Հավելված

Հուշագիր (սեփական թարգմանություն)⁴³

Պեքա, 9 օգոստոսի 1915

Հուլիսի 4-ի իր հուշագրում գերմանական դեսպանությունը պատիվ ուներ Բարձր Դռանը հայտնել, թե ինչ տեսակետ ունի գերմանական կայզերական դեսպանությունը Արևելյան Անատոլիայի գավառների հայ բնակիչների արտաքսման հարցի վերաբերյալ և ուշադրություն դարձնել այն փաստին, որ այդ միջոցառումները շատ վայրերում ուղեկցվել են բռնի գործողություններով, ինչպիսիք են ջարդերն ու թալանը, որոնք չեն կարող արդարացվել կայզերական-օսմանյան կառավարության նպատակով:

43. Ֆրանսերենից թարգմանել է Հռեհնլոհե Լանգենբորգը:

Գերմանիայի դեսպանությունն ստիպված է ցավով արձանագրել, որ այն ժամանակվանից ի վեր մուտք գործած հուսալի և որևէ կասկածից դուրս սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների համաձայն, այդ միջադեպերը իշխանությունների կողմից կանխվելու փոխարեն, հայերի տեղահանումը կանոնավորապես ուղեկցվել է այնպես, որ նրանց մեծ մասը գոհվում էր մինչև նշանակված վայրը հասնելը: Դա հատկապես վերաբերում է Տրապիզոնի, Դիարբեքիի և Էրզրումի գավառներին, որտեղ այդ փաստերը հաստատվել են, որոշակի վայրերում՝ ինչպես Մարդինը, առանց բացառության բոլոր քրիստոնյաները, անկախ նրանց ռասայից կամ դավանանքից, արժանացել են նույն ճակատագրին:

Միաժամանակ կայզերական-օսմանյան կառավարությունը տեղահանման միջոցառումները պետք է տարածեր Փոքր Ասիայի մյուս գավառների վրա, վերջին շրջանում Իզմիրի՝ մայրաքաղաքին մոտ հայկական շրջանների բնակիչները նույն հանգամանքներում հեռացվել են:

Նկատի ունենալով այդ իրադարձությունները՝ Գերմանիայի դեսպանությունն՝ իր կառավարության ցուցումով, ստիպված է կրկին զգուշացնել այդ բռնի գործողությունների կապակցությամբ և հրաժարվել հետևանքների ցանկացած պատասխանատվությունից, որոնք կարող են լինել դրանց հետևանքով: Առավել ևս՝ նա ստիպված է օսմանյան կառավարության ուշադրությունը հրավիրել այն կետին, որ հասարակական կարծիքը հակված է մտածելու, թե իբր Գերմանիան, որպես Թուրքիայի բարեկամ ու դաշնակից, հավանություն է տվել այդ բռնի գործողություններին կամ նույնիսկ ինքն է հրահրել դրանք:

1915 – 08 – 12 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ.դեսպ./ 170

Կոստանդնուպոլսի արտակարգ միսիայի դեսպան Հռեհնլոհե-Լանգենբորգին՝ Ադանայի հյապատոս Բյուզեից

Մ № 699

Ադանա, 12 օգոստոսի 1915

Պատիվ ունեն Ձերդ գերազանցությանն այս ամսվա 2-ի №11 իմ հաղորդագրության կապակցությամբ խոնարհաբար հայտնելու, որ Ադա-

մայի վալին, որին հանձնարարված էր Մարաշի տարածքում հայերի ապստամբության ճնշումը, իր առաքելությունը կատարելուց հետո վերադարձել է այստեղ: Նա բախման արդյունքների մասին զեկուցել է Ջեմալ փաշային, որ թուրքական կողմից 46 հոգու դիմաց (երկու գումարտակի հզորությամբ գորաջոկատներով) զոհվել է 464 հայ, իսկ 200-ին գերի են վերցրել:

Գերիների ճակատագիրն, իհարկե, ի սկզբանե որոշված է, վիրավորների մասին լուր չկա, այնպես որ շատ հավանական է, որ կհաջորդի ջարդը:

Անկասկած, պատժիչ էքսպեդիցիայի առիթը կառավարության համար շատ ցանկալի էր, այն հանգամանքը, որ վալին Հաքի բեյին է նշանակել նրա առաջնորդ, բացատրվում է, ինչպես իմացել են, այդպիսի գործերի համար այդ թուրք սպայի հատկապես «պիտանի» հատկանիշներով:

Հակառակ Հալեայի վիլայեթի և հատկապես Սվազի իրադարձությունների, որոնց մասին ես իրավասու չեմ զեկուցագիր ներկայացնելու, այս կողմում գտնվող շրջանի ներսում մինչև այժմ ոչինչ հայտնի չէ բռնարարների, բռնաբարությունների և ազգային բորբոքման նմանօրինակ դրսևորումների մասին: Բայց խոսքը, ի դեպ, ոչ թե հատուկ մարդասիրության մասին է, այլ՝ միայն երկրի խորքում հարմար տեղում ամբողջ ուժով հարձակվելու համար ուժերի խնայման: Առանձին դեպքերում նաև այստեղ, օրինակ Օսմանիեում, վերացվեցին երեխաների վաճառքի դեպքերը:

Ստեղծվում է տպավորություն, որ իշխանություններին հատուկ հաճույք է պատճառում ամբողջովին զլխատել սկզբունքորեն մահվան դատապարտված հայ ազգին՝ տեղափոխման վերաբերյալ գրեթե ամեն օր տրվող իրարամերժ կարգադրություններով: Աղանա են բերվել բազմաթիվ ընտանիքներ, և նրանք այստեղ մտահոգ սպասում են իրենց հետագա ճակատագրին: Հայերի ամբողջ թափորներ՝ առանց կիզիչ արևից ու փոշուց պաշտպանվելու, ճամբարում են Բաղդադի երկաթուղու կայարանների մերձակա դաշտերում, հատկապես՝ Օսմանիեում:

Մարդկանց տեղափոխման իշխանությունների կողմից ձեռնարկված միջոցառումներն ավելի շատ բարդացնում են նույն մարդկանց վիճակը, քան թեթևացնում ուղևորության տաժանելի գործը, մինչ վարձված կառապաններն ու ուղտապանները, իրոք, տեղափոխում են իրենց ասված մարդկանց, բայց կարճ ճանապարհ անցնելուց հետո բաց անապատում նրանց կրկին իջեցնում են այն պատրվակով, թե կառավարությունն իրենց չի վճարել:

Շատերը նաև դրանով են զլխի ընկնում հայ ժողովրդին ոչնչացնելու կառավարության մտադրությունը: Հայկական ամեն բան ոչնչացնելու ցանկությունը, համենայնդեպս, սպասելի է մի կառավարությունից, որը 6 տարի առաջ այդպիսի մտածելակերպի առկայության վերաբերյալ ներկայացրել է այնքան արյունոտ ապացույց:

Բյուզե

1915 – 08 – 13 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14087
Հրատարակված՝ Գ և Հ Փաստ. 137

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Հալեայի հյուպատոս Ռյուսելերից

K № 86/Հ № 1772

Հալեա, 13 օգոստոսի 1915

Սարկավազ Քյունցլերը Ուրֆայից այս ամսվա 11-ին հասած № 85 զեկուցագրի հետ ուղարկված նամակն ավարտել է հետևյալ բառերով. «Կանանց ու երեխաների տեղափոխման սարսափելիության մասին Չեզ որպես ականատես բանավոր կհայտնի պարոն ...ը»: Այդ վկան՝ մի ավստրիացի, որն ինձ քաջ ծանոթ է երկու տարուց ի վեր և որի ներկայացրածի ճշմարտացիությունը ես անձամբ երաշխավորում եմ, մի քանի շաբաթ իր կնոջ հետ հանգստացել է Ուրֆայի մերձակայքի խաղողի այգիներում, բայց ժամանակից շուտ վերադարձել է, որովհետև այլևս չի կարողացել տանել ջարդերը: Իմ ցանկությամբ նա գրավոր շարադրեց իր դիտարկումներից մի քանիսը՝ խոնարհաբար ներկայացվող գրառումներին կից պատճենով: Իմիջիայլոց, Ուրֆայից Արաբ-Փունար ճանապարհին նա ենթարկվել է շատ լուրջ ավազակային հարձակման և կարողացել է դիմագրավել, որովհետև ավազակները դրան պատրաստ չեն եղել, որ նա մտոր հրագեն կունենա, և հարձակվողների կողմից աննկատ մնացած մի քանի կառապան շտապել են նրան օգնելու: Ակնհայտ է, որ ավազակները դարանակալել էին հայերի քարավանը: Ավստրիացու կինը վախի հետևանքներից մինչև հիմա հիվանդ պառկած է:

Արևելքում առևտրի ու արդյունաբերության գերմանական միության՝ Ուրֆայի գորգագործական մանուֆակտուրայի ներկայացուցիչ պարոն Ֆրանց Էքարտը օգոստոսի 5-ին ինձ նամակ է ուղարկել, որը խանարհա-

բար կցում են պատճենով: Այդ նամակը, ինչպես նաև Ուրֆայի ընդհանուր վիճակը, ինձ դղողեցին մի նամակ ուղարկել Ուրֆայի մութասարիֆին, որում ես նրան երաշխավորեցի գերմանացիների պաշտպանությունը՝ ինչպես իրենց անձի ու անձնակազմի, այնպես էլ իրենց գործունեության ծավալման համար:

Մյուս՝ Ադիամանից ուղարկված խմբի մասին, ինչպես նախկին այդպիսի դեպքերում, ինձ ճշգրիտ տեղեկություններ են հաղորդել: Ադիամանից դուրս եկած 696 հոգուց 321-ը ժամանել են Հալեպ: 206 տղամարդ և 57 կին սպանվել են, 70 կնոջ ու աղջկա, 19 տղայի առևանգել են: Մնացյալի մասին տվյալներ չկան:

Այս ամսվա 12-ին Սվազից աթառեղ ժամանած ջոկատը 3 ամիս եղել է ճանապարհին և իսպառ հյուծվել է: Ժամանումից անմիջապես հետո մի քանիսը մահացան: Ճանապարհին նրանց բազմիցս արգելել են ջուր խմել: Մուրադսուի մոտ 14 օր շարունակ մի վայրում նրանց շրջանաձև քշել են այնպես, որ նրանք ամբողջ օրերով ջուր չունենան: Այդ խմբի կորուստների թիվն ինձ հայտնի չէ:

Ինչպես ինձ այսօր հայտնեց այստեղի վալի Բեշիր Սամի բեյը, կաթուղի հայերին երաշխավորված արտոնությունները կրկին վերացվել են: Աքտրում են բոլորին՝ առանց բացառության: Մյուս կողմից նա հայտարարեց, որ վիլայեթում չի հանդուրժի ապօրինություններ կամ անպատասխանատու ծառայողների ազդեցություններ և հնարավոր հանցագործների դեմ կձեռնարկի ամենախիստ միջոցներ: Ցավոք այդ բարի կամքը չի կանխում այդպիսի դժբախտությունը, որը ծագում է կազմակերպվածության ու նախապատրաստվածության պակասից: Անկասկած Հալեպի վիլայեթում էլ, օրինակ Բաբից դեպի Մեմբիջ տանող ճանապարհին, բազմաթիվ կանայք ու երեխաներ հյուծվածությունից կործանվել են:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև կայզերական դեսպանություն:

Ռ-յուսլեր

Հավելված 1

Պատճեն

Արևելքում առևտրի և արդյունաբերության գերմանական միություն, ՄՊԸ, Պոտսդամ

Ուրֆա, 5 օգոստոսի 1915

Մի քանի օր առաջ երկու երիտասարդ թուրք Դիարբեքիին հարող ճանապարհով անցնող տարագիրներից մի երիտասարդ կնոջ քարշ էին տվել իմ հողակտորի ներքևի մասը՝ մի փոսի մեջ ու բռնաբարելու նպատակով նրան հանվեցրել էին: Այդ կնոջ աղաղակների վրա իմ երեխաները վազել էին այնտեղ և օգնության էին կանչել մոտերքում եղած իմ երեք բանվորին: Վերջինները ազատել էին կնոջը, որը թաքնվեց իմ տանը: Որոշ ժամանակ անց այդ երկու թուրքը չորս ուրիշ ուղեկցողների հետ եկան իմ տան մոտ և իմ ներկայությամբ պահանջում էին հանձնել այդ կնոջը: Իմ կնոջ կրկնակի պատասխանից հետո, որ «այստեղ գերմանացիներ են ապրում», նրանք հեռացան:

Չնայած անհանգստեան մոտ արած իմ հայտարարություններին, ո՛չ ես, ո՛չ իմ ընտանիքը, ո՛չ էլ իմ բանվորները վստահ չեն, թե այդ թուրքերը չեն շարունակի իրենց հետապնդումները: Արդեն այսօր առավոտյան նրանք այն մույն երեք բանվորին քշել են իմ այգում կատարվող աշխատանքից: Ուստի, ես ստիպված եմ խնդրել իմ սեփական կառավարության պաշտպանությունը:

Խոնարհաբար՝ [Ֆր. Էքարտ]

Հալեպի կայզերական գերմանական հյուպատոսություն

Հավելված 2

Ավտորիացու գրառումները

Հալեպի գերմանական հյուպատոսություն է փոխանցված 1915թ. օգոստոսի 11-ին:

Դիտարկումներ՝ Ուրֆայի տարածքում հայերի տեղաշարժի ընթացքում:

1. Այդ բափորները բաղկացած էին միայն կանանցից, ծերունիներից ու երեխաներից: Ուժեղ ու պնդակազմ տղամարդիկ չկային: Այն ջոկատները, որոնք մեկ շաբաթ կամ ավելի ճանապարհին էին, ողորմելի տապալորություն էին թողնում: Շատերը՝ գրկանքներից հյուծված ու հիվանդ, կաղում էին ու իրենց հետ քարշ էին տալիս երեխաներին (շատ էին ծծկեր երեխաներն ու հղի կանայք): Կարելի էր տեսնել երեխաների, ծերերի կամ պարզապես թույլ անձանց հիմնականում վիրավոր, շատ ուռած

ու լաբերով փաթաթված ոտքեր: Տարագիրների մեծ մասն իրենց ունեցածը վաճառել էին Ուրֆայի մոտ, որպեսզի գյուղերում գրաստներ վարձեն (օրը 3 մեջիդիե, այսինքն՝ սովորական գնից երեք անգամ ավելի): Մյուս խմբերն իրենց հետ դեռևս Ուրֆա էին բերում ճանապարհորդական որոշ իրեր ու տան կահ-կարասի, իսկ հետո այստեղ սկսվեց այդ իրերի ալան-թալանը... գրեթե ձրի:

Չարշիում նույնիսկ զինվորներն էին վաճառում այդ տարագիրների իրերը: Ժամանածներից շատերին տեղավորեցին որբանոցում, որտեղ սննդի համար պետք է իրենք հոգային: Շուրջն ամենուրեք զինվորական հսկիչներ էին: Ես նկատեցի, որ մի ագահ վաճառական՝ իր գնած հագուստը հետը, թռավ այգու ցանկապատի վրայով և կաշառքի փողը բացահայտորեն խցկեց պահակի ձեռքը:

Թեյափողով զննելով կամ բարեկամաբար կարելի էր տեղահանվածների զանգվածից յուրացնել կանանց, աղջիկների ու երեխաների: Ավելի ուշ իշխանություններն արգելեցին այդ առևտուրը, այնուամենայնիվ, երբեմն էլի լինում էին սեփականացումներ: Ես անձամբ եմ տեսել երկու կանանց՝ 16 ու 30 տարեկան, որոնց ճանապարհին իրենց էին վերցնում թուրքերը և որոնք (երբ ես նույն օրը թուրքերին հյուր եկա) ինձ պատմեցին, որ Արդահանից են և արդեն 10 օր ճանապարհին են եղել: Ժանդարմները լավ էին վերաբերվում նրանց, ջարդել են քրդերի մի հրոսակախմբի, որը դարանակալել էր կանանց առևանգելու համար, հետո գյուղերում նրանք միշտ էլ հաց են ստացել, նաև պանիր: Յերեկային տեղաշարժը տևել է 6-7 ժամ, հաճախ հանգստացել են: Աղիամանից դուրս եկող ճանապարհին նրանք տեսել են սպանված մերկ կանանց, նաև այլանդակված, կտրված կրծքերով, երկու դեռևս կենդանի կանայք պատմել են, որ հետ են մնացել թափորից՝ մասամբ հիվանդության պատճառով, մասամբ էլ փախչելու մտադրությամբ, ի դեպ նրանց հետո քրդերն են բռնաբարել ու թալանել:

Տեղափոխման ընթացքում շատ մարդիկ են կործանվում: Ուրֆայում իմ առջև մի կին տապալվեց: Քանի որ ոստիկանը հետ մնալու իրավունք չուներ, շուրջը կանգնած մի քանիսից պահանջեց գնալ ոստիկանություն և հայտնել այդ մասին, որպեսզի հիվանդ կնոջը տանեն: Հաջորդ օրը ես նույն կնոջը (30 տարեկան) գտա մեկ այլ փողոցում, որբանոցի առջև՝ մեռած, ընկած ճանապարհին, կիզիչ արևի տակ: Ես մոտեցա, դեմքն արդեն կապտած էր: Մոտակայքում պահակություն էին անում զինվորներ, ոստիկաններ, իսկ քաղաքացիական անձինք աշխուժացնում էին հրապարակը: Իմ գնահատմամբ՝ մեռած կինն արդեն մի քանի ժամ ըն-

կած էր այդտեղ: Միայն իմ միջամտությունը դրդեց մութասարիֆին կես ժամվա ընթացքում դիակը տեղափոխել, այն էլ՝ զոմադրի սայլով:

Ուրֆայից դուրս (Թեյ Աբիադի ուղղությամբ), հենց Ուրֆայի այգիների մոտ, ճանապարհի եզրին ընկած էր 20-24 տարեկան տղամարդու դիակ: Ոչ ոք նրան չէր թաղել, գիշանգղերն էին խժուում նրա մարմինը:

Ուրֆա-Արաբ Փունար ճանապարհին մթության մեջ ես դիակներ չտեսա, բայց կառապանս, որը միշտ երթևեկում է այդտեղով, ճանապարհի երկայնքով մի քանի խարույկի տեղ ցույց տվեց՝ մարդկային դիակներն այրել են հենց տեղում:

Որոշ թափորներ կաղում էին՝ ցավից ճշալով, հենց որևէ մարդ էին նկատում, այդ թշվառներից շատերը ծնկի էին գալիս և օգնություն ու փրկություն հայցում կամ էլ իրենց երեխաներին էին մեկնում՝ վերցնելու: Այդ քայլերի ժամանակ՝ 56 աստիճան ջերմության ու ջրի բացակայության պայմաններում, շատերը մեռնում են հյուծախտից, ով հետ է մնում, մահն ապահովված է:

1915 – 08 – 14 – DE – 012

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / Կոստ. դեսպ. / 170
Հրատարակված՝ Գ և Հ 139 / խմբ. կրճ./

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Մոսուլի փոխյուպատոս Հուլտայնից

№ 24

Մոսուլ, 14 օգոստոսի 1915

№ 22 հեռագրի պատասխանը

Այստեղ իմ ակամջին դեռևս չեն հասել այդպիսի ձևակերպումներ, քե իբր մենք ենք քրիստոնյաների ջարդի հեղինակները, դրան հակառակ՝ այստեղի բնակչության հարզի տարբեր տարրերի մեջ անկասկած իշխում է այն տեսակետը, որ մենք ոչինչ չարեցինք, որպեսզի մեղավորները պատժվեն, ու վերջ տրվեն ոճրագործություններին:

Յուրաքանչյուր ոք գիտե, որ Դիարբեքիի վալին, օրինակ, իր վիլայեթում քրիստոնյաների հանդեպ կատարված սարսափելի ոճրագործությունների ոգին է, յուրաքանչյուր ոք իրավացիորեն համարում է, որ մենք գիտենք ոճրագործությունների մասին և հարց է ծագում, քե ինչո՞ւ

ենք թողնում, որ զանգվածային սպանությունների մոլի կազմակերպիչն անպատիժ մնա և շարունակի մնալ վալի: Այդպիսի ոճրագործությունների դատապարտման արտահայտությունը հազիվ թե բավարար լինի մեզ վարկաբեկող տարբեր ելույթներին արդյունավետ դիմակայելու համար:

Միայն այն դեպքում, եթե մենք Բարձր Դռանն ստիպենք պատասխանատվության ենթարկել հանցագործներին, ովքեր պաշտոններ են զբաղեցնում Դիարբեքիրում, Մարդիմում, Սենրտում և այլն, ընդ որում՝ հնարավորին չափ արագ, միայն այդ ժամանակ կվերանան մեր հանդեպ կասկածները:

Գերմանական տարբեր թերթերում ես կարդացել եմ քրիստոնյաների հանդեպ ոճիրների թուրքական պաշտոնական հերքումներ և զարմանում եմ Բարձր Դռան միամտության վրա, որ կարծում է, թե ի գորու կլինի ակնհայտ ստով երկրի երեսից ջնջել թուրք պաշտոնյաների ոճրագործությունների փաստերը:

Աշխարհը դեռ չի տեսել և չի տեսնի այնպիսի ահավոր ոճիրներ, ինչպիսիք՝ պաշտոնապես ապացուցելի, իրագործվել են Դիարբեքիրի վիլայեթում:

[Հուլիսայն]

1915 - 08 - 20 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14087 / Կոստ. դեսպ. / 170

Արտգործնախարարությանը՝ «Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմանական օգնության միության տնօրեն Ֆրիդրիխ Շուխարդից

Մայնի Ֆրանկֆուրտ, 20 օգոստոսի 1915

Ներքոստորագրյալն իրեն իրավունք է վերապահում Չեզ փոխանցել հաղորդագրությունների մի շարք, որոնք իրեն են հասել լրիվ վստահելի անձանցից և հստակ պատկերացում են տալիս այն ձևի ու կերպի մասին, թե ինչպես են թուրքական իշխանությունները վարվում հայ ժողովրդի հետ: Կցված զեկուցագրերը պատկանում են գերմանացու գրչին: Ես դրանք ձեզ եմ փոխանցում երկու օրինակով և խնդրում եմ Ձեզ՝ դրանց մեկական օրինակն ուղարկել Կոստանդնուպոլսի դեսպանություն:

Ես կուզենայի նաև խնդրել, որ կառավարությունը գերմանական

դեսպանության միջոցով կարգադրի պահպանել մեր դպրոցների հետագա գործունեության համար անհրաժեշտ ուսուցչական կազմը:

Ինձ թվում է, որ մեր աշխատանքի ապագայի շահերի նկատմամբ, անպայման անհրաժեշտ կլինի անձամբ բանակցել Կոստանդնուպոլսի դեսպանության հետ և դրա համար ես մտադիր եմ սեպտեմբերին ուղևորվել Կոստանդնուպոլիս:

Այդ իսկ պատճառով կուզենայի խնդրել, ինչպես Դուք դա արեցիք հանուն բույրերի, այդ ուղևորության համար հնարավորին չափ արագ մի անցաթուղթ և երաշխավորագիր ուղարկել՝ նկատի ունենալով տարբեր միսիաների (ավստրո-հունգարական, ռումինական, բուլղարական և թուրքական) գոյությունը:

Ինձ իրավունք եմ վերապահում Չեզ ուղարկել հետագա մանրամասն զեկուցագրերը:

Նախապես շնորհակալություն հայտնելով բոլոր ջանքերի համար՝ խորին հարգանքով ստորագրում եմ՝

Ֆ. Շուխարդ

[Մորդմանի նշումը 3.9. Բեռլինից եկած ուղեկցող նամակի վերաբերյալ]

Շատ զեկուցագրերի բովանդակությունն այստեղ հայտնի է դարձել այլ առիթով, ի դեպ նոր է Դիարբեքիրից եկած զեկուցագիրը, որտեղից մինչև հիմա ոչ մի լուր չկար:

Հավելված 1

Պատճեն

Մարտ, 6. 4. 1915

Մեծարգո պարոն Շուխարդ,

Անշուշտ, մինչև այժմ Չեզ հասած լուրերից նկատած կլինեք, որ մենք այստեղ շատ լուրջ կացության մեջ ենք: Այսօր ահա առիթ է ներկայացել Չեզ համար ավելի մանրամասն նկարագրել իրավիճակը:

Մարտի սկզբից քրիստոնյաների համար այստեղ դժվարին ժամանակներ են, քանի որ ավազակների (էշյարներ) հետ, որոնք դեռևս Չեյթունի լեռներում են, կառավարության բախման արդյունքում, բավականին շատ ժանդարմներ են սպանվել:

Դա իսլամական բնակչության մեջ այնպիսի հուզումներ առաջաց-

րեց, որ եթե Տերը հրաշք չգործեր, ապա անկասկած մեծ ջարդ կլիներ: Ընդհանրապես գորակոչից ի վեր շատ բուռն շարաքներ էին, քանի որ կառավարությունը զինվորների գորակոչով ու կենդանիների առգրավմամբ ճնշել է հատկապես քրիստոնյաներին, վերջիններս միշտ լռում էին, թեկուզ և տնքալով: Բայց ի վերջո եկավ ժամանակը, երբ այդ ճնշումն այնքան ծանրացավ, որ նրանք գեներ վերցրին՝ դիմադրելու: Անպատշաճ վերաբերմունքի հետևանքով գորակոչված քրիստոնյաներից շատերը դասալիք դարձան: Պետական պաշտոնյաների խոստումները չկատարվեցին, դեռ ավելին, հաճախ կատարվում էր ճիշտ հակառակը: Չինակոչիկներն ստիպված էին տառապել սովից, տարածված էր նաև ծեծը: Ի վերջո նրանցից վերցրին նաև գեները, նրանք պետք է հանձնեին նաև համազգեստը: Դրա հետևանքով մահմեդականների մեջ տարածվեց այն տեսակետը, թե ժամանակն է թրերը կրկին սրել քրիստոնյաների դեմ պայքարելու համար, և այդ կարծիքը նրանք արտահայտում էին բացահայտ: Կառավարությունից դրա դեմ աշխատում էին, բայց ասեկոսներին վերջ չկար: Ջարդի մտավախությունն, իհարկե, ծանրացել էր հոգիներին: Չեյթունում գնալով ավելի շատ դասալիքներ վերադառնում էին լեռները: Թուրք պաշտոնյաներն արդեն վաղուց դաժանորեն ճնշում էին բնակչությանը, այնպես որ տարիներ ի վեր սարերում ապրում են շատ երիտասարդ մարդիկ, ովքեր խուսափում են ժամհարմների հետ հանդիպելուց: Հիմա իրավիճակն անտանելի է դարձել, կառավարությունն ի վերջո Չեյթունի դեմ ուղարկեց զինվորականներին, որպեսզի բռնեն ավազակներին: Այդ իսկ պատճառով անմիջապես Մարաշ ժամանեց ռազմական դատարանը: Առաջին հերթին նա պահանջեց՝ բոլոր դասալիքներին ներկայանալ ըստ կանչի: Բոլորին բաշխեցին տուգանային ջոկատների վրա և հիմա նրանք պետք է աշխատեին բաժնով ու քլունգով, ճանապարհներ սարքեին և այդպիսի բաներ: Առաջացավ Չեյթունի ավերման վտանգ, բայց մեր մութասարիֆը, որն արդարամիտ մարդ է, դա խափանեց: Չեյթունի մարդիկ պետք է հանձնեին ավազակներին կամ հայտնեին տեղը, նրանք չէին կարող դա անել:

Մարաշի տարբեր մարդկանց հորդորով ես պատրաստակամություն հայտնեցի ուղևորվել Չեյթուն՝ մարդկանց վրա ազդելու նպատակով, որպեսզի նրանք ենթարկվեն: Քանի որ մեզ մոտ պատերազմական իրավիճակ էր, այդ ուղևորության համար ինձ պետք էր պարետի թույլտվությունը: Վերջինս սկզբում տեղեկացավ մութասարիֆից, ապա թույլտրեց: Եվս չորս մարդու հետ Մարաշից գնացի Չեյթուն, մենք 12 ժամ այնտեղ մնալու թույլտվություն ունեինք: Ես փորձում էի մարդկանց պար-

զարանել, թե ինչ վտանգի են ենթարկվում, եթե չեն հնազանդվում կառավարությանը: Իմ մտադրությունն էր՝ ըստ հնարավորին համոզել ավազակներին հանձնվել, բայց վերջինները չթողեցին իրենց հետ խոսել, և ես ստիպված էի ապարդյուն թողնել Չեյթունը: Ես գեկուցեցի մութասարիֆին, թե ինչպես եմ լքել Չեյթունը: Կարողացա մի որոշակի տվյալ տալ, թե որտեղ էին ավազակները: Նրա հետ ուրիշ անգամ էլի խոսեցի և խնդրեցի, այնուամենայնիվ, խնայել Չեյթունի անմեղ բնակիչներին: Նա խոստացավ դա և մինչև հիմա իր խոսքի տերն էր: Այնուհետև շրջափակել են ավազակներին և կրակ են բացել, նրանցից 36-ին գնդակահարել են, մնացածը փախել են, և մինչև հիմա նրանց հետապնդում են: Թե ինչով կվերջանա այս ամենը, ոչ ոք չի կարող կանխատեսել, մինչև հիմա Չեյթունը գերծ է մնացել կրակահերթերից, և ես հուսով եմ, որ գործը դրան այլևս չի հասնի:

Քրիստոնյաների ընդհանուր վիճակը մեզ դրդեց քայլեր ձեռնարկել կոտորածը կանխելու համար, դրա համար, քանի որ ես չէի կարող Մարաշը լքել, մենք որոշեցինք բույր Բեատրիս Ռոհներին ուղարկել Հալեպ, որպեսզի հյուպատոս Ռյոսլերին հայտնի, թե ինչ վտանգի մեջ են այստեղի քրիստոնյաները և նրան նույնպես համոզի գալ այստեղ: Պարոն հյուպատոսը եկավ և այստեղ մնաց 9 օր: Արդեն կարելի էր նկատել նրա ազդեցությունը, նույնիսկ մինչև իր գալը, քանի որ հեռագրով հայտնել էր այդ մասին:

Այն կողմը, որը հաճույքով ջարդ կկազմակերպեր, իհարկե, շատ էր զայրացել, որ հիմա դա չեղավ:

[Կառլ Բլանկ]

Հավելված 2⁴⁴

Պատճեն

Դեր էլ Չորում՝ անապատի մի մեծ քաղաքում, Հալեպից 6 օրվա ճանապարհի հեռավորությամբ, մենք գտանք լեփ-լեցուն մի մեծ իջևանատուն: Տրամադրության Մակ եղած բոլոր սրահները, տանիքներն ու պատշգամբները լցված էին հայերով: Հիմնականում կանայք ու երեխաներ, բայց նաև մի քանի տղամարդ, նստած էին իրենց ծածկոցների վրա, որտեղ կարողացել էին գոնե մի քիչ ստվեր գտնել:

44. Հեղինակը բույր Լաուրա Մյոհրինգն է, գրառման ամսաթիվը ենթադրվում է 1915թ, հուլիսի 12-ը:

Հենց լսեցի, որ նրանք հայեր են, գնացի այնտեղ՝ նրանց հետ խոսելու: Նրանք Ֆուռնուսից, Չեյթունի ու Մարաշի տարածքից եկած մարդիկ էին, որոնք մի նեղիկ սրահում՝ իրար սեղմված, շատ ողորմելի պատկեր էին ներկայացնում: Մարաշի մեր որբանոցների երեխաների մասին հարցի առիթով բերեցին մեր նախկին սանուհի Մարթա Կարաբաշյանին: Նա ինձ պատմեց հետևյալը. «Թուրք ոստիկանները մի օր եկան Ֆուռնուս և ձերբակալեցին մեծ քանակությամբ տղամարդկանց ու տարան՝ իբր որպես զինվորների: Թե ուր տարան, ոչ իրենց էր հայտնի, ոչ էլ իրենց ընտանիքներին»: Մնացածներին ասել են, որ նրանք 4 ժամվա ընթացքում պետք է լքեն իրենց տները: Ինչ կարող էին տանել, նրանց թույլատրվել էր վերցնել հետները նաև բեռնակիր կենդանիներին, ինչքան որ ունեին: Նշանակված ժամկետից հետո խեղճ մարդկանց զինվորների (զավթիների) հսկողությամբ տարել են իրենց գյուղերից, գնացել են՝ չիմանալով դեպի ուր կամ թե արդյոք երբևէ կտեսնե՞ն իրենց տունը: Սկզբում, քանի դեռ նրանք լեռներում էին ու սնունդ ունեին, բավականին լավ էր: Նրանց խոստացել են փող ու հաց, և սկզբում նաև տվել են, ամեն շնչի համար, որքան հիշում եմ, 30 փարա (12 պֆենիգ): Շատ շուտով սակայն կերաբաժինները դադարեցրել են և միայն ձավար (բլրուր) են տվել 50 դրան (3,12 գր), օրվա ընթացքում՝ 150 գրամ ամեն մի շնչին: Այդ կերպ Ֆուռնուսի բնակիչները չորսշաբաթյա հոգնեցուցիչ ուղևորությունից հետո Մարաշով ու Հալեպով հասել են Դեր էլ Ջոր: Արդեն 3 շաբաթ իջևանատանն էին և չգիտեին, թե ինչ է լինելու իրենց: Նրանք այլևս փող չունեին, թուրքերի տված մթերքն էլ շատ էր քչացել: Արդեն օրեր շարունակ նրանք հաց չեն ունեցել:

Քաղաքներում գիշերները նրանց փակում էին և չէին թողնում խոսել բնակիչների հետ: Այդպես նաև Մարթային չի թույլատրվել գնալ որբանոց: Նա ինձ տխրությամբ պատմեց. «Մենք երկու տուն ունեինք և հարկադրված էինք թողնել, հիմա այնտեղ ապրում են մուհաջիրները՝ մահմեդական վտարանդիներ Եվրոպայից: Ֆուռնուսում ջարդ չի եղել, զինվորներն էլ (զավթիները) լավ էին վերաբերվում մարդկանց»: Անապատի կիզիչ արևին ու տապին քայլերքի ժամանակ նրանք հիմնականում տառապում էին սննդի ու ջրի պակասից: Որպես յայլաչիներ (լեռնաբնակներ), ինչպես իրենք էին իրենց անվանում, նրանք կրկնակի ծանր էին տանում:

Ուղեկցող զավթիները մեզ հետո ասացին, որ տարած տղամարդկանց մեծ մասին սպանել են, իսկ դա լավագույն տարբերակն էր թուրքերի համար: Ջարդերն սկսվելուց ի վեր, ըստ նրանց, հայերն այնպիսի ատելություն ունեին թուրքերի հանդեպ, որ վերջինները պետք է որ մշտական վախի մեջ լինեին: Հիմա մտածում են այն մասին, որ հայերին կարելի օգտագործել ճանապարհաշինության համար և այդ կերպ նրանց տանել-հասցնել Բաղդադ: «Ինչո՞ւ» հարցին զավթիները բացատրեցին, որ այս մարդիկ Ռուսաստանի հետ կապ են ունեցել: Մինչդեռ հայերը պնդում էին, որ տեղյակ չեն իրենց տարագրման պատճառներին:

Հաջորդ օրը՝ կեսօրյա հանգստի ժամանակ, մենք հանդիպեցինք հայերի մի ամբողջ ճամբարի: Խեղճ մարդիկ, քրդերի պես այժի մազից պարզունակ վրաններ էին պատրաստել, որոնց տակ հանգստանում էին: Մեծամասամբ, սակայն, նրանք անպաշտպան պառկած էին կիզիչ արևի տակ՝ շիկացած ավազի վրա: Շատ հիվանդների պատճառով թուրքերը թույլատրեցին մի օր հանգստանալ: Ավելի անսփուփ պատկեր, քան այդ մարդկային թափոքն անապատի պայմաններում, դժվար է պատկերացնել: Հագուստից կարելի էր կռահել, որ նրանք ապրել են որոշակի բարեկեցությամբ, իսկ հիմա նրանց դեմքին դրոշմված էր թշվառությունը: «Հա՛ց, հա՛ց», - համընդհանուր խնդրանք էր դա: Ով անձամբ չգիտի անապատը, չի կարող նույնիսկ մոտավոր պատկերացում կազմել կարիքի ու թշվառության մասին: Այն լեռնոտ է, բայց հիմնականում առանց ստվերի: Օրեր շարունակ ճանապարհն անցնում է ժայռերով և շատ հոգնեցուցիչ է: Եթե գալիս են Հալեպից, ապա ձախ կողմում անընդհատ տեսանելի է Եփրատը, որը հոսում է ինչպես կավե երիզ, բայց ոչ բավականաչափ մոտիկ, որպեսզի հնարավոր լինի այնտեղից ջուր վերցնել: Պետք է որ անտանելի լինեին խեղճ մարդկանց տառապանքները և զարմանալի չէ, որ այդքան շատ հիվանդանում ու մեռնում էին: Դրանք Գեբեմից եկած մարդիկ էին, որոնց աքսորել էին իրենց քարոզչի հետ: Վերջինս ինձ պատմեց, որ օրական մեռնում են 5-6 երեխա ու հիվանդ: Այդ օրը, մի քանի ժամ առաջ թաղել էին մոտ 9 տարեկան մի աղջկա մորը, իսկ ինքը հիմա մնացել էր լրիվ մեռակ: Ինձ աղաչում էին այդ երեխային հետս որբանոց տանել: Քարոզիչը պատմեց ճիշտ նույնպիսի պատմություն, ինչպես այն աղջիկը Դեր էլ Ջորում: Նա էլ 4 ժամվա ընթացքում պետք է համայնքի հետ միասին լքեր իր տուն ու տեղը: Նաև նրանց բնակավայրում են հավաքագրել զինվորների և դեռ շնորհակալություն են՝

հայտնել լավ ընդունելության համար: Թե ուր են նրանց տարել, չգիտեին և շատ կուզենային ինձնից իմանալ: Նրանց համար ուրախություն էր ինձ հետ խոսելու հնարավորությունը: Նրանց ուղեկցող թուրքերը խոսում էին միայն թուրքերեն, անապատի արաբները՝ միայն արաբերեն, որը հայերի համար օտար է: Ես այնտեղ տեսա 5 շնչից բաղկացած մի ընտանիքի՝ փոքրիկ իշուկով, մայրը և կրտսեր երեխան նստած էին իշուկին, իսկ հայրը մյուս երկու՝ մոտ 5-6 տարեկան, երեխաների հետ գնում էր հետևից: Երեխաները գլուխները ծածկելու ոչինչ չունեին: Գերենից եկածներն ինձ պատմեցին, որ արաբները իրենցից խլել են աղջիկներին և բացի այդ տանջել են կանանց:

Քանի որ ճաշի ժամ էր, մենք ուտելու համար հանեցինք մեր պաշարները, բայց դա՝ տառապյալ մարդանց թափոթի դիմաց անձամբ ինչ-որ բան ուտելը, հեշտ խնդիր չէր: Մենք տվեցինք, ինչ կարողացանք, իսկ 3 ուղեկիցներիցս յուրաքանչյուրը լուռ իմ ձեռքը խցկեց մի մեջիդիե (3,50 մարկ) «այդ խեղճ մարդկանց համար»: Քարի պես պինդ հացով լիքը մի կապոց Բաղդադից ընդունեցին մեծ երախտագիտությամբ: «Մենք սա թաթախում ենք ջրի մեջ և հետո երեխաներն ուտում են», ասում էին ուրախացած մայրերը: Բոլորն այն կարծիքին էին, որ իրենցից ոչ մեկը չի հասնի Բաղդադ, անապատը համարում էին իրենց բոլորի գերեզմանը:

Ես հիշում եմ ևս մի դրվագ, որը կարող է պատկերացում տալ թշվառության մասին: Իմ ուղեկիցներից մեկն ապակե դատարկ մի աման շարտեց: Մի ծեր մարդ հարձակվեց դրա վրա, խնդրում էր իրեն տալ և դեռ շնորհակալություն էր հայտնում դրա համար: Ապա նա գնաց գետի մոտ, լվաց այն և բերեց թանձր կավաջրով լցված՝ խնամքով պահած ձեռքում՝ ինչպես զանձ, որպեսզի ևս մեկ անգամ շնորհակալություն հայտնի: Չէ՞ որ հիմա ճանապարհի համար ջուր ուներ:

Օրհնանքի բազում խոսքերի ուղեկցությամբ մենք ի վերջո շարժվեցինք առաջ՝ բոլորս դեռևս մնալով այդ թշվառության տպավորության ներքո: Երեկոյան հասնելով գյուղ՝ մենք կրկին հանդիպեցինք հայերի նմանօրինակ ճամբարի: Այս անգամ Չեյթունից եկած մարդիկ էին: Նույն թշվառությունն էր, նույն բողբոջ տապից, հացի պակասից ու արաբների ոտնձգություններից: Բեյրութի կայգերական որբանոցում գրության քույրերի դաստիարակած մի աղջիկ լավ գերմաներենով մեզ պատմեց իր տեսածի մասին: Նրանց էլ են հավաքվելու համար 4 ժամ ժամանակ տվել, որից հետո նրանք ճամփա են ընկել՝ իրենց հետ տա-

նելով տեղաշոր և յուրաքանչյուրի ձեռքին ջրաման: Քանի դեռ փող ունեին, ամեն ինչ լավ էր, նրանց, իհարկե, կողոպտել են, բայց ևս այնպես կարող էին ինչ-որ բան գնել: Իսկ հիմա միջոցներն սպառվել էին, և դառն կարիքը դարձել էր օրակարգի հարց: Մի կնոջ ձեռքին երեխա կար, որի տեսքից երևում էր, որ նրան ապրելու մնացել է մի քանի օր, ի դեպ, առողջների համար էլ հաց չկար: Ինչո՞ւ է Տերը թողնում այս ամենը: Ինչո՞ւ մենք պետք է այսպես տառապենք: Ինչո՞ւ մեզ միանգամից չեն սպանում: Այդպիսին էին նրանց բողբոջները: Մենք լեռնցիներ ենք և չենք կարող ապրել անապատում: Ցերեկը ջուր չունենք երեխաների համար և նրանք ճշում են ծարավից: Գիշերները գալիս են արաբները և թալանում մեր անկողինն ու հագուստը: Նրանք մեզնից խլել են մեր աղջիկներին և բռնաբարել մեր կանանց: Եթե չենք կարողանում ճանապարհը շարունակել, մեզ ծեծում են գավաթիները: Ապա խոսեցին սեփական այլ ցավի մասին. «Մեր այգիներում հիմա հասել են հատապտուղները, շուտով կհասնի նաև հացահատիկը, ո՞վ է բերքը հավաքելու: Իսկ այստեղ մեր երեխաների համար մի խնձոր էլ չենք կարող ճարել: Ես դեռ մի զգեստ ունեի, երեկ այն վաճառեցի 12 պիաստրով (դա 1,80 մարկ է), որպեսզի կարողանամ երեխաներին հաց տալ, այդ 12 պիաստրն էլ սպառվեց: Հիմա ի՞նչ անեն»: Այդ կինը նաև պատմեց, որ այլ կանայք ջուրն էին նետվում, որպեսզի ազատվեն խայտառակվելուց, նույն բանն են արել նորածիններով մայրերը, քանի որ ոչ մի այլ ելք չեն տեսել: Մենք նաև այդ կնոջը փող տվեցինք և գնեցինք գյուղում եղած ամբողջ հացը: Ցավոք, հացն այնքան էլ շատ չէր: Անապատային ամբողջ ճանապարհին մեզ էլ չէր հերիքում սնունդը, բայց մենք կարողանում էինք սննդամթերք գնել շատ անցորդներից և յուրաքանչյուր իջևանատանը հանգստացող թուրք զինվորներից: Չեյթունում էլ ոչ ոքի չեն սպանել, մարդիկ ոչ մի դեպքի մասին չէին կարողանում պատմել: Նրանց պարզապես անապատ են քշում և այնտեղ շատերը կործանվում են:

Արագ մահը՝ ընտանիքով հանդերձ, մայրերին ավելի հեշտ էր թվում, քան սեփական ու մերձավորների դանդաղ սովամահության աչքերին նայելը:

Իմ ուղեկիցների գնահատմամբ մենք հանդիպեցինք մոտ 3000 այդպիսի տարագիրների:

Հալեպ ժամանելիս ինձ անմիջապես հարցրին հայերի և այն մասին, թե ինչպե՞ս է նրանց պարենավորման հարցը: Ամեն կերպ հոգում էին նրանց համար, այդ առիթով դիմում էին կառավարությանը: Հասան միայն

այն քանին, որ հնարավոր եղավ ստեղծել Հայ օգնության միություն, որի բույլավորությունն ընծեռեցին Կոստանդնուպոլսի ղեկավարությունն ու նաև Հալեայի վալին: Հալեայի հայերը հավաքեցին օգնության գումար, և գերմանական հյուպատոսության ու այդ միության միջոցով խեղճ հայրենագործներին կողարկվի փող, սննդամթերք ու հագուստ: Այս տարածքում տունտեղից քշված հայերի քիվը մոտավորապես 30.000 է:

Հալեայ գնալու երկրորդ օրը Ամանոսի լեռներում մենք կրկին հայերի հանդիպեցինք: Այս անգամ Հաճնից ու նրա շրջակայքից էին: Նրանք ասում էին, որ զնում են Հալեայ, ուրիշ ոչինչ չգիտեին: Ճանապարհին հագիվ 9 օր էին և ոչ մի օգնություն չէին խնդրում: Անապատում գտնվողների համեմատությամբ նրանք հրաշալի պայմաններում էին: Նրանք սայլեր ունեին, տան կահ-կարասի, ձիեր՝ քուռակների հետ, եզներ ու կովեր և նույնիսկ՝ ուղտեր: Անվերջ էր այդ քարավանը, որը ձգվում էր դեպի վեր՝ լեռները, իսկ ես ինքս ինձ հարցնում էի, թե ինչքա՞ն կտևի այդ բարեկեցությունը: Քանի դեռ նրանք հայրենի հողում են, լեռներում, ոչ մի պատկերացում չունեն անապատի սարսափների մասին:

Դա վերջինն էր, ինչ ես տեսա հայերի հետ կապված: Բայց այդպիսի ապրումները հնարավոր չէ մոռանալ, և ես դրանք փոխանցում եմ՝ սրտանց օգնություն խնդրելով: Եթե նույնիսկ շատ հայեր մեղավոր են և տառապում են սեփական մեղքով, ապա խեղճ կանայք ու երեխաներն ունեն մեր օգնության կարիքը:

Հավելված 3

Պատճեն

Ադանա, 12.7.1915

Մեծարգո պարոն Շուխարդ, արդեն մի քանի օր է, ինչ ես Ադանայում եմ: Այստեղ լինելուս պատճառը վիլայեթի կառավարության դեմ բողոքն է, որ իմ ուսուցիչներին էլ, ինչպես բոլոր մարդկանց աքսորում են: Այդ միջոցառումը տարածվում է ամբողջ երկրի վրա, ամբողջ հայ բնակչությանը կտրել են իր կենսագործունեությունից, խլում են ունեցվածքը, որպեսզի բնակեցնեն մինչև այժմ անմշակ ու ամալի տարածքներում: Խոսքն ամբողջ հայ բնակչության մասին է՝ գյուղական ու քաղաքային, այդպիսով միայն Ադանայում այդ միջոցառումներից տուժել են 13-

15.000 հայ: Եթե ես հիմա Հարունիյե վերադառնամ, ապա այդ բնակավայրը հայերից հավանաբար դատարկված կլինի, բոլորին քշել են:

Մարաշի շրջակայքի գյուղերը դատարկ են, իսկ այս օրերին պետք է դատարկեն Մարաշը: Մարաշի համար լսել եմ, ու այնտեղի փոստը որոշակի ժամանակից ի վեր այլևս նամակներ չի ընդունում Գերմանիայի համար (4 շաբաթվա ընթացքում թուրքական փոստը ոչինչ չի վերցրել արտասահմանի համար): Չափազանց տխուր պատկեր է, և մեր աշխատանքը վտանգված է: Հնարավոր է, որ ծրագրի կատարման համար արգելքներ են ստեղծվել, այսպես, մենք այսօր լսեցինք, որ Օսմանիեում՝ տեղահանվածների ճամբարում, խուլբա է բռնկել: Դա, իհարկե, շատ հնարավոր է, երբ տեսնում ես, թե ինչ զանգվածներով է հավաքվում ժողովուրդը: Գյուղում մարդիկ սկսել են բերքահավաքը, նրանք, ովքեր ջանասիրաբար մշակել են իրենց դաշտերը, պետք է սկսածը թողնեն, այգիները խնամված էին, և մրգատու ծառերը հարուստ բերք էին տվել, բայց ոչ նրանց համար, ովքեր պետք է հեռանային: Մարդիկ հսկայական կորուստներ ունեցան, իրենց ունեցվածքն ու անասունները տվեցին ջրի զնով, քանի որ իրենց հետ կարող էին վերցնել միայն ամենամահրաժեշտ իրերը: Խեղճ մարդիկ: Նրանց մեջ կային մեծաթիվ հողիներ, ծծկեր երեխաներ ու հիվանդներ, նույնիսկ կույրեր ու հաշմանդամներ: Նրանք չէին կարող նախատեսել ուղևորության համար պիտանի հագուստ, հատկապես կոշիկ: Երեխաներից շատերը շիկացած, փոշոտ ճանապարհներով քայլում էին բոբիկ և շուտով նրանց փոքրիկ ոտքերը կլինեն այրված ու վիրավոր:

Հիմա հարց է ծագում, թե ինչո՞ւ է թուրքական կառավարությունը դա անում: Դա կատարվում է ռազմական նկատառումներով՝ հանուն երկրի անվտանգության: Ենթադրում են, որ եթե անգլիացիները ներխուժեն, ապա հայերը վտանգ կենրկայացնեն՝ անցնելով նրանց կողմը: Ցավոք, պետք է ասեն, որ առանձին մարդիկ այդպիսի ենթադրությունների առիթ տվել են, և Վանից ու Մուշից այստեղ թափանցած լուրերի համաձայն, կարծես թե այնտեղ հենց այդպես էլ եղել է: Նրանք այնտեղ, ինչպես ասում են, ռուսների հետ կովել են թուրքերի դեմ: Բայց ինչպես էլ դա եղած լինի, այստեղի գործելակերպը բարբարոս է և հավասար է ժողովրդի շեշտակի կրճատմանը: Ես դեսպանին մանրամասն նամակ եմ ուղարկել և խնդրել մեղմացնել դաժանությունները: Բոլորովին չի կարելի անտեսել, թե ինչպիսի արժեքներ են ոչնչացվում քաղաքներում, շատ գործարաններ ստիպված կղաղարեն գործելուց, քանի որ գրկվելու են աշխատու-

ժից, որն այլ կերպ չի կարող փոխարինվել: Ինչ արժեքներ են գտնվում հայերի ղեկավարած առևտրական ֆիրմաներում: Ապրանքը վաճառելու կամ աճուրդի մասին մտածել հնարավոր չի լինի, ամեն ինչ պետք է մնա, որպեսզի ընկնի նրանց ձեռքը, ովքեր դրա վրա չեն աշխատել: Թուրքերն այս ամբողջ ավելի շատ կհարստանան, քան նախկին ժամանակներում որևէ ջարդի ժամանակ և այդ ունեցվածքի համար պայքարելու կարիք չունեն, այն երկնքից կընկնի նրանց գիրկը:

Ինչ վերաբերում է մեր երեխաներին, ես հուսով եմ, որ կկարողանամ նրանց ազատել սայլուղիներով անհայտ ապագա ուղարկելու ճակատագրից: Նրանք հիմա իսկական որբեր են դարձել, մինչև հիմա նրանցից ոմանք քեռի, հորեղբայր, տատիկ կամ այլ ազգականներ ունեին, բայց հիմա նրանց համար ամեն ինչ կորած է, և այն տները, որտեղից նրանք դուրս են եկել՝ այլ ունեցվածքի, այգիների ու դաշտերի հետ, արդեն թուրքերի ձեռքերում են:

[Բ. Ֆոն Դոբելեր]

Հավելված 4

Պատճեն

Ենթիվ, 15 հուլիսի (1915)

Բոլոր հայերին թալանել են, սա մնանը չունեցող թշվառություն է: Սա մեծ ուղևորություն է, որը շատերի համար կործանում է, թշվառություն ու մահ: Խեղճ մարդիկ:

[Բ. Ֆոն Դոբելեր]

1915 – 08 – 21 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը PA-AA/R14087

Արտգործնախարարությանը՝ «Արևելքում հանուն քրիստոնեական քարեսիրության» գերմանական օգնության միության տնօրեն Ֆրիդրիխ Շուխարդից:

Մայնի Ֆրանկֆուրտ, 21 օգոստոսի 1915

Երեկվա իմ նամակի կապակցությամբ Ձեզ եմ փոխանցում այսօր

ստացված ևս մեկ գեկուցագիր: Մտավախություն ունեմ, թե շատ շուտով չեզոք և մեր հանդեպ թշնամաբար տրամադրված երկրների թերթերում ի հայտ կգան այս և նմանօրինակ այլ հաղորդագրություններ, որոնք մեր երկիրը մեղսակից կհամարեն այն իրադարձություններին, որ կատարվում են մեր դաշնակցի երկրում՝ մասամբ Գերմանիայի նշանակած ներկայացուցիչների աչքերի առջև:

Խորին հարգանքներով՝
Ֆ. Շուխարդ

Հավելված

Էրզինջանի իրադարձությունների մասին, (28-ը)⁴⁵, հունիսի 1915 (տե՛ս նաև 1915-07-28-DE-001)

...Մենք երկուսով խորհում էինք, թե ինչ կկարողանայինք անել տեղահանվածների համար: Մենք այն ժամանակ դեռևս չգիտեինք, որ վճռված է կոտորել ամբողջ ժողովրդին և մտածում էինք, որ կարող ենք օգտակար լինել բազում թափոռներից գոնե մեկի համար, երբ նրանց ուղեկցում էին Քենախի հովիտով դեպի Խարպուտ: Քանի որ մենք ազդեցություն ունենք քրդերի շրջանում, ուստի հուսով էինք, որ կկարողանանք այդ խեղճերին պաշտպանել նրանց հարձակումներից: Երբ մենք դր. Քոլեյին տեղեկացրինք այդ մասին, նա ասաց. «Ես ուրախ եմ, որ մեր մտքերը համընկնում են, քանի որ Դուք՝ քույր Եվա Էլվերս, մի միտք արտահայտեցիք, որով մեզ գործեցիք թուրքական պետության հանդեպ: Հոսպիտալի կառավարիչն ինձ մոտ բողոքեց, որ նրանք հիվանդներին ասել են. «Աստված կպատժի կանանց ու երեխաների հանդեպ կատարված ոճիրների համար»: (Քույր Եվան դա ոչ թե հիվանդներին է ասել, այլ միայն կառավարչին, որը հայերի հասցեին ստոր նկատողություն է արել): Հենց այսօր ես կգրեմ կառավարության այստեղի ներկայացուցչին, որ Դուք զնաք, այլապես չեմ կարող երևալ այդ մարդու աչքերին, բայց Դուք կարող եք մնալ ևս մի քանի օր, մինչև Չեր գործերը կարգավորեք»: Մեր ազատման մասին մենք հեռագրեցինք Էրզրումի գերմանական հյուպատոսին՝ պարոն Շոյբներ-Ռիխտերին, որը հայտնի է գեր-

45. Գրառման վերջին օրը: (Այս փաստաթուղթը բարգմանված է հատվածաբար) (ծան. թարգմ.):

մանացիների հանդեպ, որպես կանոն, թշնամաբար տրամադրված հայերի մոտ, քանի որ նրանց համար շատ ջանքեր է թափում: Մենք նաև հարցրինք, թե արդյոք նա չի՞ կարող զալ էրզինջան՝ ելնելով Գերմանիայի շահերից: Պատասխանը. «Հիմա անհնար է բացակայել այստեղից: Երեքշաբթի օրը՝ հունիսի 22-ին, սպասեք այդտեղով անցնող ավատրիացիներին»:

...Մենք վերցրինք 8-14 տարեկան 6 տղաների, որոնք հուսահատ, պինդ կառչել էին մեզ և մի փոքր աղջկա: Այնուհետև մնացյալ ամբոխը՝ երևի թե մի քանի հարյուր հոգի, շարունակեցին իրենց ուղին՝ ողբի բարձր ճիչերով, մինչդեռ ժանդարմները նրանց վրա թափահարում էին իրենց մտրակները: Ապա դ-ր Քոլեյի տանը փոքրիկ աղջկան մենք տվեցինք բարեհամբույր խոհարարուհուն՝ խնդրելով, որ նրան պահի խոհանոցում, մինչև մենք կարողանանք երեկոյան նրան վերցնել: Բայց դ-ր Քոլեյի համհարզ Ռիզա բեյը ծեծեց այդ կնոջը և երեխային փողոց շարտեց: Այդ ընթացքում մեր տղաների հետ վերադարձանք հոսպիտալ, որտեղ ստացանք դ-ր Քոլեյի թույլտվությունը՝ նրանց մինչև մեր իրերը հավաքելը այդ սենյակում թողնելու համար: Նրանց կերակրեցինք և շուտով հանգստացան: «Մենք արդեն փրկված ենք», - ուրախությամբ ճչացին նրանք, երբ մենք նրանց վերցրինք և մեր ձեռքից բաց չթողեցինք: Իսկ տանը հարցրին. «Իսկ դուք կարո՞ղ եք մեզ օգնել, որ մենք ստիպված չլինենք մուսուլման դառնալ: Իսկ ձեր խաչը մերի նմա՞ն է»: Ամենափոքրը՝ Գրիգորը, որը բայբուրթցի մի մեծահարուստի որդին էր, չէր սփոփվում, նա ողորմելի տեսք ուներ՝ նստած մոր ժակետով ու լացելուց ուռած դեմքով: Հանկարծ նա նետի պես թռավ դեպի պատուհանը և ցույց տալով այդ կողմով անցնող ժանդարմին՝ գոռաց. «Մա այն մարդն է, որ սպանեց հորս»: Տղաները հետո հանեցին իրենց չնչին գուճարը և տվեցին մեզ՝ 475 պիաստր: Նրանց հայրերը դա տվել էին՝ հուսալով, թե նրանց մոտ չեն փնտրի: Մենք հետո ձիով գնացինք քաղաք և հայտնեցինք դեկավարությանը, որ տղաներին վերցրել ենք և հաճույքով կտանենք Մեզերեհ կամ մույնիսկ Գերմանիա: Մեզ զարմացրեց, որ դեկավարությունը մեզմից չխլեց ձիերը, և, բացի այդ, մեր հանդեպ բարեհաճ էին և խոստացան, որ տղաներին ուղևորության համար թուրքական առուներ կտան: Դրանից հետո հոսպիտալում հավաքեցինք մեր իրերը և երեկոյան մեր իրերով տեղափոխվեցինք մի հյուրանոց, որտեղ անցկացրինք գիշերը: Մի անգամ ուժգին թակեցին դուռը և հարցրին, թե այդտեղ են արդյոք երկու գերմանացի կանայք, իսկ ուրիշ արտառոց բան չպատահեց:

Առավոտյան մենք նախաճաշեցինք սրճարանում: Հյուրանոցի տերը մեզ հետ գրույց սկսեց և ասաց, որ Կոստանդնուպոլսից հրաման է եկել՝ սպանել առանց բացառության բոլոր տարագիրներին: Նրանք արժանի են այդ ճակատագրին, որովհետև հայերը Վանում կոտորել են թուրքերին: Մենք ասացինք նրանց և այդտեղ ներկա մյուսներին, որ եթե հայերը մեղանչել են, ապա պատերազմական ժամանակի օրենքներով պետք էր հարյուրներով մահապատժի ենթարկել, մույնիսկ հազարներով, եթե անհրաժեշտ էր, բայց անպաշտպան ու անմեղ մարդկանց մորթը սատանայական գործ է: Խոջան՝ մեր հոսպիտալի մահմեդական հոգևորականը, դեռ ուզում էր մեզ պարզաբանել, որ թուրքերն, ըստ էության, մեծ գթասրտությամբ են վերաբերվում, իբր հայերը տանջել են թուրքերին, որովհետև նրանց կրոնն ավելի ցածր է, իրենք էլ՝ ավելի անկիրթ, իսկ լուսավոր մուսուլմանները չէին կարող մույնկերպ հատուցել, այլ պետք է բավարարվեին իրենց գոհերին պարզապես սպանելով: Նա խոսքն ավարտեց ասույթով. «Դա Աստծո գործն է, եթե նա չի կարեկցում, ինչու՞ եք դուք կարեկցում»:

Ապա մենք կրկին գնացինք մահանգապետի մոտ, որպեսզի վերջնականապես լուծենք մեր խնդիրը: Մինչև այժմ մենք միշտ նրա տեղակալներին էինք հանդիպում, այս անգամ նա անձամբ էր այնտեղ և կարծես վճռել էր մեզ ի ցույց դնել իր առավելությունը: Բարձր ձայնով, կատաղած գոռում էր մեզ վրա. «Դուք, որպես կին, չպետք է հետաքրքրվեք քաղաքականությամբ, այլ խորը հարգանք պետք է դրսևորեք կառավարության հանդեպ»: Եվ, ինչպես դ-ր Քոլեյը, բունց մեր ձեռքից ու դուրս արեց: Այդպես էլ նա մեզ դուրս կշարտի երկրից: Մենք իրավունք չունենք տղաներին պահելու, նա անմիջապես այնտեղ ուղարկեց մի ժանդարմի, որպեսզի բերի նրանց: Մեր հարցին, թե՞ ինչ հանցանք ենք գործել, նա պատասխանեց. «Դա դուք գիտեք և դ-ր Քոլեյը», իսկ մեր հակաճառությունը, թե խոսքը բոլորովին էլ քաղաքականության մասին չէ, քանի որ դա սոսկ մեր ցանկությունն է եղել՝ փրկել, միևնույն է՝ քրիստոնյա՞ն թե մուսուլմանն է թշվառության մեջ, նրա վրա ոչ մի տպավորություն չթողեց: Այդքանով մենք բաժանվեցինք այդ ճիվաղից: Ծանապարհին մեզ հանդիպեցին տղաները, որոնց առաջ քշելով տարան մեր կողքով՝ այնպես, որ մենք չկարողացանք նրանց ոչինչ ասել և ոչ էլ իրենց փողը վերադարձնել: Այդ ամբողջ սարսափի մեջ ամենադառը, թերևս, այն էր, թե ի վերջո ի՞նչ կարող էին մտածել երեխաները, թե մենք՝ իրենց վերջին

բարեկամները, նույնպես ուզում ենք իրենց խաբել: Դրա համար մենք բժիշկներից մեկին խնդրեցինք հայտնել նրանց գտնվելու տեղը: Բայց այդ նպատակով մա պետք է հարցներ մի թուրքի, իսկ մեր մեկնման օրը վերոնշյալ Ռիզա բեյը մեզնից պահանջեց փողը՝ տղաներին վերադարձնելու պատրվակով, թեպետ մենք այլ կերպ իմացել էինք, որ նրանց արդեն զնդակահարել են:

Երբ մենք հյուրանոց վերադարձանք, մեզ չէին ուզում այլևս այնտեղ պահել և ուղարկեցին հեռավոր հայկական թաղամաս ու տրամադրեցին դատարկված տներից մեկը: Շատ ցավալի էր շրջել այդ բնակավայրում, որտեղ մինչև վերջերս ապրում էին երջանիկ ընտանիքներ, իսկ հիմա այն ամբողջովին անաչի էր: Մարդիկ մտնում ու դուրս էին գալիս և վերցնում էին այն, ինչը արժեքավոր էր թվում: Երկու մեծ տնային Աստվածաշունչ տեսա փողոցում ընկած: Մեզ տեղավորեցին մի տան մեջ, որտեղ ակնհայտորեն իշխել էին կարգուկանոնն ու մաքրությունը, թվում էր, թե տանտիրուհու հոգին դեռևս այդտեղ էր: Նախասրահում նստած էր մի թուրք՝ հայուհու հետ, որին վերցրել էր որպես աղախին, և նրա երեխան: Տղամարդը սիրալիք խաղում էր փոքրիկի հետ, բայց կինը չէր համաձարկվում մեզ հետ խոսել: Շուտով երեքն էլ անհետացան, և մենք մնացինք մենակ՝ ի վիճակի չլինելով դուռը փակել և մեզ համար ջուր ու սնունդ ճարել: Բայց դ-ր Քոլեյն իմացել էր, թե ինչ վիճակում ենք: Նա բավականաչափ սիրալիք էր և կարգադրել էր մեզ մի մեքենայով տանել: Դա հունիսի 19-ին էր: Հաջորդ օրը նահանգապետը առանց ծածկի մի քեռնատար մեքենա էր ուղարկել, որով մենք 7 օր գնալու էինք մինչև Սվազ: Ընդ որում, մեզ թույլատրված չէր գնալ Մեզերեհի միջով, որտեղ մեր իրերն էին՝ մենք այնտեղ երկի չափազանց շատ դիակներ կտեսնեինք: Բայց մենք վճռականապես հրաժարվեցինք օգտվել այդպիսի մեքենայից, և դ-ր Քոլեյի միջամտությամբ նահանգապետը բարեհաճեց ուղարկել երթուղային մեքենա՝ սպառնալով ձերբակալել մեզ, եթե չմեկնենք, քանի որ նրա մարդկանց ըմբոստացումն ենք, և մա չի կարող երաշխավորել, թե մեզ էլ չեն զնդակահարի: Մենք էլ նրան ասացինք, որ հյուպատոսի ցուցումով կուգենայինք սպասել ավստրիական սպաներին, որոնք պետք է ժամանեին 22-ին: Մեր հանդեպ բարեհաճ տրամադրված թուրք ծառայողներն ասացին. «Մի՛ գնացեք, ճանապարհին ձեզ կսպանեն»: Բայց դ-ր Քոլեյը բացատրեց, որ հավանաբար այլևս չի կարողանա մեզ պաշտպանել, և մենք նախընտրեցինք մեկնել: Պարոն

Գեղեցնին էլ ազատեցին աշխատանքից, բայց նրան թույլատրվեց սպասել սպաներին: Այդպիսով, հունիսի 21-ին Էրզինջանից ճանապարհ կանք: Առաջին երկու օրը դ-ր Լինդենբերգն շատ սիրալիք էր մեզ ուղեկցելիս: Առաջին օրը մենք տեսանք երեք, երկրորդ օրը՝ երկու դիակ, որոնք ընկած էին ճանապարհին: Մեկի մոտ պատկած էր մի շուն, և մեր կառապանն ասաց, որ նահանգապետը պետք է կարգադրեր, որպեսզի քաղեին դիակները, այլապես շները կսովորեն մարդու միս ուտել: Գնալով ճանապարհին մեզ միացան երկու կարծեցյալ թուրք սպա, որոնք հայ կառապան ունեին: Երեկոյան մեզ ուղեկցող ժանդարմն ասաց, որ երկուսն էլ հայ են, իսկ մեր հարցին, թե արդյոք նրանց նույնպե՞ս կսպանեն, մա պատասխանեց. «Նրանք էլ կգտնեն իրենց տեղը»: Նրանք աշխույժ գրուցում էին դ-ր Լինդենբերգի հետ և որպես իսկական թուրքեր՝ գովերգում էին կանանց քողարկվելը: Ի դեպ, լուրեր տարածվեցին, իբր մենք էլ ենք հայուհիներ. դրանով էր բացատրվում ժանդարմների խիստ զգուշավորությունը, ինչը հետո տեղը զիջեց ավելի սիրալիք վերաբերմունքին: Մարդիկ, ախր, չէին կարող պատկերացնել, որ գերմանացիները կարող են հայերի համար որևէ լավ բան անել: Էրզինջանում մենք այդ գործի մասին խոսեցինք շատ երիտասարդ մի բուժակի հետ: Նա ասաց. «Եթե Գերմանիայում ըմբոստանար մի ցեղ, դուք էլ նրանց չէի՞ք ոչնչացնի»: Եվ քույր Եվան պատասխանեց. «Մենք կպատժեինք մեղավորներին, բայց ոչ երբեք՝ կանանց ու երեխաներին»: Ապա մա ասաց. «Ուրեմն Դուք գերմանուհի չեք»:

...Ռուսական սահմանից մինչև Սվազից դեպի արևմուտք՝ երկիրը հիմա բավականաչափ լավ «մաքրել» են հայերից և դա միայն տխուր սփոփանք է, քանի որ Թուրքիան իր լավագույն մարդկանց սպանելով ինքն իրեն ավերել է: Թուրքերն իրենք են ուրախանում այն օրվա համար, երբ օտար մի տերություն սանձերը կվերցնի իր ձեռքն ու արդարություն կհաստատի, և կատարված ոճիրները՝ որպես այդպիսին, բնավ չարժանացան թուրք ժողովրդի ընդհանուր հավանությանը, կամ գոնե նրա այսպես կոչված կիրք մասի:

Թորա Ֆոն Վեդեր-Յարլսբերգ/Եվա Էլվերս

[Արտգործնախարարությունը՝ 27.8 Կոստանդնուպոլսի դեսպանությունը (№652)]

Խոնարհաբար ուղարկվում է որպես տեղեկատվություն:

1915 - 08 - 21 - DE - 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA-Կոս.դեսպ/170
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 143 (կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանության խորհրդական Նոյռաթին՝ Կոստանդնուլուսում Բադդադի երկաթուղու գլխավոր տնօրեն Գյունտերից

Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie

Կոստանդնուպոլիս, 21 օգոստոսի 1915

Շատ հարգելի պարոն ֆոն Նոյռաթ, կցված գեկուցագիրը՝ Կոնիայից՝ այս ամսվա 16-ին, կցանկանայի փոխանցել Ձեզ, հասկանալի պատճառներով՝ ոչ թե պաշտոնական ճանապարհով, այլ բացարձակ որպես անհատ անձ և Ձեր անձնական տեղյակության համար՝ որպես ի գիտություն:

Ձերն ողջույններով՝ Ձեզ շատ հավատարիմ Գյունտեր

[Մորդմանի նշումը 24.8]

Կարճ ասած՝ կցում եմ մանրամասն մի գրառում, որը պարունակում է դրա վերաբերյալ պարոն Չաբելի ու Հուբախի նոր տեղեկությունները:

Հավելված 1

Կոնիա, 16 օգոստոսի 1915

Ներքոստորագրյալները՝ տվյալ պահին մշտապես Կոնիայում բնակվող Գերմանիայի հպատակներ, իրենց իրավունք են վերապահում կայգերական գերմանական դեսպանությանը քննարկման ներկայացնել սույն գեկուցագիրը:

Արդեն մի շաբաթ է, ինչ մենք ականատես ենք խիստ հուզիչ դրվագների, որոնց մասին հեռվում եղած որևէ մեկը հագիվ թե պատկերացում կազմի: Ամեն օր հայերի երկար քարավաններ են գալիս, որոնք, ըստ իրենց ասածի, արտաքսվել են Իզմիրից, Ադա-Բազարից և շրջակայքից:

Այստեղով անցնողներից մենք իմացանք, որ տեղահանման միջոցա-

ռումներն արդեն ամիսներ ի վեր իրականացվում են Կիլիկիայում և հյուսիսային Միջագետքում, և ինչպես մենք լսում ենք, Անատոլիայի մյուս մասերն էլ կմաքրեն հայերից: Այսօր այստեղի հայերն էլ են հրաման ստացել՝ ութ օրվա մեջ բողմել քաղաքը:

Անշուշտ, մեզ չի վերաբերում այս միջոցառումները իշխանություններին ներկայացնելը, մեզ նաև հայտնի է, որ հայերի մեջ մեղավորներ կան: Ի՞նչ նպատակ ունի մեր գեկուցագիրը՝ ընդամենը բողոք արտահայտել այդ տարագիրների հանդեպ մարդկայնությանը հակասող ցանկացած վերաբերմունքի ձևի դեմ:

Կանանց ու երեխաներին քշում են բռունցքի ու մահակի հարվածներով, բաց սայլերով և քաթարական ֆուրգոններով նրանց քշում են գիշերը, իսկ շունտրները՝ հետիոտն, իրենց ունեցվածքի մնացորդներով շարունակում են դժվարին ճանապարհը:

Նրանք, ովքեր զրկված են ամենաանհրաժեշտ բաներից, ստիպված են չնչին գներով վաճառել իրենց խոճուկ ունեցվածքը, որը հաճախ նրանցից խլում են բռնի ուժով ու թալանում:

Թե որքան մեծ է հուսահատությունը, երևում է այն բանից, որ մայրերն իրենց երեխաներին նվիրաբերում են, որպեսզի նրանց պաշտպանեն թշվառագույն ճակատագրից:

Երեխաներին, որոնց վերցրել են կարեկից քրիստոնյա ընտանիքները, ավելի ուշ իշխանությունները խլել են նրանցից և տվել են թուրքերին:

Մեր կողմի օգնությունները լավ բան չեն համարվում: Դա մեզ հիշեցնում է այս տարվա ապրիլի դեպքի մասին, երբ արգելվեց այստեղի ամերիկյան միսիայի օգնությունը Չեյթունից տեղահանված մոտ 3000 հայերին, դրան հակառակ՝ ոչ մի կողմից բողոք չեղավ, երբ այդ նույն միսիան բալկանյան խժոժությունների ժամանակ 500 թուրքական ֆունտից ավել անկողին ու սպիտակեղեն բաժանեց մահմեդական տարագիրներին՝ Էսկի-Շեհիրից մինչև Էրեզլի:

Այստեղից մինչև Հալեպ ամբողջ ճանապարհը նման է ցավի ու թշվառության քարավանի: Բնակավայրերում, ինչպիսիք են Քարամանը, Էրեզլին և Բոզանտին, որտեղ իրենք՝ բնակիչներն են տառապում հացի պակասից, տարագիրների վիճակն աննկարագրելի է, նրանք դատապարտված են դանդաղ, տանջալի սովամահության: Որպես ի գիտություն, հիշեցնում ենք, որ Բոզանտիում, չնայած հացի գին՝ 8 պիաստր մեկ օրայի համար, այն ճարել հնարավոր չէ:

Այս կողմի լեռնային տարածքներում և Տավրոսի այն կողմի հովիտ-

ներում այդ թշվառներին միտումնավոր թողնում են կիսավայրենի մահ-մեղական բնակչության անարգող տոփանքին:

Այսպիսով, ամբողջ միջոցառումը, ըստ երևույթին, նպատակաուղղված է հայերի իսպառ բնաջնջմանը:

Այդ անմարդկային վերաբերմունքը համաշխարհային պատմության մեջ անտանելի խայտառակ հետք է թողնում ոչ միայն թուրքերի, այլև մեզ՝ գերմանացիներին համար, որպես նրանց այժմյան դաշնակիցներ ու խորհրդատուներ, եթե մենք հիմա անտարբեր հետևենք այս գործին և թողնենք այս ժողովրդի բնաջնջումը: Բացի այն ամենը, որ այդ գործողությունները չափազանց ցավալի են՝ դատելով երկրի տնտեսական վիճակով, գերմանական ձեռնարկություններն էլ կտուժեն դրանից, եթե կործանվի այդ աշխատասեր ժողովուրդը:

Եթե ներքոստորագրյալները իրենց իրավունք են վերապահում կայ-գերական դեսպանությանը տեղեկացնել այս հանգամանքների մասին, ապա դա անում են՝ ենթադրելով, որ սրանք ամբողջ ծավալով հայտնի չեն կայգերական դեսպանությանը:

Մենք՝ գերմանացիներս, ովքեր ստիպված ենք այստեղ հիմա ամեն օր ակամատես լինել անմարդկային գործողությունների, որպես քաղաքակիրթ պետության անդամներ՝ կիսաքաղաքակիրթ ժողովրդի մեջ, մեզ պարտավորված ենք զգում բողոքել դրա դեմ:

Սպասելով, որ մեր խնդրանքը հաշվի կառնվի, որ գոնե կմեղմացվի հազարավոր ու բյուրավոր անմեղ կանանց և երեխաների ճակատագիրը, ստորագրում ենք:

Խորին հարգանքներով՝

Վիլի Չեզեր՝ Անատոլիական արդյունաբերա-տնտեսական սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերության ղեկավար, Կոնիայի բաժանմունք. Գեորգ Բիզել՝ միջնակարգ դպրոցի ուսուցիչ, Հայնրիխ Յանսոն՝ գործարանի վարպետ, Յ.Է. Մաուրեր՝ դիպլոմավորված ինժեներ:

[Մորդանի նշումը 24.8]

4857-ի վերաբերյալ

1. Պարոն Ռուդոլֆ Չաբելը «Tägl. Rundschau»-ից, որն այս ամսի 20-ին այցելեց ինձ, Միջագետքից դեպի այստեղ իր ուղևորության ընթացքում հետևել է հայ տարագիրների քարավանին մինչև Կոնիա և ավելի հեռու:

Նա ուներ Կոնիայի գերմանացիների դիմումի պատճենը:

Նա նկարագրում է, թե ինչպես են սկսում արևմուտքից աքսորել:

Սկզբում էշելոններն ուղարկում են մեծ համակենտրոնացման ճամբար. ով ի վիճակի չէ վճարել ուղեւորման համար, պետք է հետխոտն գնա: Կոնիայում մեծ մասը վաճառում է իր ունեցվածքը, բայց վաճառել թույլատրվում է միայն թուրքերին:

Ունեւորներն իրենց կանխիկ գումարը պահ են տվել Օտոմանյան բանկում, որոշ ժամանակ անց դա արգելվել է, իսկ ներդրված գումարներն առգրավել են իշխանությունները: Իմիջիայլոց, այդպես է պատահել իզմիդի մի հարուստ արաբի հետ:

Իզմիդի հայ եպիսկոպոսը գույքագրել է հայերի անշարժ գույքը: Գույքագրման ցանկը ինժեներ Մաուերի ձեռքում է, որը ցանկանում է այն ավելի ուշ հանձնել այստեղ:

Հայ բողոքականներին ու կաթոլիկներին վերջին շրջանում խնայում են, Իզմիդից և մերձակայքից տեղահանված հայերն այս պահին Էսքի-չեհիրում են, և, ըստ երևույթին, պետք է տեղափոխվեն Կհնտակիա, ուր աքսորել են հայերին:

Տարագիրների պարենավորումն ու տեղավորումը վատ է կազմակերպված, նրանց մեջ մահացությունը մեծ է:

Էրեզլիում մի մեծ ճամբար կա (մոտ 3000 մարդ), ըստ երևույթին, այնտեղ տեղավորել են երկաթուղով ժամանածներին, քանի որ մարդիկ դեռևս իրենց հետ բերում են շատ իրեր: Նրանց մեջ նույնպես մահացությունը մեծ է:

Ամեն օր Էրեզլի են ժամանում հինգ գնացք՝ յուրաքանչյուրը 1000-1500 հայերով, պարոն Չաբելը տեսել է 8000 մարդ, որոնց ոտքով են քշել:

Ուլու Քիշլան ամենավատ կայաններից մեկն է, այնտեղի ճամբարը մինչ այդ զբաղված էր աշխատանքային գումարտակներով՝ վարակված փնթիությամբ, վնասատու միջատներով և այլն: Տարագիրների վիճակն այնտեղ շատ թշվառ է:

Ուլու Քիշլայից հետո դադարում է երկաթուղով տեղափոխումը, տարագիրներին առանձին ջոկատներով քշում են ինչպես անասունի հոտ:

Այնտեղ սկսվում են նաև ճամապարհային ավազակների հարձակումները, այդպիսի մի հարձակման մասին պարոն Չաբելը հստակ տեղեկություններ ունի, այդ ժամանակ սպանվել և վիրավորվել են մոտ 15 հայ:

Բոզանոլիում՝ հաջորդ կայանում, ո՛չ տանիք կա, ո՛չ էլ՝ հաց: Այնտեղից առանց կանգ առնելու զնում են հաջորդ 10 կմ-ը, դեպի Բարաքային ճամբարը՝ Էտապային ուղիով:

Բոզանոլիի այն կողմում աքսորյալների մեջ այլևս ուժեղ տղամար-

դիկ չկան, կան մի քանի ազատ ֆուրգոն՝ ունևորների համար, քանի որ տրամադրված փոխադրամիջոցներն առգրավել են զինվորականները:

Տարագիրներն Ադանա են ժամանում ամբողջովին ուժասպառ:

Ադանա-Օսմանիե-Համիդիե էտապային ուղին միայն ոտքով են անցնում: Հալեպից հետո վերանում են նաև ամուսնության տարիքի աղջիկները:

Փոխգնդապետ Քլինքհարդին Ռաթուլենում թուրք սպաները երկու աղջիկ են առաջարկել⁴⁶:

Քուրլայում կրկին ավելի մեծ ճամբար կա, որտեղ, իմիջիայլոց, նույնպես տեղավորված են դյորթյուցի հայեր:

Մյուս՝ պարոն Չաբելի նկատած իրողություններից արժե նշել, որ Ազմի բեյը, որին տեղափոխել են Բեյրութ, Կոնիայից մեկնելուց քիչ առաջ հրամայել է ավերել հայկական բողոքական եկեղեցու զանգակատունը, որ հաճախում էին նաև բողոքական գերմանացիները: Չնայած գերմանական կողմի թախանձագին խնդրանքին, հրամանն ի կատար է ածվել:

Պարոն Չաբելը թողնում է զգաստ ու անկողմնակալ դիտորդի տպավորություն, նա շատ նյութ է հավաքել, դրանց մեջ կան մի շարք լուսանկարներ ու ֆիլմեր:

Նրա դատողությունները ծայրամասերի թուրք պաշտոնյաների մասին ոչնչացնող էին: Իմիջիայլոց նա ասաց: Ինքն անհանգիստ ժամանակներում՝ պատերազմի և հեղափոխությունների ընթացքում, ճանապարհորդել է շատ երկրներով, բայց այնպիսի անարխիա, ինչպես այստեղ է, նա ոչ մի տեղ չի տեսել:

2. Այս ամսվա 23-ին ինձ այցելեց պարոն ֆոն Հոլբախը (կառավարական պաշտոնյա, երկար տարիներ՝ Թուրքիայում) վերջում եղել է Ադանայում և գրեթե Չաբելի հետ միաժամանակ եկել է այստեղ: Տարագիրների տառապանքների մասին նրա պատմությունները համընկնում են պ-ն Չաբելի զեկուցագրին: Մանրամասներից առանձնացնում են.

Երկաթուղով ուղարկվածներին ներկայումս 50-60 հոգով խցկում են անասունների համար նախատեսված վագոնները, որտեղ հազիվ 40 հոգի է տեղավորվում:

Կոնիայում և Ադանայում եղել են շատ դավաճափոխություններ իսլամի, արդեն Կոնիայում շատ հայեր վաճառում են իրենց երեխաներին:

46. Այս նախադասությունը կրկին ջնջվել է:

Հայերի հալածանքների պատճառով Ադանայում ծանր վնաս է հասցվելու առևտրին: Ադանայի ամբողջ շուկան հայկական է: Բամբակագործությունը նույնպես բացառապես հայերի ձեռքին է, դրանից պատաստված ապրանքի առևտուրը՝ հույների ձեռքին:

Հաքքի բեյը (Գերագույն շտաբի սպա)՝ Ադանայի վալին, սկզբում ջանում էր պաշտպանել հայերին, հետո կանչել են Կոստանդնուպոլիս և Ադանա վերադառնալուց հետո հայերի հանդեպ դարձել է անողոք:

Պարոն ֆոն Հոլբախն իր զեկուցագիրը եզրափակել է հետևյալ խոսքերով. վաղուց ի վեր ինքը թուրքամետ է եղել, բայց այն բանից հետո, ինչ տեսել է սեփական աչքերով, հիմնավորապես բուժվել է թուրքերի հանդեպ իր համակրանքից:

Հիմա նա լռում է, բայց հարմար պահին ամեն ինչի մասին կգրի լրագրերում:

[Մորդմանի գրառումը 24.8]

Վիլի Ջեզերը՝ Կոնիայում, օգոստոսի 18-ին, պարոն Գյունտերին (հատված)

1. Տեղահանման համար տրամադրված նախապատրաստական ժամկետը այստեղի հայերի համար 8 օրից կրճատվել է 6-ի, 21-ին արտաքսվելու են 2000 մարդ...

2. Հայ եպիսկոպոսն ինձ խնդրում է՝ հեռագիր ուղարկել Նորին մեծություն կայսերը, որ հայ գրիգորյաններն ուզում են դառնալ բողոքական և կայսրից պաշտպանություն են խնդրում...

3. Լուրեր կան, որ կաթոլիկները՝ Նորին մեծություն կայսր Ֆրանց Յոզեֆի ջանքերով, ազատվել են աքսորից...

4. Մեծագույն հուսահատություն է հայերի մեջ: Ոստիկաններն իրենց չարաշահումների իրավունք են վերապահում: Ունեցվածքը վաճառվում է չնչին գներով և վաճառքի ժամանակ այդ խեղճերի դեմ ստեղծում են ամեն հնարավոր արգելքներ...

5. Ինչպես հայտնել են՝ մոտ 25 հայ մահմեդական դառնալու պատրաստականություն են հայտնել:

6. Ինչպես արդեն զրել են, այդ ցուցումից տուժել են նաև իմ ծառայողները:

Խնդրում է դեսպանությանը՝ քայլեր ձեռնարկել հոգուտ հալածվածների:

[Մորդանի նշումը, 24.8]

Կաթոլիկների ու բողոքականների առնչությամբ Թալեաթ բեյն ինձ երեկ կրկնեց իր նախկին հավաստիացումները, ես հատուկ նշեցի 6-րդ կետը: Թալեաթ բեյը դրա վերաբերյալ նշեց, որ նա այդ գործն արդեն քննարկել է պարոն Գյուլտերի հետ: Երկաթուղային ծառայողները մնում են, բայց աստիճանաբար փոխարինվելու են:

1915 – 08 – 23 – DE – 013

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ.դեսպ./ 170
Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 149 (կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի գերմանական ռազմական միսիային՝ ավագ լեյտենանտ Շտանգեից

Մ. №3841 Էրզրում, 23 օգոստոսի 1915

Գաղտնի

Չեկուցագիր հայերի արսորի մասին

Հայերի տեղահանումներն սկսվեցին մոտավորապես 1915թ. մայիսի կեսին: Մինչ այդ ամեն ինչ բավական հանգիստ էր, հայերը կարող էին զբաղվել իրենց առևտրով ու արհեստով, առանց արգելքի դավանում էին իրենց կրոնը և ընդհանուր առմամբ գոհ էին իրենց վիճակից: Այնուամենայնիվ, այս տարվա փետրվարի 10-ին երեկոյան ժամը վեցին բոլորի աչքերի առջև սպանեցին այստեղի Օտոմանյան բանկի 2-րդ տնօրենին՝ հայի: Չմայած կառավարության թվացյալ ջանքերին՝ հանցագործին ղեռնա չեն գտել: Այսօր այլևս կասած չկա, որ այդ սպանության առիթը զուտ քաղաքական էր: Նույն այդ ժամանակ սպանել էին նաև Էրզրումի հայ եպիսկոպոսին:

Մոտավորապես մայիսի 20-ին գլխավոր հրամանատար Քյամիլի փաշան հրամայեց Էրզրումից դեպի հյուսիս տեղաբաշխված գյուղերի հայ բնակչությանը մաքրագատել, որը թուրքական մարմինները կատարեցին ամենակոշտ ձևով: Դրա վերաբերյալ ներկայացված է հայ գյուղական բնակիչների՝ իրենց եպիսկոպոսին ուղղված նամակի պատ-

ճենը: Ամենակարճ ժամկետում մարդկանց հանեցին հայրենի տունուտեղից, դաշտերից ու բոլորին միասին քշեցին, մեծ մասին ժանդարմները ժամանակ չտվեցին ամենաանհրաժեշտ իրերը հավաքելու և իրենց հետ վերցնելու համար: Թողած կամ հետները վերցրած ունեցվածքը ուղեկցող ժանդարմներն ու զինվորները խլում էին տերերից կամ թալանում էին տներից: Այն ժամանակվա վատ եղանակին տարագիրներն ստիպված էին գիշերել բաց երկնքի տակ, հիմնականում միայն հատուկ վճարի դեպքում էին նրանք ժանդարմներից բնակավայրեր մտնելու թույլտվություն ստանում, որպեսզի սննդամթերք ճարեն կամ ջուր վերցնեն: Բռնություններ էին լինում, և իսկապես հուսահատ մայրերն իրենց ծծկեր երեխաներին նետում էին Եփրատը, քանի որ նրանց կերակրելու այլևս ոչ մի հնարավորություն չէին տեսնում: Գերմանացի հյուպատոսը հյուպատոսության գերմանացի ծառայողների միջոցով բազմիցս կարգադրել է հաց բաժանել, և վերջինները կարող են հայտնել տարագիրների տառապանքների մասին:

Անհերքելիորեն հաստատված է, որ այդ հայերին գրեթե առանց բացառության սպանել են Մամախաթունի (Դերջանի) տարածքում՝ այսպես կոչված չեթները (կամավորները), աշիրեթները և այդպիսի խաժամուժը, ընդ որում՝ զինվորական պահակախմբի թույլտվությամբ, նույնիսկ նրանց աջակցությամբ: Վալին այդ փաստերը (իհարկե, սուկ սահամանափակ չափով) խոստովանել է Գերմանիայի հյուպատոսին, իսկ վերջինն էլ մանրամասների մասին հարցաքննել է մի ծեր հայի, որը վիրավոր փախել է սպանդից: Հյուպատոսության ծառա, պատերազմի կամավոր Շլյմեն տեսել է դիակների բավական մեծ քանակություն:

Հունիսի սկզբին սկսվեց հայերի տեղահանումը Էրզրում քաղաքից: Կառավարական և ոստիկանական իշխանությունների և նրանց մարմինների գործելակերպում լրիվ բացակայում էր կազմակերպվածությունն ու կարգուկանոնը: Դեռ ավելին, դա մասնակից բոլոր թուրքերի համար խորապես ատելի ու օրենքից դուրս համարվող բնակչության դասի հանդեպ զազանային դաժանության, անխնա, անմարդկային և հակաօրինական կամայականության բնորոշ օրինակ է: Դրա վերաբերյալ անհերքելի մեծաթիվ օրինակներ կան: Կառավարությունը չի արել նվազագույնը՝ տարագիրներին ինչ-որ կերպ օգնելու համար, և, քանի որ ոստիկանները զիտեին իրենց վերադասների տրամադրվածությունը, ուստի իրենք էլ իրենց հերթին անում էին ամեն ինչ՝ հայերի տառապան-

քը շատացնելու համար: Արտաքսումները հրահանգվում էին և նորից վերացվում, այնուհետև մնալու վերաբերյալ ոստիկանության քույրավորության տեղեկանքները մի քանի օր անց պահանջում էին, ոչնչացնում և բաժանում էին տեղահանման նոր հրամաններ: Շատ դեպքերում դրանք տալիս էին առավոտվա համար: Հակաճառություններն ու բողոքները չէին նկատառվում, և ոչ հազվադեպ դրանց պատասխանում էին բիրտ, կոպիտ վարմունքով:

Կառավարությունը տեղահանվածներին չէր հայտնում նշանակված վերջնավայրը: Նա թողնում էր, որ փոխադրամիջոցների գները հասնեն գրեթե անմատչելի չափերի, տալիս էին հիմնականում ոչ բավարար քանակությամբ ուղեկցող զինվորներ, ովքեր անկլիր էին և տարագիրներին պաշտպանելու իրենց պարտավորությունը ոչ մի կերպ լուրջ չէին ընդունում, ինչպես դա հաճախ բացահայտվում էր ավելի ուշ: Այնուամենայնիվ, ամենուրեք հայտնի էր, որ ճանապարհների անապահովությունը հասել է մեծ չափերի, բայց դա իշխանություններին հետ չպահեց հայերին քշելու գաղափարից: Ինչ էլ լինի՝ նրանք **պետք է** գոհվեն: Տրապիզոնում՝ տեղահանման հրամանն ստանալուց հետո, հայերին նույնիսկ արգելել են իրենց սեփականությունից ինչ-որ բան վաճառել կամ հետը վերցնել: Այստեղի հյուպատոսության ծառան՝ գերմանացի կամավորական Շլիմեն (Շլիմեն հյուպատոսության հանձնարարությամբ Բայբուրթով, Էրզինջանով գործուղվել է դեպի Տրապիզոն) Տրապիզոնում անձամբ է տեսել, թե ինչպես են շարքային ոստիկանները ոստիկանական պահակետի կողքով անցնող տարագիրներից խլել նրանց խղճուկ կապոցները:

Վերն ասվածը թող բավարարի՝ թեկուզ թեթևակի պատկերացում կազմելու այն դաժան վերաբերմունքի մասին, որին մատնված են հայերը: Բազմաթիվ այլ մանրամասներ կան տրամադրության տակ:

Որքան էլ կառավարությունը ձգտի թաքցնել կամ մեղմել իրադարձությունները, անհնար է չնկատել, որ վիճակն այսպիսին է.

Առաջին թափուրից, որը հունիսի 16-ին ուղիղ ճանապարհով դուրս եկավ դեպի Խարպուտ և որը բաղկացած էր առավելապես հայ երևելիներից, ովքեր իրենց հետ բավականին շատ ուղեբեռ էին տանում, բոլոր տղամարդկանց՝ չնչին բացառությամբ, սպանել են, որը վալիի խոստովանությամբ, կազմում է 13 հայ: Կանայք՝ ամենափոքր երեխաների հետ, կարծես թե ժամանել են Խարպուտ, հասուն աղջիկների մասին ոչ մի հստակ տեղեկություն չկա: Մյուս խմբերին ուղարկել են Բայբուրթով

դեպի Էրզինջան և հետո Քեմախի (Եփրատի հովիտ) ուղղությամբ: Ընդհանուր առմամբ նրանք «պետք է որ» բարեհաջող անցած լինեն Եփրատի հովիտը, բայց դեռևս պետք է անցնեն Մարաշից Խարպուտ մի վտանգավոր հատված և Ուրֆայի տարածքը:

Էրզինջանի հայերի տղամարդկանց կողքի են տարել՝ դեպի լեռները և մորթել են զինվորականների աջակցությամբ, իսկ կանանց ողորմելի վիճակով քշել են Էրզինջան: Թե հետո ինչ է պատահել նրանց, այս պահին հայտնի չէ: Տրապիզոնում հայերին տարել են ծովը և շարտել են տախտակամածից: Տրապիզոնի եպիսկոպոսին կանչել են ռազմական դատարան և ճանապարհին խեղդել են ուղեկիցներով հանդերձ: Մի զինվորական հայ բժշկի սպանել էին Տրապիզոնի ու Բայբուրթի միջակայքում:

Էրզինջանի հայերին, բոլորին միասին, քշել են Քեմախի հովիտը և այնտեղ մորթել են: Բավականին հավաստի տեղեկացնում են, որ նախապես պատրաստ պահած սայլերով դիակները հասցրել են Եփրատ և մետել են գետը: Էրզինջանի եպիսկոպոսն ուղեկցել է իր հավատակիցներին և նույն բախտին է արժանացել:

Էրզրումում դեռևս կան սակավաթիվ հայեր, այն բանից հետո, երբ ի սկզբանե տրված հրամանը, թե կանայք ու երեխաներն առանց տղամարդկանց պաշտպանության իրավունք ունեն մնալ քաղաքում, կրկին չեղյալ է համարվել և նրանց աքսորն իրականացվել է խիստ ու անխնա: Առանց ծրագրի աքսորել են նույնիսկ նրանց, ում կարիքն անպայման ունենին ռազմական ու վարչական ձեռարկությունները՝ արհեստավորներին, դարբիններին, վարորդներին, ռազմական հոսպիտալի անձնակազմին, բանկային ու պետական ծառայողներին, ռազմական բժիշկներին:

Հայերի հեռացումն Էրզրումի պատերազմական շրջանից օրենքով քույրատրելի էր և հիմնավորվում է ռազմական անհրաժեշտությամբ: Գործնականում հայերն իրենց անհուսալի դրսևորեցին տարբեր վայրերում: Ռուսների աջակցությամբ գործը հասավ ապստամբությունների ու մուսուլմանական բնակչության դեմ բռնությունների, ինչպես օր. Վանա լճի մոտ, Բիթլիսում, Մուշում: Եղան դեպքեր, երբ կտրում էին հեռագրալարերը, քիչ չէին նաև լրտեսության դեպքերը: Մյուս կողմից Էրզրումում հայ բնակչությունն իրեն բոլորովին հանգիստ է պահել: Թե արդյոք նրանք հետո էլ կշարունակեին խաղաղ մնալ՝ Էրզրումին ռուսների հնարավոր մոտենալու դեպքում, ներկայումս անհնար է հստակ ասել: Չորակոչվել են զինձառայությանը պիտանի բոլոր հայերը՝ համեմատաբար

չնչին բացառությամբ: Ըստ դրա՝ որևէ ազդեցիկ խոռվությունից վախենալու առանձնապես առիթ չկար: Չնայած դրան՝ կառավարությունում կարծես թե այդպիսի մտավախություն ունեին հայերից, բայց դա անհամեմատելի էր այն ուժազուրկ վիճակին, որում այստեղ տվյալ պահին հայերն էին: Եթե նույնիսկ հիմա այս ոչ այնքան հուսալի տարրի արտաքսման վճիռը բացառապես գերագույն հրամանատարության գործն է, ապա կարելի է սպասել ու պահանջել, որպեսզի այդ միջոցառումն անցկացվի՝ առանց այն արքայալների կյանքին ու սեփականությանը վնաս հասցնելու, ում անձի հանդեպ չի ապացուցվել նվազագույն մեղքը: Դրանով իսկ չի շոշափվում առանձին մեղավորների դեմ գործ հարուցելու իրավունքն ու պարտականությունը: Բայց այն, որ հարյուր հազարավորների կանոնավոր սպանում էին, որ իշխանությունները կամայականորեն տնօրինում էին թողած ցանկացած սեփականություն (տներ, խանութներ, ապրանք, տնային գույք, հայկական եկեղեցում կային 150.000 թուրքական ֆունտ արժողությամբ պաշարներ), որ արտաքսումն իրականացվում էր ամենաանմարդկային ձևով, որ ընտանիքներին ու կանանց բշուր էին առանց տղամարդկանց պաշտպանության, որ ի վերջո, մահմեդական հավատին անցած հայերին այլևս կասկածելի չէին համարում և հանգիստ էին թողնում, արդարացի հիմք է ենթադրելու, որ հայերին տեղահանելու համար ռազմական պատճառները համարվում էին երկրորդական, որ հիմնականը՝ նախ այս հարմար առիթն օգտագործելն էր, երբ դրսից չէր սպասվում որևէ միջամտություն, ի կատար ածելու վաղուց փայփայված ծրագիրը՝ հայ բնակչությանը հիմնավորապես թուլացնել, եթե ոչ՝ բնաջնջել: Դրա համար ցանկալի առիթ էին ընձեռում ռազմական պատճառները և երկրի տարբեր մասերում խոռվարարական նկրտումները:

Ընդ որում՝ իշխանությունները կարծես թե արդարացված են համարում անմեղների հատուցման սկզբունքը այն մեղավորների արարքների համար, որոնց հնարավոր չէ բռնել: Եվրոպացու համար այդ սկզբունքը բացատրվում է նրանով, որ փաստացի բարեկրթության և բարոյականության վերաբերյալ թուրքի ըմբռնումները բոլորովին չեն համապատասխանում մերին:

Տեղահանման միջոցառումների իրականացման ժամանակ վալին մի անգամ վկայակոչեց գլխավոր հրամանատարի հրամանները, մեկ ուրիշ անգամ Կոստանդնուպոլսից եկած հրամանները: Դրան հակառակ,

գլխավոր հրամանատարը մշտապես պահանջում էր տեղահանման անխնա արագացումն ու ոչ հաճախ հրամաններ էր տալիս, որոնց կատարման պատասխանատվությունը հանձնարարում էր վալին՝ առանց ցանկանալու կամ կարողանալու կատարման համար միջոցներ տրամադրել: Գլխավոր հրամանատարը պետք է, որ տեղյակ լիներ հայերի առաջին սպանությունների, ինչպես նաև ուղեկցող ժանդարմների պահվածքի մասին, նա զիտեր ճանապարհների անապահովության մասին, ոչինչ չէր անում այդ վտանգը վերացնելու համար, և, չնայած դրան, հայերի տարագրումը հրամայում էր հենց այդ ճանապարհներով: Այդ գործելակերպը, համենայնդեպս, համապատասխանում է հյուպատոսի մոտ նրա արտահայտած այն մտքին, թե պատերազմից հետո այլևս Հայկական հարց չի լինի:

Ամբողջ կատարվածից հետո կարելի է հաստատ ընդունել հետևյալը.

Հայերի արտաքսումն ու բնաջնջումը Կոստանդնուպոլսում որոշել է երիտթուրքական կոմիտեն, թեպետ կազմակերպել և իրականացվացել են զինվորականներն ու կամավորականները՝ հրոսակախմբերի աջակցությամբ: Բացի այդ՝ այստեղ էին Հիլմի բեյը, Շաքիր բեյը, Էրզրումի պատգամավոր Չեյֆուլա բեյը, նաև այստեղ ծառայող Թախսին բեյը, ոստիկանության պետ Խուլուսի բեյը և վերջապես՝ Մահմուդ Ջյամիլ փաշան, որը միջոցառումների իրականացման ընթացքում ոստիկանության պետի հետ, իրեն դրսևորեց ամենադաժան ձևով:

[Լիման ֆոն Սանդերսի նշումը, 9.9]

Կայզերական ռազմական կցորդ Նորին մեծություն պարոն գնդապետ ֆոն Լոսովին

1915 – 08 – 27 – DE – 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14087

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Տրապիզոնի հյուպատոս Բերգֆելդից

Չեկուցագիր № 39/ Մ. № գաղտնի գեկ. 407

Տրապիզոն, 27 օգոստոսի 1915

Հուլիսի 25-ի զեկուցագրի կապակցությամբ

Տրապիգոնից հայերի համընդհանուր տեղահանման ժամանակ միայն եզակի մարդիկ մնացին այստեղ՝ վալիի բանավոր կամ գրավոր թույլտվությամբ: Խոսքը Օտոմանյան բանկի ծխախոտային արտադրության վարչության ծառայողների մասին է՝ երկու ծառայողների կանայք և մի քանի միայնակ մնացած կանայք: Հիմա էլ գիշերը նրանց են արքտում և, ըստ երևույթին, հենց քաղաքի մոտ էլ կսպանեն: Տրապիգոնի վալին, թեպետ երիտթուրքական կոմիտեի անդամ է, բայց ձգտում էր պահպանել իր անկախությունը և հնարավորինս թուլացնել հայերի դեմ ձեռնարկվող միջոցառումները: Թերևս նրա ազդեցությանը պետք է վերագրել այդ ընթացքում այստեղի հրահանգչին և կոմիտեի առաջնորդ Նաի բեյին գործից ազատելը: Ցավոք, նա ոչ մի աջակցություն չի ստանում իր ծառայողներից ու ոստիկանության մարմիններից: Նրանք, չնչին բացառություններով, ամնակտի ձևով հարստանում են՝ հայերի տները լքելուց հետո: Այդպիսով վալին չկարողացավ հայերի կյանքի ու սեփականության համար պայքարել հանցագործների դեմ: Մյուս կողմից դա հակասում էր նրա էությանը՝ մնալ իր հավանությանը չարժանացած հանցագործությունների անգոր ալանատես: Գրան պետք է վերագրել այն, որ նա զիջեց դիրքերը և աննշան պատրվակով մոտ երեք շաբաթով ուղևորվեց երկրի խորքը:

Նկարագրված իրադարձությունները ցավալի են ոչ միայն գերմանացիների և թուրքերի հեղինակության համար, այլև համամարդկային տեսակետից դրանք վտանգավոր են նաև այն առումով, որ կոմիտեի անդամները հաճույք կստանան այդքան հեշտությամբ հարստանալուց և այսուհետ մոյն կերպ կվարվեն նաև հունական բնակչության հանդեպ, եթե հիմա չպատժվեն: Վերջինը հնարավոր է միայն Տրապիգոնի ռազմական դատարանի հիմնավորմամբ՝ այդ գործով մախնական հետաքննությամբ և վերջնական դատապարտմամբ, որի ընթացքում դատավորների դիրքորոշումը հեշտ չի լինելու: Նրանց ոչ միայն փորձելու են կաշառել հայերից խլած ավարի մի մասով, այլև կոմիտեի մարդկանց դեմ գործ հարուցելով՝ նրանք վտանգում են արատավորել իրենց ապագան:

Կոստանդնուպոլսի կայզերական դեսպանությանը հեռագրով տեղեկացրել են և այս զեկուցագրի պատճենն ուղարկել:

[Բերգֆելդ]

1915 - 08 - 29 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14087
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ. 226 (միայն հավելված 4)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովեզին՝ նախարար-ռեզիդենտ բարոն Մաքս ֆոն Օպենհայմից

Գամասկոս, 29 օգոստոսի 1915

Ձեմալ փաշան կրկին առիթն օգտագործեց ինձ հետ Հայկական հարցի մասին խոսելու համար և իր սպաներին հանձնարարեց՝ փաստաթղթերից ինձ տրամադրել մոյնի զարգացումների վերաբերյալ առավել մանրամասն գրավոր ու բանավոր տվյալներ՝ 4-րդ բանակի գործողությունների տարածքում: Այդպես ինձ փոխանցեցին՝ հատկապես թարգմանաբար կցված, տեղահանված հայերի հետ վարվելու վերաբերյալ Ձեմալ փաշայի արձակած հրամանները: Ձեմալ փաշային խորհուրդ տվեցի՝ այստեղ և Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական վարչությունում հավաքել տալ Հայկական հարցի վերաբերյալ ամբողջ նյութը և հարմար առիթի դեպքում դրանից հրատարակել փաստերով հաստատված հրատարակում, որպեսզի թուրքական կողմից կարողանան ճիշտ ժամանակին հակադրվել անկասկած իրենց սպասել չտվող մեղադրանքներին: Ասիական Թուրքիայում իմ ուղևորությունների ժամանակ ես ստիպված եմ եղել շատ գործ ունենալ հայերի հետ:

Ցավում եմ, որ նրանց մասին իմ դատողությունները (իմիջիայլոց, այս տարածքների շատ գերմանացիների մեծ մասի կարծիքին համապատասխան) շատ վատ են:

Նախկինում՝ ընդհուպ մինչև համիդյան ժամանակաշրջանը, հայերն իրենց թուրք տերերի հետ ավելի վատ հարաբերություններ չունեին, քան մյուս քրիստոնյա օտոմանները: Ընդհակառակը, հենց նրանք էին ընդգրկվել շատ պաշտոնների նշանակվելու համար, ընդհուպ մինչև նախարարներ: Խորացող բեկումն ու ատելությունը թուրքերի և հայերի միջև վերաբերում են առավել նոր ժամանակների: Ըստ իս, դրանք առաջին հերթին հետևանք են 19-րդ դարի կեսերին սկսված ամերիկյան ու անգլիական միսիոներական գործունեության, ինչպես նաև ռուսական,

անգլիական և ֆրանսիական հյուպատոսների սաղորիչ աշխատանքի: Կիտով չափ կրթված հայերը, ովքեր հետո Եվրոպայում ու Ամերիկայում ծանոթացան ժամանակակից քաղաքակրթությանն ու տոգորվեցին հեղափոխական հայացքներով՝ ըստ էության հազարամյակներ ի վեր այլևս գոյություն չունեցող Հայկական մեծ թագավորության վերահաստատման մտքով, վերադառնալով հայրենիք, իրենց հայրենակիցներին պատվաստում էին հակակրանքի ու ժամանակակից հարաբերությունների հանդեպ դժգոհության բացիլով: Համիդյան ժամանակներում, որպես հայերի խարդավանքներին պատասխան գործողություն եղած ջարդերը, բնականաբար, նպաստեցին այն բանին, որ այդպես զարգացան՝ մասնավորապես հայերի ինքնատիպության շնորհիվ, շարունակ ավելի վատթարացող հարաբերություններն ինչպես իրենց և շուրջը բնակվող մահմեդական տարրերի միջև, այնպես էլ թուրքական կառավարության հետ: Անվիճելիորեն ճարպիկ, մասամբ նաև մահմեդականների համեմատությամբ հայերի մտավոր գերազանցությունը, ձեռներեցության մեջ նրանց հայտնի հնարամտությունը, խարդավանքների հանդեպ հակումը, մեծամտությունն ու հեղափոխական միտքը, իրենց շրջապատում առաջին հերթին նրանց կատարած տևական հրահրումն ու թուրքերի հանդեպ վերջին շրջանում բացահայտ դրսևորվող թշնամանքը, սրում են լարվածությունը:

Համիդյան վարչակարգը տապալելու համար երիտթուրքերի հետ Եվրոպայում մի շարք հայերի համատեղ աշխատանքը թվում էր, թե կրերի հարաբերությունների բարելավում: Նոր երիտթուրք պարունները հայերի հանդեպ մեծագույն սիրալիրություն ցուցաբերեցին ինչպես Կոստանդնուպոլսում, այնպես էլ ծայրամասերում՝ նրանց հանձնելով բազմաթիվ նախարարություններ և այլ պաշտոններ:

Հակահեղափոխությունը հայերի համար կրկին բերեց ճգնաժամային շրջան, ջարդեր եղան Ադանայում: Բայցևայնպես, շատ շուտով հարաբերությունները կրկին լավացան: Վերջին տարիներին Սիրիայում և Միջագետքում ես շատ հայ զինվորներ և ժամդարձներ եմ տեսել, որոնց նրանց մահմեդական ընկերներն, իսկապես, եղբայրաբար էին վերաբերվում: Թուրքերի արտակարգ սիրալիր վերաբերմունքը տևեց ավելի երկար, քան Բալկանյան պատերազմը, չնայած այն ժամանակ քրիստոնյա զինվորների՝ հատկապես հայերի, հետ ունեցած տխուր փորձին: Նույնիսկ հիմա նեղուցի մոտ գտնվող մահմեդական գորամասերին հրամաններ են արձակել առանձին հայ սպաներ և ստացել են արիու-

թյան շքանշաններ, մասամբ՝ շտաբի թուրք սպաներից: Միայն պատերազմի ավելի ուշ փուլում հայ զինվորներին զինաթափեցին և բաշխեցին աշխատանքային գումարտակներին:

Այնուհանդերձ, դեռևս այս պատերազմի սկզբում հայերն, ըստ էության, անցան Թուրքիայի և Գերմանիայի թշնամիների կողմը: Մինչև Թուրքիայի պատերազմ հայտարարելը և հետո, նրանք մեծ թվով, որպես կամավորներ անցան ֆրանսիացիների, անգլիացիների և ռուսների կողմը: Փարիզում Անտանտի շահերի օգտին Շերիֆ փաշայի նյութած դավադրության մեջ հայերը մեծ դեր խաղացին: Կովկասում նրանք արել են ամեն հնարավոր բան՝ ռուսներին աջակցելու համար, ամբողջ գյուղեր անցան թշնամու կողմը, նրանց ցուցաբերեցին մեծ ծառայություններ և այլն: Վանի տարածքում և արևելյան Փոքր Ասիայում շուտով պարզ դարձավ, որ խոսքը թշնամու հետ վաղուց ի վեր նախապատրաստված գործողությունների մասին է՝ թուրքական տերությունը տապալելու համար: Վանի իրադարձությունները հայտնի են: Շատ թուրք ծառայողներ, սպաներ և անհատ անձինք ինձ հայտնել են արյունալի, նոկալի կոտորածների մասին, որոնք հայերը գործել են մահմեդականների հանդեպ Վանում և նրա շրջակայքում: Ռուս և հայ զինվորներն ու սպաները ճնշում էին թուրքահայերին: Թուրքերը մարզի հեռավոր մասերում ստիպված էին կռվել հայերի դեմ, որոնք կազմել էին կանոնավոր զորաջոկատներ՝ ռուսական գերագույն հրամանատարության ներքո: Դիարբեքիում և մյուս փոքրասիական քաղաքներում հայտնաբերվեցին ռազմականորեն ստորաբաժանված դավադրության թելերը. ամենահեղինակավոր հայերը նշանակված էին որպես հրամանատարներ, զնդապետներ և այլն: Երևելիների և նույնիսկ եպիսկոպոսների (Մարդին) նկուղներում, ասում են, գտել են ռուսական զենք ու ռումբեր, ինչպես նաև համազգեստի պարագաներ, որպեսզի հայերին ճանաչելի դարձնեն որպես ազատության ու Ռուսաստանի համար պայքարողներ: Բնորոշ է Լոզանի թերթերից մեկում Վանի իրադարձությունների, ինչպես նաև Ջեյթունի ու Ալեքսանդրետի ծովածոցի խարդավանքների մասին հայտարարությունը (որի մասին ինձ ասաց Ջեմալ փաշան), նախքան այդ ամենի կատարվելը:

Ադանայի, Ջեյթունի և այլն, արևմտյան հայերի կապը արևելյան Փոքր Ասիայի հայերի հետ ծագեց տարբեր հանցանշաններով: Ջեյթունում՝ Մարաշից դեպի հյուսիս հայկական լեռնային այդ բնում, այս գաբ-

նանը կազմակերպվել է հրոսակախումբ՝ ուժեղացած դասալիք զինվորներով, որը մարտի վերջին իր հարձակումների հանդգնությունը տարածեց նույնիսկ Մարաշից դեպի Չեյթուն ճանապարհին ժանդարմների ուղեկցած զինամթերքի փոխադրամիջոցի վրա: Պահանջվեց 4 գունարտակ ուղարկել, որպեսզի քշեն քաղաքի մերձակայքի մի վանքում ամրացած ապստամբներին: Միաժամանակ Կիլիկիայի լեռներում նկատելի դարձան ավելի աշխուժացած հրոսակախմբերը: Շատ անգամ Օսմանիե-Ռաջու էտապային ուղու վրա ժանդարմներին ու զինվորներին ծուղակն էին գցում ու սպանում: Ամենատարբեր կասկածելի նշաններ էին նկատվում հատկապես Ալեքսանդրետի ծովածոցի ափամերձ բնակչության մեջ՝ թշնամու ժամանակավոր ցամաք դուրս գալու ժամանակ, ինչը հանգեցրեց Ալեքսանդրետի մոտի երկաթուղու ավերմանը. անկասկած ցուցաբերվել են լրտեսական և այլ աջակցող ծառայություններ: Դյորթյունում բռնել են մի հայ լրտեսի, որը՝ մատակարարված հարուստ դրամական միջոցներով, անգլիական «Դորիս» հաժմանավով ժամանել էր Կիպրոսից: Նույն վայրում հայտնաբերել են թաքցրած արկղեր՝ իտալական ծագում ունեցող ռազմամթերքով:

Այդ և այլ առանձին դեպքերի կուտակումը թուրքական կարևոր վայրերում պետք է որ մտավախություն առաջացներ, որ այստեղ էլ՝ արևմուտքում, թշնամու ցամաք դուրս գալու դեպքում ընդհանուր ապստամբության պարագայում հայերը կմիանային թշնամուն: Առաջին հերթին հենց այստեղ՝ Ալեքսանդրետի ծովախորշում և Մերսինի մոտ, պետք էր սպասել ցամաք դուրս գալուն: Հայկական մեծ ապստամբության հետևանքները կարող էին լինել անկանխատեսելի: Տիրելով Չեյթունի և Ջիհանի լեռնանցքներին և լեռնային Կիլիկիայի տարածքին, թշնամին Փոքր Ասիան և Եվրոպական Թուրքիան կբաժաներ կայսրության ամբողջ հարավային և հարավ-արևելյան կեսից. եզիպտական ռազմարշավը՝ մինչև զավթիչներին կրկին քշելը, կդառնար անհնարին՝ բոլորովին չխոսելով կայսրության արաբական շրջանների որոշակի մասերի վրա հնարավոր ազդեցությունների մասին:

Դա պետք էր բոլոր միջոցներով կանխել, իսկ դա, ինչպես ինձ միշտ հավաստիացնում էին Ջենալ փաշան և նրա սպաները, կարող էր վճռականապես կատարվել միայն այն ժամանակ, եթե ամենուրեք հայերի վտանգավոր մեծամասնությունը վերածեին անվտանգ փոքրամասնության և ընդհանրապես հեռացնեին հատկապես ռազմավարական

վտանգավոր գոտուց: Այդ նպատակով, պետք է այն բանից հետո, երբ արդեն Կոստանդնուպոլսում հիմնավորապես որոշեցին հայերի զանգվածային տեղահանումները, բանակի 4-րդ կորպուսի տարածքում ծովափից երկրի խորքն աքտորվեին սկզբում գյուղերի հայ բնակիչները (բայց ոչ՝ մեծ քաղաքների), փոքր խմբերով՝ առնվազն 25-30 ընտանիքներով, այնպես, որ ցանկացած վերամիավորում անհնար դառնար:

Հայերի դեմ ամենախիստ գործողություններ ձեռնարկելիս՝ ինչպես ինձ բացատրեց Ջենալը, ղեկավարվելով հիշյալ փաստաթղթերով, առաջին իսկ պահից ինքը հրամաններ է արձակել, որպեսզի պետության շահերից բխող միջոցառումներն անցկացնելիս խուսափեն անհարկի ամեն տեսակ դաժանությունից և, բացի այդ, որպեսզի կանխեն քաղաքացիական բնակչության ցանկացած միջամտություն և դրանով իսկ՝ ջարդերը: Ամեն ինչ պետք է կատարվեր միայն զինվորական և քաղաքացիական իշխանությունների միջոցով:

Առաջին փաստաթուղթը (Հավելված 1) մարտի 16-ի (հին տոմարով) մի մանիֆեստ է, որի նպատակն էր Չեյթունի շրջակայքում պատժել և սպառնալիքներով խափանել մահմեդական բնակչության ամեն դեպքում արդարացված հուզումների պոռթկումներն ընդդեմ այդ քաղաքի խիստ վարկաբեկված հայերի: Ապրիլի 2-ին (հին տոմարով) դուրս եկավ Ջենալ փաշայի՝ համընդհանուր տեղահանման վերաբերյալ հրամանը (Հավելված 2), որն սկզբում կիրառվեց Չեյթունի նկատմամբ: Տեղահանվածներին այստեղից հասցրին Կոնիա: Այնուհետև աստիճանաբար՝ ուժեղացված խստությամբ և արագացված տեմպերով, մաքրեցին ծովափը, երբ Իտալիայի՝ եվրոպական պատերազմի մեջ մտնելով, Թուրքիայի հանդեպ դեռևս անորոշ նրա վերաբերմուքին ավելացավ նաև իտալացիների ցամաք դուրս գալու՝ մինչև այդ էլ առկա վտանգը: Այդպես մաքրագատեցին Դյորթյունը, Էրզինը, Հասանբեյլին, Հաճնը, Ալբիստանը ու այլ վայրեր ու այնտեղի հայերին քշեցին հյուսիսային Միջագետք, Ռուքքայի տարածք՝ Եփրատի մերձակայքը: Նաև այստեղ է Ջենալ փաշայի լուրջ կամքը՝ խուսափել օրինազանցություններից, վավերացված մի շարք հրամանագրերով (Հավելված 3. ապրիլի 28-ի հրամանաված մի շարք հրամանագրերով (Հավելված 3. ապրիլի 28-ի հրամանագիրը, ապրիլի 25-ի, մայիսի 4-ի ու հունիսի 10-ի՝ հին տոմարով): Որ, չնայած դրան, զինվորական ու քաղաքացիական ստորին օղակներում եղել են շարաշահումներ առկա հանգամանքներում, ակնհայտ է: Միսի պատրիարքի՝ Ջենալ փաշային ուղղած բողոքներից մեկն էլ հենց եղել է Ջենալ փաշայի այս տարվա հունիսին Հալեպ ուղևորվելու հիմնական

պատճառը: Ձեռնալ փաշան անմիջապես հրահանգել է հետաքննություններ անցկացնել, բայց մինչև դրանց ավարտվելը արձակել է խիստ հրաման՝ նկատի ունեցած վիլայեթների համար (Հավելված 4), որում Միսի պատրիարքի հայտնած չարաշահումները, որոնք նա անձամբ ճշգրիտ թվարկել է, առանց այլևայլի համարվել են իրոք ճշմարտացի, կրկին խոստացրել է բոլոր իշխանությունների պատասխանատվությունը՝ աքտոված հայերի կյանքի, պատվի ու սեփականության համար և այս հրամանագրի կատարման հսկողությունը հանձնարարել է հատուկ, չգրանցված վերստուգող սպաներին:

Սկզբում հայերը չէին դիմադրում իրենց տեղահանելիս: Բայց վերջին շրջանում զինվորական իշխանություններն իրենց առաջադրանքը կատարելիս շատ անգամ առնչվում էին դժվարությունների, հատկապես Մարաշ քաղաքի հայկական մասը դատարկելիս, որտեղից 500-600 տեղահանվածներ փախան դեպի Ֆունըլիկ (Մարաշից դեպի հարավ), որտեղ խրամատավորվեցին: Այնտեղ էլ նրանց մինչև վերջին մարդը կոտորեցին նրանց դեմ ուղարկված զինվորականները: Այնուհետև, որպեսզի խույս տան ձերբակալությունից, Անտիոքի հայերը թաքնվեցին սարերում, որտեղ նրանց դեռևս փնտրում են: Ներկայումս ընթանում է 12000 հայերի տեղափոխումը Դամասկոսով դեպի հարավ, ավելի ճիշտ՝ դեպի հարավային Հաուրան և Քերակից դեպի արևելք ընկած տարածք՝ Հեջազի երկաթուղու մոտ: Այդպիսի տեղափոխում անձամբ տեսել են ուշ երեկոյան Դամասկոսի մոտով անցնելիս: Դրանք մոտավորապես 500 մարդ էին՝ տարբեր տարիքի: Նրանք գալիս էին Հալեպից՝ սայլերով և բոլոր հնարավոր բեռնակիր անասուններով: Ոչ ոք հետիոտն չէր գնում, մի քանի պնդակազմ ուղտերի վրա բարձած էր նրանց ունեցվածքը: Քարավանն ուղեկցում էին ժանդարմները: Երկաթուղային տեղափոխումը ցանկալի է, բայց հազիվ թե հնարավոր լինի մեծ դժվարությունների պայմաններում, որոնց պետք է առնչվի երկաթուղին, հատկապես նկատի ունենալով մեքենաների համար վառելիքային հնարավորությունները: Ադանայի և Հալեպի միջակայքում էլ տեսա հայերի, որոնք ճամփա էին ընկել նույն կերպ:

Ինչպես նախկինում, հայ ժողովրդին իր հայրենիքից արտաքսելու, տեղափոխման և վերաբնակեցման ժամանակ, անշուշտ պատահում են դաժանություններ, անխուսափելի վայրագություններ, սարսափելի ընտանեկան դրամաներ: Նոր բնակավայրեր տրամադրելիս, իհարկե, ոչ միշտ են մտածում անվտանգության ու հայերի գոյատևման հետագա

հնարավորությունների մասին: Դա չի եղել նույնիսկ նախկին ժամանակներում մուսաջիրների՝ կրոնական պատճառներով քրիստոնյա զավթիչների գրաված տարածքներից փախած մահմեդականների օրոք: Ինձ պետք է միայն հիշեցնել 40 տարի առաջ Ռաս ու Այնի մոտ (իս Թեյ Հալաֆի) բնակություն հաստատած 40.000 չեչենների (չերքեզների) մասին, որոնց թիվը շրջակա քոչվոր բեղվին-ավազակների և այլնի հետ արյունալի հաշվեհարդար տեսնելու տենդի պատճառով կրճատվեց ընդհուպ մինչև 1000 հոգու: Մարդկային կարեկցանքը եվրոպացուն, անշուշտ, պարտավորեցնում է, այնուամենայնիվ, ողբալ այդքան շատ անմեղ տառապողների ճակատագիրը և մտածել օգնություն ցուցաբերելու մասին: Համենայնդեպս, հիմնվելով պետական մտածողության դրդապատճառների վրա՝ պետք է հասկանալ, որ այս դժվարին ժամանակներում թուրքերը ձգտում են բոլոր միջոցներով պաշտպանվել հայերի վտանգից:

Գերմանացիները, որոնց հետ խոսել են Ադանայի տարածքում, առաջին հերթին՝ ավազ ինժեներ Վինկլերը, ինչպես նաև ավելի ուշ՝ ավազ ինժեներ Ֆյոլները՝ Հալեպում, համակարծիք էին ինձ, որ թուրքերն այս տարածքում ինքնապահպանման պարտադրանքով ստիպված էին միջոցներ ձեռնարկել ընդդեմ հայերի: Թուրքերն իրենց հերթին հիմա պայքարում են իրենց գոյության համար: Նրանք, ովքեր հրահրել են հայերին, այս պահին միավորվել են Թուրքիայի թշնամիների հետ, առաջին հերթին հենց իրենք էլ մեղավոր են նրանց դժբախտության համար: Թուրք իշխանավորների աններելի անփութությունը կլինեք, եթե նրանք Վանի փորձից հետո իրենց ունեցած բոլոր միջոցներով չկանխեն, քանի դեռ ժամանակ կար այդպիսի դավաճանության հնարավորությունն արդեն իսկ արևմուտքում, որը կարող էր լինել ավելի ճակատագրական:

Անշուշտ, հայերի ծանր ճակատագիրը և, թերևս, դրանց իրականացման ընթացքում եղած անխուսափելի դաժանությունները մեր թշնամիները որպես մեղք բարդում են մեզ՝ գերմանացիներին վրա, ինչպես այս պատերազմում նաև այլ խայտառակ բծեր անարդարացիորեն փորձում են կպցնել մեզ: Ես ապրում եմ այն համոզմունքով, որ մենք ո՛չ Կոստանդնուպոլսում, ո՛չ էլ ծայրամասերում ի վիճակի չէինք փոխել թուրքական կառավարության՝ հայերից պաշտպանվելու, երևի թե նրանց նույնիսկ ամբողջովին կամ մասամբ վերացնելու անհողողող կամքը: Որպես Թուրքիայի դաշնակիցներ, մենք իրավունք չունենք հայերի դեմ նրանց նախագգուշական միջոցառումների ժամանակ հակադրվել,

հատկապես 4-րդ բանակի տարածքում: Բարեկամական հորդորները՝ անվտանգության միջոցառումներն իրականացնելիս վարվել հնարավորին չափ մեղմ, գերմանական կողմից միշտ եղել են, ես ինքս ջանք չեմ խնայել դրանց համար:

Ես չեմ կիսում այն տեսակետը, թե հայերի տեղահանումը կարող էր արաբներին դրդել ապստամբության: Մահմեդական արաբները հակառակ են բնիկ քրիստոնյաներին, հատկապես՝ հայերին: Մյուս քրիստոնյա օտոմանները, թեպետ բոլորն էլ առանց բացառության թշնամաբար են տրամադրված թուրքերին, այնուամենայնիվ, այս պատերազմում չեն գործի, հատկապես եթե հաղթանակը լինի թուրքերի և նրա դաշնակիցների կողմը:

Մեզ՝ գերմանացիներին հանդեպ, մտածող հայերը՝ անկախ այն բանից՝ ուղղափառ են, կաթոլիկ թե բողոքական, անտեսելով չնչին բացառությունները, իրենց հոգու խորքում միշտ թշնամաբար են տրամադրված. նրանք զիտեին, որ մենք ցանկանում էինք ուժեղացնել թուրքական կայսրությունը, մինչդեռ իրենք ձգտում էին նրա ոչնչացմանը:

Օպենհայմ

1915 - 09 - 03 - DE - 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA-/R1487, R14095 Կոստ. դեսպ. 170

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռյոսլերից

K № 90

Հալեպ, 3 սեպտեմբերի 1915

K № 90/Հ № 1950 նամակին կից

Հավելված 1

Պատճեն

Ռոբֆա, 23 օգոստոսի 1915թ

Շատ հարգելի պարոն հյուպատոս,

Ամենօրյա մահաբեր տեղափոխումը տեղ մինչև օգոստոսի 19-ը: Այդ օրը ոստիկանությունը խուզարկություններ անցկացրեց տարբեր հայկա-

կան տներում: Մի տան մեջ նրանք գտան մաուզերի մի քանի փամփուշտ: Հետագա խուզարկումների ժամանակ հանկարծակի մի քաքստոցի դուռը բացվեց և հնչեց երեք կրակոց. մի ոստիկան, մի ժանդարմ և մի քանի զինվոր մեռած ընկան: Մյուսները փախան և անմիջապես լուր տարածեցին, թե յուրաքանչյուր մուսուլման պետք է զինվի, որովհետև գյավուրները հարձակվում են մուսուլմանների վրա: Անմիջապես բոլոր կողմերից հայերի վրա հարձակվեց խառնամբոխը և սկսեց իսկական կոտորած: Չոհ դարձան, թերևս, 200 մարդ՝ հայ ու սիրիացի, մինչև զիշերը վրա հասավ: Հաջորդ առավոտյան իշխանությունները դեկը կրկին իրենց ձեռքը վերցրին, և խառնամբոխն ստիպված էր հանգստանալ: Այն ժամանակվանից ի վեր հանգիստ է: Բայց ոչ մի հայ չի երևում փողոցում, թեև տեղի կառավարությունն անվտանգություն է խոստանում:

Լուրերից պարզ դարձավ, որ երկու Խալիլ և Ահմեդ բեյերը, որոնց մասին Չեզ արդեն գրել եմ, մեկնել են: Տա Աստված, որ դա ճիշտ լինի: Քարաքյոփրյուում՝ Ուրֆայից մեկ ժամվա ճամփա դեպի հյուսիս, Հարանյան հարթավայրում հարյուրավոր հայեր աշխատում են ճանապարհաշինարարությունում, ասում են, որ այս օրերին նրանց բոլորին զնդակահարել են: Բայց այդ լուրը վերջնականապես հաստատված չէ: Տա Աստված, որ դա ճիշտ չլինի:

Հ. Գ. Թաքստոցից հնչած կրակոցներն արձակել էր մի հայ, որը ժամանակին զենքով հանդերձ փախել էր բանակից:

Հավելված 3

№ 1806

Դանասկոսի կայզերական հյուպատոսությանը

Հալեպ, 17 օգոստոսի 1915

Այն բանից հետո, երբ կառավարությունը որոշեց հայերից մաքրագատել նաև Մարաշ, Այնթապ, Տարսուս, Ադանա, Մերսինա քաղաքները և Հալեպի վիլայեթի ավամներ՝ շրջանը, 4-րդ բանակի գործողությունների տարածքում տեղահանումից տուժած հայերի թիվը գնահատվում է թերևս 120.000-ից մինչև 150.000, նրանցից 15.000-ը գտնվում են Դեր էլ Չորում, 10.000-ն այստեղ՝ Հալեպում:

Մինչ արևելյան վիլայեթներից (3-րդ բանակի տարածքը) այստեղ են ժամանում օրական 300-400 կին ու երեխա, երկաթուղով Այնթապից ու Մարաշից եկող հայերին առանց կանգառի ուղարկում են ավելի հեռու՝ դեպի հարավ: Սկզբում ասում էին, որ նրանց պետք է տանեն Դամասկոս, որպեսզի այնտեղից բաշխեն Հաուրանում: Փաստն այն է, որ Համայուն հազարավորները լքելու են երկաթուղին: Ըստ երևույթին, նրանց այնտեղից կուղարկեն Պալմիրա:

Ես շնորհակալ կլինեի հաճելի տեղեկության համար, եթե հայերը Համայից Դամասկոս հասնեին **սալուղիներով՝** երկաթուղով տեղափոխելու փոխարեն: Դա համահունչ կլիներ այն դաժանությանը, որով արևելքի հայերը շատ անգամ ավելի ստիպված կլինեին հետիոտն քայլել դեպի Հալեպ, փոխանակ Ռ-աս ու Այնից կամ այն կայաններից, որտեղ հասնում են երկաթուղուն, նրանց զնացքով տեղափոխելու (ավելի քան 300 կմ):

Ես բացառում եմ, թե կառավարությունն ի վիճակի է աքսորյալների զանգվածը կերակրելու, մինչդեռ նրանց զրկել են իրենց գոյությունն ապահովելու ամեն մի հնարավորությունից: Ոչ միայն քաղաքացիներն են գյուղում անօգնական, այլև գյուղացիներին էլ ամեն ինչ չի հերքում՝ սկսած տանիքից մինչև հողագործական գործիքները, անասուններն ու սերմացուն:

Ռ-յուպեր

Հավելված 4

Մի հայի զեկուցագիրը

Հալեպ, 23 օգոստոսի 1915

Էրզրումի, Սվազի, Դիարբեքիի և Խարպուտի վիլայեթներից տեղահանվածներից 6000-ը Հալեպում են, 3000-ը՝ Համայուն և շրջակայքում, 3000-ը՝ Դ-եր էլ Ջորում և 1000-ը՝ Ռ-աս ու Այնում: Այդ 13.000 այրիներին ու երեխաներին ստիպել են 2-ից 5 ամիս շրջել այդտեղ: Հավաստի աղբյուրից գիտենք, որ այն մարդկանց թիվը, ովքեր դեռ պետք է ժամանեն այստեղ, անցնում է 60.000-ից:

Այս 4 վիլայեթներից եկած այրիներին ու երեխաներին անցկացրել են սարերով ու դաշտավայրերով, ամենաամայի ու ամենավատ ճանապարհներով: 2-ից 5 ամսում միայն մի քանի խումբ է 3 թե 4 անգամ կա-

ռավարությունից հաց ստացել: Ամբողջովին թալանել են նրանց փողերն ու ունեցվածքը:

Դիարբեքիի վիլայեթի Բաքրամաղենից արտրվել են 35 հարուստ և ունևոր ընտանիք, նաև այրիներ, և նրանց 15 օր է պետք եղել՝ Դիարբեքիից Ուրֆա գալու համար: Ուղեկցող սպան խուզարկել է նրանց հագուստը և 300 թուրքական ֆունտից բացի իսկ է նաև շատ զարդեր: Ուղևորության ընթացքում նրանց խուզարկել է ևս մի քանի անգամ՝ բացարձակապես ոչինչ չթողնելով:

Խարպուտից արտաքսվածներից երրորդ խումբը բաղկացած էր 1500 հոգուց, որոնք չորս օրում հասան Արդեն: Նրանց ուղեկցող սպան այնտեղ ասաց, որ իբր հրաման է եղել, որպեսզի բոլոր տղամարդիկ գնան բերքահավաքի, արական սեռի բոլոր անձանց՝ 11 տարեկանից բարձր, հավաքել և տարել են մի իջևանատուն: Կանայք և երեխաները պետք է շարունակեին ճանապարհը: 3 ժամ տևած քայլերթից հետո նա հրամայեց երթադադար բաց երկնքի տակ, ինքն անձամբ ձիով վերադարձավ Արդեն և 7-8 ժամ հետո երեկոյան վերադարձավ կանանց ու երեխաների մոտ և ասաց նրանց. «Տղամարդիկ գնացել են բերքահավաքի»: Հաջորդ առավոտյան, 2 ժամ զնալուց հետո, նրանք եկան քրդական մի գյուղ, նրանց ուղեկցող սպան ասաց. «Այն կանայք, ովքեր իրենց մոտ փող կամ զարդեղեն ունեն, պետք է անմիջապես դրանք ինձ տան, ով իր մոտ 40-ից ավել պիաստր կպահի, կզնդակահարվի: Փողերն ու զարդերը, որոնք հիմա ինձ կտաք, Դիարբեքիում հետ կստանաք»: Այդ խոստումից հետո կանայք հանձնեցին իրենց փողի ու զարդերի մեծ մասը: Երկրորդ երեկոյան մույն սպան խուզարկեց հագուստը, կանանց ու աղջիկների ամբողջ մարմինը, մույնիսկ նրանց հանել տվեց ներքնաշորերը և ձեռքերով ու աչքերով փող էր փնտրում: 10 ժանդարմ, որոնք այդ սպայի հետ էին, ամբողջ ուղևորության ընթացքում անհանգստացնում էին կանանց և ասում էին. «Ձեր փողը մեզ տվեք, ոչ թե սպային: Դիարբեքիում մենք ձեզ կվերադարձնենք, իսկ սպան ուզում է ամեն ինչ իրեն պահել»: Դիարբեքի ժամանելով նրանք ոչինչ հետ չստացան, մի օր մնացին Դիարբեքիում և հաջորդ օրը պետք է շարունակեին իրենց ճամփան: Հենց այնտեղ սպաներն ու ժանդարմներն առևանգեցին երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին: Երբ նրանք Դիարբեքիից դուրս եկան, մի քանի ժանդարմի հետ եկավ այն սպան, որը մինչև այդտեղ ուղեկցել էր նրանց, իր համար ընտրեց մի քանի զեղեցիկ աղջիկ ու տղա և մնացածներին թողեց 6-7 ժանդարմների հետ, իսկ ինքն իր ավարով հե-

ուացավ: Մարդինի ճանապարհին ժանդարմները տարագիրներից խլեցին նրանց շնչին ունեցվածքը, մի կտոր հացը և մնացած մի քանի զարդեղեղներ: Քանի որ ժանդարմները գիտեին, որ արստրյակներն իրենց մոտ այլևս փող չունեն, նրանց տանջում էին Մարդինից Ռաս ուլ Այն 4 օր տևած ամբողջ ուղևորության ընթացքում՝ նրանց չտալով անգամ խմելու ջուր: Շատ երիտասարդ աղջիկների ու տղաների նրանք վաճառեցին քրդերին և այլոց, կամ պարզապես նվիրաբերեցին, այնպես որ 1500 հոգուց, որոնց արտաքսել էին Խարպուտից, Ռաս ուլ Այն ժամանեցին միայն 500-ը: Մոտ 1000-ը կամ ուժասպառ ընկել էին ճանապարհին, կամ նրանց առևանգել էին կամ՝ վաճառել, շատերին էլ պարզապես սպանել էին: Բոլոր կանանց՝ առանց բացառության թալանեցին, շատերը ոչ պակաս քան 9 անգամ ստիպված էին հանել ներքնաշորերը և հանդուրժել իրենց ուղեկցող տարբեր սպաների ու ժանդարմների խուզարկումներն ու զննումները: Խարպուտից արտաքսվածներն ստիպված էին տանել հնարավոր ամեն տեսակ ստորություն ու չար արարք՝ միմիայն սպաներից ու ժանդարմներից:

Մուղուրգայից՝ Էրզրումին ամենամոտ գյուղից, ամբողջ բնակչությամբ՝ մոտ 2300 հոգի, արտաքսեցին: Ճանապարհին տղամարդկանց բաժանեցին կանանցից, վերջիններին տարան ոչ թե գյուղական ապահով ճանապարհով, այլ սարերով և ամբողջ ուղևորության ընթացքում նրանք 4 անգամ իշխանությունից ստացան մեկական բուլկի: Ամբողջ 2 օր մի կաթիլ ջուր չստացան, թեպետ ջուր կար, իսկ ծարավից կիսամեռ կանանց և երեխաներին ժանդարմները քշում էին ավելի հեռու, ամեն օր 30-40 կին ու երեխա ուժասպառ մեռնում էին ճանապարհին, իսկ նրանցից մի քանիսին զնդակահարեցին ուղեկցող ժանդարմները: Տարագիրների մեջ չկա որևէ մեկը, որին 7-10 անգամ կողոպտած չլինեն: Ժանդարմներն ու նրանց թույլտվությամբ՝ նաև քրդերը, բռնաբարում էին կանանց ու աղջիկներին: Այդ 2300-ից միայն 4 կին, 4 աղջիկ և 3 տղա ժամանեցին Հալեպ՝ լրիվ թշվառ վիճակում:

Չնայած, որ Հալեպում, Համայում, Դեր էլ Ջորում ու Ռաս ուլ Այնում գտնվող այրիների ու որբերի թիվը, հազիվ 13.000 է, Հալեպ արքունիքի թիվը, երբ նրանք լքել էին Էրզրումի, Սվազի, Խարպուտի ու Դիարբեքիրի վիլայեթները, կազմում էր 35.000-40.000: Վերոնշյալ թվից երևում է, որ 65% -ը 2-5 ամսում սպանվել կամ զոհվել է սովից ու ծարավից: Այդ 65%-ի մեջ 39% 10-11 տարեկանից բարձր, արական սեռի ներկայացուցիչներ՝ և կանայք (8%), 13% երիտասարդ կանայք ու աղջիկներ, իսկ 5%

տղաների առևանգել են՝ ժանդարմների համաձայնությամբ: Մնացած մասը, այսինքն՝ 35% կանայք և երեխաները ժամանել են Հալեպ: 100 ժամանածներից 72-ը հիվանդ էին՝ ոտքերին թարախակալած վերքեր: Մոտ 6000 այրիներն ու որբերը, որոնք Հալեպում են, բացառությամբ 40 կամ 50 հոգու, բոքիկ են: Նրանց կոշիկները՝ ուղեկցող ժանդարմների թույլտվությամբ, վերցրել են քրդերն ու թուրքերը և յուրաքանչյուր առանձին հագուստի մաս ու անկողնային պարագա բազմաթիվ անգամ խուզարկել են: Պետք է նաև նշել, որ բացի առևանգված երիտասարդ կանանցից ու աղջիկներից, 25%-ին, որոնք քիչ թե շատ ավելի լավ տեսք ունեին, իրենց ուղեկցող ժանդարմները, քրդերն ու թուրքերը ցերեկը կամ գիշերը բռնի կողքի էին քաշել ու բռնաբարել, մի քանի ավելի գեղեցիկներին՝ նույնիսկ 10-15 տղամարդ՝ հերթով: Կանանց ու աղջիկների մի ամբողջ խումբ այդ կերպ պառկած ընկած մնաց ճանապարհին:

Հալեպ ժամանած բոլոր 6000 այրիների ու որբերի համար անհնար է հագուստ և անկողնային պարագաներ ճարել: Այստեղի հայերը և մի քանի բարեկամներ վերջին ամիսներին փողով, հագուստի պարագաներով, անկողնով և այլնով, որքան որ կարողացան, օգնեցին Հալեպից ու Ադանայից, Մարաշի վիլայեթից ու շրջակայքից տեղահանված 50.000 հայերին, այդպիսով նոր ժամանածների համար օգնության աղբյուրներն սպառվեցին: Ամեն օր թշվառներն ստանում են մի բուլկի (300 գր), հազարավոր հիվանդներ ստանում են դեղորայք և վիրակապվում են: Հալեպի տարագիրների համար ամենօրյա ծախսերը կազմում են 50 ֆունտ և դա չի հերիքում, որպեսզի փրկվի բոլորի կյանքը: Այս վերջին 10 օրերին՝ 11-ից մինչև օգոստոսի 21-ը, միջին թվով մեռնում էր 25 մարդ, իսկ մեռնողների թիվը դեռևս բազմապատկվելու է:

Լրացում. Մինչև սեպտեմբերի 2-ն էլ մահվան դեպքերի ամենօրյա թիվը միջին հաշվով կազմել է 25 հոգի:

Հավելված 5

Հալեպ, 2 սեպտեմբերի 1915

Հուլիսի 28-ից մինչև օգոստոսի 20-ն իմ ֆերմայի գործերով ուղևորվեցի Մարաշ: Բեշգյոզում՝ Այնթապի ու Քիլիսի միջակայքում, գյուղի բնակիչները գրուցում էին այն մասին, որ վաղվանից Այնթապում էլ կսկսվի հայերի տեղահանումը: Որոշ ժամանակ անց նրանց միացավ լավ հագնված մի

պարոն, դատելով տեսքից՝ չերբեզ, կիսով չափ քաղաքացիական, կիսով չափ սպայական հագուստով, և տեղեկացավ, թե քաղաքի ո՞ր մասից են մարդիկ հեռանում, ի՞նչ ճանապարհով, ի՞նչ մարդիկ, կա՞ն այնպիսիք, որոնք ինչ-որ բան ունեն: Երբ ներկաներից մեկը նրան հարցրեց՝ քաղաքացիական ա՞նձ է, թե՞ զինվորական, նա քմծիծաղով պատասխանեց. «Մի՞թե կա ավելի նպաստավոր առիթ զինվորական լինելու, քան հիմա»: Իսկ երբ նույն մարդն հետո ավելացրեց. «Այս անգամ Գերմանիան այս անհավատներին, խոզերին (գյավուրլըր, հրնգըրլըր) այնպիսի դաս տվեց, որը նրանք չեն մոռանա», ես շղիմացա և պատասխանեցի նրան, որ դա կնշանակի վարկաբեկել գերմանացու անունը, եթե գերմանացու անունը հիշատակվում է այդպիսի գործերում, որոնք ես հենց նոր ստիպված եղա լսել: Վերադառնալիս ես իմացա, որ Այնթապից դուրս եկած երկրորդ քարավանը, ինչպես ինձ հավաստիացրին ամենատարբեր կողմերից, մինչև վերջին շապիկը թալանված է, մի քանի կառավարական պետական պաշտոնյայի համաձայնությամբ, որոնց հետ վերոհիշյալ պարոնը, ըստ երևույթին, պետք է որ նույնպես կապ ունենա: Այդ ավազակային հարձակման մասին հայտնել եմ ավելի շուտ: Հալեպի վալիս պատժիչ միջոցներ ձեռնարկեց: Այնթապի մութասարիֆին պաշտոնանկ արեցին:

Այնթապից 3 ժամվա ճանապարհ դեպի հյուսիս, Սամ գյուղի բնակիչները Չյուրյուքոզից տեղահանվածների թափոթից բռնի խլել են մի աղջկա: 5 մեջիդիեի դիմաց աղջկան վերադարձրել են: 3 մեջիդ. հավաքել էին հենց տարազիրները՝ ամբողջովին թշվառ մարդիկ, 2 մեջիդ. վճարել էին Այնթապի բարեկամները, աղջկան առևանգողը նրանց հետ մինչև Այնթապ եկավ, որպեսզի փողն ստանա:

Քարաբյուրյում՝ Այնթապի և Մարաշի միջակայքում, ես հանդիպեցի հայերի թափոթի՝ մոտ 40 կին ու երեխա, 5-6 տղամարդ: Նրանց հետ սերտ՝ մոտավորապես 200 մետր հեռավորությամբ, կիպ գնում էին նոր հագնված 100 զինվոր: Կանանց մեջ կար մի երիտասարդ աղջիկ՝ ուսուցչուհի, որը մի քանի տարի է, ինչ աշխատում էր գերմանացիների մոտ, նա նոր էր առողջացել տիֆով ծանր հիվանդանալուց հետո: Նրան և մի երիտասարդ կնոջ, որի ամուսինն այդ ժամանակ որպես զինվոր ծառայում էր Դամասկոսում, զինվորները բռնի ուժով պահանջում էին գիշերվա համար: Միայն այն քանի շնորհիվ, որ ջորեպան մուսուլմանները նույնպես պաշտպանեցին կանանց, հնարավոր եղավ զինվորներին 3 անգամ հետ պահել այդ քայլից:

Օգոստոսի 6-ին Մարաշին մոտ Ֆունդազակ գյուղը բոլոր բնակիչներով հանդերձ, մոտ 300 հոգի, գետնին հավասարեցրին: Բնակչությունը՝ հիմնականում գրեթե բոլորը ջորեպաններ, վերջին 3 ամսում ստիպված էին բազմիցս հայերին տեղափոխել Եփրատի ուղղությամբ: Նրանք մեռածներին Եփրատում իրենց աչքերով էին տեսել, տեսել են, թե ինչպես են վաճառել ու բռնաբարել կանանց: «Սևգյուլյու օյլում (ցանկալի մահ)», գերմանացիների ներկայությամբ այդպես էին արտահայտվում Մարաշ եկած Ֆունդազակի մարդիկ, երբ խոսք եղավ նախկին ջարդերի մասին: Երբ 30 հայ ավազակ ուժով թափանցել են գյուղ և սպառնացել են բոլոր նրանց, ովքեր կենթարկվեն կառավարության պահանջներին, և, իսկապես, գնդակահարել են մի քանիսին, ովքեր փորձել են փախչել, գյուղն ստիպված է եղել դիմադրել: Մարաշի հայկական դպրոցում ես տեսել եմ ֆունդուջակցի ավելի քան 100 կին ու երեխաների՝ կրակոցներից ջնջված ոտքերով ու թևերով և ամեն հնարավոր խեղումներով, նրանց մեջ՝ նաև 1 և 2 տարեկան երեխաների:

Օգոստոսի 13-ին Մարաշում գնդակահարեցին 34 հայի՝ Մարաշի մերձակա գյուղերից, Ֆուռնուսից, Շիվիլիզից և այլն, նրանց մեջ՝ նաև 2 տասներկու տարեկան տղաների: Օգոստոսի 15-ին կրկին գնդակահարեցին 24 մարդու և մյուս 14-ին կախեցին, նույնպես Մարաշի մերձակա գյուղերից: 24 տղամարդկու ծանր շրթայով վզերից կապել էին իրար և շրջան էին կազմել, նրանց գնդակահարել էին մուսուլման բնակչության ներկայությամբ՝ ամերիկյան քոլեջի հետևում: Ես ակնատես էի, թե ինչպես դեռևս մահվան մեջ ջղածզվող դիակները հանձնում էին քաղաքացիական բիրտ բնակչության կամայականությանը, որը կոպտորեն քաշում էր գնդակահարվածների թևերից ու ոտքերից, և շուրջը հավաքված մուսուլմանական բնակչությանը զվարճացնելու համար ոտտիկաններն ու ժանդարմները ևս կես ժամ անընդհատ շարունակում էին կրակել ատրճանակներից՝ մասնավորապես արդեն սարսափելիորեն այլանդակված դիակների վրա: Դրանից հետո նույն մարդիկ գնացին գերմանական հիվանդանոցի մոտ և գոռում էին. «յաշասն ալմանիյա» (կեցցե Գերմանիան): Մուսուլմաններն ինձ կրկին ու կրկին ասում էին, որ Գերմանիան է հրահանգել հայերին այդ կերպ բնաջնջել:

Քաղաքից ֆերմա ճանապարհին քաղաքի ծայրամասում ես տեսա մարդկային գլուխ՝ ընկած գոմաղբի կույտի վրա, որը թուրք դեռահասները դրել էին որպես ճշմանկետ: Մարաշում, իմ այնտեղ լինելու ժամա-

նակ, քաղաքացիական բնակչությունն ամեն օր սպանում էր հայերի, ուրոնց դիակներն օրերով մնում էին ջրուղիներում կամ այլուր:

Գյուրյունից և Այրան-Փունարից արտաքսվածներից մոտ 2800-ին Մարաշից դեպի հյուսիս-արևելք 12 ժամվա ճամփա անցնելուց հետո թալանել են 8 ավազակ, մասամբ հագնված սպայական, մասամբ էլ զինվորական համազգեստ: Զիզիլ-Գեշիդում՝ Այրան-Փունարից 1,5 ժամվա ճանապարհին, 8 ավազակ միացել են թափորն ուղեկցող ժանդարմներին և բավականին երկար ժամանակ զրուցում էին նրանց հետ: Այրան-Փունարում ժանդարմները բաժանեցին մարդկանց, սակավաթիվ տղամարդկանց՝ առանձին, կանանց՝ առանձին: Կանանց մի մասին ամբողջովին մերկացրին և փող էին փնտրում, 4 կնոջ ու երկու աղջկա գիշերը տարան ու բռնաբարեցին: Նրանցից հաջորդ առավոտյան վերադարձան 5-ը: Էնգիսեք-դաղի մի կիրճում ամբողջ քարավանը իսպառ թալանեցին աղջադարի քրդերը, նուրդաքլի քրդերը, սետրաքլիկ և հելեթե թուրքերը՝ Տապո անունով մի քրդի ղեկավարությամբ, որը Մերայքոյում հայտնի բուրդ աղաներից՝ Հասանի որդին էր. նա մի գերմանացի պարոնի և ինձ նախկինում դեպի Մալաթիա կատարած մի պատահական ուղևորության ժամանակ բացահայտորեն խոստովանեց. «Այստեղ Դուք իմ հյուրերն եք, այստեղից մի ժամ հեռանալուց հետո ես այլևս պատասխանատու չեմ Ձեզ համար, հնարավոր է՝ ես էլ չդիմանամ Ձեզ թալանելու գայթակղությանը»: Այդ հարձակման ժամանակ սպանեցին մոտ 200 հոգու, 70 ծանր վիրավորների ստիպված էին թողնել, մնացյալ՝ ավելի քան 50 վիրավորին տարան թափորի հետ: Մոտ 2500 հոգուց բաղկացած այդ թափորին ես հանդիպեցի Կարաբյոյուքում: Մարդիկ աննկարագրելի թշվառ վիճակում են: Կարաբյոյուքից 1 ժամվա ճանապարհ անց 2 տղամարդ ընկած էին ճամփին, մեկը՝ 2, մյուսը՝ 7 ծակված վերքերով, ապա 2 ուժասապառ կին, այնուհետև 4 կին, նրանց մեջ մոտ 13 տարեկան աղջնակ՝ գրկին փալասների մեջ փաթաթված 2 օրական երեխա: Ծանապարհին ընկած մնացել էր մոտ 60 տարեկան մի տղամարդ՝ դեմքին մեկ մատի երկարությամբ և 2 մատի լայնությամբ խոր վերք, նա ինձ ասաց, որ Գյուրյունից դուրս է եկել 13 անասունով: Այրան-Փունարում բոլոր անասունները և ապրանքները նրանից խլել են, ու նա հետիոտն մինչև մեկ ժամ քարշ է եկել և Կարաբյոյուքի մոտ ուժասապառ տապալվել է: Այդ մարդիկ բոլորը ունևոր էին, թալանված անասունների, ապրանքների և փողի արժեքը գնահատվում է 8000 թուրքական ֆունտ: Ուժաս-

պառներին թողնում են ճանապարհին, Կարաբյոյուքից Մարաշ տանող ճանապարհի երկու կողմերում էլ կարելի է տեսնել դիակներ: 2500 հոգուց բաղկացած այդ թափորի մեջ ես տղամարդ չտեսա, բացի երևի 30-40-ից: 15 տարեկանից բարձր տղամարդկանց քշել են կանանցից առաջ և, հավանաբար, սպանել են: Այդ հայերին միտումնավոր քշել են զարտուղի և վտանգավոր ճանապարհներով, փոխանակ՝ ուղիղ ճանապարհով 4 օրում Մարաշի միջով, նրանք արդեն մի ամիս է՝ ճանապարհին էին: Առանց անասունների, առանց անկողիների, առանց սննդի պետք է նրանք տարագրվեին՝ օրական ստանալով մի անգամ մի կտոր հաց (jukhar ekmek) և դա բավարար չէր՝ գոնե մեկ անգամ կուշտ ուտելու համար: Նրանցից 400-ը բողոքականներ էին, այդ ընթացքում նրանք ժամանեցին Հալեպ, նրանցից օրական 2-3-ը մեռնում են: Հարձակումը Այրան-Փունարում եղավ Ալբիստանի համաձայնությամբ, որը հայերից պահանջել է 2001 թուրքական ֆունտ և այդ մարդկանց խոստացել էր, որ կհոգա, որպեսզի նրանք ապահով հասնեն մինչև Այնթապ: Գյուրյունի կայմակամն էլ էր պահանջել իրեն վճարել 1020 թուրքական ֆունտ և նույն հավաստիացումներն էր տվել: Ես տեսա մի հայ ուսուցչի, որը մյուսների հետ Գյուրյունում ակումբի մի սենյակում այդ գումարը տվել էր կայմակամի ձեռքը: Այնթապի մերձակայքում գիշերը մի քանի կանանց բռնաբարել էին քաղաքացիական անձինք՝ Այնթապից: Այրան-Փունարի հարձակման ժամանակ տղամարդկանց ու կանանց կապել էին ծառերին ու հրկիզել: Հեքաշ էֆ. թափորն ուղեկցող ժանդարմ-ենթասպան, հետ ընկած մի մարդու սվինահարեց թիկունքից: Դեռևս Գյուրյունից դուրս գալու ժամանակ մոլլաները հայկական եկեղեցիների տանիքներից «հավատացյալներին» աղաղակաձայն կանչում էին աղոթքի: Մի ականատես՝ մարաշցի մի հայ, որը Այրան-Փունարի մերձակա մի գյուղում աշխատել էր որպես ջրաղացպան և հարձակման ժամանակ փախել էր այդտեղից, ինձ պատմեց, որ իր ջրաղացից ոչ հեռու նա տեսել է, թե ինչպես երկու եղբայր վիճաբանում են ավարի պատճառով, ընդ որում, նրանցից մեկն ասել է. «Այս բեռի համար ես 40 կին եմ սպանել»:

Արդեն տարիներ ի վեր ինձ ծանոթ մի մահմեդական՝ Հաջի անունով, Մարաշում ինձ պատմեց հետևյալը. «Նասիբի մոտ ինձ և բոլոր ջոքրեպաններին փակեցին մի իջևանատանը և դուռը կողպեցին, ֆուռնուսցի շատ երիտասարդ կանանց թափորն ուղեկցող ժանդարմներն ու քաղաքացիական անձինք բռնաբարեցին»:

Այնքապում՝ ոստիկանության կոմիսարի բյուրոյում, իմ ներկայությամբ մի մահմեդական աղա ասաց մի հայի. «Մրա, նրա մոտ (ընթեռնելի չէ) շատ նամակներ են գտել, ի՞նչ կապ ունես դու այդ մարդկանց հետ: Ես քեզ այնքան հաճախ եմ ասել, որ դու պետք է մահմեդական դառնաս, եթե դու ինձ լսելի, հիմա կխուսափելի բոլոր տհաճություններից, որոնց ենթարկվում է քո ժողովուրդը»:

Քաղիք փաշան Մարաշում ինձ ասաց. «Ես գիտեմ, որ 3-րդ բանակի գործողությունների տարածքում, կառավարության հրամանի համաձայն, արական սեռի ամբողջ բնակչությանն սպանել են»:

Օգոստոսի 20-ին, երեկոյան ժամը 6-ին Մարաշում՝ Ադանայի վալիի հրամանի համաձայն, հայտարարեցին, որ մինչև հաջորդ օրը կեսօր, ժամը 12-ին 15 տարեկանից բարձր ամբողջ արական սեռի բնակչությունը՝ 5000 տղամարդ, ուղևորության համար պատրաստ կանգնած լինեն քաղաքի դարպասների մոտ: Ով ժամը 12⁰⁰-ից հետո դեռ քաղաքում լինի, առանց այլևայլի կզնդակահարվի: Յուրաքանչյուր ոք գիտեր, թե ինչ էր նշանակում կառավարության այդ հրամանը, և մենք ապրեցինք ամենասարսափելի խուճապը: Վերջին պահին՝ Մարաշի շատ մարդասեր մութասարիֆի միջամտության շնորհիվ, վալիի հրամանը փոխվեց այնքանով, որ տղամարդիկ կարող էին ճամփա ընկնել իրենց ընտանիքների հետ: Դեռևս օգոստոսի 18-ին Ադանայի վալին, որն այդ ընթացքում Մարաշում էր, հրամայեց կանչել հոգևոր իշխանություններին և նրանց հավաստիացրեց, որ Մարաշի հայերին չեն արտաքսի, այդպիսով, առաջին տեղահանվածները պետք է քաղաքը լքեին առանց որևէ նախապատրաստության:

Ալբիստանին մոտ Բյուլվերեն գյուղում բոլոր հայ բնակիչներին՝ 85 մարդու, սպանել էին, բացառությամբ 12 տարեկան մի տղայի, որը ջուրն էր նետվել և գերծ էր մնացել դրանից: Այդ տղան փրկվել էր՝ ուղևորվելով Մարաշ:

Ջեթունի մերձակայքում մի գյուղի բնակիչներին, որտեղ տարածվել էր ծաղիկ հիվանդությունը, արտաքսեցին: Ծաղիկով հիվանդներին, այդ թվում՝ ծաղիկից կուրացածներին, Մարաշում տեղավորեցին իջևանատներում, որոնք արդեն լցված էին այլ գյուղերից տեղահանվածներով:

Մարաշում ես տեսա երկի թե 200 հոգուց բաղկացած թափոր՝ նրանց մեջ տարբեր կույրեր, մոտ 60 տարեկան մի մայր՝ ի ծնե հաշմանդամ դստեր ձեռքը բռնած: Այդպես նրանք հետիոտն ճամփա էին ընկել: Մի ժամ քայլելուց հետո արդեն մի մարդ ընկած մնաց Էրթենես կամուրջի մոտ,

նրան թալանեցին և սպանեցին, 4 օր անց՝ մենք նրա դիակը տեսանք փոսի մեջ ընկած:

Մի քանի օր առաջ ես այստեղ՝ Հալեպում այցելեցի մի ծանոթի: Նրա մոտ իր երեխայի հետ հյուրընկալվում էր Սվազից արտաքսված մի մայր՝ ընտանիքի 26 անդամներից երկու կենդանի մնացածը, որոնք 3 ամիս առաջ տեղահանվել էին Սվազից և այդ օրերին ժամանել էին այստեղ:

Բաշ-Փունարի մոտ՝ Այնթապից դեպի հյուսիս-արևելք, Մամ գյուղի դիմաց օրերով ընկած էին տղամարդիկ, որոնց գլուխները վառված էին և կանայք, որոնց որովայնը պատռված էր: Մի տղամարդ և մի կին կապված էին իրար: Երկու ժամվա ճամփա Այնթապի այս կողմում, Այնթապ-Քիլիս երթուղային ճանապարհին մոտ մի իջևանատանը սպանել էին մոտ 25 տարեկան մի հայի: Մի սիգարետ բերանին, մյուսը՝ ականջի հետևը՝ թրիքով գծած բեղերով, դիակը ուղիղ կանգնեցրել էին իջևանատան դռների մեջտեղը: Կողքից անցնողներին ձայն էին տալիս. «Հլա էս հաշաշին»⁴⁷ նայեք, թե ոնց է կարողանում հլա ծխել»:

Մարաշից 5 ժամ անցնելուց հետո իմ այստեղ գալու ճամփին հանդիպեցի 7 թուրք զինվորի: Ինձ հետ 6 հայ աղջիկ կային, նրանցից 5-ը ամերիկյան մանկավարժական սեմինարիայից և գերմանական որբանոցի մի ուսուցչուհի: Քարավանից 20 քայլ առաջ զինվորներից մեկը պատրաստվեց կրակելու և կրակեց օդի մեջ: Մեկ այլ զինվոր աղջիկների մեկի ձեռքից խլեց հովանոցը և, իհարկե, այլ բռնություններ էլ կաներ, եթե ես այդ ընթացքում ձեռք չհասնեի: Երբ ես իմ մտրակով հարձակվեցի նրա վրա, բոլորը փախան:

Մարաշի մոտ գտնվող Չամոստիլի ճանապարհին մի գյուղացի մուլա իր հրացանով (մարտիկի տեսակի) նշան բռնեց ինձ ուղեկցող հայի վրա: Միայն այն բանի շնորհիվ, որ ես կոպտորեն հարձակվեցի և ձիւն բշեցի նրա վրա, կարողացա փրկել այդ հային: Երկուսուկես ժամ տևած ճանապարհին իմ ծանոթները տեսել էին զնդակահարված դիակներ, որոնք օրերով մնում էին ընկած՝ առանց թաղելու:

Վ. Շալիկեր

[Շալիկերի վերոհիշյալ գեկուցագիրը «Թուրքիայում գոհված մի գերմանացու գրառումները» վերնագրով կա նաև շվեյցարական օգնության միության հանձնաժողովի՝ 1915 թ. Հայաստանի համար լույս ընծայած 2-րդ բրոշյուրում՝ «Նյութեր՝ հայերի ճակատագիրը 1915/1916թթ. ըն-

47. Հավանաբար՝ քնրամուլ (ծան. թարգմ.):

*նարկման համար», որը գտնվում է փաստաթղթերում: Այնտեղի զեկու-
ցագիրը թեպետ պարունակում է որոշ բացթողումներ ու փոփոխություն-
ներ, բայց հետևյալ փաստարկումներն ավելի ծավալուն են:]*

Խարպուտից և Սվազից 18.000 տեղահանվածներից Հալեպ հասան 350 հոգի (կանայք և երեխաներ) և Էրզրումից տեղահանված 1900 հո- գուց Հալեպ հասան 11 հոգի՝ մի հիվանդ տղա, 4 աղջիկ և 6 կին: Կանան- ցից ու աղջիկներից բաղկացած մի թափոք Ռ-աս ու Այնից մինչև Հալեպ 65 ժամ տևած ճանապարհն ստիպված էր երկաթուղու երկայնքով գնալ հետիոտն, թեպետ վագոնները վերադառնում էին դատարկ: Մահմեդա- կան ուղևորները, ովքեր գալիս էին այդ ճանապարհով, հայտնում էին, որ ճանապարհները երկու կողմում ընկած շատ դիակների պատճառով անանցանելի են, և նրանց նեխման գարշահոտությունն ապականում էր օդը: «Ձերձ մնացածներից» և մինչև հիմա ավելի հեռու չուղարկվածնե- րից մինչև այսօր զրկանքների հետևանքով մահացել են 100-ից 200 մարդ: Երբ հյուծված ու կմախքի վերածված կանայք և երեխաները Հա- լեպ են հասնում, վայրի կենդանիների պես հարձակվում են ուտելիքի վրա: Շատերի ներքին օրգաններն այլևս չեն գործում, 1-2 գդալ ուտելուց հետո գդալները ցած են դնում: Կառավարությունը հայտնում է, որ տե- դահանվածներին սնունդ են մատակարարում, վերոհիշյալ թափոքը՝ Խարպուտից, երեք ամսում միայն մեկ անգամ է հաց ստացել:

Բացի այդ, որ կառավարությունը հոգ չի տանում մարդկանց համար, թողնում է նրանցից ամեն ինչ խլել: Ռ-աս ու Այն հասավ 200 աղջիկնե- րից ու կանանցից բաղկացած մի թափոք՝ լռիվ մերկ: Կոշիկներ, շապիկ, կարճ ասած՝ ամեն ինչը խլել էին նրանցից և չորս օր շարունակ ստիպել էին քայլել կիզիչ արևի (40 աստիճան ստվերում) և ուղեկցող զինվորնե- րի ծաղրածանակի տակ: Պարոն...ասաց, որ ինքն էլ է տեսել 400 կա- նանցից և երեխաներից բաղկացած թափոք՝ նույն վիճակում: Եթե այդ թշվառները դիմում էին պաշտոնյաների մարդկայնության զգացմունք- ներին, ապա պատասխանը լինում էր.«Մենք հստակ հրաման ունենք կառավարությունից՝ ձեզ հետ վարվել այսպես»:

Հալեպում մեռածներին սկզբնական շրջանում հայկական եկեղեցու տրամադրած դագաղներով տանում էին գերեզմանոց: Համալներն⁴⁸ էին դա անում և յուրաքանչյուր մեռածի համար ստանում էին 2 պիաստր: Երբ համալները չէին հասցնում, կանայք իրենք էին իրենց մեռելներին

48. Համալներ՝ բեռնակիրներ:

տանում գերեզմանոց, փոքր երեխաներին՝ գրկած, ավելի մեծերին՝ պարկի վրա, որի ծայրերից բռնում էին չորս կին: Ես տեսել եմ մեռելներ, որոնց գրաստի վրա զցած տանում էին գերեզմանոց: Իմ ծանոթներից մեկը տեսել է ձողին կապած դիակ, որին այդ ձևով քարշ են տվել երկու տղամարդ: Մեկ ուրիշը տեսել է, թե ինչպես եզները լծած սայլը՝ լիքը մե- ռելներով, հասցրել են գերեզմանոց: Երկանիվ ֆուրգոնը չի կարողացել մտնել գերեզմանոցի նեղ դռներից ներս: Առանց երկար մտածելու՝ բատրակը շուտ է տվել ֆուրգոնը և դատարկել այն: Հետո մեռելների ձեռ- քերից ու ոտքերից քարշ տալով հասցրել է գերեզման: Հիմա օրական գործում են 5-6 սայլ, որոնք մեռելներին տեղափոխում են գերեզմանոց: Մի իջևանատանը՝ այսպես կոչված հիվանդանոցում, մի կիրակի օր ես տեսա մոտ 20 մետր լայնությամբ և 40 մետր երկարությամբ բակում ըն- կած 30 դիակ: Մոտ 20-ին թաղեցին արդեն այդ օրը: Այդ 30 դիակը մնա- ցին մինչև երեկո: Իմ կինը կարգադրել էր դրանք հավաքել-տանել դեռ մթնշաղին՝ երեք բեռնակրին տալով մեկական մեջիդիե⁴⁹: Մի դիակի մաշկը կպել էր բեռնակիրների ձեռքերին, այդքան արդեն խորացել էր քայքայումը: Մեռածների մեջ ամենուրեք պառկած էին մահամերձ և ծանր հիվանդներ՝ կիզիչ արևի տակ, մոտ 1000 մարդ: Այդ ամենը ներ- կայացնում էր մի այնպիսի սարսափելի տեսարան, ինչպիսին ես նախ- կինում երբեք չէի տեսել, նույնիսկ Մարաշում ամռանը՝ նախկինում հայտնած 24 հոգու գնդակահարության ժամանակ: Գրեթե բոլորը փորլուծ ունեին, բակում ակոսներ էին փորել, որոնց երկայնքով պառ- կած էին մեռնողները. թիկունքով նրանց շուտ էին տվել դեպի փոսերը, որպեսզի նրանց հնարավոր բնական կարիքներն անմիջապես ընկնեին այդ ակոսների մեջ: Ով մեռնում էր, կողքի էին հանում, և նրա տխուր տեղն զբաղեցնում էր մեկ ուրիշը: Հաճախ պատահում էր, որ իբրև մե- ռած գերեզմանի մոտ տարածները դեռևս կենդանության նշաններ էին ցույց տալիս, նրանց կողքի էին դնում, մինչև կհամոզվեին, թե մահացել է: Մի երիտասարդ աղջիկ նորից այնքան ուշքի եկավ, որ հնարավոր ե- դավ նրան քաղաք վերադարձնել, և երեկոյան թաղվածներից մեկը հա- ջորդ առավոտյան կենդանի նստած էր իր գերեզմանի վրա: Մեծաթիվ մեռածների թաղում էին մի գերեզմանում, և նրան վերջում էին թաղել մթնշաղին մակերեսին մի քիչ հող էին լցրել: Թեև Աբիադում պարոն...ը տեսել է բաց գերեզմաններ՝ 20-30 դիակներով: Գերեզմանները փակում

49. Մեջիդի՝ մոտ 4.5 ֆր.:

էին, եթե լցված էին լինում մեռելներով: Պարոն...-ն ինձ ասում է, որ նեխահուտից հնարավոր չէ մոտենալ, իսկ մերձակայքում պետք է տեղավորվել տեղահանվածները: Մի սենյակում տեղավորված 35 լրիվ սրբերեխաներից Հալեպում մի շաբաթում 30-ը պարենի բացակայությունից մահացան: Պարոն...-ն ասում է, որ իր՝ դեպի այստեղ ուղևորության ժամանակ ճանապարհին ամենուրեք դիակներ է տեսել, մի քուրդ նրա մոտ պարծեցել է, որ 14 երեխա է սպանել:

Կիրակի օրը՝ 1915 թվի օգոստոսի 12-ին, ես պետք է գնայի Հալեպի Դամասկոսյան կայարան և առիթ ունեցա տեսնելու, թե ինչպես մոտ 1000 կանանց ու երեխաների բարձում էին անասունների համար նախատեսված վագոնները: Մեզ մոտ՝ Գերմանիայում, անասունների համար ավելի շատ տեղ է հատկացվում, քան այստեղ՝ այս խեղճ մարդկանց: Այդ մարդկանց 90%-ի մահը դրոշմված էր դեմքերին: Նրանց մեջ կային մարդիկ, որոնց փաստորեն ժամանակ չէին թողել մեռնելու: Մինչև երեկ ուղարկեցին մի թափոք, հաջորդ առավոտյան գտան 2 մեռած, միջին տարիքի երեխաներ, որոնք մահացել էին բռնելու ժամանակ և մնացել էին ընկած:

1915թ. սեպտեմբերի 13-ին հրապարակվեց 4-րդ բանակի գլխավոր հրամանատար Ջեմալ փաշայի մի հեռագիրը. «Բաղդադի երկաթուղու կառուցման ընկերության ինժեներների կամ այլ ծառայողների արած հայերի տեղափոխման վերաբերյալ լուսանկարները 48 ժամվա ընթացքում՝ օրիգինալ ժապավենների հետ, Հալեպում հանձնել Բաղդադի երկաթուղու զինվորական կոմիսարիատ: Ցանկացած ընդդիմացում այդ կարգադրությանը հետապնդվելու է պատերազմական ժամանակների օրենքներով»:

Մի քանի անգամ ես տեսա կանանց ու երեխաների, որոնք աղբակույտը քչփորելով փնտրում էին սննդի մնացորդներ. գտածն անմիջապես ուտում էին: Ես տեսել եմ, թե ինչպես երեխաները կրծոտում էին հում ոսկորներ, որոնք գտնում էին անկյուններից, միաժամանակ օգտագործելով որպես միզանոթ:

Մարաշի ու Այնթապի միջակայքում մի գյուղի մահմեդական բնակչությունը մոտ 100 ընտանիքից բաղկացած թափոքին ուզեց ջուր ու հաց բաժանել, թափոքն ուղեկցող զինվորներն արգելեցին: Տեղահանվածների 4/5-ը կանայք և երեխաներ էին, տղամարդկանց մեծ մասին զորակոչել են:

Մարաշով անցած 20.000 տեղահանվածներն իրավունք չունեին Այն-

թապ գնալու և պարենավորվելու, թեպետ քարավանների ուղիղ ճանապարհն անցնում էր Այնթապով:

[Հաջորդ հատվածները՝ բացառությամբ որոշ շեղումների, համապատասխանում են 1915-07-27-DE-001 հավելվածին՝ «Ռ-աս ուլ Այնում այս պահին... մինչև «...դա այստեղ ասում է յուրաքանչյուր ոք»]:

Բիրիջիկում բանտերն ամեն օր լցվում են, գիշերվա ընթացքում դրանք դատարկվում են: Թեև Արմենը՝ 3000 բնակիչներով մի գյուղ, հարձակման ենթարկվեց, բնակիչներին կոտորեցին՝ մեռած թե կենդանի մեռեցին ջրհորը կամ վառեցին: Մայր ֆոն Միկուշը ականատես է եղել այդ անայացմանը: Մի գերմանացի ռոտմիստր Դիարբեքիրի և Ուրֆայի միջակայքում ճանապարհի երկու կողմում տեսել է անթաղ դիակներ՝ կտրված կոկորդներով: Պարոն Ս. ճանապարհին տեսել է անթիվ-անհամար մանուկների թաղված դիակներ:

Թեև-Աբիադում՝ թափալըն ուղարկելուց հետո, երկաթուղու մոտ մնացին 17 մահամերձ մարդ: Երկաթուղու երկու ծառայող հետո կարգադրեցին բոլոր 17 հոգուն թաղել:

Մի քանի օր է, ինչ դեպի այս վայրեր են ուղարկվում հայերի բոլոր թափոքները: Պարոն...-ի ասածները համընկնում են նրան, ինչ ինձ ասաց տեղահանման հանձնաժողովի նախագահը, երբ ես նրան խնդրանքով դիմեցի չորս հայ երեխաների համար. «Դուք չեք հասկանում, թե մենք ինչ ենք մտադրվել: Մենք ուզում ենք արմատախիլ անել հայի ամունը⁵⁰: Ինչպես Գերմանիան է ուզում միայն գերմանացիների գոյությունը, այնպես էլ մենք ենք ուզում միայն թուրքերի գոյությունը, միայն թուրքերի»:

1915 – 09 – 04 – DE – 001

*Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14087, Կոստ, դեպ. /170
Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 160 (կրճ.)*

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի արտակարգ միսիայի դեսպան Հոհենլոխե-Լանգենբուրգից

№ 549

Պերա, 4 սեպտեմբերի 1915

50. Այս երկու նախադասությունը մեջբերված են գերմանական փոխիյուպատոս Հոֆմանի 1916-01-03-DE-001 փաստաթղթում:

3 հավելվածներ

Այս ամսվա 2-ին Թալեաթ բեյն ինձ փոխանցեց պատճենով կցված տարբեր հեռագրային հրամանների գերմաներեն թարգմանությունները, որոնք նա ուղղել էր հայերի հալածանքների գործով նկատառվող գավառների պաշտոնյաներին: Դրանով նա ուզում էր ապացուցել, թե կենտրոնական կառավարությունը լրջորեն ջանքեր է թափում երկրի խորքում հայերի հանդեպ օրինազանցություններին վերջ տալու և տարազիրների փոխադրման ժամանակ նրանց պարենավորումը հոգալու համար: Այդ կապակցությամբ Թալեաթ բեյը մի քանի օր առաջ իմ ներկայությամբ արտահայտվեց. «le question arménienne n'existe plus» (Հայկական հարց այլև գոյություն չունի):

Առաջին և երրորդ հեռագրերի վրա ամսաթիվ չկար, առաջինը, հավանաբար, ուղարկվել էր օգոստոսի 31-ին:

Ինձ վերապահելով հետագա հաշվետվություն ներկայացնելու իրավունքը, կցանկանայի նշել, որ Տրապիզոնի կայզերական հյուպատոսության մի հեռագրի համաձայն, այնտեղ դեռևս օգոստոս ամսի վերջին օրերին մինչև այժմ տեղահանումից զերծ մնացած մի խումբ հայերի (նրանց մեջ՝ Օտոմանյան բանկի ղեկավար մարմնի ծառայողներ ու կանայք) գիշերը հանել և, ըստ երևույթին, քաղաքի մերձակայքում սպանել են: Այստեղի հայ-կաթոլիկ պատրիարքը նույնպես՝ ուղևորների վկայությունների հիման վրա, հայտնում է, որ Անգորայի հայերին (եթմնականում՝ կաթոլիկներ), նրանց մեջ՝ կաթոլիկ արքեպիսկոպոսին իր հոգևորականների և միաբանության շատ քույրերի հետ, օգոստոսի 30-ին արտաքսել են Անգորայից և որոշ հեռավորության վրա բոլորին սպանել են:

Նկատի ունենալով վերջին դեպքերը, կարելի էր խորհուրդ տալ՝ առայժմ ձեռնպահ մնալ այդ հեռագրերը մամուլում հրատարակելուց:

Հոհեմնոհե

[Գյուպերտի նշումը 2.9]

Հայկական հարցը

Թալեաթ բեյը կից հրամաններն այսօր փոխանցեց անվտանգության ծառայությանը: Հենց որ պատերազմական իրավիճակը հնարավորություն տա, նա ուզում է ուղևորվել գավառները, որպեսզի հսկի հրամանների բարեխիղճ կատարումը: Անվտանգության ծառայությունը հրա-

մանների մասին հայտնել է մոնսինյոր Դուլչին և հայկական կաթոլիկ եկեղեցու եպիսկոպոսին:

Հավելված 1

1) Հյուդավենդիզիար, Անգորա, Կոնիա, Իզմիտ, Ադանա, Մարաշ, Ուրֆա, Հալեպ, Չոր, Սվազ, Յուֆահիա, Կարասի, Նիզդե, Մամուրեթ ու Ազիզ, Դիարբեքիր, Գարահիսար, Կեսարիա, Էրզրում գավառների իշխանություններին:

Քանի որ կայզերական կառավարությունը հայերին իրենց բնակավայրերից նախապես որոշված գոտիներ տեղափոխելով հետամուտ է միմիայն մի նպատակի՝ կանխել այդ ազգության հակակառավարական գործունեությունն ու ձեռնարկումները, ինչպես նաև անհնար դարձնել հայկական պետություն ստեղծելու վերաբերյալ նրանց ազգայնական նկրտումները, բայց ոչ նրանց բնաջնջումը, վերջնականապես այդպես որոշվեց՝ բոլոր միջոցները ձեռնարկել տեղափոխման ժամանակ շարասյունների պաշտպանության ու կերակրման համար և բոլոր մնացյալ հայերին, բացառությամբ նրանց, ովքեր արդեն հեռացվել են և սպասում են իրենց հետագա տեղափոխմանը, ինչպես նաև, համաձայն արդեն եղած հաղորդագրությանը՝ զինվորական ընտանիքներին, ամիրաժեշտ արիեստավորների համապատասխան թվին և կաթոլիկ ու բողոքական համայնքների հայերին այսուհետ այլևս չարտաքսել իրենց բնակավայրերից:

Սույնով հայտարարվում է, որ դատական կարգով քրեական գործ կհարուցվի բոլոր այն անձանց դեմ, ովքեր կհարձակվեն շարասյունների վրա, կզբաղվեն թալանով և իրենց անասնական մղումներով խայտառակ արարքներ կգործեն՝ իրենց հանցակիցների հետ, ինչպես նաև բոլոր պաշտոնյաների, ովքեր մեղավոր կճանաչվեն: Այդպիսի հանցագործությունների կրկնման դեպքում դրա պատասխանատվությունը հանձնարարել վիլայեթների և լիվաների⁵¹ իշխանություններին:

Հավելված 2

II Ծածկագրված հեռագիր, օգոստոսի 15-ին 1331 (29-ը օգոստոսի, 1915)

51. Լիվա կամ սանջակ՝ վիլայեթից հետո ամենամեծ տարածքային միավորը (ծան. բարզմ.):

Կոնիայի վիլայեթին

Էրեզլիում գտնվող հայ տարագիրների համար պետք է հաց և ձի-թապտուղ ճարել և նախապատրաստել պաքսիմատ: Հայտներ անհրա-ծեշտ վերադիր ծախսերի մասին, որպեսզի անհրաժեշտ գումարն այս-տեղից ուղարկվի:

Հավելված 3

III Ծածկագրված հեռագիր

Իզմիտ, Էսքիշեհիր, Քուբահիա, Գարահիսար, Հուդավենդիզիար, Կոնիա, Անգորա, Ադանա, Հալեպ գավառների իշխանություններին:

Սույնով Ձեզ հանձնարարվում է երեք կամ չորս օրվա համար հաց ճարել կանգառներում գտնվող հայերի համար և նրանց համար, ում պետք է բերեն հեռավոր կանգառներից և բոլոր միջոցները ձեռնարկել, որպեսզի նրանք ճանապարհին չտատապեն կարիքից:

[Մորդմանի նշումը, 4.9. (ավարտած 7.9.)]

№ 5118 A 33a-ում (Բարձր Դռան հեռագրերը Հայկական հարցի առնչությամբ)

Ա) Ներքին գործերի նախարարությունում Ազիզ բեյը՝ Ջամբուլատ բեյի տեղակալը, ինձ այսօր հայտարարեց հետևյալը:

1) Առաջին հեռագիրը փաստորեն առաքվել է միայն նշված գավառ-ների ղեկավարություններին, հետևաբար ոչ Տրապիզոն, բացի այդ՝ բա-ցակայում են Կաթամունին, Բիթլիսը, Վանը, որտեղ, ըստ Բերգֆելդի անցած ամսվա 27-ի (№4996) հեռագրի, ջարդեր են եղել: Վերջին դեպ-քերի մասին Ազիզ բեյին ոչինչ հայտնի չէր:

2) Դրան հակառակ նա տեղյակ էր, որ Անգորայից հայերի տեղա-հանման ժամանակ տեղի է ունեցել «բախում», մանրամասները բացա-կայում են:

3) Եթե հեռագրում ոչինչ չի ասվում արդեն տեղահանված կաթոլիկնե-րին և բողոքականներին վերադարձնելու մասին, ապա պատճառն այն է, որ վերջիններին միայն մասամբ է թույլատրվելու վերադառնալ, որպեսզի նրանց կրկին մեծ զանգվածներով չհավաքեն առանձին բնակավայրերում:

Բ) Տվյալ հեռագրերի պարզ պատճենները այսօր՝ սեպտեմբերի 4-ին.

«Նորին պայծառափայլության հանձնարարությամբ» ուղեկցույ կարճ մակագրությամբ հանձնեցի մոնսինյոր Դուլչին և հայ կաթոլիկական պատրիարքարանից մոնսինյոր Նազյանին՝ մոնս. Թերզյանի համար:

Գ) Այստեղի հայ գրիգորյան պատրիարքը թախանձագին խնդրում է, որ, եթե հնարավոր է, մենք միջամտենք հետևյալ կետերի համար.

1) Արևմտյան գավառներից տեղահանված հայերին չուղարկեն Բո-զանտիի միջով:

2) Այն հայերի հարազատները, որոնք զինվորական ծառայության մեջ են, ազատվեն արքայից:

3) Կառավարությունը թույլատրի հոգևոր իշխանությունների և ոչ պաշտոնական այլ անձանց ու միությունների օգնությունը:

4) Թույլատրվի նամակագրություն արքայալների և նրանց այլ տե-ղերում մնացած հարազատների միջև:

[Նոյաթի նշումը, 7.9.]

Կետերը կարող են առիթի դեպքում քննարկման դրվել, չափազանց հա-ճախակի և մանրամասնած միջամտությունը թուլացնում է ազդեցությունը:

[Հեռագիր Էրզրումի հյուպատոսությանը (№36), Ադանայի հյուպա-տոսությանը (№37) և Հալեպի հյուպատոսությանը (№64)]

Բարձր Դուռը դեսպանությանը հայտնել է հեռագրային հրահանգնե-րի բառացի տեքստը, որոնք (ըստ երևույթին օգոստոսի 29-ին) առաքվել են գավառների իշխանություններին, նրանց մեջ նաև հայերի հետապն-դումների գործով տեղերը: Նրանց էական բովանդակությունը հետևյալն է. զանգվածային տեղահանումները ոչ թե հայերի բնաջնջման նպատակ ունեն, այլ հակակառավարական տարրերի վնասագերծման, տեղա-փոխման ժամանակ տարագիրներին պետք է պաշտպանել ու կերակրել: Դեռևս չտեղահանվածներին, այսուհետ, ինչպես արդեն նախկինում կարգադրված էր՝ զինվորականների ընտանիքներին, կաթոլիկներին և բողոքականներին, ինչպես նաև այն արհեստավորներին, որոնք անփո-խարինելի են, այլև չեն արքայից, տեղահանվածների դեմ օրինազան-ցությունները կպատժվեն դատական կարգով և կրկնման դեպքում պա-տասխանատվության կենթարկվեն ավելի բարձր պաշտոնյաները:

[Մորդմանի նշումը]

NB Տրապիզոնում ավարտվել է 4996 կարգադրությամբ:

Ադանայի վային նույնիսկ նաև այս դեպքում չի հոգացել Բարձր Դռան հրամանների մասին, համեմատիր նաև 7216A12-ում էջ 142

1915 – 09 – 05 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14087

Արտգործնախարարությանը՝ «Զյունիչեր ցայտունգ» թերթի թղթակից Տիսկայից

Կոստանդնուպոլիս, 5 սեպտեմբերի 1915

Խիստ գաղտնի տեղեկատվություն

Հայերի հետապնդումների վերաբերյալ հայկական կողմից հաղորդվում են հետևյալ փաստերը: Դրանք, անշուշտ, ընդհանուր առմամբ ճշմարտացի են: Մյուս կողմից շատ քիչ թուրքեր կան, որոնց հետ կարելի է բաց խոսել Հայկական հարցի մասին, անմիջապես պոռթկում է նույնիսկ սովորական, քիչ թե շատ կրթված ու աշխարհ տեսած մարդկանց ցատունը, որն ամեն ինչ իրար է խառնում և որը միշտ ավարտվում է նույն կրկներգով. «Բոլոր հայերին պետք է ոչնչացնել, նրանք դավաճաններ են»: Իհարկե, հայերի ներկայացրած կարևորագույն փաստերն ինձ համար հաստատվում են նաև այլ կողմից, միայն թե տեսակետն է մնում սուրբեկտիվ:

Հայ կամավորների ջոկատները, բնականաբար, հիմնվել են ռուսական, ոչ թե թուրքական տարածքներում՝ կոմիտեների միջոցով, որոնք գոյություն ունեն արդեն տասնամյակներ ի վեր և բացահայտ ձգտել են Հայաստանը պոկել Թուրքիայից: Երբ էնվեր փաշան դեկտեմբերին այցելեց հայերի ռազմական գործողությունների դաշտը, հաստատեց, որ թուրքերը պետք է կռվեն հայերի դեմ, ինչպես ռուսների դեմ: Չնայած դրան՝ միայն շատ շաբաթներ անց Էրզրումի բերդն ազատվեց հայերից, մի ապացույց, որ այս կողմի թուրքական հայերը երկար ժամանակ իրենց կռռեկտ են պահել: Թուրքահայերից դեպի ռուսները հոսքն սկսվեց

միայն մարտին, երբ Վանում հայերից (կանխարգելիչ թե տեղ գտած դավաճանության հետևանքով, չեն կարող որոշել) բռնագրավվեց զենքը: Մարտին նույնպես ձեռքակալվեցին տարբեր հայ երևելիներ, նրանց մեջ՝ Վանի պատգամավոր Վոսմյանը և Բիթլիսի պատգամավոր Փափազյանը: Երբ ընկերներն ընդվզեցին և բողոքեցին, Վանում ու վիլայեթի գյուղերում սկսվեցին **զանգվածային տեղահանումներ ու ոճրագործություններ**: Միայն դրանից հետո սկսվեց բաց խոսվություն և բազմաթիվ հայեր միացան ռուսական հրոսակախմբերին: Թե՛ծ կռիվների ընթացքում, որոնք տևեցին մոտ երկու ամիս, հայերը մի քանի անգամ գրոհեցին Վանը, որը միայն վերջերս, ինչն, իհարկե, կրկին լուրջան է մատնվում, կարճ ժամանակ տիրելուց հետո (8 օր) թուրքերը կորցրին, քաղաքը ոչ պակաս, քան հինգ անգամ փոխեց տիրոջը:

Կոստանդնուպոլսում ձեռքակալություններն սկսվեցին ապրիլի 24/25-ին՝ որպես Վանի վրա հայերի գրոհի հետևանք: 850 հոգի՝ ինչպես ուղղափառ, այնպես էլ բողոքական ու կաթոլիկ, այդ ժամանակ տեղահանվեցին, նրանց թվում շատ հեղինակավոր պատգամավոր հենց Կոստանդնուպոլսից՝ փաստաբան Չոհրապը, Էրզրումից պատգամավոր Վարդգեսը (որը Թալեաթ բեյի հետ լավ հարաբերություններ ուներ), մոտ 40 եպիսկոպոս, 40 բժիշկ, 10 փաստաբան, նրանց հետ նաև շատերն ավելի ցածր բուրժուազիայից և պրոլետարիատից: Չեքակալվածներից 250-ին տարան Այաշ՝ Անգորայի վիլայեթ, իսկ մնացածին՝ Ջանգերե՝ Կաստամունիի վիլայեթ: Ապրիլի 24-ի երեկոյան՝ «Ազատամարտ» թերթի սեյակները խուզարկելիս, որը միաժամանակ «դաշնականների» ակումբի տարածքն էր, ձեռքակալեցին առանց բացառության բոլոր քաղաքական գործիչներին, լրագրողներին և այլոց, բռնագրավեցին ամբողջ թղթակցությունը: Թերթը, չնայած իր հեղափոխական անվանմանը, գոյություն ուներ արդեն հինգ տարի, կառավարությունն այն վատ չէր ընդունում, նույնիսկ համաձայնություն կար երիտթուրքական կոմիտեի հետ:

Այդ ձեռքակալումների հետ միաժամանակ մայաքաղաքում հրաման արձակվեց՝ զանգվածային տեղահանումներ սկսել նաև Էրզրումի, Սվազի, Դիարբեքիի, Խարպուտի, Բիթլիսի և Տրապիզոնի վիլայեթներում: Այդ ժամանակվանից ամենուրեք շարունակվեցին հայերի կանոնավոր հետապնդումները: Հիմա տարբեր վիլայեթների և քաղաքների համար ստացվում է տարբեր պատկեր, այնպես որ ամենաճիշտը չորս մասի բաժանելն է:

I. Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ թուրքական կառավարությունը հասկանալի պատճառներով ամենագուսպն էր: Սկզբում տեղահանեցին ամուրի տղամարդկանց (ովքեր ծագումով անատոլիական վիլայեթից էին, ընդհուպ մինչև Սվազից դեպի արևելք), հետո բոլոր ամուսնացած ու ամուրի տղամարդկանց, որոնց հայրենիքը Հայաստանի գավառներն են առաջիններին՝ ընտանիքների հետ: Մինչև այժմ տեղահանել են մոտ 2000 տղամարդ, 50 ընտանիք: Ես կարիք չունեմ ծավալվելու այն դաժանության մասին, թե ինչպես պետք է հավաքվեին կարճ ժամանակում՝ հաճախ նաև մի քանի ժամում, առանց դրամական և ընտանեկան գործերը կարգի բերելու հնարավորության: Հաճախ տան արժեքավոր գույքը վաճառվում էր ծիծաղելիորեն չնչին գնով: Կոստանդնուպոլսում կառավարությունը մինչև հիմա փորձում է միջոցառումներն անցկացնել այնպես, կարծես թե խոսքը սուկ քաղաքականապես կասկածելիների մասին է: Դա պարզապես ծիծաղելի է: Տեղահանվեցին ժողովրդի ամենաանմեղ մարդիկ, ընդ որում՝ լրիվ որոշակի համակարգով: 14 օր շաբաթում, այս 14 օրերին քաղաքի մի շրջանում, ինչպես օրինակ՝ իմ տանը, եթե կան երկու դռնապան, ապա մեկին այսօր, մյուսին՝ մեկ ամիս անց են տանում ու չքանում են, ո՞վ գիտե, թե՛ ուր: Փողոցում ոստիկանը ձայն է տալիս կողքից անցնող մարդկանց, ովքեր ֆես են կրում, և պահանջում է ցույց տալ բնակության թույլտվությունը (վեզիկա) և եթե նա հայ է, ապա անմիջապես պետք է գնա հետները, ամեն ինչ կատարվում է առանց կանխագուշացման, ոստիկանական ձեռքարկության տեսքով: Օրուգիշեր կարելի է քաղաքում ամենուրեք տեսնել մեկական ոստիկան՝ երկու ժանդարմների հետ շրջելով հայերի փնտրելիս, իսկ այսօր ոստիկանությունը շարվել է նույնիսկ Պերայում հայ կաթոլիկական եկեղեցու դռների մոտ և պահանջում է անձնագրերը: Դա կարծես թե ուզում է թողնել հենց այն տպավորությունը, թե իբր ոլորում են կասկածելիների, բայց ես կարող եմ հավաստի տեղեկություններով հաստատել, որ այդ ամենը կատարվում է առանց ընտրության, և տեղահանումների թիվը սահմանափակվում է միայն նրա համար, որ ի դեմս դեսպանների դեռևս չեն համարձակվում նույն մեծ թափով միջոցառումների, ինչպես գավառներում: Սկզբում ուզում են մաքրագատել այնտեղ, հետո կգա մայրաքաղաքի հերթը, այդպիսին է ընդհանուր տպավորությունը բացարձակ թուրքամետ շրջանակներում:

II. Հայերից ամբողջովին մաքրագատված են և դարձել են կանոնավոր ջարդերի, ամեն տեսակ ոճրագործությունների, բռնապղծության,

բռնի դավանափոխումների և այլնի թատերաբեմ՝ Էրզրումի, Տրապիզոնի (այստեղ մի մասն արդեն իսկ ամ է ընդունել) վիլայեթները, ինչպես նաև Սվազ, Խարպուտ, Կեսարիա, Յոզղաթ, Ամասիա, Մերսիֆան, Մաբաշ քաղաքները: Տեղահանվածներին ուղարկում են Ուրֆա, Բիթլիկ, Ջոզ և այլն, այսինքն՝ շատ հեռու, մասամբ արաբական տարածքներ, որտեղ նրանք՝ կտրված իրենց միջավայրից, անշուշտ, կհսով չափ կկործանվեն: Որոշ քաղաքներում տղամարդկանց պահում են ձեռքարկված, կանանց ու երեխաներին աքսորում են առանց հսկողության ու խնամքի՝ մատնվելով թշվառության: Այն տարբերությունը, որ մի քանի վիլայեթներում միայն մեկ կամ մի քանի քաղաքներում, մեկ այլ տեղ՝ մի ամբողջ վիլայեթի հետ են այդպես վարվել, բացատրվում է նրանով, որ նահանգապետերը լրիվ ազատ գործելու հնարավորություն ունեն: Այդ առումով այդպիսի օրինակ է Անգորան, որը հայտնի դարձավ վերջին կիրակի օրը եղած ջարդերի տխուր առիթով: Այնտեղ, ինչպես ինձ պատմեցին հայերը, չնայած կենտրոնական կառավարության կրկնվող պահանջին, վալի Մազար բեյը հրաժարվել է այդ խիստ միջոցառումներն առանց տարբերակման ու ընդհանուր տեսքով տարածել ամբողջ հայ բնակչության վրա, պաշտոնից հեռացվել է: Իրոք, հիմա նողկալի բաներ եղան հենց Անգորայում, որը որպես մեծ և երկաթուղուն մոտ ու Կոստանդնուպոլսի հետ ամենօրյա կապ ունեցող քաղաք, որպես վիլայեթի գլխավոր վայր և գերագույն դատական ատյանների նստավայր, հայերին ընծեռում էր համեմատաբար նպաստավոր գոյության պայմաններ, և որը արևելյան ռազմաբեմից այնքան հեռու է, որ ստիպում է ամբողջովին բացառել արական սեռի բնակչության մեծ մասի կասկածելիության միտքը: Անգորայում հայերի հիմնական զանգվածը կաթոլիկներ են: Թուրքական կառավարությունը նրանց հանդեպ, բնականաբար, մի քիչ ավելի նվազ է վատ տրամադրված, որովհետև նրանցից ավելի հեռու է դեպի Ռուսաստան հառած գառանցանքային տրամադրվածությունը, քան ուղղափառներինը: Թալեաթ բեյի խոստացած մեղմացումները երևի թե հիմնականում կվերաբերեն հայերի կաթոլիկական մասին: Սկզբում նույն պատճառով նաև Անգորայում տեղահանում էին միայն ուղղափառ տղամարդկանց, մինչդեռ կաթոլիկներից միայն մի քանիսին, շատ քիչ ձեռքարկություններ եղան: Բայց ութ օր առաջ՝ կիրակի օրը, նոր վալի Աթիֆ բեյը՝ Կոստանդնուպոլսի ոստիկանության պետ Ջամբուլատի՝ մոլի հայատյացի ու ազգայնամոլի դրածոն, կաթոլիկ հայերի ձեռքարկությունից հետո կարգադրեց կամ թույլատրեց կանանց մեծ ջարդ, ընդ ո-

բում՝ եղան ամեն տեսակ զարշանքներ, նաև՝ բռնաբարություններ ու երիտասարդ աղջիկների առևանգում: Դա ինձ մոտ հաստատել են ամենուրեք, որտեղ ես հարցրել եմ այդ մասին: Հուսահատության մեջ կանայք շտապել են 20 բուլեի հեռավորությամբ գտնվող կայարան, բայց ընդամենը ճանապարհին բուրքերի ձեռքն ընկնելու համար: Երկաթուղու հայ ծառայողների մեծ մասը փրկվեցին գնացքով էրբիշայ փախչելով. երկաթուղային կապը Անգորայի հետ դադարեցվեց: Այստեղ լուրեր կան 6000 հայ զոհերի մասին: Անգորա քաղաքի համար դա միզուցե մի քանի անգամ չափազանցված է, բայց վիլայեթի համար՝ ոչ:

III. Սովորական տեղահանում՝ առանց հատուկ դաժանությունների, իրականացվեցին Ադանայի, Կոնիայի և Բրուսայի վիլայեթներում, Իգմիդի սանջակում և Ադաբազար քաղաքում: Այդ տեղահանումներն սկսվել են արդեն մեկ, երկու ամսից ի վեր: Այդ տարածքներից ես լսել եմ տան արժեքավոր տնային գույքը, ամբողջ ունեցվածքը չնչին գնով վաճառելու լրիվ ապշեցուցիչ օրինակների մասին: Ասում են, որ «Ձիմզեր» կարի մեքենաները կարելի էր ձեռք բերել մի քանի մեջիդիեով (20 պիաստր): Հայկական կողմից միայն խոստովանում են, որ Ադաբազարում հայերի մեջ գտել են մոտ 300-400 մաուզեր, բայց նրանք հերքում են այժմյան պատերազմի հետ կապված ցանկացած հեղափոխական շարժում: Ախր Ադաբազարը նույնպես ռազմաբեմից ավելի հեռու է, քան Անգորան: Ձենքի գոյությունը ներկայացնում են ճնշող և հարձակումների հակված ոչ հայկական բնակչության դեմ որպես միշտ անհրաժեշտ պաշտպանություն: Անգորայում պետք է որ ոչ մի զենք եղած չլինի:

IV. Հատուկ տեսակ է ներկայացնում Ձեյթունը (Ադանայի վիլայեթ), որտեղ արդեն համաշխարհային պատերազմից վեց ամիս առաջ գործի էր դրված հայկական բնակչության (այստեղ հատկապես ուժեղ, ըստ էության, Աբդուլ Համիդի օրոք երբեք մինչև վերջ չհնազանդեցված) համակարգված դատարկումը՝ ամբողջ ընտանիքներ իրարից բաժանելով, բոլոր ուղղություններով ցրելով: Պատերազմի ընթացքում այդ տեղափոխումները ամբողջապես իրականացվեցին: Այստեղ չի կարելի չնշել մի կարևոր կապ: Հայտնի է, որ Փարիզում ապրող Շերիֆ փաշան՝ երիտբուրքերի ռեսերվե թշնամին, ի դեպ, միշտ տխուր մի անհատ, արդեն տարիներ շարունակ փորձում է երիտբուրքերի մահափորձ կազմակերպել: Նա իրականացրեց դա՝ իր ծրագրերում օգտագործելով շատ համախոհների: Նույնպես Փարիզում ապրող Սաբախկուլյանին, այսպես կոչված «Հնչակյանների», որոնք դաշնակցականների նման հեղափոխա-

կան հայկական կոմիտե են: Դա վերաբերում էր հատկապես Թալեաթ բեյին: Մոտ 20 հայ՝ գրեթե բոլորը հնչակյաններ, ավելի ուշ՝ մայիսին, Բայաբիդի հրապարակում կախաղան հանվեցին, թեպետ դավադրությունը գրված էր միայն թղթի վրա և Թուրքիայի օրենքի համաձայն՝ փորձը, ինչպես մեզանում նման հանգամանքներում, նույնչափ պատժելի չէ, ինչպես արդեն իրականացված արարքը: Պատժի խստությունը բացատրվում է հենց պատերազմի հայկական թատերաբեմում տեղի ունեցող գործերով: Բայց այդ չափազանց չհիմնավորված, նույնիսկ սոսկ թվացյալ կապով կտրվում է նաև Շերիֆ փաշայի ծրագրերի (որոնք կարելի է բնութագրել որպես զուտ բուրքական խարդավանքներ) և հայկական շարժման կապը: Սակայն բուրքական կառավարությունը, ըստ օրենքով մտածող բոլոր հայերի դատողությունների, հնչակյանների «պատիժն» օգտագործեց որպես ցանկալի առիթ՝ կոմյունիկեի հրապարակմամբ (Հայկական հարցի վերաբերյալ միակ հրապարակված փաստաթուղթը): Իմ սեփական, ինչպես նաև այլ թղթակիցների հեռագրերը խոհեմաբար թաքցրել են մինչև պաշտոնական կոմյունիկեի ի հայտ գալը և այն փաստի օգտագործմամբ, որ հնչակների ակումբը ձգտում է Հայաստանի ինքնավարությանը: Երկու գործի փաստերը միտումնավոր խառնելու հանգամանքը այնպես է ներկայացված, որ դրա միջոցով ընդհանրապես կարելի է գրգռել հայերի դեմ և արդարացում գտնել հայկական բնակչության հանդեպ դաժան միջոցառումների համար: Իրականում կախաղան հանված հայերը, զոհերն ու ներթուրքական խարդավանքների գործիքները, ոչ մի կապ չունենին Հայաստանում կատարվող իրադարձությունների հետ, թեպետ նրանք պատահաբար հնչակյաններ էին: Այդպես է աշխատում բուրքական կառավարությունը: Այդպիսին են փաստերը:

Բայց իհարկե, ոչ այնքան համակրելի մարդկանց տեսակին պատկանող հայերի բարեկեցությունից ու ցավից շատ ավելի կարևոր են քաղաքական մեծ կապն ու Հայկական հարցի աստառը, նաև դրա հետ կապված ապագայի հեռանկարները: Բանզի, եթե Թուրքիայում ամեն ինչ լինեք այնպես, ինչպես մենք պետք է ցանկանանք գերմանացիների տեսակետից, ապա համաշխարհային պատերազմի համընդհանուր տառապանքի ու թշվառության մեջ հնարավոր կլինեք այքերը փակել հայերի տառապանքի հանդեպ: Բայց, ցավոք, ամեն ինչ այլ կերպ է: Հայերի հետապնդումներում մեր առջև բավականին հանկարծակի ձեռնարկված ու խիստ համակարգված փորձ է՝ ակնհայտորեն պայմանա-

վորված ռուսների հետ կովոդ հայկական լեզոնոներից կրած ռազմական կորուստների ցասումով, բայց երկրի դավաճանության համար ճշումների չափը վաղուց անցած, առավել ևս դրանց դեմ արտառոց նախագուշական միջոցառումներից վերաճած ամբողջ հայ ժողովրդի լիակատար մասնատմանն ու աստիճանական բնաջնջմանն նպատակաուղղված ձեռնարկման: Հայերն իրենք են ասում. «Աբդուլ Համիդը մեր մեջ ջարդեր էր կազմակերպում, բայց մենք նրա իշխանության օրոք ժամանակ առ ժամանակ կարողանում էինք հարմարվել, հիմա շատ ավելի վատ են վարվում, քան ջարդն է: Սպանում և դանդաղորեն կործանում են ամբողջ հայ ազգին՝ բաժանելով ընտանիքներին և մասնատված վերաբնակեցնելով բոլորովին օտար տեղում՝ գրկելով ամբողջ ունեցվածքից: Մենք դեռ կհասկանայինք, եթե երկրի յուրաքանչյուր դավաճանության և լրտեսության համար մի քանի հարյուր տղամարդ կախսեին, որպես սարսափեցնող օրինակ, կարող էինք ընդունել, եթե հայկական ռազմադաշտում կատարվող գործողություններից այնտեղ հազարավորների կոտորեին, ինչպես Համիդի ժամանակներում: Բայց մենք չենք հասկանում, թե ի՞նչ են անում պատերազմից հետո Անատոլիայում: Մոլոցքով պայմանավորված ցանկացած ջարդ կարելի էր հասկանալ, բայց այս նեոգորեն դանդաղ, լավ մտածված տեղահանման քաղաքականությունը՝ ոչ»: Եվ նրանք լիովին ճիշտ են: Նույնիսկ դեկավար գերմանական, թուրքամետ շրջանակներում այնպիսի տպավորություն ունեն, թե այն նպատակաուղղված է ամբողջ հայության դեմ: Ոմանք ասում են՝ հայերից հետո կգա հրեաների և հույների հերթը: Ոմանք լուռ մտածում են. իսկ ամենավերջում Թուրքիայից կվտարեն նաև գերմանացիներին... Ցավոք, ես էլ՝ լինելով թուրքերի հանդեպ բավականին լավատես, իմ այստեղի առաջադրանքն սկսելով, կարճ ժամանակ անց, այլևս չեմ կարողանում ազատվել այդ զգացումից: Համոզվածությունս, որ արտահայտել եմ Գալիպոլի իմ զեկուցագրում, ռազմական ոլորտում է և վերաբերում է Գերմանիայի որպես Թուրքիայի դաշնակցի այժմյան վիճակին: Թուրքերը կդիմանան, եթե նույնիսկ այս ամենը դեռ երկար տևի, դա հաստատ է: Ես, իհարկե, պետք է իմ շատ հողվածներում զիջումներ անեի նաև թուրքական գրաքննչությանը, կամ էլ (քանի որ հողվածները չեն ներկայացնում գրաքննչության)՝ թուրքական կառավարությանը:

Պետք է կարողանալ վերանալ դրանից: Եթե ես, օրինակ, ասել եմ, թե Էնվեր փաշան լավ հարաբերոթուններ ունի գերմանական ռազմական միսիայի հետ, ապա դա ճշմարիտ է, քանի որ Էնվեր փաշան ունի

գերմանացիների կարիքը. առանց նրանց Դարդանելը վաղուց անցած կլինեին: Պետք է լիներ նաև թշնամական կողմից պատերազմի ժամանակ եղած չափազանց անտեղի ձևակերպումների հերքում՝ տարակարծություններին դիմակայելու համար: Չեմ կարծում, թե իմ հողվածը (1)՝ Գալիպոլից, դուր է եկել Էնվերին: Հայկական հարցին կրկին անդրադառնալու համար, ես մեծ նշանակություն եմ տալիս դրան, քանզի այն պարզ, այս պահին իշխող թուրքական ոգու դիպուկ ախտանիշ է: Գերմանական դեսպանությունը բավականին հաճախ բարեկամաբար, բայց որոշակի ձևով թուրքական կառավարությանը հանդիմանել է հայերին հետապնդելու պատճառով: Ամենասարսափելին այն է, որ, չնայած գերմանա-թուրքական ռազմական բարեկամությանն ու սերտ դաշինքին և չնայած այն բանին, որ այս պատերազմում թուրքերը մեր կարիքն ունեն այնպես, ինչպես օղը՝ շնչելու համար, կառավարությունն անհրաժեշտ չի համարում գոնե ընդհանուր առմամբ կատարել Գերմանիայի պահանջը, որը նրան միայն բարիք է ցանկանում, քանի որ բոլոր հայ լրտեսները վաղուց անցել են ռուսական տարածք կամ կախված են, իսկ առաջադեմ հայ ժողովրդի հետագա բնաջնջումը կնշանակի ծանր տնտեսական վնաս, որից Թուրքիան հիմա, երբ պատերազմն ամայացրել է Անատոլիան, հատկապես պետք է խուսափեր: Ոչ, ամեն ինչ շարունակվում է հին ձևով, խոստումներն անորոշ են, և ոչ ոք չի հավատում դրանց և չնայած բոլոր խոստումներին՝ հենց վերջերս այնպիսի բաներ են կատարվում, որոնք ապտակ են գերմանացու դեմքին: Հայերը, ինչպես բավական հաճախ ասվել է իմ ներկայությամբ, գրեթե առանց բացառության, համոզված են, որ այն դիրքի շնորհիվ, որ Գերմանիան այսօր ունի Թուրքիայում, բավական կլիներ մի վճռական քայլ, որպեսզի փոփոխություններ առաջացներ: Նրանք չեն կարող ըմբռնել, որ ոչ մի փոփոխություն չի լինի, նրանք թաքցնում են ամերիկյան դեսպանի քիկունքում, որն իր հերթին թուրքերին առաջարկում է հայերի տառապանքները մեղմացնելու համար բանական միջոցառումներ և բազմիցս եռանդուն քայլեր է արել ընդդեմ հետապնդումների: Դրա համար էլ ամերիկյան դեսպանը գիտե նաև, այն բանից հետո, երբ Թուրքիան մերժեց միջամտությունը՝ իր երկրի միջոցով ներազդել բոլոր չեզոք երկրների վրա, այնպես որ ի վերջո բոլորը կհավատան Հայկական հարցում գերմանա-թուրքական համաձայնությանը. որպես դրա հետևանք՝ կլլանի արշավանք ընդդեմ գերմանական բարբարոսության: Այդ դեպքում դեսպանությունը ոչինչ բաց չի թողնի՝ այդ հարցում ուղղումներ անելու հա-

մար: Բայց բարեմիտ գերմանական խորհուրդների հանդեպ այդ քամահրանքը կրկնակի ուշադրության է արժանի: Դա ապացույց է այն քանի, որ թուրքերն արդեն վճռել են **ամառի ճանապարհ ստեղծել զուտ թուրքական ազգային պետություն** (այդ դեպքում կփոքեն իրենց գերեզմանը) և ապա՝ այդ ամենը **արթնացող թուրքական մեծամտության** շատ ախտանիշներից միայն մեկն է:

Առաջինի կապակցությամբ ես վկայակիչում եմ արևելագետների ամենահեղինակավոր շրջանակների դատողությունները, որոնք, բացարձակ լավ հարաբերություններ ունենալով երիտթուրքերի հետ՝ իզուր ջանք են թափում՝ ավելի նվազ հոռետեսական պատկերացում կազմել պատերազմից անմիջապես հետո Թուրքիայի ապագայի վերաբերյալ: Լիովին հասկանալի է, որ թուրքերն առաջին հերթին հարված կհասցնեն **հայերին**. նրանք ոչ միայն որոշ առիթ են տվել (համաձայնենք դրան), այլև նրանք **ամենաթույլն են** ոչ թուրքերի մեջ, ովքեր ամենքից քիչ կարող են պաշտպանվել: Մյուսները՝ հրեաներ, հույներ ու եվրոպացիներ են: Թուրքական կառավարությունն առայժմ տեղին է համարում հայերի ձեռքից գնացող աշխատատեղերը, որոնք չեն կարող փոխարինվել թուրքերով, տալ հրեաներին: Այդպես, օրինակ, Արևելյան երկաթուղու բոլոր հայ ծառայողներին փոխարինեցին հրեաներով: Հույներին, որոնք հայերի հալածանքների արդյունքում նույնպես շատ շահեցին (որպես քաղաքականապես ոչ հուսալի), իհարկե, չէր կարելի օգտագործել այդ ճանապարհահատվածում, որով անցնում է դեպի Դարդա-նել ամբողջ թիկունքի ծառայությունը: Անատոլիական երկաթուղու դեկավարությունը, դրան հակառակ, մինչև հիմա հաջողությամբ է պաշտպանվել իր հայ ծառայողներին ազատելուց: Ռազմական տեսակետից կարևոր հատվածներում, ինչպիսին Արևելյան երկաթուղին է, ի վերջո, բացատրելի է հայերի ազատումը. բայց անհավանական է, թե ինչպես է Մալոնիկը հունական դառնալուց հետո տնտեսապես անկում ապրել, այնտեղից այստեղ հոսող հրեաներն ամենուր կարողացան տեղավորվել դեկավար մարմիններում և նույնիսկ քաղաքականության մեջ: Այն չափով, թե ինչքան են չքանում հայերը, նրանց տեղը գրավում են հրեաները: «Հիլալի» խմբագրության անձնակազմում (հ. նշանակում է «Կիսալուսին», իսկ թերթը գրեթե «Թանինի» ֆրանսերեն հրատարակությունն է, ճիշտ նույնքան լավ կառավարական օրգան է) արդեն շատ հրեաներ են նստած: Թուրքերը թողնում են, որ հրեաներն իրենց լավ

զգան, քանի որ նրանք այդ անպաշտպան ժողովրդին ցանկացած ժամանակ կարող են ճնշել և ազատվել նրանից: Առայժմ հրեաները նրանց պետք են որպես հայերին փոխարինողներ՝ իրենց սեփական ինտելեկտի ու գործարարության բացակայության պատճառով: Հրեաներն, իհարկե, նաև քաղաքականապես ավելի հուսալի են, ավելի ճիշտ ասած՝ անգույն են, քանի որ մարտի 18-ին նրանք բոլորը դրեցին գլխարկներ և սկսեցին խոսել ֆրանսերեն, հիմա նրանք կրկին ֆես են դնում, գնալով ավելի շատ գերմաներեն են խոսում: Նրանք հուսով են հույներին ավելի ուշ ընդգրկել, զուտ թուրքական քաղաքականությամբ, երբ Թուրքիան մեր հաղթանակի շնորհիվ այնքան կուժեղանա, որ փոքրիկ Հունաստանն այլևս ոչինչ չի կարողանա անել ընդդեմ Թուրքիայում հույն բնակչության ձուլման: Առայժմ հայերն են զոհերը: Բայց թուրքերը միաժամանակ երկշտ են ճնշողական իրենց քաղաքականության մեջ: Դա լավագույնս ապացուցում է **քրդերի** հանդեպ նրանց վերաբերմունքը: Աբդուլ Համիդի օրոք քրդերին բավական լավ էին վերաբերվում, նրանք զբաղեցնում էին բարձր պաշտոններ և ժամանակ առ ժամանակ նրանց բաց էին թողնում հայերի վրա: Երիտթուրքերը, դրան հակառակ, բացառեցին քրդերի ազդեցությունը, կոմիտեական կառավարությունը քրդերի մեջ ձեռք բերեց որոշ ռիսերիմ թշնամիներ (ինչպես օրինակ Աբդուռեսակի հայտնի գերդաստանը, որոնք շուտ եկան դեպի ռուսները), միաժամանակ ռուսական ռուբլին սկսեց հաջողությամբ շրջանառել քրդերի մեջ և անցյալ տարվա սոսկ թվացյալ տասպալված քրդական խռովությունը (կարծում են 1914թ. գարնանը, երբ քրդերի առաջնորդ Թահան ռուսների օգնությամբ դիմեց, դրա ապացույցն էր) և քրդերի մի մասը նույնիսկ միավորվեց հայերի հետ, որոնց նախկինում, սովորաբար կտտորում էին: Ռուսաստանն, իհարկե, փորձում է ամբողջ Բրդստանը հրահերել Թուրքիայի դեմ, և քրդերի շատ մեծ հատված հայկական ռազմադաշտում լրիվ նույնն է արել, ինչ որ հայերը, միացել են ռուսների հետ: Բայց խոսք չի եղել Բրդստանում ինչ-որ ճնշումների մասին: Թուրքական կառավարությունն արդեն վախենում է քրդերից:

Հայ ժողովրդի ճնշման ամենախոր պատճառը վերջերս, Էմվեր Փաշայի տպավորությամբ՝ Ադրիանուպոլսի վերագրավման, Դարդանելի հաղթանակների և այլնի վրա հիմնված **փքուն նացիոնալիզմն** ու **մահմեդական ֆանատիզմն** է: Անտանտի կողմնակիցները դրա հետ, իհարկե, նաև հաստատում են՝ թուրքերը գիտակցում են, որ դեռ հնարավոր է

Դարդանելն անցնել, որ Թուրքիան կարող է պատերազմը տանուլ տալ, ուստի ուզում են, Փոքր Ասիայի հաշտության բանակցությունների ժամանակ հնարավորին չափ մեծ մասը փրկել իրենց համար, մեծ տերություններին՝ հատկապես Ռուսաստանին դնելով արդեն իրագործված փաստի առջև և կարողանա ասել, թե բոլոր այդ գավառները զուտ թուրքական են, այնտեղ հայ չկա: Այդ իսկ պատճառով դրանք մաքրում են բոլոր ոչ թուրքական բաղադրամասերից: Թեպետ այս տեսակետի քննադատությունն ավելորդ է, բայց այն, համենայնդեպս, ապացուցում է, որ ամայացման թուրքական ոչ հեռատես քաղաքականությունը դեմ է առնում ծաղրի: Դրան հակառակ՝ ինչ-որ բան կարելի է թուրքական հաշվարկներում ընդունել որպես փաստացի գործոն: Հայերը՝ այդ չափազանց խելացի, գործունյա և հարմարվելու ունակ ժողովուրդը, մինչև հիմա, այսինքն՝ մինչև ժամանակավոր ուժեղ հրեականացումը, անկասկած, այն խումբն էին, որն ամենաշատ շփումներ ուներ ղեկավար օղակների հետ: Նույնիսկ նախարարները հայերին համարում են իրենցը: Հեղինակական մեծ պետության վերականգնման գառանցանքի վրա հիմնված թշնամանքով ու նաև համընդհանուր լրտեսական հոտառությամբ հույներին՝ առանց բացառության, թուրքերը միշտ համարել են իբրև օտար տարր, թեպետ նրանք գրեթե միշտ կարողանում էին ջրից չոր դուրս գալ (զուտ ռազմական նկատառումներով, բայց առանց դաժանությունների, հույներից դատարկվեցին միայն Բոսֆորի ափերը): Այդպես չէր հայերի պարագան, որոնք համարվում էին Օսմանյան կայսրության իսկական բաղադրամաս և ազատ, անկախ հայ ժողովրդի գոյության հավակնողական ձգտումներ ունեն սահմանի մյուս կողմում: (Հայը նաև Ռուսաստանին չի համարում բացարձակ իղեալ, նա գիտե, որ իր երկրի աշխարհագրական դիրքը իրենից խլում է ինքնուրույնության ցանկացած հույս, և եթե նա այսօր իր արյունով օգնում է ռուսներին՝ թուրքական դիրքերը գրավելու, ապա դա լոկ ապացույցն է սարսափելի վատ թուրքական կառավարության, որը նրան ճնշել է, չնայած բարեփոխումների բոլոր նախագծերին): Այդ իսկ պատճառով, ըստ հին թուրքական տեսակետի, հայն ավելի վտանգավոր, հարաբերություններում ավելի սերտաճած հակառակորդ ու մրցակից է, որին պետք վերացնել առաջին հերթին: Նրան բնաջնջելը պետք է սկսել արդեն իսկ պատերազմի ընթացքում, նրան պետք է մեծ ջանքերով տեղահանել դեպի երկրի բոլոր հեռավոր մասերը, մինչդեռ մեծաթիվ հունական բնակչությունը

հարմար պահին, այսինքն՝ երբ Հունաստանը ուժեղացած Թուրքիային ընդհանրապես այլևս ոչինչ չի կարողանա անել, միմիայն կամայական միջոցառմամբ, որն առևտրի մեջ կկտրի նրա կենսական նյարդը, ինքն իրեն Հունաստան կմեկնի: Կառավարությունը չի ուզում սպասել, մինչև որ գերմանացիների աճող ազդեցությունը պատերազմից հետո դժվարացնի հայերի արտաքսումը, դրա համար էլ հիմա անում է ամեն հնարավոր բան, բայց չի կարող պատերազմի ժամանակ հայերին պարզապես արտաքսելու հրաման տալ, քանի որ առաջին հերթին բացակայում են ճանապարհային կապերը դեպի արտասահման և երկրորդ՝ չի ուզում, որ Թուրքիան լքեն այդքան շատ մարդիկ, ովքեր ամեն ինչ գիտեն, թե ինչ է կատարվում երկրի խորքում, և այդ կերպ լուրը կհասցնեն թշնամական արտասահման: Դրա համար էլ նախընտրում են տեղահանման հյուծիչ (ինչպես տուժածների, այնպես էլ կառավարության համար) ու դաժան համակարգը: Որոշ ժամանակ կանանց ու երեխաներին թույլատրվեց լքել Թուրքիայի տարածքը, ապա (օգոստոսի սկզբին) վերացրին նաև այդ թույլտվությունը:

Չեմ ցանկանում իմ փաստարկումներով այնպես հասկացվել, թե իբր անմիջապես սպասվում է լարվածություն գերմանացիների (ընդհանրապես եվրոպացիների) և թուրքերի միջև կամ արդեն իսկ սկսվել է: Ընդհանուր առմամբ, Փառք Աստծո, մենք դեռևս տիրապետում ենք իրավիճակին և քանի դեռ շարունակվում է պատերազմը, ամեն ինչ լավ կլինի: Հոռետեսներն, իհարկե, արդեն իսկ Էնվեր Փաշայի անմեղ խաբի մեջ էլ, ինչպես թագադիր արքայազնին ուղղված հեռագրի կետում, որ «նա հուսով է, որ կկարողանա թշնամուն ծովը շարտել», ակնարկ են տեսնում, որ Էնվերին ավելի հաճելի է թշնամու հախից միայնակ գալ, և նա արդեն հիմա ցանկանում է կանխել գերմանական զորքերի ուղարկումն այստեղ՝ Սերբիայի միջով ճանապարհը բացելուց հետո: Անշուշտ, թուրքերն ավելի շատ սիրում են ռազմամթերք ու հրետանի, նաև վաճառված նավեր, քան անմիջական զորքեր ուղարկելը, այնուամենայնիվ, ես չեմ կարող միանալ գերմանացիների այդքան խոր ու չափազանցված անվտառությանը: Բայց ինձ թվում է՝ փաստ է, որ **թուրքերը բավականին կուշտ են մեզնից՝ գերմանացիներից**, միայն թե ռազմական տեսակետից՝ դեռ ոչ, որովհետև նրանք դեռևս մեր կարիքն ունեն: Թուրքը՝ լինելով զուտ արևելցի, պատերազմից հետո շուտով իրեն իրավունք կվերապահի անցնել ֆրանսիացիների ազդեցության ներքո. իհարկե, այլ հարց է, թե ֆրանսիական ազդեցությունն ինչ-որ կերպ հիշարժան կլինի՞

նյութական առումով: Մեզ՝ գերմանացիներին հետ, իսկական լարվածության շրջանը, թերևս, բավական հեռու է, այդ ժամկետը պայմանավորված է նաև այն բանով, թե ինչ կուզենանք մենք Անատոլիայում և այլն: Իմ այսօրվա գաղտնի հաղորդագրության ամբողջ նպատակն է՝ նախազգուշացնել ինչպես **Թուրքիայի բարգավաճման, այնպես էլ գերմանա-թուրքական հարաբերությունների** լավատեսության առումով: Ես անհրաժեշտ եմ համարում, արդեն հիմա անել այդպիսի նախազգուշացում, որովհետև արդեն երկար ժամանակ գոյություն ունեցող գրաքննության վիճակը կարգելի ինձ և մյուսներին հրապարակել թերթում այն, ինչը համապատասխանում է զուտ ճշմարտությանը, այդպիսով հեշտությամբ կատեղծվեր կեղծ պատկերացում: Իմ երկար խրատական նամակի վերջում կցանկանայի ավելացնել նաև որոշ մանրամասներ, որոնք ես դիտարկում եմ որպես արթնացող թուրքական ոգու ախտանիշներ: Այդ ոգին, որը ես համարում եմ հիշատակման արժանի, անմիջապես նկատել է նաև արտակարգ միսիայի դեսպան իշխան Հոհեմլոխեն: Երբ վերջինս իր ժամանումից հետո ինձ կարճ ժամանակով ընդունեց, այնքան կարճ, որ հազիվ կարողացա գրի առնել ամենակարևոր տպավորությունները, բայց միաժամանակ նաև բավականին երկար, որպեսզի կարողանայի պարզ պատկերացում կազմել, իմ մի հարցին, որում բացակայում էր սեփական տպավորության մասին որևէ ակնարկ, անմիջապես ինձ հակաճանդեց. «Շատ հետաքրքիր կլինի տեսնել, թե Գերմանիային ինչպես կգոհացնի արթնացող թուրքական մացիոնալիզմը»: (Ես խնդրում եմ՝ այս միտքը քննարկել հատկապես գաղտնի): Կարծես թե դեսպանի այդ տպավորությունը գերակշռում է ամբողջ մնացյալին:

Այն, որ թուրքերն այդպես հանկարծակի վերացրին կապիտուլյացիաները⁵², արդեն այդ ոգու հստակ ախտանիշն էր: Հենց դրա վերացմամբ, որն այդ ճանապարհին ամենադժվար առաջին քայլն էր, նրանք ի վիճակի են շատ արագ, սեփական հայեցողությամբ փոխել ամբողջ վերաբերմունքը եվրոպացիների հանդեպ: Մենք՝ գերմանացիներս, նույնպես բացարձակապես ոչ մի հիմք չունենք ուրախանալու՝ հունիսին Թալեաթ բեյի հաստատած բոլոր **Ֆիրմաների ֆրանսերեն ցուցանակների** լիակատար ճնշման համար: Այն պատրվակով, որ ֆրանսերենը թշնամու լեզու է, արեցին առաջին քայլը՝ բռնի վերացնելով Արևելքում փաստացի շփման եվրոպական լեզուն, միաժամանակ պարտադիր

52. Օտարերկրացիներին որոշակի արտոնություններ ընձեռող պայմանագրեր (ծան. բարգձմ):

դարձնելով ֆիրմաների թուրքերեն ցուցանակները: Այնուհանդերձ, պետք չէ մտածել, թե դրանով ինչ-որ կերպ ավելացան ֆիրմաների գերմաներեն ցուցանակները: Գերմանական ֆիրմաների մեծ մասը, թերևս իմանալով, թե ինչ են մտադրվել, սահմանափակվեցին թուրքերեն ցուցանակներով, և այսօր շատ դժվար է Պերայում կողմնորոշվելը: Հունարենը, հայերենը, եբրայերենը պահեցին, որովհետև երկրորդական կարևորություն ունեն: Հարվածը հասավ հենց եվրոպականին, դիպավ նաև ֆրանսերենին, մեզ՝ գերմանացիներին՝ սմանապես: Իսկ հիմա ես կուզենայի մատնացույց անել «Հիլալի» **օգոստոսի 31-ի մի հոդվածը**, որն, իմ կարծիքով, ամանորություն ու հանդգնություն է: Երիտթուրքական կոմիտեի այդ օրգանը առաջնորդող մի հոդվածում գրում է. „Devant l'ère nouvelle: “--- C'est la renaissance militaire et politique aussi bien que morale et intellectuelle de notre pays --- Le pays a prouvé qu'il peut, le cas échéant, se passer économiquement du concours étranger, se suffira à lui-même pour ses besoins stricts qu'il conserve intact son génie d'organisation, qu'il est richement doué de forces productrices. Nos hôpitaux ne le cèdent en rien aux meilleurs établissements similaires de l'Europe“--- etc.

Եվ այդ նույն հոդվածում «Հիլալը» հարված է հասցնում գերմանացի պրոֆեսորներին, որոնց Թուրքիայի կրթության նախարարությունը հրավիրել է այստեղ աշխատելու, ասելով, թե այդ ամենում ամենակարևորը, համենայնդեպս, մնում է, լեզվի հարցը, և պետք է ցավել, որ հրավիրված դասավանդողներին անորոշ ժամանակ են հատկացրել թուրքերենն ուսումնասիրելու համար՝ փոխանակ նրանց պայմանագրով պարտավորեցնելու, որ այն տիրապետեն հստակ որոշված ժամկետում:

Մրանք կարող են թվալ ոչ այնքան կարևոր մանրամասներ: Բայց դրանք ցույց են տալիս այն ուղին, որով կընթանան գործերը: Եվ դա կրկնելու համար կուզենայի սոսկ ակնարկել, որ ես հեռու եմ վարդագույն լավատեսությանը տրվելուց: Գրաքննչությունը, ցավոք, հաճախ արգելում է իսկապես բոլորովին անմեղ բաների վերաբերյալ հաղորդագրությունները, նույնիսկ շատ կարևոր ու բարենպաստ փաստերի մասին հեռագրերն անպատշաճորեն երկար է պահում, այնպես, որ փողը հենց այնպես ջուրը չգցելու համար բացարձակապես ոչ մի բանի մասին չի հեռագրում՝ գիտակցելով, որ W.T.B.-ն⁵³ տալիս է այն ամենը, ինչ թուրքերը հաղորդելու համար հարմար են համարում: Բայց ես ուշադրու-

53. Վոլֆի հեռագրային գործակալությունը:

թյամբ հետևում են զարգացումներին, և երբ մի օր դիվալին ուզանական գրաքննչությունը լուծարվի, ապա ես, թերևս, ավելի հաճախ առիթ կունենամ անկեղծ խոսք ասելու: Մինչ այդ պետք է բավարարվեմ հաղորդագրություններով, որոնք հիմա, երբ ես տեսա, որ հաջողվում է, կզան կանոնավոր հաջորդականությամբ:

Կոնստանդնուպոլիս, 6 սեպտեմբերի, 1915

Խիստ գաղտնի

Հազիվ էի վերջացրել իմ երեկվա զեկուցագիրը, երբ «Հիլալ»-ն ինձ ուրախացնում է «Notre mission en Orient»⁵⁴ վերնագրված առաջնորդող հոդվածով, որտեղ գրեթե յուրաքանչյուր տողից ժայթքում է արդի Թուրքիայի մեծամոլությունն ու ազգայնամոլությունը: Ես այսօր սահմանափակվում եմ հոդվածն այստեղ ընդգծումներով կցելով:

Երեկվա իմ ասածից հետո ես դեռ տեղեկանում եմ, որ արդեն բազմիցս սկսել են Թուրքիայում գերմանական ձեռնարկությունները թուրքացնել: Սկսում են մանրուքներից. ֆիրմաների ցուցանակներն հետ մասնաճանկազմի գլխարկների համարներն ու ցուցանակներն են զուտ թուրքերեն, մասնաճանկազմի գլխարկների համարներն ու ցուցանակներն են զուտ թուրքերեն, մասնաճանկազմի գլխարկների համարներն ու ցուցանակներն են զուտ թուրքերեն, մասնաճանկազմի գլխարկների համարներն ու ցուցանակներն են զուտ թուրքերեն: (Գոյություն ունեն դրա վերաբերյալ օրինական կարգադրություններ, որոնք մոտ երեք ամսվա վաղեմություն ունեն, բայց մինչև այժմ վրիպել են իմ աչքից. ես կհավաքեմ դրանք և կուղարկեմ:) Շատ լավ գիտեմ, որ գերմանացի հին տնօրեններն այլևս ի վիճակի չեն հանկարծակի թուրքերեն սովորելու, այդ կերպ նրանց դուրս կմղեն, քանի որ այդ դեպքում այլևս չեն կարողանա հսկել սեփական գործարար թղթաբանությունը, անհրաժեշտ կլինի ծառայության ընդունել թուրք կամ թուրք-հրեական անձնակազմի ավելի մեծ տոկոս և այլն: Այդ միտման դեմն առնելու միակ ուղին այն է, որ գերմանացի գործարարներն արդեն Գերմանիայում սկսեն լավ թուրքերեն սովորել, որն, այնուամենայնիվ, շատ դժվար է, բայց անհրաժեշտ, եթե թուրքերեն այսպես շարունակեն: Դեկավար շրջանակները գերմանացի պոռֆեսորներին հրավիրելու մեջ, ովքեր արդեն հոկտեմբերի 1-ին կզան այստեղ, նույն պատճառներով նախապես ֆիասկո են կանխատեսում: Որպես առանձին, բայց Թուրքիայում եվրոպացիների դիրքի վերաբերյալ թուրքերի ազգայնամոլական հայացքների բնորոշ նշան, ես՝ որպես **խիստ գաղտնի**, կցանանայի մասնաճանկազմի հաղորդել, որ այստեղի ավստ-

54. «Մեր միասն Արևելքում»:

րիական գլխավոր հյուպատոսության մի բարձր պաշտոնյայից լսել եմ, թե թուրքերը վերջերս հանդգնություն են ունեցել քշել գերմանական հյուպատոսության ծառայող Շոթյերցեթեյին: Իհարկե, տվյալ հայտնողը դուրս է թռել: Կապիտուլյացիաների վերացման հոդվածի մասին պատերազմից հետո նույնպես դեռ լուրջ զրույց կկայանա: Գնալով ավելի պարզ է դառնում, որ հրեաների մեջ, առնվազն «Դ-յունես»-ի դասում (այսինքն՝ իսլամ ընդունած հրեաներ Սալոնիկից) հատկապես եռանդուն են մասնակցում թուրքական նացիոնալիզմին: Այնպիսի հոդվածները, ինչպիսին է «Հիլալ»-ինը, գրվում են «Դ-յունես»-ում: Ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյը, որն անձամբ ծագումով Սալոնիկից է, թերևս ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ դյունես: Ես հիմա բացարձակ հակասեմիտական գերմանական շրջանակներում լսել եմ այն տեսակետը, թե Գերմանիան դյունեսների այդ դասին չպետք է անտեսի, այլ ընդհակառակը, մի քիչ խրախուսի, քանի որ այն երիտթուրքական կոմիտեում գնալով ավելի շատ ազդեցություն է ձեռք բերում և նրանց միջոցով Թուրքիայում կարելի է շատ բանի հասնել: Ես ինքս այլ կարծիքի եմ, ոչ թե հակասեմիտականի, այլ այն զգացման վրա հիմնվելով, թե այդ կոմիտեի հանցախումբն՝ իր հրեաներով, չի ներկայացնում թուրք ժողովրդին և որ Գերմանիան, եթե պատերազմից հետո շատ եռանդուն հանդես գա, մասնաճանկազմ և հակառակ նրանց, նույնիսկ շատ ավելի լավ կհասնի նպատակին: Այնհայտ է, որ մենք պետք է մեծ նշանակություն տանք Թուրքիային այն բանից հետ, երբ, ցավոք, կորցրինք մեր միջմայրացամաքյան տնտեսական շահերի այնքան մեծ մասը և միայն մեծ ջանքերով կրկին պետք է վերականգնենք: Բայց Թուրքիայում է Անատոլիան, այն ամենով, ինչը Արևելքում միանում է դրան (Հայաստան, Պարսկաստան, արաբական շրջաններ և այլն), գլխավորը, որ **հասարակ անատոլիացին իսկապես սիրում է Գերմանիան**, մա, ով առաջին հերթին իր արյունն է հեղում Դարդանելում, մեր անկեղծ բարեկամն է և ուրախություն է՝ միասին այդքան տղաների հետ լինելը: Եվ ինչպես նա, այդպես էլ ասիական Թուրքիայի մյուսը բոլոր ժողովուրդները, ինչպես հիմա դաժանորեն հալածված հայերը, չնայած բոլոր պաշտոնական խոսքերին՝ դեռևս անհուսալի սիրահացիներն ու այլք, ուրախությամբ ողջունում են գերմանացիների մշակութային աշխատանքը, մեզ համար հեշտ կլինի նրանց հետ լեզու գտնել, և եթե մենք երբևէ լույս իրականացնենք Թուրքական կառավարության հանդեպ գլխավորը, ապա այդ մեծ ապագա ունեցող երկրներում մեզ համար տնտեսական գործունեության

ասպարեզում ուժեղ նեցուկ կծառայեն: Այդ իսկ պատճառով ես դեմ եմ Ստամբուլում նստող կոմիտեի հանցախնդրին (նրանց, և ոչ թե իսկական թուրք ժողովրդին եմ վերաբերում իմ բոլոր նախազգուշացումներն ու հոռետեսությունը), ավելի շուտ եռանդի համար, քան քծնանքի, և առավել ևս չեմ կարող հանդես գալ այն բանի համար, որ պետք է խրախուսվեն երիտթուրքերի սեղանից խժոռող հրեաները:

(Արտգործնախարարությունը Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը (№ 738) 30.9)

Կից՝ հրապարակման համար չնախատեսված, «Քյոլնիչեր ցայտունգի» այնտեղի թղթակցի զեկուցագրերը հավատարմորեն ուղարկվում են տիտղ. Պերայի դեսպանին՝ գաղտնի ծանոթացման համար, եթե կհաճեք:

1915 - 09 - 06 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14087

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Ալեքսանդրետի փոխհյուպատոս Հոֆմանից

B № 824/K №17

Ալեքսանդրետ, 6 սեպտեմբերի 1915

Այստեղ ապրող հայերի աքսորը հրահանգվեց այս տարվա օգոստոսի 1-ին և այսօր ավարտվեց:

Ընդհանուր առմամբ հենց Ալեքսանդրետից հեռացվեց մոտ 1000 հոգի, զրեթե նույնքան էլ՝ 10 կմ հեռավորության վրա գտնվող Բեյլան ավանից և մոտակա լեռնային գյուղերից:

Դատարկումը պետք է սկզբում իրականացվեր «անմիջապես»: Դրան համապատասխան հայերի մի մասին տրվեց երեքօրյա, մնացածին՝ ութօրյա ժամկետ: Փոխադրամիջոցների պակասը և դրամական օգնության բացակայությունը և այստեղի կայմականի շրջահայացությունը աքսորի բաշխումն այնուամենայնիվ, հասցրին մոտ 5 շաբաթվա:

Աքսորյալների մեծ մասի համար որպես փոխադրամիջոց ծառայում էին սայլեր, ինչպես նաև բեռնակիր ձիեր և ավանակներ, որոնք բռնագրավվում էին մահմեդական բնակչությունից:

Հայերն իրավունք ունեին իրենց շարժական գույքը վաճառել, անշարժ գույքը, պրան հակառակ, չէին կարող ո՛չ վաճառել, ո՛չ էլ վարձակալության տալ: Նրանք իրավունք ունեին նոր հավաքած դաշտային բերքը վաճառել, մինչդեռ դեռևս ցողունի վրա եղած պտուղից օգտվելու իրավունքը պաշտոնապես տրվեց վարձակալության՝ հոգուտ պետական գանձարանի: Կառավարությունում ակնհայտորեն հորինում են, թե իբր վերաբնակեցման վայրում աքսորյալները կստանան բողածին համարժեք փոխհատուցում:

Այնպիսի հայերի ընտանիքների համար, ովքեր այս պահին զինծառայության են, սկզբում բացարձակապես աքսորից բացառություն չարեցին: Ավելի ուշ՝ զոհե Ալեքսանդրետում այդպիսի ընտանիքներ կային, մինչդեռ հարևան Բեյլան բնակավայրում և լեռնային գյուղերում չկային: Այն, որ նրանց համար բացառություն չարվեց, կառավարությունը հիմնավորում էր այն տվյալներով, որ իբր բոլոր հայերը դասալիքներ են: Դա ոչ միայն դժվար է պատկերացնել, այլև փաստորեն ճշմարիտ չէ: Ինձ հայտնի դարձած դասալքության դեպքերում, կարծես թե դասալիքներն իրենց պարտականության կատարման ընդդիմացել են իրենց մերձավորներին սպասվող տեղահանման ու աքսորի մասին լուրն ստանալուց և տուն գնալու համար արձակուրդ տրամադրելու դիմումը մերժելուց հետո միայն: Մասամբ այդպիսի դասալիքներն իրենց ընտանիքներում որոշ ժամանակ լինելուց հետո վերադարձել են զորամաս: Այդ փաստերը հաշվի են առել Ալեքսանդրետում ու Բեյլանում՝ այդպիսի դեպքերում զոհե մեղմ վերաբերմունքով: Բազմիցս սահմանափակվել են նույնիսկ նրանով, որ դասալիքներին առանց այլևայլի աքսորել են մերձավորների հետ:

Ընդհանուր առմամբ այստեղի իշխանությունները՝ հատկապես տեղական ղեկավարության գլխին կանգնած կայմական Ֆաթին բեյը, կարողացան հնարավորին չափ մեղմ կատարել իրենց տրված հրամանները՝ առանց վնասելու դրանց հիմքում առկա պետական շահը: Այն, որ այդ հնարավորությունը չնչին էր, դա տեղական իշխանությունների մեղքը չէր:

Տեղահանումից բացառություններ եղան միայն քչերի համար: Հալեպի ամերիկյան հյուպատոսության և ամերիկյան դեսպանության ջանքերով երբեմն հնարավոր եղավ թողնել հայ կաթոլիկներին (70-80 հոգի), հետո նաև բողոքականներին (Ալեքսանդրետում՝ 40-50 հոգի, Բեյլանում և մերձակայքում՝ մի քիչ ավելի): Ավելի ուշ կարգադրություն եղավ, որ այդ երկու կատեգորիաներն էլ պետք է մաքրագատեն ծովափը, բայց նրանց թույլատրվեց մնալ ծայրամասի որևէ բնակավայրում՝ իրենց սեփական ընտրությամբ:

Տեղահանման նպատակը, ըստ երևույթին, վերաբնակեցումն է Հալե-
ալից դեպի հարավ գտնվող սարահարթում (Համա և Հոմս), որոնք մինչև
այժմ ունեն սակավաթիվ մահմեդական արաբ բնակչություն: Եթե հիշվի
այն անմտությունն ու անկարողությունը, որ թուրքական իշխանություն-
ները ցուցաբերեցին Բալկանյան պատերազմից հետո մահմեդական
փախստականներին բնակեցնելիս, որոնց հետևանքը եղավ անչափ մեծ
մահացությունը այդպիսի թափոռներում, ապա առանց դժվարության
կարելի է ենթադրել՝ դա հաստատում են նաև թուրք պաշտոնյաները, որ
տեղահանված հայերի, հատկապես լեռնաբնակների մեջ մահացությու-
նը շատ ավելի մեծ կլինի: Կարելի է առանց խոսքի նաև ենթադրել, որ
մեր հակառակորդներն այդպիսի եղանակի ստվերը նետելու են նաև մեր
երկրի վրա: Այդ անուրախալի կողմնակի ազդեցության մասին թող այս-
տեղ այնուհանդերձ այլևս խոսք չլինի:

Ընդհակառակը, արժե ընդգծել, որ Թուրքիայի պետական շահի հա-
մար այստեղի ծովափնյա հայերի տեղահանումից ակնկալվող կասկա-
ծելի օգուտից ավելի մեծ կլինի տնտեսական այն վնասը, որը կսպառնա
տվյալ տեղանքին:

Որպես տեղահանման պատճառ ասվում են դավաճանական գործո-
ղությունները, որով մեղավոր են դարձել Լաթաքիայի և Քեսաբի (ինչպես
նախկինում Դյոթթյուլի մոտ) ծովափնյա հայերը, իսկ Ալեքսանդրետի
հայերը կասկած են հարուցել: Այս միջոցին պետք է բացառված համար-
ել, որ այստեղի հայերն իրենց հակաթուրքական և հակազերմանական
զգացմունքները կարող են փաստացի լրջորեն գործադրել ի վնաս Թուր-
քիայի, եթե իշխանությունները զոնե ինչ-որ չափով աչալուրջ են: Դրան
հակառակ այստեղի լեռնաբնակ հայերի հանդեպ առաջադրված կաս-
կածը, թե նրանք ուտելիքով աջակցում էին Ամանոսի լեռների լանջերն
անապահով դարձնող դասալիքներին, ինչ-որ չափով, անշուշտ, հիմնա-
վորված է: Այնուամենայնիվ, դասալքության այդ ամբողջ հարցի վտան-
գավորությունը թվում է ուժեղացված:

Մյուս կողմից՝ ինչ վերաբերում է տնտեսական շահերի վտանգմանը,
ապա, այնուամենայնիվ, Ալեքսանդրետի հայ բնակչությունը կազմում էր,
ընդհանուր բնակչության միայն 1/6 մինչև 1/5 մասը (նորմալ՝ 10-12000):
Բայց այդ ոչ մեծ մասն առանձնանում էր գործարարությամբ, վարպետու-
թյամբ, նպատակասլացությամբ՝ առնվազն «Ֆելահական» (Նուգեյրի) և
մահմեդական թուրք բնակչության համեմատությամբ, որը կազմում է
մնացած բնակչության մեծ մասը: Հայերի տեղահանման հետևանքով այ-

սօր Ալեքսանդրետում բացակայում են ամենահմուտ արհեստավորները:
Քաղաքը մնացել է առանց ատամնաբույժի, առանց ժամագործի: Քաղա-
քը լքել են ամենագիտակ բժիշկները, հմուտ վաճառականների անձնա-
կազմը, կարևոր առևտրականները: Հենց Ալեքսանդրետի մեծությամբ (ինչ-
պես վերևում նշվեց՝ 10-12000 բնակիչ, հիմա, իմիջիայլոց, հազիվ մոտ
4000) տնտեսապես այդքան արժեքավոր ու նաև բնակչության՝ կլիմային
հարմարված մասի բացակայությունը նշանակում է զգալի տնտեսական
վնաս՝ Բաղդադի երկաթուղուն առնչված մեծ տնտեսական խնդիրներում,
որոնք շուտով կծառանան այդ բնակավայրի առջև:

Թեպետ հիշյալ տնտեսական մեծ խնդիրների սկիզբը (նավահանգս-
տի կառուցումը, ճահիճների չորացումը, երկաթուղային կապի ստեղծու-
մը Հալեալի և նրա թիկունքում փռված մեծ տարածքի միջև) կբերի մեծ
ներգաղթի՝ հիմա առաջացած բացերը լրացնելու համար, բայց այդ ներ-
գաղթի համար զգալի ժամանակ կպահանջվի, որպեսզի կարողանան
հարմարվել այստեղի տեղային կլիմային (Հենրի Գոյը 1907թ. լույս տե-
սած աշխատությունում Ալեքսանդրետն անվանում է «Essai sur
l'Agriculture du Golfe d'A, plage meurtriere»):

Աքսորված հայ գյուղացիների հողատարածքներում պետք է որ տե-
ղավորվեն մահմեդական փախստականները: Վերջին տարիների այդ-
պիսի փախստականների հետ ունեցած փորձի համաձայն՝ խիստ կաս-
կածելի է, թե նրանք իրենց ջանասիրությամբ կմրցեն նախորդների հետ:
Այս տարածքի գյուղատնտեսության համար էլ հայերի արքայը կազդի
բացասաբար:

Հոֆման

1915 – 09 – 09 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA (Կոստ.դեսպ.)170

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Մոսուլի փոխիյուպատոս Հուլ-
տայնից

№ 39

Մոսուլ, 9 սեպտեմբերի 1915

Ըստ Ջեզիրեիից Բաղդադ այստեղով անցնող թուրքական զորքերի
պատմությունների, հիշյալ քաղաքում մի շարք առաջ՝ տեղական իշխա-

նությունների թույլտվությամբ ու զինվորների մասնակցությամբ, կարծես թե, կոտորել են բոլոր քրիստոնյաներին՝ Դիարբեքիի պատգամավոր Ֆեթիի բեյի վարձած քրդերի միջոցով: Ծանապարհորդների պատմածները համահունչ են, այստեղի խաղի պատրիարքը հաստատեց նույնը: Այստեղի ղեկավարությունն ինձ տվեց խուսափողական պատասխան:

Խոնարհաբար խնդրում եմ Բարձր Դռան ուշադրությունը հրավիրել դրա վրա:

Մենք նույնպես զուտ գործնական հետաքրքրություններ ունենք՝ անկախ այն ամենից, որ մեր ընտրած գլխավոր էտապային վայրում պահպանվի կարգուկանոն:

[Հուլիսյան]

1915 – 09 – 09 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA (Կոստ.դեսպ.) 96

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Սամսունի փոխիյուպատոս Բուքիոֆից

№ 377

Սամսուն, 9 սեպտեմբերի 1915

Այս տարվա հուլիսի 19-ի B №1619 հրամանի կապակցությամբ:

Մեղմունի քահանայի և Գրիգոր Հադիգյանի, ինչպես նաև Ներապուլու-մի միավորման քույրերի ճակատագրի վերաբերյալ բոլոր փորձերն անպատուղ էին: Հյուպատոսությունների (նաև գերմանացիների) տեղեկություններ հավաքելը իշխանությունների կողմից ընկալվում է որպես անցանկալի միջամտություն պետության ներքին գործերին: Հայ կաթոլիկների եկեղեցին և եկեղեցական պրեսբիտերականությունը (երիցականությունը), ինչպես ընդհանրապես բոլոր եկեղեցիները, դպրոցները, ամբողջ ժողովրդի անձնական սեփականությունը պաշտոնապես բռնագրավված և կնքված է՝ ներառյալ իսլամ ընդունածների անձնական սեփականությունը:

Այս դժբախտ ժողովրդի ճակատագրի վերաբերյալ երկրի խորքից եկած լուրերը սարսափազդու են: Նրանք, ովքեր իսլամ չեն ընդունել, ըստ

երևույթին, զոհ են դարձել կամ կառավարության հավաքագրված ավագակային հրոսաախմբերի դահճային կացիներին, կամ էլ կկործանվեն գրկանքներից: Երիտասարդ կանանց ու աղջիկներին կքշեն հարեմներ, իսկ երեխաներին, ովքեր չեն զոհվի ուղևորության ընթացքում, կհանձնեն մուսուլման ընտանիքներին: Իսլամ ընդունածներն էլ իրավունք չունեն մնալ իրենց բզնակավայրերում: Ըստ երևույթին, նրանց ցրում են ամբողջ երկրով մեկ, ընդ որում՝ մասնատված, Փոքր Ասիայի խորքում մահմեդական բնակչության մեջ: Ծովափին ոչ մի հայի մնալ չի թույլատրված:

Թե որքան հիմնավոր են գործում, վկայում են վերջերս այստեղ ընդունված կառավարական միջոցառումները: Որոշ հայ մայրեր իրենց երեխաներին գաղտնի տեղավորել են հունական ընտանիքներում: Այդ խեղճ արարածներին՝ այդ թվում ծծկեր երեխաների, ծանր տույժերի սպառնալիքով խլեցին իրենց քրիստոնյա զգացող որդեգրած ծնողներից: Հույն քրիստոնյաները դողում են և հիմք ունեն, քանի որ առաջին իսկ առիթի դեպքում նրանց սպասում է նույն ճակատագիրը, ինչպես հայերին: Եթե Հունաստանն անցնի թշնամական ճամբար, ապա նրանց հավատակիցները Թուրքիայում կորած են:

Ներուկադնեզարն ու Աբդուլ Համիդը նկարագիր ունեցող մարդիկ էին և բնաջնջման տաղանդի հարցում լրիվ դիլետանտ էին, քանի որ մի քանի շաբաթվա մեջ ամբողջովին արմատախիլ անել լայնարձակ երկրով մեկ ցրված մի ամբողջ ժողովուրդ, ինչը մենք հիմա ապրում ենք սուկալով, ի վիճակի չէին այդպիսի հաջողությամբ ի կատար ածել ո՛չ դեռևս Չինգիզ խանը, ո՛չ Թամերլանը և ո՛չ էլ վաղեմի թուրք սուլթանները:

Բուքիոֆ

1915 – 09 – 10 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA (Կոստ.դեսպ.)170
Հրապարակված՝ Գ և Հ . փաստ .165 (խմբ.կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Ադանայի հյուպատոս Բյուզեից

№ 22

Ադանա, 10 սեպտեմբերի 1915

№ 37 Հեռագրի պատասխանը

Բարձր Դռան օգոստոսի 29-ին հայերի վերաբերյալ կայզերական դեսպանություն ուղարկած հաղորդագրությունը բացարձակ հանդուգն խաբեություն է դեսպանությանը, որովհետև այստեղ ուղարկված հրահանգիչ Ալի Մունիֆ բեյի պնդմամբ Բարձր Դռուն այնուհետև ամբողջովին վերացրեց այդ կարգադրությունը: Իշխանությունները, ինքնին հասկանալի է, գործում են միայն երկրորդ ցուցումով և շարունակում են տեղահանումը՝ առանց կրոնական տարբերության: Հրահանգով սպանված հայերի թիվը, հավանաբար, արդեն գերազանցում է 1909թ. երիտթուրքերի կազմակերպած ջարդերի զոհերի քանակը: Հնարավոր է, որ ոչ գերմանական մամուլն ավելի մոտենա կոտորածների թեմային, չնայած մինչև հիմա թուրքական հյուպատոսությունների կողմից արված հերքումներին:

Իմիջիայոց, այստեղի կոմիտեի ղեկավար Իսմայիլ Չաֆան սպառնացել էր համատարած ջարդերով, եթե հայերը չտեղահանվեին:

[Բյուզե]

1915 – 09 – 14 – DE – 001

Սկզբանորոյրը՝ PA-AA / R14087

Ուսխականցւեր Բեթման Հովվեզին՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Հոհենլոխե-Լանգենբուրգից

№ 565

Պերա, 14 սեպտեմբերի 1915

Ադանայի կայզերական հյուպատոսը՝ վկայակոչելով օգոստոսի 29-ին Բարձր Դռան հաղորդած հեռագրի՝ արքայական հայերի հանդեպ վերաբերմունքի վերաբերյալ հատվածը հեռագրով հաղորդում է հետևյալը.

«Օգոստոսի 29-ին Բարձր Դռան հայերի վերաբերյալ կայզերական դեսպանությանն ուղարկած հաղորդագրությունը բացարձակ հանդուգն խաբեություն է դեսպանությանը, որովհետև այստեղ ուղարկված հրահանգիչ Ալի Մունիֆ բեյի պնդմամբ Բարձր Դռուն այնուհետև ամբողջովին վերացրել է այդ կարգադրությունը: Իշխանությունները, ինքնին հասկանալի է, գործում են միայն երկրորդ ցուցումով և շարունակում են տեղահանումը՝ առանց կրոնական տարբերության: Հրահանգով սպանված հայերի թիվը, հավանաբար, արդեն գերազանցում է 1909թ. երիտթուրքերի կազմակերպած ջարդերի զոհերի քանակը: Հնարավոր է, որ ոչ գերմանական մամուլն ավելի մոտենա կոտորածների թեմային, չնայած մինչև հիմա թուրքական հյուպատոսությունների կողմից արված հերքումներին:

կում են տեղահանումը՝ առանց կրոնական տարբերության: Հրահանգով սպանված հայերի թիվը, հավանաբար, արդեն գերազանցում է 1909թ. երիտթուրքերի կազմակերպած ջարդերի զոհերի քանակը: Հնարավոր է, որ ոչ գերմանական մամուլն ավելի մոտենա կոտորածների թեմային, չնայած մինչև հիմա թուրքական հյուպատոսությունների արած հերքումներին:

Իմիջիայոց, այստեղի կոմիտեի ղեկավար Իսմայիլ Չաֆան սպառնացել էր համատարած ջարդերով, եթե հայերը չտեղահանվեին»⁵⁵:

Իսկապես Բարձր Դռան տրամադրած արտոնությունները հետին թվով բազմիցս կրկին սահմանափակվել են, հատկապես Ադանա և Անգորա գավառների կապակցությամբ: Այդպես, օրինակ, ներքին գործերի նախարարությունը պնդում է, որ արդեն արքայական գտնվող հայերը, որքանով որ նշված արտոնությունները կիրառելի են նրանց համար, չվերադառնան իրենց հայրենիք, այլ հասցվեն նշանակման վայրը: Այդ մասին անհրաժեշտ հստակությամբ չի խոսվում Բարձր Դռան երեք հեռագրերից առաջինում, առնվազն մեզ հաղորդված հեռագրի գերմաներեն քարգմանության մեջ, բայց համապատասխանում է կառավարության ծրագրին, որը ցանկանում է հայերի կուտակումները ցրել Փոքր Ասիայի որոշակի վայրերում և մեծ քաղաքներում: Ի վերջո, երկրի խորքում իշխանությունները կարծես թե բազմակի կրում են Union et Progrès (Միություն և առաջադիմություն) կոմիտեի անպատասխանատու ղեկավարների և այլ տարրերի ազդեցությունը, ովքեր չեն հոգում կենտրոնական կառավարության հրամանների կատարման համար և հայերի ու այլ բնիկ բրիտանյանների հանդեպ կազմակերպում են օրինազանցություններ:

Դռան հակառակ, առայժմ ոչ մի ապացույց չկա, թե Բարձր Դռուր խնդրո առարկա իր հաղորդագրությամբ մտադրվել է կայզերական դեսպանությանն «անպատկառորեն խաբելու»:

Պարոն Բյուզեի հեռագրում հիշատակված Ալի Մունիֆ բեյը ներքին գործերի նախարարության մույն նախկին մուստեշարն է (ունտերշտատսքարտուղար), որին վերջերս նշանակել են Լիբանանի նահանգապետ: Իր պաշտոնական նստավայր ուղևորվելու ժամանակ նա մի քանի օրով կանգ է առել Ադանայում, բայց նախարարությունում ժխտում են, որ նա այնտեղ հրահանգչի միսիա է կատարել:

Հոհենլոխե

55. Տե՛ս 1915-09-10-DE-011 փաստ.:

1915 – 09 – 25 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14088
Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 175

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միախալի դեսպան Հոհենլոխե-Լանգենբուրգի

№ 586

Պերա, 25 սեպտեմբերի, 1915

Նախնական հաղորդագրություններ՝ №549⁶, 580, 565

Ադանայի և Հալեպի կայզերական հյուպատոսությունների հետագա հաղորդագրությունները հաստատում են, որ Բարձր Դռան հայտնի հեռագրային հաղորդագրությունները՝ նպատակաուղղված տեղահանված հայերի վիճակի բարելավմանը, տարբեր բացառությունների և զավառական իշխանությունների կամայականությունների արդյունքում, որոնք ինքը Բարձր Դուռը հենց սկզբից ևեթ և հետո արել էր տրամադրված արտոնությունների մասին, մեծ մասամբ չհասան իրենց նպատակին:

Ինչպես այս ամսվա 13-ին հայտնում է պարոն դոկտ. Բյուզեն, Ադանայում պետք է տեղահանվեն այրիները, որքերը, զինվորական ընտանիքները, նույնիսկ հիվանդներն ու կույրերը:

Միաժամանակ պարոն Ռյուլերն է հայտնում Հալեպից, որ չնայած Բարձր Դռան տարագիրներին սննդամթերքով ապահովելու հրամանին, նրանց մեծ մասը կզոհվեն սովից, քանի որ իշխանություններն ի վիճակի չեն կազմակերպել այդպիսի զանգվածային պարենավորում:

Վերջերս՝ այս ամսվա 18-ին պարոն Ռյուլերից ստացվեց նաև հետևյալ հեռագիրը.

«Այս օրերին արևելքից այստեղ հետիոտն ժամանեցին սովահար հայ կանանց ու երեխաների երկար քարավաններ և շարունակեցին ճանապարհը, որքանը որ մնացին կենդանի»:

Բարձր Դռան հրամանը՝ թողնել դեռևս իրենց բնակավայրերում գտնվողներին, իրատեսական չէ, քանի որ յուրաքանչյուր ոք կարող է կասկածելի համարվել, ինչը բազմիցս կիրառվում է:

56. A 264741/ A 27578, ներկայացվել է պարոն Ռոզենբերգին: A 27200 կցված է:

Հրամանին հակառակ՝ զինվորների ընտանիքների համար բացառություններ չեն արվում: Ծանր հիվանդներին էլ են անգթորեն տեղափոխում: Վերջին շրջանում տեղափոխումը կրկին Դեր Ջոր ու Մոսուլ ուղղությամբ է:

Չնայած Բարձր Դռան հակառակ հավաստիացումներին՝ ամեն ինչ նպատակաուղղված է հայ ժողովրդի բնաջնջմանը:

Հայերն ինձ խնդրել են, Չերդ պայծառափայլությանը ևս մեկ անգամ հարգալից ներկայացնել այս ամենը:

Թալեաթ բեյը, որի ուշադրությունը ես հրավիրեցի այս հանգամանքների վրա, պատրաստակամություն հայտնեց օգնելու, ի դեպ, ես հազիվ քե հավատամ, որ Կենտրոնի հրամաններն էականորեն կբարելավեն տեղահանված հայերի վիճակը:

Հոհենլոխե

1915 – 10 – 01 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14088
Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 175

Արտգործնախարարության ունտերշտատսբարտուղար Յիմերմանին՝ Կոստանդնուպոլսում գերմանացի լրագրող ֆոն Տիսկայայից

Կոստանդնուպոլիս, 1 սեպտեմբերի 1915
Ժուռնալիտոր. 14, Հան Նիկիտիստ

Շատ հարգելի պարոն ունտերշտատսբարտուղար,

Պատիվ ունեմ Չերդ գերագանցությանը փոխանցելու կայսրության արևելքում հայերի ապստամբության և հայերին բնաջնջելու թուրքական միջոցառումների վերաբերյալ զեկուցագրեր, որոնք խնդրում են հաճեք դիտարկել որպես լրացում սեպտեմբերի 7-ի իմ շարադրանքին:

Խորին հարգանքով, Չերդ գերագանցությանը միշտ հավատարիմ
ֆոն Տիսկայ

Հավելված 1

Լրիվ գաղտնի

Կոստանդնուպոլիս, 22 սեպտեմբերի 1915

Հայկական ապստամբությունն ու թուրքերի արհավիրքները

Արյունալի միջոցառումները, որոնք հիմա ծավալվել են ասիական Թուրքիայում և որոնց վերջն առայժմ հնարավոր չէ կանխատեսել, թերևս այդպիսի չափերով Թուրքիայում դեռ երբեք չեն կատարվել: Թուրքերը, ինչպես նաև հայերը դրանում խաղում են փոխմիջոց գործող դերեր: Հաջորդիվ խոսելու հնարավորություն են ստանում հայերը, և ընդունվում են միայն այն տվյալները, որոնք որպես պաշտոնական նյութ ներկայացվել են հայ պատրիարք մոնսինյոր Չավենին և Հայկական Միության նախագահ պարոն դոկտ. Թավիյանին, և հաստատել են ներկա վկաները:

Ըստ դրա, հայկական ապստամբության ծագումը վերագրում են այս տարվա փետրվարին: 30-40 երիտասարդ զինապարտ հայեր փախել էին Չեյթուն՝ զինձառայությունից խուսափելու մտադրությամբ: Բնակչությունը կանգնեց դասալիքների և՛ կողմը, և՛ նրանց դեմ: Ստոր մարդիկ, թերևս, աջակցեցին թուրքական կառավարությանը՝ նրանց բռնելու համար: Գործը հասավ հայերի ու թուրք ժանդարմների միջև փոխհրաձգության, որի արդյունքում առաջիններից 14-15 հոգի սպանվեց:

Այստեղի հայ պատրիարքն այցելել է նախարար Թալեաթ բեյին, որպեսզի այնտեղի իրադարձությունների մասին ճշգրիտ տեղեկություն ստանա: Ընդ որում՝ նախարարը պատրիարքին հայտնել է, որ նա Չեյթունի հայ բնակչության պահվածքից շատ գոհ է:

Այդ իսկ պատճառով հայկական կողմին պետք է որ տարօրինակ թվար, որ բախումից ընդամենը մի քանի ժամ անց Չեյթունի բոլոր հայ բնակիչները՝ կանանց ու երեխաների հետ լքեցին Չեյթունը և 5000 հոգի փախան Կոնիա, իսկ մնացածը՝ Մուշից դեպի հարավ՝ Սորոս: Պատրիարքի հարցմանը թուրքական կառավարությունից եկավ պատասխան, թե այստեղ խոսքը օրինազանցության մասին է, ինչպես 40-50 տարի առաջ և պատերազմի ժամանակ դրա դեմ ոչինչ հնարավոր չէ անել:

Մայիսի վերջին քչեցին Էրզրումի հայ բնակիչներին, պատրիարքը

պատճառների մասին հարցրեց ռազմական նախարար Էնվեր փաշային և նրանից ստացավ պատասխան, թե իրեն հայտնի չէ հայերին Էրզրումից արտաքսելու միջոցառումների մասին: Այնուհետև՝ հին տոմարով օգոստոսի 2-ին եղավ Բարձր Դռան մի հրահանգ, ըստ որի՝ բոլոր գորամասերի հրամանատարներն իրավունք ունեն քաղաքներից ու գյուղերից հեռացնել բնակիչներին, եթե դա կպահանջի պետության շահը:

Այստեղի ամերիկյան դեսպանը, որին դիմել էր պատրիարքը և խնդրել էր պարզաբանումներ Էրզրումից տեղահանվածների ճակատագրի մասին, պատասխանել է, որ վերջիններին ուղարկել են Թերջան: Բայց այդ տեղեկությունը չի հաստատվել: Դեռ ավելին, հուլիսի 25-ին 200-300 կին Էրզրումից ժամանեց Հալեպ: Ոչ մի տղամարդ չէր ուղեկցում նրանց: Բոլոր տղամարդկանց պետք է որ սպանած լինեն ճանապարհին:

Վանում կատարվել է հետևյալը. մի զինապարտ հայի ապրիլի 6-ին (հին տոմարով) Վանից դեպի հարավ՝ Շաբաբում⁵⁷ ձերբակալել են թուրքական ժանդարմները: Քանի որ ցանկացել են նրան հասցնել Վան, նրա մի քանի ընկերներ ընդդիմացել են հանձնմանը և ուժով ազատել են երիտասարդ տղամարդուն: Վանի զեներալ-նահանգապետը հրավիրել է հայ հեղափոխական կուսակցության՝ դաշնակցության ժողով և համատեղ որոշում է կայացրել, որ կուսակցության որևէ ղեկավար ժանդարմերիայի պետի և մի քանի ժանդարմի, ինչպես նաև հայկական հեղափոխական միությունների անդամների հետ պետք է ուղևորվեին Շատակ և փախստականին հանձնեին ոստիկանական իշխանություններին: Շատակի ճանապարհին զիշերը հայ ղեկավարին և նրա ուղեկիցներին թուրք ժանդարմներն սպանել են: Ապա երբ Վանի նահանգապետը ցանկացել է ձերբակալել դաշնակցության մյուս անդամներին, նրանց մի մասը քաշվել է հարևան գյուղերը: Թուրքական ջոկատների դեմ հայերի կովի ժամանակ սպանվել են մի քանի հարյուր հայ: Տասը դեմ Վանում հայտնվել են ռուսական զորաջոկատներ, որից հետո թուրք զեներալ-նահանգապետ Ջևդեթ բեյը՝ Էնվեր փաշայի աներորդին, փախել է: Նշանակվել է հայկական ղեկավարություն, որում մասնակցում էին նաև քրդերը: Ավելի ուշ ռուսներին քչեցին Վանից, բայց նրանք, ինչպես հայտնում են, կրկին գրավել են Վանը և ներկայումս պետք է որ այդ տարածքի տերը լինեն:

Մի կին Բայբուրթից՝ Էրզրումից դեպի հյուսիս-արևելք, այստեղի

57. Բնագրում Շաբաբ է, հետո՝ նաև Շատաք (ըստ երևույթին՝ Շատախն է) (ծան. բարգ.):

պատրիարքին հայտնել է հետևյալը: Բայբուրքի արքեպիսկոպոսին և քաղաքի 12 երևելիների թուրքերը կախել են: Հարյուր հայի նույն տեղից ուղարկել են պարսկական Լառիստան գավառ, նրանք չեն վերադարձել: Երեք օրում քշել են քաղաքի գրեթե ամբողջ արական սեռի բնակչությանը: Դրան հետևել է բնակավայրի թալանը թուրք չեթենների (քաշիբոգուկների) կողմից: Նրանք վերցնում էին այն ամենը, ինչ հնարավոր էր հափշտակել: Մի քանի քաղցած դրամով կանայք փախչում էին իրենց երեխաների հետ՝ առանձին տղամարդկանց ուղեկցությամբ:

Չեթենը հետապնդում էին փախստականներին և կանանցից խլում էին 5-15 տարեկան բոլոր երեխաներին, նաև իրենց դուր եկած երիտասարդ կանանց: Այդտեղ կանգ առած ականատեսի քրոջն էլ են տարել, նա իր հետ ունեցել է մի քանի օրական մի երեխա: Երեխային խլել են նրանից, շարտել, իսկ երիտասարդ կնոջը տարել են իրենց հետ: Էրզրումցի հայ կանայք էլ, որոնց ամուսիններին սպանել էին, միացել են բայբուրքի կանանց: Մի թուրք կին ուղեկցող ժանդարմներին հարցրել է մի գյուղում, որի միջով անցնում էր քարավանը, թե արդյոք ինքը չի կարող մի հայ երեխա վերցնել: Երբ հայուհին, որի երեխան պահանջում էր թրքուհին, հրաժարվել է տալ իր երեխային, ժանդարմը հայտարարել է, որ թրքուհին կարող է վերցնել մորը և երեխային: Մի քանի տղամարդկանց, որոնք ուղեկցում են կանանց քարավանը, հաջորդ երեք օրերին սպանել են թուրք չեթենները, Էրզրումի մի թուրք կին ասել է ժանդարմին. «Բեր ինձ մի հայ տղամարդ, ես ուզում եմ նրան սպանել»: «Բայց դու կարո՞ղ ես սպանել,- հարցրեց ժանդարմը: Նա պատասխանեց. «այո», որից հետո մի ծեր հայի սպանեց ատրճանակից արձակած կրակոցներով: Առանձին երեխաների, որոնք սարսափից փախել էին, ինչպես հայտնում է այդ կինը Բայբուրքից, ժանդարմները բռնել և նետել են Եփրատը, Էրզինջանի գերմանական հոսպիտալի 2 սանիտար հրաժարվել են ծառայությունից, քանի որ չեն կարողացել նայել այն զարհուրանքներին, թե ինչպես են խեղդում կամ կենդանի թաղում կանանց ու տղամարդկանց: Մի նորվեգուհի՝ օրիորդ Ա. Վեդելը Յարդսբերգից և մի գերմանացի բույր, որի անունը հայտնի չէ, կատարվածի մասին հայտնել են այստեղի պատրիարքին, որից հետո լքել են Էրզինջանը:

Գավառներից չկա ոչ մի լուր, թե գոնե մեկ տղամարդ փրկված լինի: Այստեղ հասած մամակները գրել են միայն կանայք:

Այստեղի հիանալի հայ փաստաբան Չոհրապը Ալեքսանդրետից

արտրվելով գնացել է Ուրֆա և ճանապարհին մահացել է: Նա պատգամավոր էր և ասում են, իբր տառապել է սրտային հիվանդությամբ: Հայտնի պատգամավոր Վարդգեսը, ինձ քաջածանոթ, համեմայնդեպս, լրիվ առողջ էր (մի քանի ամիս առաջ ներքին գործերի նախարարությունում զբույցել են նրա հետ), չի հասել արքունավայր՝ Դիարբեքիր: Նրա կնոջը, որի հետ ամուսնացած էր արդեն երեք տարի, մի երիտասարդ գերմանացու օգնությամբ, ուրիշի անձնագրով հասցրել են Գերմանիա:

Վարդգեսը Դաշնակցություն միության անդամ էր: Նրա մահը հաստատված է: Շարքիշլայում՝ Սվազից դեպի հարավ-արևմուտք, Ամասիա-Սամսուն, Կեսարիա և Մալաթիա ճանապարհների խաչմերուկում կայմակամը ամեն օր կանայք ու աղջիկներ էր պատվիրում, որոնց ինքն ու ժանդարմներն անարգում և ապա ուղարկում էին տուն: Այնտեղ նաև երեխաների էին սպանում: Երեք երեխա Շարքիշլայից՝ 13-15 տարեկան, փախել են Կոստանդնուպոլիս և հայ պատրիարքին հայտնել են այնտեղի իրադարձությունների մասին:

Շարքիշլայի կայմակամին այս ընթացքում ձերբակալել է կառավարությունը, և նա հասցվել է Կոստանդնուպոլիս:

65 տղայի Շապին Գարահիսարից՝ Սվազի ու Էրզինջանի միջակայքում, տարել են Անգորա և դարձրել են մուսուլման:

Կոնիայի և Իզմիրի եպիսկոպոսներն Էրեզլից հեռագրել են Էնվեր փաշային՝ արքորի առնչությամբ օգնություն խնդրել իրենց հավատացյալների համար: Էնվեր Փաշան պատասխանել է. մենք ուղարկել ենք տարազիրների ղեկավարին, որպեսզի նա հայ փախստականներին տեղավորի իրենց նախկին բնակավայրի մերձակայքում: Դեկավարը ժամանեց Էրեզլի և եպիսկոպոսներին հայտարարեց, որ բոլոր չտեղավորվածներին պետք է հասցնեն Հալեպ: Երբ այդ տնօրենին ցույց տվեցին Էնվերի հեռագիրը, նա պատասխանեց, որ Էնվեր փաշան, իրոք, այդպես է ցանկացել, բայց հիմա դա հնարավոր չէ: Կոստանդնուպոլիսում Էնվեր փաշան պատրիարք Չավենին հավաստիացրել է՝ Կոստանդնուպոլիսից արտաքսվածներին ոչ թե Հալեպ կտանեն, այլ Կաստամունի:

Բուլղարիայի հայ քահանաները բուլղարական կառավարության միջոցով քայլեր են ձեռնարկել Թուրքիայի իրենց հավատակիցների օգտին: Մինչ Անգորայից գոհացուցիչ պատասխան է ուղարկվել Բուլղարիա, ինչպես մի հայտնի թուրք պաշտոնյայի ասել է այստեղի ոստիկանության պետ Բեդրի բեյը Այաշում՝ Անգորայից դեպի արևմուտք, սպանել են բոլոր հայերին: Հալեպում գերմանական դպրոցի տնօրենը՝ պարոն Էդուարդ

Գրեքերը, պատրիարքին պատմել է, որ այնտեղի գերմանացի հյուպատոսը դառը լացել է այն զարհուրանքների համար, որոնք թուրքերն այնտեղ արել են հայերի հանդեպ: Լացը, թերևս, շատ չի օգնի, թերևս կան առավել արդյունավետ միջոցներ, քան կարեկցանքի արցունքները:

Հայ պատրիարքը Ամերիկայի և Գերմանիայի դեսպաններին իր բողոքն է ներկայացրել՝ եղած պաշտոնական նյութերով դժվարին կացությունից դուրս գալու համար:

Ֆոն Տիսկա

Հավելված 2

Կոստանդնուպոլիս, 29 սեպտեմբերի 1915

Մուսուլմանների հանդեպ հայերի կատարած արհավիրքները

Ներքին գործերի նախարարության անվտանգության վարչության պետ Ջենքուլդ բեյն ինձ ուղարկեց Էսադ բեյի՝ երկրորդ բաժանմունքի պետի մոտ, քանի որ ինքը չափազանց կարճ ժամանակ է զբաղեցնում այդ պաշտոնը, որպեսզի կարողանա տեղեկություններ տալ մուսուլմանների հանդեպ հայերի կատարած հանցագործությունների մասին: Էսադ բեյը, որը ցանկանում է հավաքված նյութերը մի քանի ամիս անց տպագրել մի բրոշյուրում, ինձ հայտնեց. Արդեն մի քանի տարի է, ինչ կայսրության արևելքում սկսվել է հայկական շարժում: Պատերազմն սկսվելուն պես այն ընդունեց ավելի սուր բնույթ: Հայ հեղափոխական դաշնակցության կուսակցությունից կազմակերպվեցին հրոսակախմբեր: Նրանց գլխավորում էր Պատերազմյանը՝ նախկին պատգամավոր Էրզրումից, որը Կովկասում ռուսների կողմից գերեզմարկվելով կարողացավ Թուրքիային մուրթության մեջ գցել իր օգտին:

Իրականում նա հանդես էր գալիս որպես հինգ հայկական հրոսակախմբերի գլխավոր հրամանատար, որոնք Վանի շրջակայքի բնակավայրերում օրինազանցություններով, հետո Վանում սպանություններով և խայտառակ արարքներով տարածում էին ամեն տեսակ սարսափ: Վանում մահմեդական բնակչությունը վարձեց յոթ նավ, որպեսզի Վանից լճով փախչեն Ադելիսիվաս՝ դեպի լճի հյուսիսային մաս: Բոլոր յոթ բեռնանավերը՝ յուրաքանչյուրն առնվազն 400 հոգով, ընդամենը՝ 2800, պայթյունների արդյունքում խորտակվեցին լճում՝ ամբողջ կազմով ու բեռներով:

200 մահմեդական ընտանիքների կոտորեցին հայ հրոսակախմբերը՝ չխնայելով ծերերին, կանանց ու երեխաներին: Վանի ամերիկյան հոսպիտալում ապաստան են գտել մի քանի հարյուր մուսուլման կին ու երեխա: Նրանց հայտնաբերել են, վրաները նավթ են լցրել և հրդեհել: Հայկական հրոսակախմբերի հայտնվելուց երեք օր անց քաղաք են ժամանել նաև ռուսական անկանոն զորքերը, իսկ ավելի ուշ՝ նաև զորաջոկատները և մասնակցել են ջարդերին: Ջևդեթ բեյը՝ Վանի զեներալ-նահանգապետը, Էնվեր փաշայի աներորդին, մնաց Վանում, որքան որ կարողացավ, և բնակավայրը պաշտպանեց եղած ժանդարմներով:

Ակնունի փաշան՝ Պատերազմյանի ընկերը, որը նշանակվեց Վանի նահանգապետ, տարածեց մի մանիֆեստ՝ զգուշացնելով գավառի բոլոր բնակիչներին պահել թուրքերի կողմը՝ միաժամանակ ռուսական ցարին համարելով որպես երկիրն ազատագրող:

[Ինը տող անընթեռնելի են]

Կովկասից Ակնունի փաշային ուղարկվել են առաձնահատուկ հարուստ դրոշներ, ինչպես նաև Բոստոնից Fédération Révolutionnaire arménien արձանագրությամբ, կարմիր ատլասի վրա ոսկեթել ասեղնագործած դաշույն, փետուր և բահ:

Ես տեսա մի մեծ լուսանկար Իզմիդից՝ այլանդակված 8 երիտասարդ մուսուլման կանանցով, Աղաբազարից՝ մի ծեր թուրք ժանդարմի՝ պատռված որովայնով և դուրս թափված փորոտիքով: Հրացանների և ռումբերի մեծ ավար էր ընկել թուրքերի ձեռքը Ամասիայում, Սվազում, Կեսարիայում, Մարզվանում և Սվազի վիլայեթի Մոուխայրեում: Հրացանները հիմնկանում բազմակի լիցքավորվող մաուզերներ էին, բայց կային նաև մանիչեր և լեզրա տիպի: Աղանայում եկեղեցու վրա տեղավորված է եղել լուսասարք: Դիարբեքիում դինամիտի և ռումբերի ավարը, իրոք, զգալի էր, Իզմիդում էլ են գտնվել շատ ռումբեր և հրացաններ:

Էսադ բեյը սովեց այն մահմեդականների թիվը, ովքեր գոհ են դարձել հայերի վրեժխնդրությանը, մոտ 200.000 հոգի, որի համար, սակայն, ոչ մի հիմք չկար, այնպես որ այդ թիվը կարող է խիստ չափազանցված լինել:

Անգլիացիների առաջխաղացումն Իրաքում

Անգլիական զորքերը ժամանել են Էդ Դեյր՝ Բաղդադի ու Հալեպի կես ճանապարհին: Հետևապես լրիվ բացառված է թվում, թե Բաղդադի

շրջակայքում հանգիստ է, և արաբական շեյխերն անցել են թուրքերի կողմը: Ամարան գտնվում է անգլիացիների ձեռքում, Կուտեյ Ամարան՝ թուրքերի ձեռքում: Ֆալոմջայում՝ Տիգրիսի ափին, Եփրատի հոսանքի ամենանեղ մասում, անգլիացիներն առայժմ չեն կարողանում ամրա-նալ, մինչդեռ Բեդրեհում մոտ են պարսկական սահմանին:

Հավելված 3

Խիստ գաղտնի

Կոստանդնուպոլիս, 30 սեպտեմբերի 1915

Ճշմարտությունը հայերի բնաջնջմանը նպատակաուղղված թուրքական միջոցառումների մասին

Սմիռնայի և Ադրիանուպոլսի վիլայեթներում հայերին թողնում են, մասամբ՝ նաև Կոստանդնուպոլսում: Մնացած բոլոր գավառներից հայերին արտոքել են Հալեպ, Մոսուլ, Չորտ և այլ վայրեր, ուր նրանք չեն ժամանել: Նախկին պատգամավոր Չոհրապը՝ Կոստանդնուպոլսի ամենահայտնի փաստաբաններից մեկը, Ալեքսանդրետից Ուրֆա ճանապարհին մահացել է, պատգամավոր Վարդգեսը չի ժամանել Դիարբեքիր, ուր նա արտոքված էր:

Սմիռնայի վալի Ռահմի բեյը և Ադրիանուպոլսի վալի Հաջի Ադիլ բեյը հայտարարել են, որ չեն ուզում արտաքսել հայերին: Չեկուցման համար ժամանելով ներքին գործերի նախարարի մոտ, երկուսն էլ իրենց որոշումը չեն փոխել: Նույնպես անհամաձայնությանը նշան կոմիտեում: Թալեաթը ծայրահեղական է, մինչև հիմա կատարվել է այն, ինչ նա է ցանկացել: Ռահմին ավելի շատ է սովորել, քան Թալեաթը, ավելի շատ է ճանապարհորդել, գործնական, բայց նաև մարդասեր անհատ է, որի՝ իբրև պատգամավորի, հստակ դատողությունները՝ տարբեր քաղաքական հարցերի վերաբերյալ, բազմիցս լուսաբանել են ինքս և որոնք արժանացել են մեծ հավանության: Նա շատ կողմնակիցներ ունի կոմիտեում:

Ընդհանուր առմամբ Թուրքիայում ահազանգող լուրերին քիչ են ուշադրություն դարձնում, որովհետև գիտեն, որ շատ բան չափազանցվում է, բայց նաև նրա համար, որ այսօրվա կառավարությանը տրված է հնարավորին չափ շատ գործելու ազատություն: Այսօրվա կառավարությունը

լիովին անարդարացի է լիբերալ համարվում: Այն ավելի շուտ ամեն ինչ է, քան դա, այն ավելի արտոյուտիստական է, ավելի բռնապետական, քան Աբդուլ Համիդին էր: Մամուլի բերանը փակված է և միայն գովել գիտե այսօրվա իշխանավորներին, ինչը բարեկամացած արտասահմանը տարածում է բարի կամքով, բայց քիչ լավատեղյակությամբ:

Այսպես, խոսում էին խիստ միջոցառումների մասին, որոնք կառավարությունը Վանի ապստամբության պատճառով կիրառում էր ընդդեմ հայերի, որպես արդարացի ինքնապաշտպանություն, որին պետք է դիմեր պետությունը՝ կարգուկանոն հաստատելու համար: Հայերի մեղքը բնական էր ավելի մեծ, երբ նրանք դաշինք ունեին ազգային թշնամու՝ ռուսների հետ, որոնք օժանդակում էին Վանի հայկական հեղափոխական ապստամբությանը:

Այն, որ կառավարությունը երկաթե ձեռքով միջոցներ է ձեռնարկում և ծնկի է բերում նրանց, ովքեր ուզում են անջատվել, դա նրա իրավունքն է, քանի որ երկիրը բաղկացած է շատ անհամատեղելի տարրերից, որոնք հարմար պահի են սպասում, որպեսզի ընդօրինակեն հայերին, և ոչինչ այնքան բացասաբար չի ազդում, որքան թուլություն դրսևորելը, որտեղ միայն ուժը կարող է ամրացնել կառավարության հեղինակությունը: Բայց որպեսզի ազատության քիկնոցը չվերածվի խրտվիլակի, այն պետք է ճանաչի սահման, սահմանափակում, որպեսզի մեղավորներին պատժելու փոխարեն ոչնչացնի անմեղներին ու անպաշտպաններին, որովհետև նրանք պատկանում են խոռվարարների ռասային⁵⁸:

Այսօր խոսքը զոհերի մասին է, որպիսին դեռևս չգիտի իսկապես բռնարարքներով ոչ աղքատ թուրքական պատմությունը: Դա ցնցող ճշմարտություն է, որը պահանջում է յուրաքանչյուրի օգնությունը, ով ի վիճակի է օգնելու:

Սկզբունքորեն միևնույն է, թե հայերի զոհերն անցնում են 500.000-ից կամ չեն հասնում դրան: Երկու կողմում էլ բավականաչափ մեղք է գործվել: Ինչը մեծ նշանակություն ունի, դա այն հանգստությունն ու ինքնին հասկանալի լինելու փաստն է, որը կատարվում է հետապնդումների ու հալածանքների ժամանակ և վկայում է այն մեծամտության մասին, որ հեզմում է զանկացած օտար միջամտություն:

Հայերը չէ, որ իմ հոգում արթնացնում են թուրքական կառավարության գործողությունների պատճառներով և հետևանքներով խորու-

58. Պետք է, որ լինի... պատժի մեղավորներին, անմեղներին ու անպաշտպաններին ոչնչացնելու փոխարեն...

թյամբ զբաղվելու մղում՝ որպես իրավունքի ու մարդասիրության ներկայացուցիչ երևալու համար, այլ դրանք այստեղի սենատի թուրք սենատորներն են, մեծ վաստակի տեր մարդիկ և անթերի խառնվածքով, ովքեր նողկանքով են ընդունում այն գործողությունները, որոնք իրականացնում էր իրենց կառավարությունը՝ աներեր հանգստությամբ և որպես ինքնըստիմքյան հասկանալի մի բան:

Երբ հետո իմ մտերիմ հայ բարեկամ Հակոբ Համանդյան էֆենդուն՝ ներքին գործերի նախարարության քաղաքացիական հրահանգչին, որը 26 տարի շարունակ մեծ ջանասիրությամբ և աներեր հավատարմությամբ աշխատել է որպես Conseiller legiste օրենսդիր խորհրդական, որպես նահանգապետների և գեներալ-նահանգապետների ներկայացուցիչ, հանկարծակի ազատում են աշխատանքից՝ առանց թոշակի, ես պահանջեցի պարզաբանում, քանի որ առաջին քայլին կարող էր հաջորդել ընտանիքի կյանքի համար կործանարար երկրորդ քայլը:

Ներքին գործերի նախարարությունում ինձ հետ բարեկամացած տնօրեն Հասան Ֆեհմի բեյից այս տարվա սեմպտեմբերի 14-ի ամսաթվով ստացա հետևյալ պատասխանը. «Ձեր բարեկամի ազնվությունը կասկածից դուրս է: Միայն ընդունված և ամենուրեք կիրառվող միջոցառումների արդյունքում է նա ուղարկվել թոշակի»:

Այսպես է գրված տեղափոխման վկայականում, քանի որ այս տղամարդն ամենաուրանակ է, լավագույն աշխատողը և, ինչպես հայտարարվել է պաշտոնապես, փորձարկված ազնվության տեր: Բայց նա մեծ ընտանիք ունի, նրա միակ կերակրողն է և ցանկացած պահի կարող է ուղարկվել սահմաններից դուրս, որտեղից նա չի վերադառնա:

Այս ամսվա 20-ին Հասան Ֆեհմի բեյն ինձ հայտնեց, որ նախարար Թալեաթ բեյն ուզում է ներքին գործերի նախարարությունից հեռացնել բոլոր հայերին, քանի որ թուրք պաշտոնյաները նրանց հետ այլևս չեն ուզում աշխատել: Բայց թուրքական այդ հրաժարումը կարող է միայն վնասակար ազդեցություն ունենալ ծառայողական գործընթացի վրա և հետևաբար շարունակ նորանոր դժվարություններ կստեղծի ներքին կառավարման մեջ: Այսպիսով, ներքին գործերի նախարարը վճռեց ամեն դեպքում իր գերատեսչությունում բոլոր հայերին ազատել ծառայությունից՝ առանց հաշվի առնելու անձը: Ներքին կառավարման համակարգում ավելի շատ, քան մեկ այլ նախարարությունում, հայերը հնարավորություն ունեն համատեղ ծրագրեր մշակել և խոռվություններ մշակել:

Հայերից պետք է ազատվել, քանի որ նրանք անհաշտելի, վրեժխնդիր բնավորություն ունեն և քանի որ նրանք խիզախ են, միաժամանակ կարող են պետության համար վտանգավոր տարր լինել:

Իմ հակաճառությանը, թե մյուս նախարարություններում էլ, ինչպես արդարադատության, ֆինանսների, հասարակական աշխատանքների, անտառագործության և գյուղատնտեսության, ինչպես նաև Conseil d'Etat-ում, նույնպես հայեր կան, ինձ իրազեկեցին, որ հայերի վերջը պետք է տան: Սկիզբը պետք է դրվի ներքին գործերի նախարարությունում, ժամանակի հետ դրան կհետևեն նաև պետական մյուս իշխանությունները:

Այսպիսով վճռված փաստ է՝ բոլոր պետական ոլորտներից հեռացնել հայերին և հետագայում Օսմանյան կայսրությունը կառուցել թուրքական հիմքի վրա:

Բոլոր հայերին գավառներից քշելու և Միջագետքում բնակեցնելու թուրքական ծրագիրը, ըստ դոկտոր Ռոհրբախի բրոշյուրի, նորություն չէ: Թուրքերը հայերին չէին վստահում՝ որպես ռուսներին սահմանակից հարևաններ: Հայերի տեղահանման համար ազդակ ծառայեց Վանի ապստամբությունը: Այնպիսի երկաթե կամք ունեցող մարդու համար, ինչպիսին Թալեաթ բեյն է, որը հակված է ամենաձայրահեղ քայլերի, եթե դա ճիշտ է համարում, ինքնիրեն չի թողնի ենթարկվել որևէ մեկի ազդեցությանը և կատարման ցանկացած ձև լավ է համարում, եթե այն հասցնում է նպատակին, այդպիսի մարդու համար Վանի ապստամբությամբ հայերի տեղահանումը դարձավ անհրաժեշտություն:

Թե ինչ անարդարություններ և դաժանություններ են կատարվում այդ ընթացքում, միևնույն է: Թալեաթ բեյը լավատես է par excellence, հատկապես սեփական որոշումների հարցում: Ինչպիսի աշխուժությամբ նա հրահանգներ է տալիս, այդպիսի անտարբերությամբ էլ ընդունում է բոլոր բողոքները: Մինչև վերջին ժամանակներս՝ այս տարվա սկզբին, հայկական տարրը համարվում էր ամենահուսալին, իսկապես միակ հուսալին՝ Թուրքիայի քրիստոնյա տարրերից: Այդ մասին կարելի էր կարդալ բոլոր թերթերում, և ներկայացված ամեն հարմար առիթով դա հաստատում էին թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները:

Մարտից սկսած փոփոխություններ եղան, այնքան համապարփակ, այնքան որոշակի, կարծես թե թուրքերը մինչև հիմա չգիտեին, թե ինչ վտանգավոր օժերի են տաքացրել իրենց կրծքի տակ:

Այնտեղ, որտեղ փորձը չի կարգավորում և որոշում գործողություններ

րը, տիրում է կամայականություն ու անկայունություն: Ջենալ փաշան՝ որպես նավատորմի նախարար, թուրք-ֆրանսիական կոմիտեի աննակրքոտ ջատագովն էր: Մահացու թշնամու՝ ռուսների համար էլ պետք էր հեշտացնել նահանջի ուղին: Թեք Յունեսկուն՝ հաճախ հիշատակվող Ռուսինիայի ներքին գործերի նախարարը, Թալեաթ բեյի աննավստահելի մարդն էր:

Ընդհանուր առմամբ, հայերն ի՞նչ շահ ունեն թուրքերից անջատվելուց: Նրանք չեն միանում իրենց թագավորությանը, ինչպես Թուրքիայի բուլղարները, հույներն ու սերբերը Թուրքիայում, և չափազանց հստակ են տեսնում՝ ռուսներին վստահելու համար: Բայց զենքը, որ թուրքերը գտան հայերի մոտ, մեծ մասամբ նրանք 1908թ. ստացել էին թուրքերից, որպեսզի կարողանային կոմիտեին աջակցել հետադիմության դեմ պայքարում պաշտպանվելու: Բայց եթե թուրքերը չեն վստահում հայերին, որոնք էշելոններով ռուսական սահմանի մոտ էին, ապա ինչո՞ւ նույն դաժանությամբ նրանց տարհանեցին Յալովայից, Անգորայից, Բրուսայից, Կաստամունիից, ինչպես և ռուսական սահմանից: Միայն այդ վայրերից արքորել են 250.000 հայ: 48 ժամվա ընթացքում նրանք պետք է լքեին իրենց տները և գնային արքոր՝ դեպի Հալեպ, Ջորտ, Համա, Մոսուլ կամ էլ Հաուրան:

Թուրքական կառավարությունը ոչինչ չարեց տարագիրներին իրենց արքորավայր հասցնելու համար: Երկաթուղային գնացքներն զբաղված էին գործերով: Ոչ մի հայի համար այնտեղ տեղ չկար: Դանապարհին անվտանգություն ապահովելու համար ոչ մի միջոց չէին ձեռնարկել:

Չեթեները՝ 1877-78 թթ. պատերազմից մնացած հին բաշիբոզուկները, կրկին այնտեղ էին, որտեղ կարելի էր էժան ավար ձեռք բերել և սպանել՝ ընդ որում ոչինչ չվտանգելով: Որքան քաջ է թուրք զինվորը և մարդկային, եթե չի թունավորված կրոնական մոլեռանդությամբ, նույնքան վախկոտ ու անմարդկային են անկանոն զորաջոկատները: Վստահաբար կարելի է հաստատել, որ երիտթուրքերը հրաքերեցին չեթեներին և ղեկավարում էին նրանց:

Այն վայրերում, որտեղ տեղի ունեցան հայ բնակչության ջարդեր, ինչպես Բայբուրթում, Շապին Գարահիսարում, Անգորայում, Մալա-

թիայում, տղամարդկանց բաժանել էին ընտանիքներից: Կանայք իրենց հետ վերցրել էին այն ամենը, ինչ կարող էին հապճեպ հավաքել: Չեթեները հետևում էին անպաշտպանների թափորներին, թալանում էին, բռնաբարում և սպանում, ինչպես կամենային: Մի թուրք ավագ լեյտենանտ, որը կոչում էր Դարդանելում և կարճատև արձակուրդով եկել էր մայրաքաղաք, լացելով պատմում էր, թե ինչ էին գրում նրա հարազատները Տրապիզոնից ու Սվազից՝ հայերի հանդեպ թուրքերի կատարած ջարդերի մասին:

Բարձր հայ հոգևորականության մասին այսօր միայն գիտեն, որ Սմիռնայի եպիսկոպոսը կենդանի է, պատրիարքը վախենում է, որ մնացած մեծ մասին սպանել են: Ոչ ոք չգիտե, թե ինչ է եղել հայկական եկեղեցիների և եկեղեցիներում հարյուրամյակներով հավաքված գանձերին: Հայ պատրիարքի ցանկացած հարցում ներքին գործերի նախարարությունում մնում է անպատասխան:

Գովք

Թուրքերը հաճույքով են թողնում, որ իրենց գովեն: Նախկինում նրանք լսում էին գովքը և ուրախանում էին դրանով, առանց իրենց վարքի վրա տևական ազդեցության: Հիմա երիտթուրքերը գովքն ընդունում են հալածյալի տեղ և վայելում են իրենց անսխալականությունը:

Իսկապես ժամանակն է, որպեսզի վերջ տրվի թուրքերի հանդեպ լրիվ ավելորդ քծնանքին: Չէ՞ որ ուզում են թուրքերենը որպես ուսումնական առարկա ներդնել Հեսեմի ավագ դպրոցներում: Եվ դա այն ժամանակ, երբ մարդ մոլորվում է փողոցներում՝ չկարողանալով կողմնորոշվել գուտ թուրքերեն գրված ցուցանակների մեջ, և ստացված արժեքավոր առաքումների մասին բոլոր ծանուցագրերը թուրքերը եկրոպացուն ուղարկում են թուրքերենով՝ ընդհուպ մինչև անունը, այնպես որ հնարավոր չէ իմանալ, թե դու լիազորված ես այն ստանալ, թե՞ ոչ: Այնուամենայնիվ, սենտիմենտալության մեջ պետք չէ շատ հեռուն գնալ և մեծամոլությամբ տառապողներին նոր նյութ մատակարարել նրանց չհիմնավորված սնապարծության համար: «Հիլալ»-ի ոգեշունչ հողվածը պահանջում է, որ զերմանացի պրոֆեսորները, ովքեր ուզում են դասավանդել այստեղի համալսարաններում, ոչ թե իրենց թարգմանիչներին բերեն հայրենիքից, այլ փնտրեն նրանց այստեղ, և որպեսզի հաջողությամբ

դասավանդեն, պետք է ձգտեն թուրքերենն այնպես յուրացնել, որ ուսումնական առարկաները կարդան այդ լեզվով: «Հիլալ»-ի մեկ այլ առաջնորդող հոդված էնվեր փաշային Հինդենբուրգի հետ նույն աստիճանի վրա է դնում՝ կարգադրելու իր ունակությամբ, կամքի ուժով և համճարեղ դատողություններով:

Բայցևայնպես, առանց կանխակալ կարծիքի, գործերն իրականում բոլորովին այլ կերպ են: Սուեզի ջրանցքի արշավից պետք էր հրաժարվել, քանի որ ձեռնարկվել էր ոչ ճիշտ ժամանակին և ոչ բավարար միջոցներով, ինչպիսիք են ծանր հրետանու ու բեռնակիր անասունների, ուղտերի պակասը, որոնց մատակարարումը պետք է ձեռնարկվեր ճիշտ ժամանակին:

Արաբական Իրաքում թուրքերն անակնկալի եկան անգլիացիների առաջխաղացումից և տեղյակ չէին Բասրայում անգլիացիների արշավի երկար նախապատրաստություններին: Արշավանքը դեպի Կովկաս հետևեց անբավարար համազգեստավորված զորաջոկատներով, որոնց կարիքները բավարարված չէին: Տիֆլ, որին զոհ դարձավ թվով ասած մի բանակային կորպուս, պետք էր վերագրել ծանր զրկանքներին, որոնք անհիմն ու ապարդյուն պահանջվում էին զորաջոկատներից: Վանը դեռևս ռուսների ձեռքում է, որոնք նաև Էրզրումի մերձակայքում են: Դարդանելը պաշտպանելու համար շատ բան արվեց: Չորաջոկատները լավ զինված են և լավ են պարենավորվում: Արտակարգ արդյունքներով, որոնք ծավալվում են Եվրոպայի աչքերի առջև, դատում են Թուրքիայի ուժի մասին: Բայցևայնպես, այնտեղ էլ գործերն այլ կերպ կդասավորվեն, եթե միայն թուրքերը հրամայեին: Միայն զորքերի քաջությունը չի անում դա: Թուրքերը համակարգողներ չեն: Գեներալների մեծ մասը չզիտե հրամաններ տալ, նրանք չեն կարողանում ստորադաս հրամանատարների հետ համաձայնեցված աշխատել: Նրանք ուսուցչի կարիք ունեն, որը նրանց ցույց կտա, թե ինչպես առանձին մեկը միայն ամբողջի շրջանակներում կարող է հաջողությամբ գործել և նրանց հայացքը կբացի նոր հարձակման համար, որը նրանց դեռ օտար է: Գերմանացիների գործունեությունն այստեղ կարող է ավելին ստեղծել: Նրանց անմոռանալի ծեր ուսուցիչ ֆոն դեր Գուց փաշան պետք է սան-

ձը կրկին վերցնի իր ամուր ձեռքը և միասնականությունը դնի լիակատար շարժման մեջ:

Էնվեր փաշայի վաստակը Դարդանելի այդ օրինակելի բանակի ձևավորման հարցում, իհարկե, չպետք է նսեմացնել, նա ստեղծել է այն, ինչ կարող է ստեղծել բարի կամքն ու ջանասիրությունը և մասնագիտությանն ամբողջովին նվիրվելը: Բայց առանց գերմանացիների դա այնպես չէր ստացվի, ինչպես ստացվեց:

Այսպիսով, Գերմանիայում պետք էր ձեռնպահ մնալ գուլքի չափազանց մեծ զգացումից ու հիացումից: Դրանից ոչ մի երատխիք չկա: Տարբեր ռազմական ոլորտներում զբաղված գերմանացիներ արդեն այսօր բողոքում են թուրքերի հավակնոտությունից: Եթե մնանք շողոքոքության գերադրական աստիճանում, ապա կաճեն նաև Թուրքիայի հետ շփվելու դժվարությունները, իսկ առավելությունը, որն ուզում է և պետք է ակնկալի Գերմանիան, կնվազի: «Ոչինչ այնքան դժվար չէ տանել, որքան լավ օրերի շարքը»: Դա առկա է միշտ այնտեղ, որտեղ բացակայում է ինքնաբնադատությունը, ասես թե մի գիշերվա մեջ երկնքից թափվում են փառքն ու պատիվը ու մթազնում է առողջ դատողությունը:

Ֆոն Տիցկա

1915 – 10 – 01 – DE – 004

Սկզբնաղբյուրը՝ PA/AA/R14088

Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ 178

Արտգործնախարարության դեսպանության խորհրդական Ռոզենբերգի գրառումը

Քեռլին, 1 հոկտեմբերի 1915

Թուրքիայի դեսպանության խորհրդականին այսօր համառորեն ներկայացվեցին բոլոր փաստարկները, որոնք վկայում են Թուրքիայում հայկական բնակչության հանդեպ խնայողական վերաբերմունքի օգտին: Հետապնդելով և բնաջնջելով հայ տարրին, որը Թուրքիայում առևտրի ու արհեստի գլխավոր կրողն է, հենց Թուրքիային կհասցվի տնտեսական ծանրագույն վնաս: Հայերի հետապնդումների մասին լուրե-

ըը մեծ աղմուկ կբարձրացնեն ոչ միայն թշնամական արտասահմանում, այլև չեզոք երկրներում և Թուրքիայի հեղինակության համար կլինեն վնասաբեր: Նույն Գերմանիայի մարդասիրական շրջանակներում զգալի կդառնա աշխուժացած անհանգստությունը:

Էդինեմ քեյը խոստացավ դեսպանի հետ խոսել, նաև զեկուցել Կոստանդնուպոլիս: Նա խոստովանեց, որ եղել են օրինազանցություններ, թեպետ արտասահմանում տարածված լուրերը խիստ չափազանցված են: Մինչև ընթացիկ տարվա գարունը միանգամայն լավ հարաբերություններ են պահպանվել հայերի ու թուրքերի միջև, ինչը ավելի քան բացատրելի է, չէ՞ որ հայերը հեղափոխության ժամանակ համակրել են կոմիտեին և նրանց հետ գործել ընդդեմ հին ռեժիմի: Բեկումն սկսվեց միայն ապրիլին, երբ թուրքերի դեսպի Ադրբեջան շարժվելու ժամանակ թուրքական բանակի թիկունքում գործը հասավ հայերի ապտամբությանը, որի ընթացքում սպանվեցին ոչ պակաս, քան 180.000 մահմեդական: Չարմանալի չէ, որ մահմեդականները վրեժխնդիր եղան դրա համար: Հայերի տարահանումը դեսպի երկրի խորքն անհրաժեշտ էր ռազմական պատճառներով և բխում էր Թուրքիայի ինքնապաշտպանության շահերից: Եթե այդ ընթացքում հարձակումներ եղել են, ապա դրանք կենտրոնական կառավարության հավանությանը չեն արժանացել: Կենտրոնական կառավարությունը, մեծ տարածությունների վրա և կայսրության պարզունակ միջոցներով, ցավոք, միշտ չէ, որ ի վիճակի է կանխելու ավելի ստորին իշխանությունների ապաշնորհությունն ու անփութությունը:

1915 – 10 – 01 – DE – 006

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14088

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Ադանայի հյուպատոս Բյուզեից

Ադանա, 1 հոկտեմբերի 1915

12 հավելված (նամակին կից)

Հավելված 12

Մկրտիչ Նազարյան անունով մի հայ, որը բնակվում է Ադանայում, այս տարվա հուլիսին ինձ պատմեց հետևյալը:

«Մի ամերիկյան թերթում տպագրված էր թղթակցություն Պարսկաստանից, որտեղ ամերիկյան մի միսիոներուհի հետևյալ տեղեկություններն է տվել Ուրմիայի իրադարձությունների մասին:

Այս տարվա հունվարին Վանի այն ժամանակվա վալիի որդին՝ երիտասարդ մի սպա, որն ուսումնառել է Բեյրութում, գրավել է պարսկական Ուրմիա քաղաքը և մնացած բնակիչներին (հայերին ու ասորիներին)՝ մոտ 700 հոգու, ովքեր թաքնվում էին պարսկական քրդերի մոտ, հրամայել է բռնությամբ հանել իրենց թաքստոցներից և բուլոթին՝ առանց բացառության, մորթել: Մի քանի օր անց ռուսները՝ հիմնականում ռուսահայերը, վերագրավում են Ուրմիա քաղաքը: Այդ տպավորության ներքո ռուսաստանյան հայերը գրոհեցին և մի քանի օրում գրավեցին թուրքական Վան քաղաքը»:

Ենթադրելով կարելի է ասել, որ հայերը՝ Ուրմիայի վայրագությունների տպավորությամբ վրեժխնդիր են եղել Վանի վալիից և նրա կնոջից: Բայց քանի որ Վանի վալիի կինը պետք է որ լինի այժմյան ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի մոտիկ ազգականուհին, կարծում են, որ հայերի հալածանքներն ու բնաջնջումը նրա իսկ վրեժխնդրության ակտն է:

[Բյուզեմ Վանգեհայմին (Մ. № 935) 21.10]

Պատիվ ունեմ Չերդ գերագանցությանը փոխանցելու այս ամսվա Մ № 869 մի զեկուցագրի պատճենը, 12 հավելվածների հետ միասին՝ հայերի հալածանքների վերաբերյալ՝ խոնարհաբար կատարելով երեկվա հեռագրային ցուցումը:

1915 – 10 – 07 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R104088

Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 222

Արտգործնախարարությանը՝ Անատոլիական երկաթուղային ընկե-

րության գերատեսչական խորհրդի նախագահ Արթուր Գվիներից

Քեռլին, 7 հոկտեմբերի 1915

Մեծ հավատարմությամբ արտգործնախարարությանն ենք փոխանցում այստեղ սեպտեմբերի 29-ին թուրքական կառավարության հրապարակած «Loi provisoire»-ի տեքստը՝ հայկական կալվածքների վերաբերյալ:

Դրա վերաբերյալ մեր գլխավոր տնօրինությունը տեղին շեշտում է. «Թերևս շատ ավելի հասարակ ու պարզ կլիներ տպել տալ երկու հոդվածներում, այն է՝

Հոդված 1. Tous les biens des Arméniens sont confisquans.

Հոդված 2. Le Gouvernement encaissera les créances des exilés et il remboursera (ou ne remboursera pas) leurs dettes.

Անատոլիական երկաթուղային ընկերություն, նախագահ՝ Գվիներ Հավելված (Ֆրանսերեն)

1915 – 10 – 12 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14088

Արտգործնախարարության ունտերշտատսքարտուղար Յիներմանին՝ գերմանական թերթերի հրատարակիչների միության նախագահ Ֆրիդրիխ Ֆաբերից

Հասերոզե, Հաբց, 12 հոկտեմբերի 1915

Հազեվիհեբել 1

Ստացա Ձերդ գերազանցության սույն ամսվա 4-ի⁵⁹ մանրամասն ցամակը՝ հետո ուղարկված այստեղ, ուր ես իմ բժշկի համառ հորդորներով փորձում եմ կոփել նյարդերս: Այնուհետև կարգադրեցի անմիջա-

59. A 28473:

պես թերթերին ուղարկել գաղտնի տեղեկատվական նամակ և խորհուրդ տվեցի՝ մեր ազգային շահերի նկատառումով, չանդրադառնալ Հայկական հարցին: Ես չկարողացա այստեղի իմ անկյունից հետևել մամուլին, բայց հուսով եմ, որ դրանով այդ գործի վրա գերմանական հրապարակայնության մեջ առայժմ փակ դրվեց: Միաժամանակ նամակ ուղարկեցի ավետարանչական միսիոներական օգնության տնօրեն Շրայբերին, որում սպառնացի հրաժարվել Գ.Ա.Մ.Օ⁶⁰-ում զբաղեցրած իմ պաշտոնից, եթե նա կոնֆերանսը չհասցնի այն բանին, որպեսզի նրանք հրաժարվեն լայն շրջանակներում Հայկական հարցով զբաղվելու ծրագրից: Տնօրեն Շրայբերը Լայպցիգի կոնֆերանսից հետո այցելեց ինձ և հայտնեց, որ ինքը պ-ն Լեփսիուսի հետ համաձայնության է եկել, որ միայն ռայխսկանցներին ուղարկվի մի դիմում: Տեղի տալով իմ համառ խնդրանքին՝ նա հրաժարվել է ինչպես այդ դիմումի հրապարակումից, այնպես էլ մամուլում դրա մասին հիշատակելուց, և ինձ ու գերագույն նախագահ Հեզելին կից նամակով ուղարկված դիմումի նախագծից երևում է, որ մյուս մասնակիցներն էլ են միացել դրան:

Պարոն տնօրեն Շրայբերի համառ ու հանգստացնող հավաստիացումներից հետո ես այդպես էլ չմասնակցեցի կոնֆերանսին: Բայց այդ ընթացքում պարոն դ-ր Լեփսիուսը բեռլինյան մամուլի ներկայացուցիչների առջև հանդես եկավ Հայաստանի իրադարձությունների վերաբերյալ հրապարակման համար չնախատեսված զեկույցով, որի մասին Ձերդ գերազանցության համար խոնարհաբար կցում եմ բեռլինյան մեր խմբագրության զեկուցագիրը: Եզրակացությունից⁶¹, որը բազմիցս բառացիորեն համընկնում է Ձերդ գերազանցության՝ ինձ ուղարկած նամակին, ենթադրում եմ, որ Ձեզ ուղարկված իմ նամակի և իր զեկույցի միջակայքում Դուք ընդունել եք պարոն Լեփսիուսին: Այդ զեկույցից հետո և որոշ այլ պատճառներով, որ ինձ բանավոր հայտնեց տնօրեն

60. Գ.Ա.Մ.Օ.՝ գերմանական ավետարանչական միսիոներական օգնություն:

61. Ռոզենբերգի նշումը. եզրակացությունը Լեփսիուսինը չէ, այլ կոնս Վեդելի դատողությունների վերաբերյալըն է, որոնք նա ասել է հաջորդ օրը՝ մամուլի նիստի ժամանակ:

Շրայքերը՝ ըստ դ-ր Լեփսիուսի փորձի, ես շատ շնորհակալ կլինեի, եթե կարողանայի այս շաբաթվա վերջում՝ ամսի 4-ին ունենալ Ձեր նամակում նշված մանրամասն բանավոր գրույցը:

Շաբաթվա կեսին ես կվերադառնամ Մազդեբուրգ և ուրբաթ օրվա կեսօրից կկարողանայի լինել Ձեր տրամադրության ներքո: Պարոն դ-ր Լեփսիուսի զեկույցից հետո, որի մասին օտարերկրյա խմբագրություններին կհայտնեն բեռլինյան իրենց ներկայացուցիչները, հրատարակիչներն ինձնից կակնկալեն որոշակիորեն նոր մեկնաբանություններ: Խնդրում եմ թույլատրել հավելվածով Ձեզ փոխանցել՝ որպես Ձեզ համար գաղտնի տեղեկատվություն, պարոն տնօրեն Շրայքերի վերոնշյալ գրառման պատճենը: Այն տպավորությունից, որ պարոն Լեփսիուսի ելույթը թողել է պարոն Ռ-հիրբախի վրա, կարելի է եզրակացնել, թե ինչ տպավորություն կթողնի այն հասարակայնության և թերթի աշխատակիցների վրա՝ քաղաքական ու տնտեսական հայացքների պատճառով, որոնք դ-ր Լեփսիուսը կապում է իր զեկույցի հետ: Ես դա զգացի այն ձևից, թե ինչպես իմ զլխավոր խմբագիրն արտահայտվեց հեռախոսային մի գրույցի առիթով: Եթե պարոն Ռ-հիրբախի մտքերը Շրայքերի նամակում ճիշտ են վերարտադրված, ապա շրջապատում պաստորը, թերևս, մինչև վերջ ընկալվում է որպես քաղաքական գործիչ, քանի որ օտարերկրյա մամուլի լուրերը, անշուշտ, ամենաանհուսալի սկզբնաղբյուրն են, որից կարելի է քաղել:

Բայց ինչ էլ լինի, գործն ունի ամենատարբեր հատկանիշներ, որոնք բավականին ուժեղ դիպչում են մեզ և սպառնում են տրամադրություն բորբոքել, ինչպես ժամանակին եղավ լուրերի առնչությամբ, դրա համար էլ խիստ անհրաժեշտ են համարում Ձերդ գերազանցության հետ գրույցի ժամանակ մանրակրկիտ պարզաբանել ամբողջ հարցի քաղաքական կողմը, թե ի՞նչ կեցվածք են պահանջում մեր ազգային շահերը հիմա և ի՞նչ՝ Մերբիայի բարեհաջող ճեղքումից հետո, որպեսզի դրանից հետո հնարավոր լինի գաղտնի տեղյակ պահել հրատարակիչներին:

Ձերդ գերազանցության հանդեպ հարգանքով լի և հավատարիմ

դ-ր Ֆաբեր

Հավելված 1

Պատճեն

Գերմանական ավետարանչական միսիոներական օգնություն
Բեռլին-Շտեզլից
Հումբոլդտ-շտր. 14.1

Նորին մեծություն պարոն ավագ նախագահ դ-ր ֆոն Հեգելին, պարոն իրավագիտության դոկտոր Ռ. Ֆաբերին, Մազդեբուրգ

Մեծարգո պարոնայք,

Արևելյան այսօրվա կոնֆերանսին ամբողջությամբ ներկայացվեցին գրեթե բոլոր գործող ավետարանական բարեգործական միությունները, ոմանք՝ նախագահության բազմաթիվ անդամներով. բացի այդ պարոն պրոֆեսորներ Դ. Հաուզլայտերը և Դ. Ռիխտերը, ինչպես նաև միսիայի տնօրեն Շայկերը՝ գերմանական միսիոներական համձնաժողովից և մի քանի այլ անհատներ, որոնց թվում են հիշատակում եմ դ-ր Ռ-հիրբախին, պրոֆեսորներ Դ. Ռ-ադե-Մարբուրգին, Դ. Դ-այսման-Բեռլինին, ապա՝ տնօրեն Աքսենֆելդին, միսիայի տեսուչ Կնոդտին՝ համընդհանուր ավետարանչական բողոքական միսիոներական միությունից: Ժողովը տևեց ժամը 9-ից 15-ը՝ ճաշի մեկժամյա ընդմիջումով: Արևելքում գործող շրջանականներին այն տվեց փորձի փոխանակման մեծ հնարավորություն և իրենց համար խիստ դժվար հարցի առավել լավ պարզաբանում: Հայ ժողովրդի ճակատագիրը քննարկվեց բազմակողմանիորեն: Պարոն դ-ր Լեփսիուսի հաղորդածները, որոնք հիմնված էին ոչ միայն հայկական ու ամերիկյան աղբյուրների և իր միսիոներական աշխատակիցների զեկոցագրերի, այլև ամենից առաջ Թալեաթ բեյի ու Էնվեր բեյի հետ իր գրույցների վրա, վճռական ազդեցություն ունեցան և դրանք հաստատեցին հատկապես ողջամիտ տնօրեն Շուխարդը (Մայնի Ֆրանկֆուրտ), պաստոր Լոնմանի աշխատակցի և պաստոր Բաուերնֆայնը, որը մինչև օգոստոսի սկիզբը եղել էր Մալաթիայում: Ուղղակի դրամատիկ ազդեցություն ունեցան դ-ր Ռ-հիրբախի հետևյալ խոսքերը, նա, ցավոք, մեր ժողովին կարողացավ մասնակցել միայն կարճ ժամանակով: «Դ-ր Լեփսիու-

սի փաստարկները բացարձակապես հաստատվում են օտարերկրյա մամուլի լուրերով: Այդ իրադարձությունները մեզ համար անհնար են դարձնում թուրքական դաշինքի համար համատեղ պատասխանատվություն կրելը: Ռազմական իշխանությունը հրապարակայնության համար փակել է մեր բերանը: Բայց մենք կարող ենք և պետք է ասենք կառավարությանը, որ այլևս չենք կարող այդ դաշինքը ճանաչել որպես երկու իրավահավասար պետությունների միություն: Եթե այս ամենը հայտնի դառնա, ապա գերմանական ժողովուրդը կխայտառակվի ամբողջ աշխարհի առջև: Այդ իսկ պատճառով կառավարությունը պետք է Թուրքիային ստիպի հատուցել հայերին: Մենք կանգնած ենք Թուրքիայի վերջի սկզբում, որի վրա պետք է սեկվեստր դրվի»: Դ-ը Լեփսիուսն իրավա-ցիտրեն մատնանշեց, թե ինչ նշանակություն ունեցան դ-ը Ռ-ոհրբախի այն խոսքերը, որին նա ոչ առանց հիմքի համարում էր «մեր գերմանա-թուրքական ամբողջ քաղաքականության մարզարե»: «Ես զխարկս հա-նում եմ նրա առջև»:

Դ-ը Լեփսիուսի, Դ. Աքսենֆելդի, Դ Ռ-իխտերի կազմած և իմ խմբագ-րած կից դիմումը՝ ուղղված ռալխականցիերին, որը նիստից հետո մենք չորսս, պարոն Ռ-ադեի հետ, ևս մեկ անգամ մանրակրկիտ ընթերցեցինք, ինձ համար շատ անսպասելի և գոհացուցիչ ձևով քննարկումների նյութ տվեց, որի ընթացքում հստակ դրսևորվեցին «կողմն» ու «դեմը»: Դ-ը Լեփսիուսը, անշուշտ, կարծում է, որ դիմումը կստորագրի նաև պարոն դ-ը Ռ-ոհրբախը: Դ. Ռ-ադեն պարոն Ֆոն Հառնակի մոտ գնալիս դիմումն իր հետ վերցրեց, որպեսզի նրան էլ խնդրի ստորագրել: Մեր պայմանա-վորվածության համաձայն՝ դիմումը ներկայացնում եմ Ձեզ՝ խնդրելով, Ձեր համաձայնությունը, որ ես էլ ստորագրեմ: Բանի որ միտումնավոր նախապատրաստվել է միայն մի քանի օրինակ, ես Ձեզ կարող եմ տալ միայն իմ ձեռքի տակ եղած ուղղված աշխատանքային օրինակը: Նախ ես այն կուղարկեմ դ-ը Ֆաբերին, քանի որ ես նրան կարող եմ ներկա-յացնել իմ նյութը և տալ մի քանի տեղեկություն:

Ամբողջ շեշտը ուղղված էր նրան, որ դիմումը (ինչպես նաև ամբողջ բանակցությունները) լիովին գաղտնի մնա, ինչի մասին ոչինչ չպետք է հրապարակվի, առայժմ՝ նույնիսկ դիմումի փաստը:

Տարբեր կողմերից՝ հատկապես դ-ը Ռ-ադեի, ընդգծվեց, թե որքան շնորհակալ են Գ.Ա.Մ.Օ.-անը՝ այս հավաքը կազմակերպելու համար: Միությունում՝ պարոնայք Դ. Ռ-իխտերի, դ-ը Լեփսիուսի և Դ. Աքսենֆել-

դի հետ, ինձ հանձնարարվեց ձեռք բերել ևս մի քանի ստորագրություն և դիմումը փոխանցել ռալխականցիերին, ինչին կհամաձայնեք նաև Դ-ուր: Ապա Գ.Ա.Մ.Օ.-անը խնդրեցին գործերի հետագա ընթացքի մասին ոչ միայն տեղեկացնել մասնակիցներին, այլև կազմակերպել Արևելքում գործող օղակների հավաքները: Այն, ինչ դ-ը Ռ-իխտերը պահանջեց հունվարի 29-ի իր գեկույցում, որպեսզի «Գ.Ա.Մ.Օ.-ը դառնա ազնիվ միջ-նորդ մեր կրոնական ու ազգային համաշխարհային խնդիրների միջև», այսօր առաջին անգամ փորձեց դա իրագործել: Իհարկե, մենք դժվարա-գույն խնդրի առջև ենք, բայց անհատական գրույցի ժամանակ ինձ իրա-վացիորեն ասացին, թե որքան անհրաժեշտ ու պիտանի էր Գ.Ա.Մ.Օ.-ան մասնակցությունը հենց այստեղ: Ինչպես ես բանավոր ասացի Ձեզ եր-կուսիդ, ինձ համար շատ հարգելի ու սիրելի պարոնայք, անկեղծորեն ցավում եմ, որ այս հարցում իմ արագ գործելու եղանակով՝ առանց Ձեզ հետ նախնական համաձայնության գալու, Ձեզ որոշ անհանգստություն պատճառեցի:

Ձեզ հետ իմ քննարկման արժեքավոր արդյունքը Վարնիգերտում, շատ հարգելի պարոն դոկտոր, եղավ, ի դեպ, նաև Ձեզ հետ ապագայում նախատեսվող առավել հաճախակի հանդիպումներն այստեղ՝ Բեռլինում:

Խորին հարգանքներով՝ ձեզ երախտապարտ

[Ա.Վ. Շրայբեր]

Հավելված 2

[Բեռլինյան «Մազդեբուրգեր ցայտունգ»-ի խմբագրության հաշվետ-վությունը մամուլի առջև Լեփսիուսի ելույթի և արտագործնախարարու-թյան առարկության վերաբերյալ]

7.10.15

Պատճեն
Գաղտնի

Թուրքիայի ներքն վիճակի վերաբերյալ

Դ-ը Լեփսիուսը, որն այս օրերին Բեռլինի մամուլի առջև հրապա-րակման համար չնախատեսված ելույթ ունեցավ՝ միգուցե հիմնակա-նում եկեղեցական շահերի ելակետով, ամբողջ 30 տարի ճանապարհոր-դել է Փոքր Ասիայում, հիմա վերջերս էլ՝ կրկին: Նա հայ ժողովրդի տե-

դահանման մասին խոսեց գերմանացի առևտրականների, միսիոներների, երկաթուղային ծառայողների հաղորդածների հիման վրա, ապա նաև հունական, բուլղարական և ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցչությունների գեկուցագրերի և ի վերջո երկրի խորքից հայկական պատրիարքարան եկող տեղեկությունների և Կոստանդնուպոլսի հայկական սահմանադրական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի տեղեկությունների հիման վրա:

Երզրումում եվրոպական պատերազմի սկզբում երիտթուրքական կոմիտեի անդամները խորհուրդ են տվել հայերին՝ հեղափոխականացնել Կովկասի 1,5 միլիոն ռուսահայերին (Թուրքիայում 2 միլիոն են): Դա տեղի չունեցավ, քանի որ կովկասյան հայերին այնքան լավ էին վերաբերվում, որ նրանք եռանդով լծվեցին ռուսական գործին: Թուրքերն էլ երբեք չեն կարողանա գրավել Կովկասը: Թուրքերը պատերազմի սկզբում թուրքական բանակում զինաթափեցին բոլոր հայերին և օգտագործեցին միայն որպես աշխատանքային գումարտակների զինվորներ: Այնուհետև բավականին անխռիմ ձևով զինաթափեցին նաև հայ ժողովրդին, թեպետ գեներալ այնտեղ պետք էր քաղաքացիներին խաղաղություն ապահովելու համար: Դրան հակառակ՝ թուրք բնակչությանը պետականորեն զինեցին և կազմակերպեցին քրդական ժողովրդական գնդեր, ինչպես նաև հրոսակախմբեր՝ հազարավոր բանտարկյալներից: Նոյեմբերից մինչև ապրիլ թալանեցին 400-500 հայկական գյուղ և դեռ իրենց բնակավայրերում սպանեցին մոտ 26.000 հայ: Հայ զինվորները շատ անգամ լքել են աշխատանքային գումարտակները, որովհետև աշխատանքի ժամանակ հաճախ նրանց սպանել են իրենց թուրք ընկերները: Պատերազմի սկզբում հայ առաջնորդները կապ են հաստատել թուրքական իշխանությունների հետ՝ դժվարությունները հաղթահարելու համար, չնայած դրան թուրքերը 3 ամսվա ընթացքում ոչնչացրին իրենց հայերի կեսին: Մայիսի վերջին, ինչպես խոստովանում է Էնվերը, հրամայված է եղել անատոլիական բոլոր վիլայեթներից հայերին քշել Արաբական անապատներ: Դա իրականացվեց: Մի մասին, իհարկե, կախեցին, 100-200.000 սպանեցին ճանապարհին, 2000-3000 տեղ հասան, բայց կոռնվեն, եթե նրանց օգնություն չցուցաբերվի: Այս փաստերը Թուրքիայում ոչ մեկը չի վիճարկում:

Ինչ վերաբերում է մեղավորության հարցին, ապա գեկուցողը կարծում էր, որ կարողացավ լիովին արդարացնել հայերին: Որոշ վայրերում

նրանք դեռ կարողացել են պաշտպանվել, բայց նրանք այդ ժամանակ, օր. Վանում, դեռ ոչինչ չգիտեին ռուսական սահմանի մոտի տեղաշարժերի մասին, և զարմացած էին, երբ ռուսները եկան, և որոնց նրանք դիմավորեցին, իհարկե, որպես ազատագրողների: Ի դեպ, հայկական կենտրոնական կոմիտեն հրահանգեց՝ խուսափել այն ամենից, ինչը կարող էր հանգեցնել բախման, քանի որ վախենում էին, որ այդ դեպքում կրկին կսկսվեր Աբդուլ Համիդի հայերին հալածելու հին ծրագիրը: Բարձրաստիճան մի պաշտոնյա գեկուցողին ասել է. «Մենք կուրացած պետք է լինեինք, որ չօգտագործեինք այս առիթը՝ հայերից ազատվելու համար»:

Իսկ ի՞նչն է թուրքերի դրդապատճառը: Էնվերը գեկուցողի ներկայությամբ անվանել է ռազմավարական պատճառները: Հայերին պետք էր հեռացնել սահմաններից և երկրի խորքում վնասագործել էտապային ուղիները: Հեղինակի այն փաստարկը, որ զինծառայության պիտանի բոլոր տղամարդկանց զորակոչել են որպես աշխատանքային գումարտակի զինվորներ, թերևս բոլորովին չի թուլացնում այդ մտահոգությունը: Էնվերի կարծիքով 40 միլիոն թուրքերը վերջապես ուզում են ապահովել իրենց ազգային կյանքը, ուստի հայերին պետք է այնպես ցրել, որ նրանք ոչ մի տեղ մեծամասնությամբ իրար հետ չապրեն, ճիշտ այնպես, ինչպես մեզանում՝ հրեաների առնչությամբ: «Եթե դուք կարողանայիք Լեհաստանը Պրուսիա դարձնել,- ասել է նա,- դուք դա չէիք անի: Դուք դա այլևս չեք կարող անել, իսկ մենք կարող ենք այդպիսի մի բան անել»: Ամերիկյան դեսպանը Թալեաթին առաջարկել է՝ բացի նավով Ամերիկա գնացած 7000 հայից, մնացած բոլոր հայերին էլ տանել Ամերիկա, նույնիսկ մի ամբողջ միլիոն, քանի որ այդ աշխատասեր ու գործարար բնակչությանը կարելի է օգտագործել այն կողմում: Թալեաթը խոսել է Էնվերի հետ, բայց նա հայտարարել է. «Այդ դեպքում կտեղափոխվեն հարուստները, իսկ այստեղ կմնան աղքատները»: Չեկուցողի կարծիքով, խոսքը ունևոր հայերի ծրագրված թալանի մասին է, որոնք ամենուրեք՝ հրեաների ու հույների հետ, իսկ երկրի խորքում առավելապես մեռնակ իրենց ձեռքում են պահում առևտուրն ու արհեստը: Այդ իսկ պատճառով տեղահանման հետևանքը նախևառաջ կլինի Անատոլիայի տնտեսական աղետը, իսկ Թուրքիան այդ կերպ ինքն իրեն տնտեսապես կկործանի: Մեր առևտրի համար դա ունի ամենուղղակի նշանակություն, քանի որ ամբողջ ներմուծումը հայերի ձեռքին է: Բայց Գերմանիայի ար-

տահանումը ամբողջովին վարկային գործ է, և եթե հիմա ծայրամասերի տնտեսական շրջանակները չեն վճարում, ապա չեն վճարի նաև Կոստանդնուպոլսի առևտրականները: Ուրեմն գերմանական փողի մի հսկայական մաս կկորչի արդեն հիմա: Կոստանդնուպոլսում չկա ոչ մի թուրք ներմուծող: Արտահանումն էլ կազմակերպում են հույներն ու հրեաները: Բայց թուրքերը երբեք չեն կարող ստանձնել այդ գործը, քանի որ տնտեսական գործունեության համար, դա ի դեպ հանրահայտ ճշմարտություն է, բացարձակապես անտաղանդ են: Կառավարությունը լրիվ անբավարար գիտե ասիական Թուրքիայի հարաբերությունները, քանի որ իշխանության դեկին կանգնած երիտթուրքերը մակեդոնացիներ են՝ հիմնականում Սալոնիկից: Նրանք վարում են զուտ զաղափարական, թուրք նացիոնալիստական քաղաքականություն:

Բայց նացիոնալիզմն էլ այդ հողի վրա Եվրոպայից ներմուծված ապրանք է, քանի որ իսլամը չեզոքացնում է ազգությունները: Դրա համար էլ սրբազան պատերազմը իզուր փորձ էր, քանի որ մյուս իսլամական ազգությունները քթած ունեին թուրքական նացիոնալիզմի վրա, որին իրականում պետք է ծառայեր այդ սրբազան պատերազմը, և նրանք իրենց ավելի լավ են զգում ռուսների ու անգլիացիների, քան թուրքերի մեջ: Եթե մենք հաշտություն ձեռք բերենք, մինչև մեր Սուեզի վրա զնալը, ապա Անգլիայի դիրքը Թուրքիայի հարավում արտակարգ կուժեղանա: Քանի որ այնտեղ նստած են արաբները, իսկ նրանց թշնամանքը թուրքերի հանդեպ երբեք չի անհետացել: Չեմալ բեյը՝ գլխավոր հրամանատարը Սիրիայում, որը արաբ է և հարավի համար նույնն է նշանակում, ինչ էնվերը հյուսիսի համար, մի կերպ, մեծ դժվարությամբ գործերն ուղարկեց դեպի հյուսիս, անգլիացիների հետ էլ անմիջապես հաշտություն կկնքեր, եթե Դարդանելում գործերը տապալվեին: Այս պատերազմը հիմա հավատացյալների պատերազմ չէ անհավատների դեմ, այլ սոսկ թուրքերի կռիվն է՝ բայց բոլոր ոչ թուրքերի դեմ: Օրինակ, ամերիկացիները Բեյրութում համալսարան ունեն՝ 22 մեծ պալատներով, որտեղ կրթություն են ստացել Սիրիայում աշխատող բոլոր բժիշկները, դեղագործները և այլն, այնտեղ վերջերս պետք է դասավանդեին թուրքերենով: Ամերիկացիներն այս անգամ դեռ բացատրեցին, որ թուրքերեն դասագրքեր չկան, և իրենց ուսանողների երեք քառորդը թուրքերեն չի հասկանում: Թե ինչ հաջողություն ունեցավ թուրքացման այդ քաղաքականությունը Ալբանիայում և ամբողջ եվրոպական Թուրքիայում, իհարկե, վկայեցին Բալկանյան վեր-

ջին պատերազմները: Այդ քաղաքականությունը կարող է փտանգել նաև ասիական Թուրքիայի ամբողջականությունը:

Սակայն այդ քաղաքականությունը որոշակի չափով նպատակաուղղված է նաև ընդդեմ մեզ, համենայնդեպս, շատ ավելի, քան այստեղ տեղյակ են: Տարեց թուրքերն, իհարկե, թշնամաբար են տրամադրված գերմանացիների հանդեպ, որովհետև մենք պատերազմի մեջ ներքաշեցինք թուրքական կառավարությանը: Եվ երբ Դարդանելում վիրավորները տուն են վերադառնում, բնակչությունը անեծքներ է քափում գերմանացիների գլխին: Բայց երիտթուրքերն էլ մեզ համարում են սոսկ ծառաներ:

Իրականում արտգործնախարարությունում էլ ցավով նկատել են, որ Էնվերը պարոն Լուովիզ Բ.Տ.-ի ներկայությամբ վերջերս մեծամտորեն հայտարարել է, թե ինքը գերմանական զորքերի կարիքը չունի: Համալսարանական 16 պրոֆեսորների Կոստանդնուպոլսում այլևս չքննարկեն գերմանական համալսարանի մասին Յեքի միտքը: Նրանք պետք է գրավոր պատրաստականություն հայտնեին՝ մեկ տարի անց դասավանդել թուրքերեն, բայց դա անհնար է, քանի որ թուրքերենին տիրապետելու համար հարկավոր է մի քանի տարի: Հետևաբար մի տարի հետո, եթե նրանք իրենց խոստումը չկատարեն, ապա նրանց կարելի է վռնդել: Մինչդեռ թուրք բնակչությունը խիստ զայրացած է ֆրանսիական դպրոցները փակելու համար, և դրանք պատերազմից անմիջապես հետո նորից կվերաբացվեն: Չեկուցողն ընդհանրապես չի կասկածում, որ հաշտություն կկնքելուց հետո կրկին կսկսվի թուրքերի հին խաղը անգլիացիների, ֆրանսիացիների և ռուսների հետ, իսկ մենք կմնան ձեռնունայն: Այս պահին մեզ համար, նաև զեկուցողի կարծիքով, կենսական հարց է որպես դաշնակից Թուրքիային մեր կողմից պինդ պահելը: Բայց եթե մենք Կոստանդնուպոլսում ենք և կարող ենք այստեղ լինել միայն Սերբիայի միջով, ապա նա կարծում է, որ հասել է պահը, երբ մենք իշխանության առավել ուժեղ լծակներով, քան հիմա ունենք Կոստանդնուպոլսում, պետք է խափանենք, որպեսզի մեզ զրկեն Փոքր Ասիայի կովի ամբողջ շահույթից: Վերջերս մի նիստի ժամանակ, որտեղ զեկուցում էր նաև Լեփսիուսը, Գվիները բացահայտորեն հաստատեց իր դատողությունները և միայն ավելացրեց, որ ներկայումս մենք դրա դեմ ոչինչ չենք կարող անել:

Քննարկման ժամանակ շեշտվեց մեր տնտեսական կյանքի և ապա-

գա ծրագրերի համար մեծ վտանգը: Անտվերպեն-Բադդադ: Թուրքը, ինչպես հայտնի է, դատարկաշրջիկ է, դրա համար էլ մյուսները նրա երկրում ունեն այնպիսի դերակատարություն, որի պարագայում նա իրեն լավ չի գգում: Բայց ինքը չի կարող նրանց փոխարինել, իսկ դա մեզ համար կարևոր է: Հայերն ամենագործարար տարրերն են հենց անատոլիական երկաթուղու մոտ, կամ գոնե այդպիսին էին: Թուրքիայում մեր դիրքի համընդհանուր խնդրի վերաբերյալ մենք պետք է միշտ հստակ հասկանանք այն, ինչ բոլորս գիտենք, բայց ժամանակ առ ժամանակ մոռանում ենք: Այն, որ բացի Թալեաթից ու Էնվերից ամբողջ երիտթուրքական կոմիտեում իրականում չկա գերմանացիների ոչ մի բարեկամ, քանի որ կոմիտեն ֆրանսիացիների մակաբույծն է, և երիտթուրքերը դաստիարակվել են հիմնականում Փարիզում, իսկ մեզանում տեսնում են հետադիմական պետություն: Ջավիդ բեյը դեռ պատերազմի ժամանակ այստեղ՝ Բեռլինում, արտահայտեց իր հակակրանքը պատերազմի հանդեպ և անկեղծորեն հայտնեց ֆրանսիացիների հանդեպ իր համակրանքը: Դա այդպես է, եթե ոչ ամենուրեք, ապա շատ տեղերի համար հաստատված է, որ թուրք պաշտոնյաները հասարակության մեջ հիմա հաճախ քողարկվում են գերմանական ազգությանը, որը վնասում է գերմանական ազգին, այսպես, օրինակ, տեղ-տեղ տարածում են, թե կառավարությունը բոլորովին չի ցանկացել կոտորել հայերին, բայց գերմանական կայսրը ստիպել է նրան, բացի այդ՝ նաև չեն ուզում ստեղծվի տպավորություն, թե մենք արժեքավոր օգնություն ենք ցուցաբերում: Գերմանացիները հաճախ առնչվում են նույնիսկ այնպիսի դժվարությունների, երբ օր. մեր կամավոր սանիտարական շարասյունները ցանկացել են բարձրացնել գերմանական դրոշը:

Արտգործնախարարության առարկությունը: Գերմանացիների կողմից՝ հայերի կոտորածներ հրահրելու վերջին վերսիսան ընդհանուր առմամբ տարածված չէ Թուրքիայում: Իհարկե, Թուրքիան պատերազմն սկսեց ոչ հանուն մեզ, բայց մի մասը՝ թեկուզ փոքր, հենց համոզված էր, որ թուրքերի նպատակներին կարելի էր հասնել միայն մեզ հետ, և մենք պետք է ուրախ լինենք, որ գրավել ենք այդ քիչ մասին, և նա այս պահին ունի վճռական ազդեցություն: Մենք գիտենք, որ մեր սպաներն այնտեղ ներքևում կանգնած են կորսված պահակետում և հավանական է, որ թուրք բնակչության հիասթափությունը, եթե պետք է վերցվի Դարդանեղ, կտղղվի նրանց դեմ, և մենք երևի թե նրանց այլևս չենք տեսնի:

Բայց սա պատերազմ է: Այս կողմից մենք հանգամանորեն չանդրադարձանք ամենամեծ՝ ոչ ակնթարթային, այլ ապագայի տնտեսական խնդիրներին: Ինչ վերաբերում է մասնավորապես հայերին, ապա գերմանական կառավարությունը, երբ Թուրքիան մտավ պատերազմի մեջ, հայերին հասկացրեց, որ եկել է պահը, երբ նրանք կարող են գործով ապացուցել իրենց հավատարմությունը թուրքերի հանդեպ և հիմք դնել ապահով ապագայի համար: Այդ խորհուրդը հայերը մասամբ անտեսեցին, ընդ որում՝ Անտանտի հրահրմամբ և ռուսների ու անգլիացիների փողերով: Պատերազմի առաջին ամիսներին թուրքական կառավարությունը հայերի հանդեպ կռռեկտ ու հանգիստ էր: Ամենասկզբում, մեր ծառայությունների տեղեկությունների համաձայն, նրանք հայերին դեռ չէին զինաթափել: Շատ դաժան միջոցառումներ, այնուամենայնիվ, ձեռնարկվեցին, երբ թուրքական զորքերի քիկուցում բռնկեց հայերի ապստամբությունը: Այդտեղ ռուսահայերի մեղքով տուժեցին նաև թուրքահայերը: Այդ մեղքը օր. նրանում էր, որ մի քանի օրում ավելի քան 150.000 մահմեդական զոհ դարձան ապստամբությանը: Այդ արյունահեղության մասին Անտանտի մամուլը ոչինչ չի հիշատակում: Բայց սեպտեմբերի 23-ին «Daily Chronicle»-ը («Ամենօրյա խորհրդակ») «Our seventh Allied» («Մեր յոթերորդ դաշնակիցը») հոդվածում գրել է հենց հայերի մասին և գովել է հայ ժողովրդին, որը հենց սկզբից հանդես եկավ Անտանտի կողմում: Այն, որ էվակուացիայի ժամանակ եղել են օրինազանցություններ, իհարկե, մեր նախարարությունը համարում է ցավալի, բայց ըմբռնելի, քանի որ կենտրոնական կառավարությունը չնչին ազդեցություն ունի ծայրամասերի վրա: Շատ ցավալի կլիներ, եթե մեր միսիոներական միությունները գրոհեին հայկական հարցը: Դրանից կտուժեր Թուրքիայի հետ մեր հարաբերությունը, հավանաբար նաև կվնասեր՝ հայերին օգնելու փոխարեն: Մեր ներկայացուցչությունը Թուրքիայում վաղուց ամեն ինչ կաներ հայերի ճակատագիրը թեթևացնելու համար՝ առանց եկեղեցական պահանջների կարիքն զգալու: Ավելի մոտ, քան հայերը, մեզ համար մեր հայրենակիցներն են, որոնց ծանր պայքարը անուղղակի թեթևանում է Թուրքիայի միջոցով: Մեր քրիստոնեական համերաշխության զգացումը կարող էր մեկ այլ տեղ էլ ապացուցվել, օր. Մարտկոյում գերմանացիների բնաջնջման, մեր արևելյան պրուսացիների համիշտակումների և, ի վերջո, Լեհաստանի ամայացման առնչությամբ: Եթե խայտաբղետ և հեթանոս հորդաները, որոնց մեր թշնամիները

ընթացում են մեր դեմ՝ կրակի տակ, չեն պատվազրկել մեր գերմանացի կանանց և չեն անարգել գերմանական մշակույթի հազարամյա հուշարձանները, ապա պետք է երախտապարտ լինենք ոչ թե մարդկայնության բարձր զգացումին ու քրիստոնեությանը, որը մեր թշնամիներն ու չեզոք երկրներն ի ցույց են դնում հայերի կապակցությամբ, մամուլում կարելի էր լռել այդ ամբողջ հարցի մասին, մենք նախկինում չափազանց շատ ենք խառնվել ներքին գործերին, օր Իտալիայում, նույնիսկ Ավստրիայում, մինչդեռ Անգլիան այդպիսի գործերի դեպքում երբեք չի անհանգստացել իր դաշնակիցների համար: Ամերիկացիները Հայկական հարցով պաշտոնապես զբաղվում են ոչ շատ վաղուց և այս պարագայում, եթե լուծեն սուգանավի հարցը, ապա կփորձեն մեզ հետ վեճի բռնվել հայերի պատճառով:

Այս ամենից հետո մեր դիրքն այս պահի համար ինձ թվում է ինքնին հասկանալի, բայց մյուս կողմից՝ նաև ապագայի համար, առաջադրել այդպիսի մեծ ու դժվարին խնդիրներ, որոնք գերմանական մամուլը հավանաբար ստիպված կլինի քննարկել մինչև հաշտություն կնքելը և մեր դիվանագիտությանն աջակցելու համար թուրքերին առնչվող իսկապես ծանր խնդրի վերաբերյալ ժամանակին անբաքույց ասել իր կարծիքը:

1915 - 10 - 18 - DE - 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA (Կոստ. դեսպ.) 171
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ 185 (խմբ.կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպում ռեզենտ Հոֆմանից
№ 123

Հալեպ, 18 հոկտեմբերի 1915

Հայերի տարագրման ընթացքը

Երեկ կարգադրվեց 14 օրում քաղաքը դատարկել տարագիրներից (20.000), հավանաբար նկատի ունենալով թիկունքը: Միառժամանակ համակենտրոնացման ճամբարների հավաքումը՝ քաղաքից դուրս: Տավրոսից դեպի հարավ երկաթուղին այլևս չի օգտագործվում արքայի համար: Մեփական փոխադրամիջոց չունեցող ընտանիքները կտեղա-

փոխվեն ոտքով, յուրաքանչյուր ընտանիքի ուղեբեռի համար՝ մեկ ուղտ, որը հաճախ ակամա հետ է մնում: Վիլայեթի քաղաքական գործերի կառավարչի տվյալներով՝ Կաթմայի և Ռաջուի մերձակայքում կենտրոնացված են 40.000-ը, մյուս կասկածյալները մոտենում են՝ Արևմտյան, Միջին և Հյուսիսային Անատոլիայից, դեպի հարավ (Ռաք-քա, Դեր Ջոր, արևմտյան Հաուրան) «բնակեցման» համար ուղարկել են 300000 հոգի: Ըստ հիշյալ պաշտոնյայի՝ նրանք ի վերջո հարկադրաբար իրենք իրենց հույսին կմնան և «բողոքն էլ կմեռնեն», կառավարությունը, ըստ նրա, խաղաղ ժամանակ «երևի թե» կարողանար զլուխ բերել վերաբնակեցումը, թեպետ մահմեդականների բնակեցումը նույնպես բազմիցս տապալվեց, բայց հիմա ո՛չ փող ունի, ո՛չ էլ ծառայողներ: Համենայնդեպս, բնակեցման համար բացակայում է ամեն ինչ, համակենտրոնացման ճամբարների համար չեն մատակարարվում ո՛չ վրաններ, ո՛չ բավականաչափ այլուր, ո՛չ էլ վառելանյութ: Աքտրված գյուղացիներից իշխանությունները վերցրել էին նույնիսկ բրիչներն ու բահերը: Համընդհանուր համոզումընքն այն է, որ բոլոր տարագիրները դատապարտված են մահվան: Գերմանիայի համաձայնությունն այդ զանգվածային սպանություններին, իմիջիայլոց, չեն ընդունում ոչ միայն բոլոր քրիստոնյաները այն չի արժանանում նաև երկրի մահմեդական բնակչության մի մասի հավանությանը: Վերջիններս առիթի դեպքում վկայակոչում են Գերմանիայի օրինակը (Բելգիա): Չեկուցազիրը հետևում է:

[Հոֆման]

[Մորզմանի նշումը, 20.10]

NB. Ըստ երևույթին (համեմատիր 5990) խոսքը ոչ թե Հալեպի բնակչության արտաքսման մասին է, այլ երկրի այլ մասերից այնտեղ հավաքված հայերի թափուրների հետագա տեղափոխման մասին:

Նույնիսկ Թալեաթ բեյը դեռևս մի քանի օր առաջ իմ ներկայությամբ, ինչպես արդեն նախկինում մեկ անգամ, մատնացույց արեց, որ մենք Բելգիայում սպանել ենք 40.000 բելգիացու: Ես մեկ այլ տեղից էլ եմ լսել խոսքը fable convenue (համաձայնեցված առակի) մասին է, որն ակնհայտորեն թշնամական կողմը միտումնավոր տարածում է թուրքերի մեջ:

1915 – 10 – 26 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14088

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովվեզին՝ Կոստանդնուպոլսում գործերի հավատարմատար Նոյաթից

№ 634

Պեքա, 26 հոկտեմբերի 1915

15.10.15-ի №773⁶² հրամանագրի և իմ հեռագրային հաղորդագրության կապակցությամբ:

Ընդդիմությունը, որին թուրքական կառավարությունը պետք է հաղթահարի սեփական ճամբարի ներսում՝ բացառապես Գերմանիայի օգնությամբ պետական կառավարման բոլոր մասերը վերակազմավորելու իր ծրագրով, հենվում է հենց այն կասկածի վրա, որ Գերմանիան ճիշտ այնպես, ինչպես նախկինում Բառյակ միության տերությունները և Միացյալ Նահանգները, Թուրքիայում իրենց ապագա քաղաքականությունը վարելիս, թուրքերի վրա հենվելու փոխարեն, կարող են հենվել այլ ժողովուրդներից մեկի վրա:

Համենայնդեպս, հայերի՝ որպես եվրոպական առևտրի միջնորդի, կորուստը կորուստ է նաև մեզ համար: Բայց թուրքերի վստահությունը մեզ համար չափազանց կարևոր է, որպեսզի այն վտանգենք՝ փորձելով հայերին վերադարձնել իրենց հին դերակատարությունը:

«Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» օգնության միությունը՝ Գերմանիայի արևելյան միսիան, գերմանա-հայկական միությունը, կայգերական գթության քույրերն իրենց գործունեությունը երբեք չեն օգտագործել քաղաքական և կոմերցիոն քարոզչության նպատակով: Նրանք ցանկանում էին, ինչպես հնչում է դիպուկ արտահայտությունը՝ «ծառայել հայ ժողովրդին»: Նրանք այդ նպատակով ծախսել են հարյուր հազարավոր մարկ և շատ անձնավեր աշխատանք են կատարել, որի համար ավելի լավ կիրառություն կգտնվեր թե՛ հայրենիքում, և թե՛ արտասահմանում մշտապես ապրող գերմանացիների համար: Դրանով նրանք

62. A29546 [միայն Շուխարդի նամակի համար, հրամանագրի A-համարը 30744 և 31719]

իրենց համար քիչ երախտագիտություն են վաստակել: Համաշխարհային պատերազմի սկզբում թուրքահայերն անմիջապես հանդես եկան ընդդեմ գերմանացիների, նրանք այստեղ էլ են մեր հանդեպ թշնամական քարոզչություն կրողները՝ հայերի հետապնդումներից դեռևս շատ առաջ:

Հետապնդումների արդյունքում ստեղծված թշվառությունը կարող էր մեղմացվել միայն բազում միլիոններ ծախսելով: Թուրքական կառավարությունը մինչև հիմա մերժել է ամեն տեսակ օգնության ակցիա: Թե ավելի ուշ որքանով նա մասնակից կդառնա դրան, դեռ պարզ չէ: Ամենայն հավանականությամբ՝ ամբողջ աշխարհին համագործակցելու կոչ կանեն, եթե նույնիսկ արտասահմանում ապրող հայերը, թերևս, խնայողաբար կողքի քաշվեն:

Գերմանական միություններն, անշուշտ, մտադիր են, երբ արդեն ռազմական գրաքննչությունն իրենց այլևս չնեղի, աշխույժ քարոզչություն ծավալել և, անկասկած, Գերմանիայում կգտնեն զբասիրտ մարդկանց, ովքեր մեծ գումարներ կտան հայ ժողովրդի համար: Մեծածավալ այդպիսի ակցիան կարող էր արթնացնել թուրքերի անվստահությունը, և դեռ հայկական միջոցներն էլ կմսխվեին՝ առանց մեզ համար որևէ օգուտի: Իհարկե, խոսքը հայամետ գերմանական միությունները ճնշելու մասին չէ: Նկատի ունենալով այն եղանակը, թե ինչպես մեր թշնամիները թուրքերի հայկական քաղաքականությունը շահարկեցին ընդդեմ մեզ, ապա մեզ համար նույնիսկ ցանկալի պետք է լինի, որ թույլատրելուն պես գերմանական կողմից անհատական բնույթի օգնության գործունեություն ծավալվի հայերի օգտին: Միայն թե օգնության գործունեությունը ոչ մի կերպ չպետք է դուրս գա այն շրջանակներից, ինչ կատարվել է նախքան պատերազմը: Կայգերական կառավարությունն էլ միությունների ձգտումներին աջակցելիս պետք է դրսևորի մեծագույն զգուշավորություն:

Ես կցանկանայի ինձ իրավունք վերապահել առաջարկելու՝ գործել ընդհատակից և համապատասխան վարչական միջոցներով անել այնպես, որ հայերի համար արվող նվիրատվությունները չընդունեն չափազանց մեծ ծավալ:

Նոյաթ

Ռոզենբերգի նշումը

Դ-ր Յեքի և պարոն Էրցբերգերի հետ առիթի դեպքում կխոսվի առաջարկված իմաստով:

1915 – 11 – 04 – DE – 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ. դեսպ./171
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ. 19 /խմբ./

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Մոսուլի փոխհյուպատոս Հուլտայնից

№ 60

Մոսուլ, 4 սեպտեմբերի 1915

Հրատապ

Հալիլ բեյն՝ իր շտաբով երեկ ժամանել է այստեղ: Նա հիվանդացել է և մի քանի օր պետք է անկողնում մնա: Հենց նոր նրա շտաբից մի գնդապետ ինձ հայտարարեց, որ Մոսուլում էլ պետք է ոչնչացնեն հայերին, և մտադիր է ինքը դա անել, ես էլ չեմ կարողանա նրան ետ պահել այդ մտքից, գերմանացիներն ուրացան թուրքերի հետ իրենց բարեկամությունը, քանի որ ցանկանում էին արգելել հայերի հանդեպ դատավճռի իրականացումը:

Անմիջապես խիստ վճռական ու հրատապ հրամաններ են տրված Հալիլ բեյին՝ այնուամենայնիվ, արգելակել հետագա ջարդերը:

Հալիլի գորքերին, որոնք ջարդեր են կազմակերպել հյուսիսում, վաղը, կամ վաղը չէ մյուս օրը սպասում են այստեղ:

[Հուլտայն]

1915 – 11 – 06 – DE – 012

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ. դեսպ./171
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ 196 (կրճ.)

[Մորդմանի գրառումը 6.11]

«Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմանական օգնության միության հիմնարկներից քույր Ալմա Յոհանսոնի տվյալները՝ Մուշում հայերի հալածանքների մասին: (5. XI)

(N.B.Մուշում կա տղաների և աղջիկների որբանոց և մեկ պոլիկլինիկա, այսպես կոչված՝ բուժկայան):

Մուշ քաղաքն ունի 50.000 բնակիչ, որոնց կեսը հայ է, մյուս կեսը՝ մահմեդականներ (քրդեր, թուրքեր), Մուշի շրջանում մոտ 300 գյուղ կա, հիմնականում՝ հայկական:

Չմեռվա ընթացքում արական սեռի հայ բնակչությանն օգտագործում էին արևելյան ռազմադաշտում մթերքի և զինամթերքի տեղափոխման համար՝ այդ մարդկանցից միայն շատ քչերը վերադարձան, 2-300-ից՝ միջին թվով հազիվ 50-ը:

Գարնանն ավերեցին հայկական գյուղերը, այն բանից հետո, երբ մինչ այդ արդեն դաժանորեն բռնազրավել և օթևանելու համար տեղավորել էին գորքերը:

Մայիս-հունիսին Բիթլիսը մաքրեցին հայերից:

Հունիսի կեսերին մութասարիֆը հայտնեց Ալմա Յոհանսոնին և Բոդլի Բյորնին, որ գերմանական և թուրքական կառավարությունները որոշել են բոլոր եվրոպացիներին ուղարկել Խարպուտ:

Ռուսները Վանից իրենց առաջխաղացման ընթացքում գրավեցին Անաթոլի, Բուլանիկը, Գոփը և Լիշը, իսկ նրանց պարեկները հսկում էին Մուշից 1-2 օրվա ճանապարհ հեռվում:

Բայց երկու քույրն էլ հրաժարվել են լքել Մուշը:

Քաղաքը շրջապատված էր գորքերով, և դիրքավորված էին գնդացիները շուրջը:

Հուլիսի 11-ին, կիրակի օրվա գիշերը, հրացանների կրակոցներով սկսվեց կոտորածը, թուրքերը այնդում էին, որ իբր հայերը փորձել են անցնել Սասուն:

Պալատում մի քանի ունևոր հայերի հաղորդեցին, որ նրանք երեք օրում՝ քաղաքի ամբողջ բնակչության հետ, պետք է լքեն քաղաքը, բայց ամբողջ իրենց ունեցվածքը պետք է թողնեն, որն այսուհետ պատկանում է կառավարությանը:

Առանց սպասելու այդ ժամկետը լրանալուն՝ արդեն երկու ժամ անց, թուրքերն սկսեցին ներխուժել հայերի տները և թալանել:

Երկուշաբթի օրը՝ ամսի 12-ին, ամբողջ օրը շարունակվեց հրետանու և հրացանների կրակահերթը, թուրք բնակչությունը մասնակցում էր դրան:

Երեկոյան զինվորները ներխուժեցին աղջիկների որբանոց՝ թաքնված հայեր փնտրելու:

Գիշերը և հաջորդ օրը դեռևս շատ կրակեցին: Բակի դուռը փակելու փորձ անելիս կրակոցներից սպանվեցին մի կին և մի որբ աղջիկ՝ քույր Յոհանսոնի կողքին:

Չորեքշաբթի օրը՝ վաղ առավոտյան, հիշյալ քույրն ուղևորվեց մութասարիֆի՝ **Սերվեթ բեյի** մոտ, որպեսզի հիմնարկի և նրա բնակիչների համար ձեռք բերի պաշտպանություն ու խնայողական վերաբերմունք:

Մութասարիֆը՝ Էնվեր փաշայի մտերիմ բարեկամը, իրեն պահեց կատաղածի պես և կտրուկ մերժեց խնդրանքը՝ չանսալով իր շրջապատի մարդկանց հորդորներին: Միայն երկու քույրերին թույլատրվեց պահել երեք աղջիկ և մի ծառա:

Արական սեռի հայ բնակչությանը հենց քաղաքի մոտ սպանեցին, կանանց, աղջիկներին և երեխաներին ևս մեկ օր քարշ տվեցին և վերացրին: Միայն որբանոցի երեք հայ ուսուցչուհիների հետո ազատ արձակեցին:

Քաղաքը դատարկելուց հետո հայկական թաղամասը հրկիզվեց և հողին հավասարեցվեց, հայկական գյուղերը՝ նմանապես:

Այդ իրադարձությունների ժամանակ ռազմական բժիշկ դ-ր Ասադ բեյը՝ ալբանացի, որն աչքի է ընկել իր դաժանությամբ, սպառնացել է նաև երկու քույրերին:

Օգոստոսի 10-ին վերջինները մեկնեցին Մեզերեհ, Խարպուտ, որտեղ հասան օգոստոսի 20-ին՝ հիվանդացած մութասարիֆի հետ, որը 2 օր անց մահացավ:

Խարպուտում հայերի բնաջնման մասին քույր Ալման նույնպես մանրամասն տվյալներ է հաղորդել: Հալածանքներն այնտեղ սկսվել են արդեն մայիսին, տղամարդկանց զանգվածային ոչնչացումը տեղի է ունեցել հուլիսյան առաջին օրերին (վալի Սաբիթ բեյը՝ քուրդ, ոստիկանության պետը՝ Ռեշադ բեյ):

Մանրամասների մասին հիշեցնում են:

Պաշտոնական շրջանակները Մուշում, Մեզերե-Խարպուտում և Սվազում միաձայն հաստատում են, որ գերմանացիներն են թուրքական կառավարությունից պահանջել՝ տեղահանել ու բնաջնջել հայերին:

Օրիորդ Յոհանսոնն այսօր այցելեց ամերիկյան դեսպանատուն:

1915 – 11 – 08 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R12089

Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ 195 (կրճ. խմբ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովեգին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռ-յուլերից

№ 103/Հ № 2511

Հալեպ, 8 նոյեմբերի 1915

Հոկտեմբերի կեսին հայերի տեղահանումը հասավ որոշակի զագաթնակետի, այնպես որ կարելի էր գնահատել նրա տարածումը և պահն էր հարմար՝ ընդհանրական պատկերացում կազմելու համար: Պարոն փոխյուպատոս Հոֆմանն իմ համաձայնությամբ գործի անցավ և ավարտելուց հետո այն կուղարկի Ալեքսանդրետից: Ինձ անցանկալի չէր թվում, որ ինձ հետ մեկտեղ այստեղից կարտահայտվի ևս մեկ դիտորդ: Իմ հերթին ես շարունակում եմ մի քանի իրադարձությունների նկարագրությունը և նախօրոք կարող եմ ուղարկել համընդհանուր դիտողություն: Ռանկեն իր համաշխարհային պատմության մեջ սաքսոնների հանդեպ Կարլ Մեծի քաղաքականությունը քննարկելիս ասում է. «Չի կարելի հերքել, թե օրենքների խստությունը պետք է արթնացներ դիմակայություն դրանց իսկ դեմ: Այդօրինակ խառնաշփոթի ժամանակ դա միշտ պատահում է: Այն միջոցները, որոնք ձեռնարկում են ընդդիմության առաջացումը կանխելու համար, պիտանի են նույնն արթնացնելու համար»:

Այս նախադասությունը դիպուկ է թուրքական կառավարության քաղաքականության համար, որը, չնայած տատանումներին, ընդհանուր առմամբ կիրառվել է հայերի հանդեպ՝ սկսած 1895թ. ջարդերից: Դա հատկապես կարող է վերաբերել նաև վերջին իրադարձություններին: Կառավարությունը հայերի հանդեպ կանխարգելիչ միջոցառումները ձեռնարկեց պատմության մեջ հազվադեպ հանդիպող դաժանությանը և արդյունքում երեք տարբեր վայրերում առաջացավ դիմադրություն՝ Ֆունդաջակում, Սուեդիեում և Ուրֆայում: Ֆունդաջակի մասին ես նախկինում հայտնել եմ: Սուեդիեի կռիվները (4 գյուղ Անտիոքի մերձակայքում) ավարտվեցին նրանով, որ ապստամբները ծածուկ մի ծովախորշում՝ քողարկված թշնամու ռազմական նավի կրակով, կանանցով ու երեխաներով հանդերձ, որ հայկական կողմից հաշվվում է 6000 հոգի, նստեցին նավ: Եթե հաշվենք, որ այդ գյուղական բնակչության մեջ բարձր տոկոսային հարաբերությամբ 10% -ը համարվում է զինակիր, ապա ստացվում է 600 տղամարդ, ովքեր հավանաբար զինծառայության կմտնեն թշնամական բանակի կազմում: Չնայած այդ փաստին և չնայած, ի վերջո, թշնամական հաժանավի հետ ստեղծված կապին, չկա ոչ մի ապացույց, թե այդ

տարածքում ի սկզբանե մտածել են ապստամբության մասին: Շատ ավելի հավանական է, որ աքսորի վտանգը մղեց դիմակայության:

Ուրֆայում էլ հայերի ապստամբության համար դրսի միջամտություն ենթադրելու կարիք չկա: Հնարավոր է, որ Վանից ու Դիարբեքիից եկածներն են հրահրել ու գլխավորել, բայց բավական էր, որ Ուրֆայի բնակիչներն աչքի առաջ ունենային կառավարության կանխարգելիչ միջոցառումները՝ տեղահանումն ու դրանով իրենց ժողովրդի և ամեն մեկի առանձին կործանումը, որպեսզի ծնվեր դիմադրելու վճիռ: Այնուհետև պայքարի սկիզբը դրվեց հայերի մեղքով: Առանձին դեպքերում իրադարձությունները ծավալվեցին մոտավորապես հետևյալ կերպ, ընդ որում՝ ես հետևում եմ մայր Գրաֆ Վոլֆսթեյլին, որը գեներալ Ֆախրի փաշային ուղեկցել է Ուրֆա՝ ապստամբությունը ճնշելու համար:

Դրան հաջորդած օգոստոսի 19-ին՝ պարեկին կրակոցով պանելուց և դրան անմիջապես հաջորդած ջարդերից հետո, այլևս ոչինչ չկատարվեց, նույնիսկ պարեկին սպանողների դեմ հետաքննություն չսկսվեց: Մեպտեմբերի վերջին հայկական թաղամասում կրկին հրաձգություն եղավ, որի մասին այլևս ոչինչ հայտնի չդարձավ, նույնիսկ այն, թե ում դեմ էր այն ուղղված: Երբ հաջորդ օրը այդ միջադեպը պարզելու համար կառավարությունը ժանդարմների պահակախումբ ուղարկեց, նրանց մի մասին գնդակահարեցին: Դրանից հետո հայերը բարիկաղներ կառուցեցին իրենց թաղամասում: Նախևառաջ այն շրջափակվեց Ուրֆայում եղած 60-80 ժանդարմներով: Հոկտեմբերի առաջին օրերին ժամանեց մի գումարտակ, հոկտեմբերի 4-ին՝ Ֆախրի փաշան կոմս Վոլֆսթեյլի հետ, հոկտեմբերի 5-ին՝ երկրորդ գումարտակը դաշտային երկու գնդացիներով: Հանձնվելու պահանջը հայերը մերժեցին, որոնց մեջ պաշտպանների թիվը հասնում էր մոտ 2000-ի: Հոկտեմբերի 6-ից սկսվեց գրոհը, որն ուղղված էր հիմնականում պաշտպանական երեք դիրքերին: Ուրֆայի նեղլիկ և անկյունաձև ճարտարապետական ոճը, որի տները քարից են և հաճախ կառուցվում են հին, քարանձավային բնակարանների վրա, հայերը հմտորեն հարմարեցրել էին պաշտպանության համար, և դա դժվարացնում էր գրավումը: Հայերը զինված էին հրացաններով և ձեռքի նռնակներով, որոնց պատրաստման համար, թերևս, օգտագործվել է Բաղդադի երկաթուղու կառուցման ժամանակ գողացված դիմամիտը: Դրան հակառակ, նրանց մոտ չկար, ինչպես սխալմամբ պնդում էին ռուսական կամ այլ գնդացիները: Հոկտեմբերի 12-ին ներգրավեցին ևս եր-

րորդ մի գումարտակ՝ 2 հրանոթով: Հոկտեմբերի 14-ին գրոհեցին եկեղեցին, 15-ին՝ ամերիկյան միսիան, որը, հակառակ միսիոներ Լեսլիի կամքի, գրավել էին հայերը, և որպես ամուր շենք վերածել հիմնական հենակետի: Հայերը Լեսլիին պահել էին որպես պատանդ՝ հուսալով, թե չեն հրակոծի այն շենքը, որտեղ նա է: Նրան թողնելու թուրքերի պահանջը հայերը մերժեցին: Նրան ազատագրեցին միայն գրոհող զորաջոկատները: Եկեղեցու և միսիայի գրավումից հետո դիմադրությունը կտրվեց: Թուրքերի կորուստները կազմեցին 50 մեռած և 120-ից մինչև 130 վիրավոր: Քարանձավների ու ջրհորների ստուգումն արժեցավ ևս մի շարք զինվորների կյանք՝ քաքնված պաշտպանվողների առանձին կրակոցներից: Սկսվել է ռազմադատական հետաքննություն: Հանձնաժողովը որոշումներ կկայացնի հայերի հանդեպ հետագա միջոցառումների մասին:

Իմիջիայոց, տեղահանումները շարունակվում են ամենավճռական ձևով և ամենասարսափելի հետևանքներով: Մովն ու համաճարակը մահվան հարուստ ավար են մատակարարում: Տարագիրների մեջ մահացությունը Հալեպում չափազանց մեծ է: Ընդ որում՝ մինչև Ջեմալ փաշայի ժամանելը, որի մասին կասվի հետո՝ ստորև գեկուցագրում, բացակայում էին ամենաանհրաժեշտ սանիտարական կարգադրությունները: Մոտավորապես հոկտեմբերի կեսին որոշվեց թաղման համար նոր տեղ հատկացնել՝ քաղաքից դուրս: Բայց մինչև պատրաստ լինելը, որպեսզի հնարավոր լինի թաղելը, արդեն կույտերով դիակներ էին բեռնաթափում և մի քան օր դրանք մնում էին բաց երկնքի տակ: Այդպիսի պայմաններում չի կարելի զարմանալ, որ բծավոր տիֆը տարածվեց քաղաքի բնակիչների մեջ և բռնկեց ընդհանուր սաստիկ համաճարակ: Ամենօրյա մահվան դեպքերի թիվը հասնում էր 150-ից մինչև 200-ի:

Վերջերս ինքս պատահաբար տպավորություն ստացա մի ճանապարհից, որով անցնում են տարագիրները: Աֆրիկի ու Հալեպի միջակայքում, այսինքն՝ մոտավորապես 60 կմ ձգվող տարածքում, հոկտեմբերի 21-ին ես տեսա 4 դիակ՝ անմիջապես ճանապարհի եզրին. նրանցից երկուսին արդեն կիսով չափ հոշոտել էին զիշատիչները: Երբ այդ դիակներից առաջինները տեսնելուց հետո ես հասա առաջին իսկ իջևանատուն և տիրոջից պահանջեցի ուղարկել մարդկանց՝ վճարի դիմաց թաղելու համար, նա ժպտաց, բայց արեց այն, ինչ ես ուզում էի: Երբ ես նրան հարցրի, թե ինչու էր ժպտում, ասաց. «Եթե ուզում ես, ապա ես թաղել

կտամ այդ դիակները: Բայց ինչո՞ւ ես այդքան մեծ նշանակություն տալիս հենց դրանց: Եթե դու իմանայիր, թե քանիսն են պառկած այստեղ, հողի ամեն մի ակոսում, ապա դու կհրաժարվեիր դրանից, որ թաղեն հենց այդ մեկին, որը տեսանելի է ճանապարհից»: Եթե դա կատարվում է շատ երթևեկելի Ալեքսադրետի խճուղու վրա, որի մասին առանց այդ էլ կզեկուցեն կողքով անցնող զինվորներն ու ժանդարմները, ապա դժվար չէ եզրակացնել, թե երկրի խորքի ավելի քիչ երթևեկելի ճանապարհներին դա ավելի լավ տեսք չի ունենա: Ես դեռ չեմ հիշատակել օդն ապականող բազում կենդանական լեշերի մասին: Կաթմայի մերձակայքում գտնվող համակենտրոնացման ճամբարը ներկայացնում էր հիզիենիկ խնամքի բացակայության աննկարագրելի տեսարան: Տարագիրները գտնվում էին սնուցման ու առույգության բոլոր փուլերում՝ բոքիկ քայլողներից ու սովամահության մոտ վիճակից, մի կերպ քարշ եկողներից կամ հուսահատվածներից և ճամփեզորին անզգա նստածներից մինչև այնպիսիք, ովքեր դեռ անվնաս կոշիկ ունեին հագին կամ որոշ անային կահ-կարասիով զնուն էին սայլերով: Ընդ որում՝ տարբերությունները բացատրվում էին մինչև այդտեղ անցած ճանապարհի երկարությամբ:

Իրավիճակը դարձավ այնպիսին, որ Բոզանտիից Հալեպ էտապային ուղին բռնկված է համաճարակով և որ միայն զնդապետ բարոն ֆոն Քրեսին հաջողվեց՝ հիզիենիկ միջոցառումների ռազմական կարևորությունը վկայակոչելով, 4-րդ բանակի գլխավոր հրամանատար Ջեմալ փաշային դրդել այցելելու Հալեպ: Մինչև գալը Ջեմալ փաշան ստացավ առողջական վիճակի վերաբերյալ իր հեռագրային հարցմանը վերաբերող թիկունքի տեսչության պետ Վելի փաշայի պատասխանը, որ կան դիզենտերիայի մի քանի դեպք, բայց ոչ մի ուրիշ վարակիչ հիվանդություն: Միայն երբ Ջեմալ փաշայի մոտ Ռայաքից հաղորդագրություն եկավ, որ Հալեպից եկող մի զնացքում երեք դիակ են գտնվել, նա վճռեց ուղևորվել:

Հիմա նա այստեղ վճռական կարգադրություններ արեց: Սահմանված է տեղեկացնելու պարտավորություն: Կահավորվում են հոսպիտալներ: Պետք է նախապատրաստվեն հիվանդների տեղափոխման սայլակներ: Քաղաքը բաժանված է շրջանների, որոնց հսկողությունն ստանձնում են մեկական բժիշկ՝ տներ հաճախելու իրավունքով: Քաղաքի մաքրման ծառայությունը պետք է կազմակերպվի նորովի:

Հրամանները տրված են, և խոսքը կատարման մասին է: Խնդրել են գերմանացի սանիտարական ռազմական բժշկի: Այստեղի վայրերի

կարևորության պայմաններում, որտեղով պետք է երթևեկ բանակներ ուղարկվեն Իրաք կամ Եգիպտոս, պետք է համաճարակի հաղթահարմանը մեծ ուշադրություն հատկացվի: Բարոն ֆոն Քրեսի անհատականությունը երաշխավոր է դրա համար, որ կարվի ամեն հնարավոր բան:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի Կոստանդնուպոլսի կայզերական ղեկավարություն:

Ռյուսլեր

1915 – 11 – 09 – DE – 011

*Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/Կոստ.դեսպ./171
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ.195*

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսում գործերի կառավարիչ Նոյռաքից

№ 660

Պերս, 9 նոյեմբերի 1915

Պարոն ֆոն Շոյբներ-Ռիխտերը Մոսուլից այս ամսվա 5-ի ամսաթվով հայտնում է հետևյալը.

«Էրզրումից Խիճիսով, Մուշով, Բիթլիսով, Սեերտով դեպի Մոսուլ տանող ճանապարհին նախկինում հայերով բնակեցված բոլոր գյուղերը կան տները տեսա լրիվ դատարկ ու ավերված: Ես կենդանի մնացած հայ տղամարդ չտեսա: Պետք է որ մի քանիսը սարերը փախած լինեն: Մոտավորապես 500 հայ կին և երեխա ողբալի վիճակում գտնվում են Բիթլիսի հայկական եկեղեցում: Ասում են, որ հայ կանանց թուրքերի տներում պահում են որպես գերի: Ամբողջ ճանապարհին ես և ինձ ուղեկցող գերմանացի պարոնները տեսանք էլի հայ տղամարդանց, կանանց ու երեխաների ընկած դիակներ՝ հաճախ սվինների հարվածների նշաններով, թեպետ մեզնից առաջ կառավարության պահանջով ժանդարմների միջոցով ճանապարհները մաքրվել էին դիակներից: Քրդերի վկայությամբ այդ տարածքի բոլոր հայերին սպանել են: Հայերի նախապատրաստած հեղափոխություն կամ ապստամբություն, ըստ իմ տեղե-

կուրթունքների, եղել է միայն Վանում, մյուս վայրերում եղել է ինքնապաշտպանություն: Թուրքերն, իմիջիայլոց, նաև թուրք սպաները, ամենուրեք տարածում էին և շատ անգամ իրենք էլ էին հավատում, թե գերմանական կառավարությունն է հրահրել հայերի ոչնչացումը»:

Մուշի հայերի բնաջնջման և Մուշի հայկական քաղամասի, ինչպես նաև շրջակայքի հայկական գյուղերի ավերման մասին մանրամասն տեղեկություններ հաղորդեց վերջերս այստեղ ժամանած քույր Ալմա Յոհանսոնը (շվեդուհի)՝ «Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմանական օգնության միության այնտեղի որբանոցից: Ըստ նրա՝ երևի թե ամբողջ հայ բնակչությունից՝ բացառությամբ որոշ փախստականների ու մի քանի առևանգված կնոջ, գրեթե ոչ ոք չի մնացել: Հայերի տները հրկիզել ու հետո հողին են հավասարեցրել: Այդ իրադարձությունների համար, որոնք կատարվեցին հուլիսի առաջին կեսին, ինչպես կարելի է եզրակացնել հիշյալ անձի նկարագրություններից, ըստ երևույթին, առիթ է ծառայել ռուսական զորքերի մոտենալը, որոնք Ախլաթի, Բուլանիկի, Գոփի ու Լիշի գրավումից հետո հեռու էին Մուշից մոտ մեկ-երկու օրվա ճանապարհով:

Ֆրոյայն Յոհանսոնը, որը Մուշից դուրս էր եկել օգոստոսին և Սվազի միջով այստեղ ժամանեց մի քանի ամիս Խարպուտում (Մեզերեն, Մամուրեթ ու Ազիզ) մնալուց հետո, իր շարադրանքի վերջում նշել է, որ պաշտոնական շրջանակները ինչպես Մուշում, այնպես էլ Մեզերենում, նաև Սվազում միաձայն պնդում էին, թե իբր գերմանացիներն են թուրքական կառավարությանը հրահրել հալածել հայերին:

Ն[ոյաթ]

1915 – 11 – 10 – DE – 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Նոստ.դեսպ./ 171
Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 197

Կոստանդնուպոլսի դեսպանության գործերի կառավարիչ Նոյաթին՝ ուայխականցիներ Բեթման Հուլվեզից

№ 857

Բեռլին, 10 նոյեմբերի 1915

2 հավելված

Պատճենում կցված դիմումի մեջ Գերմանիայի բողոքական շրջանակների անվանի ներկայացուցիչները առաջադրել են Հայկական հարցը: Նույն թեման է արծարծում նաև Գերմանիայի կաթոլիկների միսիոներական կոնֆերանսի պատճենով կցված որոշումը: Երկու հայտարարություններն էլ արտահայտում են այն աճող մտահոգությունն ու հուզումները, որով Գերմանիայում էլ են հետևում հայերի հանդեպ թուրքերի ձեռնարկած միջոցառումներին:

Չերդ մեծությանը խնդրում են՝ նկատի ունենալով հավելվածում ներկայացված տեսակետներն ու ցանկությունները, ընձեռված յուրաքանչյուր առիթն ու Չեր ազդեցությունն ամբողջ եռանդով Բարձր Դռանն օգտագործել հայերի օգտին և Չեր ուշադրությունն ուղղել հատկապես այն բանին, որ Բարձր Դռան միջոցառումները չտարածվեն նաև Թուրքիայի մյուս քրիստոնյա ժողովուրդների վրա:

Չերդ մեծություն, դեսպերի զարգացումների մասին կխնդրեի ինձ անընդհատ տեղյակ պահել:

Բեթման Հուլվեզ

Հավելված 1

Պատճեն

Բեռլին, 15 հոկտեմբերի 1915

Գերմանական կայսրության կանցլեր Չերդ գերագանցություն, պառոն դ-ր Բեթման Հուլվեզին, Բեռլին W

Չերդ գերագանցություն,

Ներքոստորագրյալների խիղճը թելադրում է արտահայտելու այն անհանգստությունը, որը համակել է իրենց և գերմանական քրիստոնյաների աճող շրջանակներին՝ Թուրքիայում հայ ժողովրդի ողբալի վիճակի առնչությամբ, որին, ըստ հավաստի լուրերի, սպառնում է բնաջնջում, եթե ամենաարագ կերպով վերջ չարվի անմարդկային այն միջոցառումներին, որոնց մատնված է նա:

Այդ լուրերը մեզ տալիս են հետևյալ պատկերը:

Երբ արդեն արևելյան վիլայեթներում ռուս-թուրքական պատերազմից

հետո հարյուրավոր հայկական գյուղեր քրդերն ու անկանոն կազմավորումները թալանել և սպանել են հազարավոր անպաշտպան հայերի, արդեն մայիսի վերջից հրաման տրվեց անատոլիական բոլոր վիլայեթների և Կիլիկիայի ամբողջ հայ բնակչությանը քշել դեպի արաբական տափաստաններ՝ Բաղդադի երկաթուղուց դեպի հարավ: Այդ միջոցառումն անցած ամիսներին իրականացվեց անմարդկային դաժանությամբ:

Մինչ հայ ժողովրդի զենք կրելու ունակ տղամարդիկ բանակ էին գորակոչվում և երկրի խորքում էտապային ուղիների վրա անգնե օգտագործվում էին որպես բեռնակիր և ճանապարհաշինարարներ, իրենց բնակավայրերից դաժան զինվորները անասունների հոտի պես՝ հարյուր-հազարավոր թափորներով դեպի աքսոր՝ ավելի քան հարյուրավոր մղոններ էին քշում տղամարդու պաշտպանությունից և ունեցվածքից զրկված, առանց հանդերձանքի ու պարենի, բորիկ, սովահար, հյուծված և անընդհատ վայրագությունների ու անարգման մատնված կանանց, երեխաներին, հիվանդներին ու ծերերին: Այդ միջոցառումն սկսվեց նրանով, որ մայրաքաղաքում և երկրի խորքի կենտրոններում հանկարծակի բանտ նետվեցին ժողովրդի առաջնորդներ՝ մտավորականներ, երևելիներ ու եկեղեցական բարձրաստիճան անձինք և առանց հարցաքննության ու դատավարության զնդակահարվեցին կամ տեղահանվեցին: Աշխատանքային ծառայության գորակոչված զինապարտները ճանապարհներին ենթարկվել են հարձակման և զնդակահարվել են: Տեղահանված կանանց, երեխաների և ծերերի կեսից էլ պակասն է հասել իրենց նշանակման վայր: Աղջիկներին ու երիտասարդ կանանց քարշ են տվել թուրքական հարեմներ և քրդական գյուղեր, որտեղ նրանց այլընտրանք չէր մնում, քան ընդունել իսլամ: Նույն կերպ անթիվ երեխաների խլեցին իրենց քրիստոնյա ծնողներից և և հիմա դաստիարակում են որպես մուսուլմաններ: Տեղահանումից զերծ մնացին միայն մի քանի հարյուր քրիստոնյա ընտանիք, որոնք վճռեցին ընդունել իսլամ: Տեղահանման միջոցառումն իրականում կրում էր ամենամեծ մասշտաբի կոտորածի բնույթ: Ճանապարհի որոշակի հատվածներում ջարդերի, սովի ու հյուծվածության հետևանքով տարագիրների թիվը, ըստ երևույթին, կիսով չափ նվազել է:

Բնական է, որ հազիվ թե հնարավոր լինի ճշգրիտ տվյալներ ներկայացնել տարագիրների և ջարդի զոհերի թվի վերաբերյալ: Ըստ վիլայեթների հայկական պատրիարքարանի վիճակագրության՝ տեղահանու-

մից տուժած վիլայեթները բնակեցված էին 1.200.000 հայերով: Եթե նույնիսկ ընդունենք, թե բնակչության մի մասը կարող էր փախած լինել լեռները և հեռավոր շրջանները զերծ են մնացել, ապա, այնուամենայնիվ, մնում է մոտ մեկ միլիոն հայ քրիստոնյա, ովքեր տուժել են տեղահանումից ու ջարդերից, ընդ որում՝ առանց դավանանքի տարբերակման՝ գրիգորյաններ, հռոմեական կաթոլիկներ ու բողոքականներ: Արդյոք նրանցից կեալ կամ թե քանիսն են սպանված, թե արդյոք իսլամ ընդունած ընտանիքների թիվը հաշվվում է հազարներով կամ տասնյակ հազարներով, տվյալ պահին ոչ ոք չի կարող ասել: Բայց չի կարող դրանում որևէ կասկած լինել, որ Արևելքի ամենաաշխատունակ ու ամենաջանասեր ժողովրդին հասած հարվածը տնտեսական, մշակութային ու քաղաքական առումով Թուրքիայի ապագայի համար կունենա ամենաճակատագրական հետևանքները, իսկ արդեն հաշտության բանակցությունների ժամանակ ամենազգայուն ձևով կղիպչի Թուրքիայի հետ դաշնակից տերությունների շահերին ու պատվին:

Առևտուրն ու արհեստը, որ երկրի խորքում բացառապես հայերի ձեռքում էին, ոչնչացված են: Կոստանդնուպոլսի հայ առևտրական ու արհեստավոր բնակչության (մոտ 180.000), Սմիռնայինը՝ (28.000), Ադանայինը և մի քանի այլ՝ հայկական շրջանների ծայրամասերում ընկած քաղաքների, որոնց մինչև հիմա ձեռք չեն տվել, նախապատրաստվող տեղահանումը ճակատագրական կլինի Գերմանիային խիստ շահագրգռած Թուրքիայի տնտեսության զարգացման համար: Երկրի գիտակների կարծիքով, չի կարելի հույս ունենալ, թե նույնիսկ տասնամյակներ հետո թուրք և հրեա տարրերն ի վիճակի կլինեն հանդես գալ հայկական տարրի կորստյան փոխարեն: Թող այդ հարցերի վերաբերյալ արտահայտվեն տնտեսական կյանքի հեղինակությունները:

Բայց այն, ինչն առաջին հերթին է անհանգստացնում ներքոստորագրյալներին և մղում է վստահությամբ համակված դիմել Չերոզ գերագանցությանը, դա Գերմանիայի տնտեսական ու մշակութային գործունեության ապագայի համար մտահոգությունը չէ, որը լրջորեն հարցի տակ է դրվում թուրքական ազգայնամոլության ու իսլամական մոլեռանդության օրինազանցություններով: Այն, ինչ անհանգստացնում է մեր խիղճը, դա այն պատասխանատվությունն է, որը քննարկման ենթակա գործողությունների համար դրվում է գերմանական ժողովրդի՝ որպես Թուրքիայի հետ դաշնակցային կապ ունեցող քրիստոնյա ժողովրդի վրա:

Ոչ միայն Անտանտի մամուլը, այլև չեզոք երկրների հասարակական

կարծիքը Գերմանիային մեղսակից է համարում՝ Թուրքիայի ներքին իրադարձությունների համար: Անշուշտ, այստեղ գերագնահատվում է Բարձր Դուռն վրա գերմանական դիվանագիտության ազդեցությունը: Բայց կայուն է մնում այն տպավորությունը, որ Գերմանիան՝ Անտանտի տերությունների անջատումից հետո, միակն էր Բուսֆորում, որը կարող էր արգելել քրիստոնյաների ջարդերը: Միջոցառումները, որոնք սպառնում են կործանել հայ ժողովրդին, Բարձր Դուռը հիմնավորում է հայկական բնակչության մեջ հեղափոխական խարդավանքներով ու սահմանակից շրջաններում ռազմավարական միջոցառումներով: Եթե նույնիսկ ինչ-որ տեղ իրավացիորեն են կշտամբում հայերին (ըստ մեր ունեցած տեղեկությունների, ոչ մի ապացույցի հիմք չկա հայ քաղաքական ու եկեղեցական ազդեցիկ կազմակերպությունների հայրենադավ պահվածքի վերաբերյալ), միևնույն է՝ այն չի արդարացնում անլսելի դաժան միջոցառումները: Մենք ձեռնպահ ենք մնում դատողություններ անել նպատակների վերաբերյալ, որոնց ի վերջո այդ եղանակով հետամուտ է բուրքական կառավարությունը: Բայց այնուամենայնիվ, իրականացնելիս վատթարագույն խթան են դարձել մոլեռանդությունն ու քրիստոնյաների հանդեպ ատելությունը, ինչը սպառնացող վտանգ է մնում Թուրքիայի մյուս ոչ մուսուլման ժողովուրդների համար: Հնչում են այնպիսի խոսքեր, ինչպիսիք են. «Երկիրը պետք է լինի զուտ մուսուլմանական և ուրիշ ոչինչ»: Դրան համապատասխանում է այն, որ վերացված են միսիոներական հաստատությունները: Ստեղծվում է տպավորություն, կարծես թե պետք է արմատախիլ արվի քրիստոնեական ցանկացած բարեգործական և ցանկացած օտարերկրյա մշակութային ազդեցություն:

Այդ իրադարձությունները մնացյալ քրիստոնյա երկրների համար պարզապես անտանելի են, իսկ Թուրքիայի համար էլ՝ արդարացի ձգտմամբ՝ իր ներքին գործերը պաշտպանել դրսի միջամտություններից, պետք է, որ ստեղծեն հազիվ հաղթահարելի դժվարություններ: Դրան առնչված հուզումները չեզոք և թշնամական երկրներում աճում են և կվերաճեն կրքոտ դրսևորման, հենց որ փաստերն ամբողջովին հայտնի դառնան: Արդյոք այդ զայրույթն իր ամբողջ խստությամբ չի՞ ուղղվի Գերմանիայի դեմ, միայն որին վստահում էր աշխարհը, որը Թուրքիայի հետ հարաբերությունների շնորհիվ կարող էր կանխել այդ սարսափելի գործերը և անհրաժեշտ միջոցառումները սահմանափակել ռազմավարական պահանջով: Ինչպես Թուրքիայի պատերազմի մեջ ներքաշվելու

և «սրբազան պատերազմ» հայտարարելու համար պատասխանատու են դարձրել Գերմանիային, այդպես էլ նրան կվերագրեն քրիստոնյա ժողովրդի բնաջնջման ամբողջ մեղքը: Այդ ազդեցությունը, ինչը մեր նաավախությունն է, ավելի կխորանա, քան կարծեցյալ բելգիական զարհուրանքների ժամանակ:

Բայց քանի դեռ մինչև այժմ արտասահմանի բոլոր մեղադրանքներն առանց ազդեցության վրիպել են մեր ժողովրդի համերաշխ ու բարի խղճից, այդ լուրերը, որոնց հայտնի դառնալուն ոչ ոք չի կարող խանգարել, ամենակործանարար ազդեցությունը կունենան գերմանացի քրիստոնյաների վրա: Արդեն իսկ սրբազան պատերազմ հայտարարելիս որոշ շրջանակներում խոսեց խղճի ձայնը: Մենք կարողացանք նրանց հանգստացնել՝ վկայակոչելով, որ այս սրբազան պատերազմն ուղղված է ոչ թե քրիստոնյաների դեմ, որպես այդպիսիք, այլ քրիստոնյա ժողովուրդների հետ՝ Թուրքիայի թշնամիների դեմ: Բայց ոչ ոք չի կարող կանխել գերմանացի քրիստոնյաների բերկրանքը խեղդող այն ազդեցությունը, երբ նրանք ստիպված են նայել, թե ինչպես են իրենց դաշնակիցները ոչնչացնում մի ամբողջ քրիստոնյա ժողովուրդ: Մաքուր խղճով, որով մենք դիմում ենք Աստծուն մեր զենքի հաղթանակի համար, արմատավորվում է մեր ժողովրդի դիմակայության ուժը: Այդ համերաշխությունն ու բերկրանքը սպառնում է երեքալ, եթե հայտնի դառնա, որ մեր այլադավան դաշնակիցները՝ առանց պատճառի ու իմաստի, մահացու հավածանքի են ենթարկում հարյուր հազարավոր մեր հավատակիցներին, առանց մեր կողմից նրանց փրկության համար հնարավոր ամեն բան անելու:

Մեզ հայտնի է, որ գերմանական կառավարությունը շարունակ քայլեր է արել, իսկ դա բխում է նաև Թուրքիայի սեփական շահերից, հայերի բնաջնջումն արգելակելու համար:

Ցավոք, փաստերը վկայում են, որ այդ քայլերը չկարողացան կանխել ճակատագրականը: Թուրքական կառավարությունը, որքանով մենք ենք տեղեկացված, մինչև այժմ չի արել անհրաժեշտ ոչ մի բան՝ տարագիրներին սովամահությունից փրկելու համար և նույնիսկ մերժել է տառապող կանանց ու երեխաներին օգնություն հասցնելու փորձերը: Պետք է երկյուղել, որ դեռ կենդանի մնացած տարագիրները նույնպես՝ հիմնականում կանայք ու երեխաներ, դատապարտված են մահվան:

Մենք չենք կարող, մեր քրիստոնյա ժողովուրդը չի կարող լուռ նայել այդ ամենին: Թուրքական կառավարությունը, որն ինքը պլանա-

չափորեն կոչ է անում և բոլոր երկրների իսլամական համերաշխության զգացմունքն օգտագործում է իր ազգային նպատակների համար, իրավունք չունի իր քրիստոնյա դաշնակիցներից պահանջելու, որ նրանք լռության մատնեն իրենց քրիստոնեական համերաշխության զգացմունքը: Նա պետք է գիտակցի, թե ապագայի համար որքանով է դժվարացնում սեփական ուղին, եթե իր պատասխանատվությամբ գործում է սարսափելի արարքներ, որն անբողջ քրիստոնյա աշխարհը պետք է ընկալի որպես ապտակ իր երեսին: Պետք է կանխել, որպեսզի գերմանական անվան պատիվը չարատավորվի բնորոշ խայտառակ արարքներում մեղսակցության մասին թեկուզ ակնարկից: Անտանելի է այն միտքը, որ մինչ մենք՝ գերմանացիներս, գերյալ մահմեդականների համար մզկիթներ ենք կառուցում, հարյուրավոր քրիստոնեական եկեղեցիներ ավերվում կամ վերածվում են մզկիթների: Մեր խղճին ծանրանում է, որ մինչ գերմանական մասնուր գովերգում է մահմեդական մեր դաշնակիցների մեծահոգությունն ու հանդուրժողականությունը, մահմեդականների կողմից առատորեն հեղվում է քրիստոնյաների անմեղ արյունը, և բյուրավոր քրիստոնյաներ բռնի կերպով իսլամացվում են:

Մենք չենք հրաժարվում այն պարտականություններից, որոնք մեզ՝ գերմանացի քրիստոնյաներիս վրա են ըստ Թուրքիայի հետ մեր դաշնակցային կապի: Մենք անկեղծորեն համաձայն ենք այն ցանկությանը, որ մեր կողմում նրա հերոսական կովի արդյունքում նրան բաժին հասնեն վաստակած պտուղները, և բացարձակապես չենք ցանկանում նրան ինչ-որ կերպ ավելորդ դժվարություններ պատճառել: Բայց մենք չենք կարող մաս հրաժարվել մեր հավատակիցների հանդեպ պարտականություններից, այլապես մենք գործած կլինենք պատվի ու խղճի դեմ և մեր ժողովրդի հաղթանակի վրա ստվեր կընկնի:

Այդ իսկ պատճառով Ձերդ գերազանցությանը խնդրում ենք Բարձր Դռանը ներկայացնել ստեղծված վիճակի անտանելիությունը և օգնության միջոցառումների հրատապությունը, ընդ որում՝ նկատի ունենալով առավելապես երեք նպատակ, որոնք ոչ մի կերպ չեն հակասում Թուրքիայի բարեկեցությանը կամ մեր նպատակներին հասնելուն, ընդհակառակը՝ դրանք ամենասերտ կերպով առնչված են մարդասիրության պահանջներին և տնտեսական շահերին:

1. Որպեսզի արգելվի մինչև հիմա խնայված Կոստանդնուպոլսի, Սմիռնայի, Ադանայի և այլ՝ դեռևս չտուժած քաղաքների ու շրջանների բնակչության տեղահանումը:

2. Որպեսզի ձեռնարկվեն ոչ միայն կարծեցյալ ու թվացյալ, այլ իրական ու ազդեցիկ միջոցներ՝ Միջագետքի անապատներում հարյուր-հազարավոր տեղահանված կանանց ու երեխաների կյանքը պահպանելու և հետագա վայրագությունները դեռևս կենդանի մնացած հայերի հանդեպ դադարեցնելու համար:

3. Որպեսզի այդ երկրների քրիստոնյաներին հնարավորություն տրվի, միգուցե գերմանացի ու չեզոք երկրների վստահելի անձանց միջոցով, օգնություն հասցնել տառապող տարագիրներին և թույլատրել օգնությունների մուտքը:

Հաշտություն կնքելիս խնդրում ենք նկատի ունենալ, որ այժմ ստիպողաբար իսլամ ընդունածներին հնարավորություն տրվի վերադառնալ քրիստոնեության, և անհրաժեշտ երաշխիքներ տրվեն Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնության հետագա խաղաղ ու օրինապահ զարգացման և Արևելքում քրիստոնեական բարեսիրական ու մշակութային գործունեության համար:

Ձերդ գերազանցությանն ակնաժամքով խնդրում ենք՝ մեզ հնարավորին չափ շուտ հնարավորություն տալ, որպեսզի մենք կարողանանք հակազդել գերմանական քրիստոնյաների մեջ եղած անհանգստությանը և ազդեցիկ հերքել արտասահմանի բողոքները:

Ձերդ գերազանցությանը խորին խորհարհուժով՝

Դ-ր Կարլ Աքսենֆելդ, Բեռլինի միսիոներական միության տնօրեն, Բեռլին

Պրոֆեսոր Բաունզարտեն, Զիլ

Պրոֆեսոր դ-ր Յոհաննես Բուրխարդ, իրավագիտության պրոֆեսոր Պոզենի թագավորական ակադեմիայում

Սուպերինդենտանտ Դ. Ա. Կորդեն, Լայպցիգ

Ադոլֆ Դայսման, աստվածաբանության պրոֆեսոր Բեռլինի համալսարանում, Գ.Ա.Մ.-ի նախագահության անդամ

Գերագույն քարոզիչ, աստվածաբանության դ-ր Դիբելիուս-Դրեզդեն, ավետարանչական լյութերական կոնսիստորիայի փոխնախագահ Կոնսիստորիական խորհրդական, քահանա դ-ր Էրիխ Ֆյոքստեր, Մայնի Ֆրանկֆուրտ

Թ. Հարբեք, քահանա, միաբանության հոգաժողովի ու ավետարանչական գերմանական միության I-ին նախագահ, Բարմեն

Տնօրեն Դ.Գ. Հակիմու, Հերմանսբուրգ Հանուս
 Ա. Հակիմու, իրավագ., գաղտնի խորհրդական, Հանովեր,
 Հենդլեր, ավագ պատտոր և գերագույն սուպերինդենտանտ, Բեռլին
 Պրոֆ. Դ. Ֆոն Հառնաք, իսկ. գաղտնի խորհրդական, Բեռլին-
 Գրյունվալդ
 Պրոֆ. Դ. Գ. Հաուզլայթեր, Հալե (Չալի)
 Հելդ, Սուդանի ինժեներական միսիայի միսիոներական տեսուչ,
 Վիսբադեն
 Պ.Օ. Հենիգ, եղբայրական համայնքի միսիայի տնօրեն, Հերնհուտ
 Պրոֆեսոր դ-ր Վ. Հերման, Մարբուրգ
 Դ. Հեզեբի, գերագույն սուպերինդենտանտ, Վերնիգերոդե
 Դ-ր Հորնեման, պետ. դատական խորհրդական, Բեռլին
 Գերագույն սուպերինդենտանտ, Դ. Կաֆտան, Զիլ
 Պատտոր Դ. դ-ր Քինդ, համայն ավետարանչական բողոքական մի-
 սիոներական միության նախագահ, Բեռլին
 Դ.Վ. Լ.Բյոլրինգ, Հերնհուսթում, Երուսաղեմի ավետարանչական եղ-
 բայրական համայնքի բորոտների ապաստանի վարչության նախագահ
 Դ-ր Յոհաննես Լեփսիուս, Պոտսդամ
 Կոնս. գաղտնի խորհրդական պրոֆ. Դ-ր Լոֆս, Հալե
 Պրոֆ. Դ. Մահլինգ, Բեռլին- Շարլոտենբուրգ
 Դ. Ֆիլիպս, Բեռլին-Շարլոտենբուրգ
 Զաղաքային քահանա Պֆիստերեր, Վայնսբերգ- Վյուրտենբերգ
 Պրոֆ. Դ. Յուլիուս Ռիխտեր, Բեռլին-Շտեզլից
 Պատտոր Ռ-յոբելեն, Հերմանսբուրգ Հ-ում, Պարսկաստանում լյութե-
 րական միսիայի միության նախագահ
 Ռ-յոդենբեր, Պոտսդամ 1 թեմի սուպերինդենտանտ, գերմանական
 արևելյան միսիայի տնօրեն, Կլայն-Գլինիկե Պոտսդամի մոտ
 Լից. Դ-ր Պաուլ Ռ-հրբախ, Բեռլին
 Պատտոր Յոհ. Շալկեր, Հոենոսի միսիոներական միություն, Բարմեն
 Միսիոներական տեսուչ լից. Շլունկ, Համբուրգ
 Շիխտ, սուպերինդենտանտ, նախկինում Երուսաղեմի գերմանա-
 կան ավետարանչական համայնքի քահանա, Ռուդոլֆ՝ Բեռլինի մոտ
 Ա.Վ. Շրայեր, միսիայի տնօրեն, Բեռլին- Շտեզլից
 Աստվածաբանության դ-ր Հանս Ֆոն Շուբերտ, եկեղեցական գաղտ-
 նի խորհրդական, աստվածաբանության օրդինար պրոֆեսոր, ներ-

կայուն աստվածաբանության ֆակուլտետի դեկան Հայդելբերգում
 Պրոֆ. աստվածաբանության և իրավագիտության դ-ր Ռ. Չենբերգ,
 Բեռլին
 Տնօրեն Դ.Ֆ. Ա. Շալկեր, Բեռլին-Գրյունվալդում
 Քահանա Էվալդ Շթիր, Ալտեն՝ Դեսաուի մոտ, «Գերմանա-հայկա-
 կան միության» և «Անհրաժեշտ բարեգործություն» միության համար
 Ֆ Շուխարդ, «Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության»
 գերմանական օգնության միություն, գրանցված միություն, Մայնի
 Ֆրանկֆուրտ
 Մարտին Ուրբան, միսիայի տեսուչ, Հարավ-արևելյան Եվրոպայի մի-
 սիայի նախագահ, գրանցված միություն, Հաուզդորֆ, Նոյոռդեի շրջան
 Պրոֆ. դ-ր Վեքեսեր, Կառլսռուհե
 Եկեղեցական գաղտնի խորհրդական Հ.Հ. Վենդտ, աստվածաբա-
 նության պրոֆեսոր Ենայում
 Ա. Վինկլեր, քահանա, Բեռլին, Գերմանիայի Արևելյան միսիայի հո-
 զաբարձունների խորհրդի անդամ
 Ադոլֆ Ցելեր, պատտոր, Յեհլենդորֆ, նախկինում Մարաշ, Հալեպի
 վիլայեթ
 Գերհարդ Ֆոն Յեցշվից, քահանա և ավագանի Բուրգբրոնհայմում,
 Բավարիա
 Պրոֆ., աստվածաբանության դ-ր Դալման, Երուսաղեմից
 Գուստավ Գերոք, քաղաքային քահանա Շտուտգարտում
 Յոհաննես Լոհման, գթության քույրերի խաղաղասիրական ապաս-
 տանի քահանա Միխովիցում
 Լիցենտիատ Ռ. Մում, ռայխսբազի անդամ, Բեռլին, Հ.Ա. 87

Հավելված 2

Բեռլին, 29 հոկտեմբերի 1915

Գերմանիայի կաթոլիկների գերագույն հավաքների կենտրոնական
 կոմիտեի միսիոներական հանձնաժողովը, որը հավաքվել էր 1915թ. հոկ-
 տեմբերի 29-ին, իր անհետաձգելի պարտքն է համարում ձայնը բարձ-
 րացնել, որպեսզի անհապաղ վերջ տրվեն ծայրահեղ դաժան միջոցա-
 ռումներին, որոնք ներկայումս բուրքական կառավարությունը կիրառում

է հայերի հանդէպ: Ինչու՞մ էլ շարունակեն մեղադրել հայերին, այնու-
մենայնիվ, մարդասիրության պատվիրանը, որին ականջալուր պետք է
լինի նաև թուրքական կառավարությունը, պահանջում է վերջ տալ ան-
բողջ հայ ժողովրդին սպառնացող բնաջնջմանը:

Ժողովը վստահությամբ է վերաբերվում գերմանական կայսրության
ղեկավարությանը, որը մինչև հիմա, իր ուժերի ներածի չափ ամեն ինչ ա-
րել է հայերի տառապանքը թեթևացնելու համար: Բայց նկատի ունենալով
Հայաստանում անընդհատ շարունակվող զարհուրանքները՝ նա խնդրում
է, որ դիվանագիտական ուղիներով անընդհատ ազդելով մեր դաշնակից
Թուրքիայի կառավարության վրա, ներդնի իր բոլոր ուժերը՝ հայերի տա-
ռապանքները մեղմելու համար, ինչը կարող է իրականացվել առանց
վտանգելու ռազմական դաշնակցության հարաբերությունները:

Թուրքական կառավարությունը պետք է ըմբռնի, որ չնայած Թուր-
քիայի հետ դաշնակցելու բերկրանքին, Գերմանիայի քրիստոնյա բնակ-
չությունը պետք է զայրույթով համակվի, եթե իր հավատակիցները
Թուրքիայում այդքան ծանրորեն հալածվում են: Առավել ևս, երբ բոլոր
գերմանացի կաթոլիկները, ինչպես դա պարզվեց միսիոներական հանձ-
նաժողովի քննարկումներից, մնում են ամենազվխավոր այն տեսակե-
տին, որ Թուրքիայի բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդներից պահանջվի լո-
յալություն թուրքական պետության հանդէպ ու, իրենք էլ իրենց հերթին
պատրաստ են այդ առումով ազդել արևելյան քրիստոնյաների վրա և
արթնացնել նրանց քաղաքացիական մտածելակերպը:

Իմիջիայրոց, հենց Թուրքիայի ճիշտ հասկացված շահերն են պա-
հանջում, որ վերջինս իրեն չզրկի այդքան արժեքավոր աշխատողներից,
ինչպիսիք նրա համար մինչև հիմա եղել են հայերը՝ պետական կառա-
վարման ու տնտեսական առաջադիմության բնագավառում:

Սակայն ամենից առաջ մենք խնդրում ենք ռախսկանցելին՝
զգոնությամբ հետևել, որպեսզի ոչ մի պարագայում թուրքական կայս-
րության այլ մասերում էլ այդպիսի իրադարձություններ չլինեն քրիստո-
նյա բնակչության հանդէպ:

Միսիոներական հանձնաժողովում ստորագրությամբ հանդես եկած
գերմանական կաթոլիկները խորին վստահություն են տածում գերմանա-
կան կայսրության ղեկավարության և բարեկամացած Թուրքիայի կառա-
վարության հանդէպ, որ հիշյալ անպատեհությունները վերացնելով՝
Թուրքիայի հետ մեր դաշինքը հետագայում էլ Գերմանիայի քրիստոնյա
ժողովուրդը կարող է ընդունել լավ տրամադրությամբ ու ըմբռնումով:

Գերմանացի կաթոլիկների միսիոներական հանձնաժողովում ներ-
կայացված բոլոր կազմակերպությունների անունից ստորագրում են՝

Պրելատ դ-ր Վերթման, նախագահ
Իրավաբանական խորհրդական, իրավ. դ-ր Կարլ Բախեն
Մ. Էրցբերգեր, ռախսբազի անդամ

1915 – 11 – 12 – DE – 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ. դեսպ./171

Արտգործնախարարության ղեկավարական խորհրդական Ռոզեն-
բերգին՝ «Արևելքում համուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմա-
նական օգնության միության տնօրեն Ֆրիդրիխ Շուխայից

Կոստանդնուպոլիս, 12 նոյեմբերի 1915

Հարգելի պարոն զադոնի խորհրդական,

Ընդառաջելով տարիներ ի վեր ինձ հետ մտերմացած American
Board-ի ղեկավարի հրատապ ցանկությանը՝ այսօր այցելեցի ամերի-
կյան ղեկավարին: Թեպետ այդ այցելությունը բոլորովին դուրս էր իմ ծր-
ագրերից, երկար խորհրդածություններից հետո ես իմ պարտքը համա-
րեցի չխուսափել դրանից: Ես համարեցի, որ պետք է օգտագործել առի-
թը՝ պարոն ամերիկյան ղեկավարին հավաստիացնելու, որ իմ խորին հա-
մոզմամբ մեր արտգործնախարարությունը տվյալ պայմաններում արել
է ամեն բան, ինչ կարելի էր ձեռնարկել այս պահին Թուրքիայի հայ
քրիստոնյա բնակչության պարագայում:

Յավոք, տեղահանման միջոցառումները հիմա վերաբերում են նաև
բողոքականներին ու կաթոլիկներին:

Ես ամբողջ հատակությամբ համարում եմ, որ մեր տներն ու հիմնարկ-
ները՝ մեր բոլոր երեխաներով ու ծառայողներով հանդերձ, այսուհետ էլ
իրենց հույսը կարող են դնել մեր գերմանական կառավարության վրա:

Մեր քույր Ալմա Յոհանսոնը՝ շվեդուհի, նախկինում Մուշում էր, իր
հետ բերել է հայ ժողովրդի հանդէպ մեր դաշնակիցների «փառավոր ա-
րարքների» մասին ցնցող մանրամասներ:

Ինձ իրավունք են վերապահում արտգործնախարարություն ուղար-
կել ևս մեկ մանրամասն զեկուցագիր:

Բայց արդեն այսօր կցանկանայի Ձեր ուշադրությունը հրավիրել մի փաստի վրա, որը պարունակելու է այդ զեկուցագիրը:

Դուք, հավանաբար, դեռևս հիշում եք 2 թե 3 տարի առաջ Բիթլիսի շրջանում քրդերի ապստամբությունը, որի ժամանակ որպես պատիժ կախադան հանեցին մի շարք քուրդ առաջնորդների, կարծեմ 13 հոգու: Ռուսական զորքերի մոտենալուն պես քրդական այդ ցեղերը մտածում էին, որ այսուհետ վրա է հասել հատուցման օրը, իսկ թուրք մակերեսային պաշտոնյաներն ու սպաները կարող էին Վանի տարածքից սարսափելի բաներ հայտնել:

Ինձ լրիվ հավանական է թվում, որ քրդերի այդ ոճրագործությունները՝ որոշակի պատճառներով, կբարդեն հայերի վրա:

Ըստ Վանի մեր միսիոներ Շայրրիի բանավոր զեկույցների, որի հետ ես խոսել եմ հենց Բեռլինից այստեղ ժամանելուց առաջ, թերևս նաև հայերն են սպանել մահմեդականների, բայց չեն արել դաժանություններ ոչ տղամարդկանց հանդեպ, ոչ կանանց ու աղջիկների բռնաբարություններ, ոչ էլ կոպտություններ երեխաների հանդեպ:

Ինձ իրավունք եմ վերապահում ավելի ուշ զեկույցել շատ ուշագրավ բաների մասին՝ երկրի խորքից տրված կեղծ հեռագրերի և այլ շատ բաների մասին: Ներողություն, որ Ձեզ տանջում եմ նաև հեռվից, բայց այսր ճշմարիտ է, որ մեր արտգործնախարարությունը գիտե թուրք փաստերը, որպեսզի այդքան հստակ տեսնի ու ավելի լավ միջոցներ ձեռնարկի, եթե երբևէ դրա համար հնարավորություն ստեղծվի:

Խորին ակնածանքով՝ Ֆ. Շուխարյ

1915 – 11 – 12 – DE – 012

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ. դեսպ./ 172
Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ.198

Գերմանիայի ավետարանչական օգնության միսիայի տնօրեն Ավգուստ Վիլհելմ Շրայբերին՝ ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգից

Բեռլին, 12 նոյեմբերի 1915

Պատճեն

Ձերդ գերազանցություն և այլք, թույլ տվեք խորին երախտագիտությամբ հաստատել անցած ամսվա 15-ին ուղարկված դիմումի ստանալը:

Կայգերական կառավարությունը, ինչպես մինչև հիմա, այդպես էլ ապագայում, իր բարձրագույն պարտավորություններից մեկն է համարելու իր ազդեցության օգտագործումը, որպեսզի քրիստոնյա ժողովուրդներն իրենց հավատի պատճառով չհալածվեն: Գերմանական քրիստոնյաները կարող են վստահ լինել, որ դեկավարվելով այդ սկզբունքներով, ես կանեմ ամեն բան, ինչ ի գորու եմ, որպեսզի հաշվի նստեմ Ձեր արծած հոգսերի ու ցանկությունների հետ:

Կոստանդնուպոլսի կայգերական դեսպանությանը ես հայտնել եմ Ձեր դիմումի բովանդակությունը:

[Բեթման Հոլվեգ]

1915 – 11 – 12 – DE – 013

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14088; Կոստ. դեսպ.171

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսում գործերի կառավարիչ Նոյռաթից

№ 669

Պերա, 12 նոյեմբերի 1915

1 հավելված

Արևելյան Անատոլիայի ռազմադաշտի իր առաքելության անջութանը ֆելդմարշալ ֆոն դեր Գուլցը ցանկություն էր հայտնել՝ իրեն հանձնել Հայկական հարցի վերաբերյալ կայգերական հյուպատոսություններին տրված հրահանգների պատճենները և միաժամանակ իրեն կողմնորոշել այդ հարցի վերաբերյալ մեր տեսակետով: Դրանից հետո ես նրան ուղարկեցի պատճենով կցված գրառումը:

Ֆելդմարշալի խնդրանքի համար, իմիջիայլուց, առիթ էր ծառայել դեռ շատ վաղուց թուրքական բանակի դեկավարության ծրագրած՝ քրիստոնյաներուն դավանող մի շարք սիրիացիների դեմ արշավանքը, որոնք դժվարանցանելի կետում՝ Մարդինի ու Միդիաթի միջակայքում, հայերի հետ խրամատավորվել էին, որպեսզի խուսափեն Դիարբեքիի վայրի կազմակերպած քրիստոնյաների ջարդերից: Բանի որ այդ արշավանքի հանձնարարությունն ի սկզբանե ստացած 4-րդ բանակը (Ջեմալ փա-

շան) չափազանց շատ էր հեռացել, ֆելդմարշալը 3-րդ բանակի հատուկ ջոկատին հրամայել էր՝ այնտեղ վերականգնել կարգուկանոնը: Մոսալի հյուպատոսության ռեզենտ Հուլտայնը, նկատի ունենալով, որ խոսքն իսկական ապստամբության մասին չէ, Մոսուլի վալիի հետ փոխադարձ համաձայնությամբ, հուշեց պաշարվածների հետ բանակցելու ուղին և նշեց, որ բանակցություններին՝ մյուս անհատներից բացի, որպես ցանկալի անձ, մասնակցի նաև պարոն ֆոն Շոյբներ-Ռիխտերը, որի գործընկերները նույնպես պետք է մասնակցեին արշավանքին: Ֆելդմարշալը, որն իրավամբ չէր ցանկանում, որ գերմանացի սպաները խառնվեին այդ գործին, այդ ընթացքում հրաման արձակեց, որպեսզի ֆոն Շոյբների ջոկատը ներգրավվի խնդրո առարկա արշավանքին: Ի դեպ, ինչպես լսել են, թուրքական մեծ շտաբակայանը Միդիաթի մոտ տեղաբաշխված հատուկ նշանակության ջոկատի հրամանատարներին կարգադրել է՝ հնարավորության դեպքում՝ վալիի հետ, այդ գործը լավ կարգավորել:

Ն[ոյաթ]

Հավելված

1. Կայգերական դեսպանության հրահանգները կայգերական հյուպատոսություններին՝ Հայկական հարցի քննարկման առնչությամբ:

Մայիսի 31-ին Էրզրումի, Մոսուլի, Ադանայի, Հալեպի ու Բաղդադի հյուպատոսությունները տեղեկացվել են այն մասին, որ հայերի լրտեսության ու զանգվածային ապստամբությունների կանխման համար այլ միջոցառումների հետ, ինչպիսիք են հայկական դպրոցների ու թերթերի փակումը և այլն, որոշվել է՝ ոչ բոլորովին անմեղ ընտանիքներին՝ այն ժամանակ ապստամբած կենտրոններից անցկացնել Միջագետք, ինչպես նաև Էնվեր փաշան մեզ անհապաղ խնդրեց՝ դրանում իրեն չխանգարել: Այդ հաղորդագրությանը կցված էր նկատառում, որպեսզի մենք՝ հաշվի առնելով Թուրքիայի քաղաքական ու ռազմական իրավիճակը, ոչ թե հիմնավորապես խանգարենք, այլ միայն փորձենք մեղմել կատարումը:

Այդ իմաստով արդեն նախապես՝ համապատասխանաբար մայիսի 19-ին ու 21-ին, Էրզրումի ու Ադանայի հյուպատոսություններն իրենց հարցման վերաբերյալ հստակ կարգադրություններ են ստացել: Էրզրումի հյուպատոսությանն, ի դեպ, հանձնարարված էր հայերի օգտին իրենց միջնոր-

դությամբ տալ բարեկամական խորհրդի տեսք, որպեսզի գրկել պաշտոնական դեմարշի բնույթից: Հունիսի 21-ին նույն հյուպատոսությանը հրահանգված էր ընդդեմ հայ տարագիրների ջարդի, վալիին եռանդուն բողոքներ ներկայացնել, քանի որ այդպիսի միջադեպերը կզցնեն թուրքական կառավարության վարկը արտասահմանի չեզոք երկրներում ու իրենց սեփական բարեկամների շրջանում և կտապալեն իրենց իշխանությունների հեղինակությունը: Նույն հրահանգում ասված է նաև հետևյալը. «Ռուսների ու հայերի գրաված շրջաններում անխուսափելի են պատժիչ միջոցներն ու վրեժխնդրության գործողությունները: Դրանով նաև նոր առիթ կտրվի հայկական գործերին օտար միջամտության, և Թուրքիայի դիրքն ապագա հաշտության բանակցություններում ավելորդ անգամ կթուլանա: Եթե նույնիսկ մենք ոչինչ չենք կարող անել ընդդեմ հայերի տեղահանման, որքանով դա արդարացված է ռազմական վիճակով, ապա մենք պետք է ավելի եռանդուն պայքարենք՝ նաև հանուն մեր շահերի, որպեսզի տեղի չունենան անպաշտպան բնակչության ջարդեր, իսկ տեղական իշխանությունների պարտականությունն է՝ բոլոր միջոցներով կանխել այդպիսի դեպքերը, եթե չեն ուզում ստանձնել ծանր պատասխանատվություն»:

Տրապիզոնի հյուպատոսին հունիսի 25-ին և սեպտեմբերի 9-ին հրահանգել էին՝ վալիին երաշխավորել տարագիրների պաշտպանությունը:

Ինչպես նա, այնպես էլ Հալեպի, Էրզրումի, Սամսունի հյուպատոսները գավառների իշխանությունների առջև բազմիցս միջնորդել են վերոնշյալ իմաստով:

Այն բանից հետո, երբ այստեղ ամենատարբեր աղբյուրներից եկած զեկուցագրերից հայտնի դարձավ, որ գերմանական կառավարությանը և Թուրքիայում նրա ներկայացուցիչներին հաճախ ներկայացնում են որպես հայերի հալածանքների հեղինակներ, օգոստոսի 11-ին հիշյալ հյուպատոսություններին տրվեց հետևյալ ցուցումը.

«Չնայած մեր անընդհատ բողոքներին, հայերի կոտորածները վերջին շաբաթներին այնպիսի ծավալ են ընդունել, որ մեզ պարտավորեցնում են այդ իրադարձությունների առնչությամբ արտահայտել վճռական դժգոհություն, որտեղ որ դա անհրաժեշտ կլինի: Թուրք սպաները, պաշտոնյաները, հոգևորականները և այլ անձինք երկրի խորքում բազմիցս արտահայտել են այն միտքը, թե մենք ենք այդ զարհուրանքները հրահրողները: Մեզ վարկաբեկող այդպիսի ձևակերպման դեմ առիթի դեպքում պետք է եռանդազին հանդես գալ»:

2. Հայկական հարցում մեր տեսակետը եղել է այն, որ առաջնորդվելով ռազմական շահերով ու երկրի ներքին ապահովությամբ, բուրքական կառավարությունն իրավունք ուներ ձեռնարկել բացառիկ միջոցառումներ, որոնք կարող են համարվել պաշտպանության համար անհրաժեշտ, ինչպես օրինակ՝ հայկական բնակչության բռնի տեղահանումը ռուսների ներխուժման և ֆրանսիական ու անգլիական նավատորմների գործողությունների սպառնալիքի շրջաններից:

Դրան հակառակ՝ արտգործնախարարությունն ու կայզերական կառավարությունը դատապարտել են այդ բռնի միջոցառումների հետևանքով եղած ամեն տեսակ օրինազանցությունները: Առանձին անձանց սպանություններ, զանգվածային մահապատիժներ, որոնք հատկապես տեղի ունեցան Դիարբեքիում, Կայզերիում, հարձակումներ տարագիրների քարավանների վրա, առանձին վայրերում (Մուշում, Էրզրումում, Էրզինջանում, Տրապիզոնում, Դիարբեքիում, Անգորայում, Մալաթիայում) պարբերաբար կազմակերպված հազարավոր անպաշտպան տղամարդկանց ու կանանց կոտորածները, ջարդի տարածումը այլադավան քրիստոնյաների վրա, որոնք քաղաքական շահի ոչ մի ընդհանրություն չունեն իսկական (այսպես կոչված՝ գրիգորյան) հայերի հետ և մասամբ էլ թշմամբար են տրամադրված, չի կարելի նաև արդարացնել տարագիրների հանդեպ անխնա վերաբերմունքը, որոնց գրկելով գոյության բոլոր միջոցներից, մատնել են սովի ու թշվառության:

Ռազմական տեսակետից նույնքան քիչ հիմնավորելի է նաև ռազմաբեմից հեռու երկրամասերից հայ բնակչության տեղահանումը:

Տնտեսական վնասը, որը հասցրել է այդ միջոցառումը, նույնչափ վերաբերում է երկրի առևտրին, հողագործությանը և արդյունաբերությանը, գերմանական շահերն արդեն իսկ զգալիորեն ներքաշվել են անախորժությունների մեջ:

Հանուն դաշնակիցների ընդհանուր շահերի, կայզերական դեսպանությունը Բարձր Դռան ուշադրությունը բազմիցս հրավիրել է հայերի հալածանքների քաղաքական ու առևտրատնտեսական հետևանքների վրա և համառոտն պնդել է՝ դադարեցնել վատթարագույն չարաշահումները, ընդ որում՝ միտումնավոր չի շեշտել հումանիտար տեսակետը և խուսափել է այն տպավորությունից, թե իբր ուզում է միջամտել ներքաղաքական գործերին:

Բազմաթիվ դեպքերում, երբ շոշափվել են գերմանական շահերը, դեսպանությունն առանձին հայերի համար միջամտել է պաշտոնական

կամ կիսապաշտոնական ձևով: Նույն կերպ դեսպանությունը բազմիցս ցուցումներ է տվել առանձին հյուպատոսությունների՝ պատշաճ ձևով բողոքներ ներկայացնել կատարված զարհուրանքների դեմ և միջամտել հայերի հանդեպ մարդասիրական վերաբերմունքի համար: Ի վերջո, մեր կողմից Բարձր Դռան ուշադրությունը հրավիրել ենք առանձին՝ հատկապես ծանր հանցագործությունների վրա: Կայզերական դեսպանությանն առավել ևս խոցում է երկրի խորքում տարածված այն տեսակետը, հատկապես նաև Անատոլիայում, ըստ որի՝ իբր գերմանական կառավարությունն է հրահրել հայերի դեմ բուրքական կառավարության ոճրագործությունը, իսկ զավառներում հյուպատոսներն իբր աջակցել ու հորդորել են: Այդ տեսակետն իշխում է ոչ միայն հայերի, այլև բուրքերի մեջ և, ինչպես վկայում են բազմաթիվ լուրերը, այն միտումնավոր տարածում են բարձրաստիճան կամ ցածրաստիճան պաշտոնյաներն ու զինվորականները: Այդ ձևակերպումների դեմ գերմանական կողմը պետք է շատ վճռական բողոքի, իսկ կայզերական կառավարությունն իրեն իրավունք է վերապահում հարմար պահին ընդդեմ դրա հանդես գալ նաև հրապարակավ:

1915 – 11 – 16 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14089
 Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ.202 /կրճ./

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Հալեայի հյուպատոս Ռյոսլերից

K № 108/ Հատ. № 2577

Հալեա, 16 նոյեմբերի 1915

Թուրքիայի դեսպանությունը Բեռլինում հրապարակել է Ուրֆայի խռովությանը վերաբերող՝ հավելվածում խոնարհաբար կցված հայտարարությունը, որը տպագրվել է «Նորդրոյչե Ալգեմայնե Ցայտունգ»-ի հոկտեմբերի 28-ի №299-ում (երկրորդ հրատարակություն) և ինձ առիթ է տալիս անելու հետևյալ նկատառումները: Ի դեպ այն վկայում է.

«Նպատակը, որին խռովությանը ձգտում էին հրոսակախմբերը, մի կողմից՝ օտար բնակավայրերի վնասումն ու ավերումն էր և Թուրքիայի հետ պատերազմող երկրների հպատակների սպանությունը, որպեսզի

այդ ամենի հետևանքը հետո բարդեն Թուրքիայի վրա: Մյուս կողմից՝ նրանք ցանկանում էին կայզերական գործերի մի մասը զամել ամրացված թաքստոցներին՝ նրանց շեղելով ռազմաբեմից»:

Դրան հակառակ պետք է պնդել, որ ապստամբության նպատակը հնարավոր չէ հասկանալ առանց դրա նախասպառնության: Քսան տարի առաջ Ուրֆան շատ տուժեց հայերի կոտորածից: Այն ժամանակ, ի միջոցառում, 1000 մարդու միտումնավոր վառեցին եկեղեցում, ուր նրանց ներկայել էին՝ իբր ապաստան տալու պատրվակով: Այդ պահից ի վեր հայերն ապրում էին ջարդը կրկնվելու մշտական վախով և իրենց ապահովում էին զենքով, որպեսզի անպաշտպան չմնան:

Երբ այս տարվա վաղ ամռանը հայերին տեղահանելու վերաբերյալ հրաման եղավ, այստեղի վալի Ջեմալ բեյը հրաժարվեց կատարել, ինչի համար նա պաշտոնանկ արվեց: «Ապրելը՝ մարդու ամենաբնական իրավունքն է: Որը, որին դու կոխում ես, կծկվում է: Հայերը կպաշտպանվեն»:

Ուրֆայի բնակիչներն արդեն գիտեին, թե ինչ տեսակ կանխարգելիչ միջոցառումներ են լինելու, որոնք ներկայիս համաշխարհային ճգնաժամում թուրքական կառավարությունը ձեռնարկելու է ընդդեմ հայերի: Մտավորապես հունիսի կեսին նրանցից 50 ամենահեղինակավոր անձանց ձերբակալեցին, իսկ մեկին մահակոպ ծեծեցին մինչև մահամերձ վիճակի հասցնելը (իմ զեկուցագրի հավելվածը՝ 29 հունիսի, № 67): Դրանից որոշ ժամանակ անց նրանց ուղարկեցին Դիարբեքիր, Մարաշ, որտեղ էլ հենց իբր պետք է կայանար նրանց դատավարությունը, բայց ճանապարհին՝ այսինքն առանց դատավճռի, նրանց սպանեցին: Նրանց մեջ էր գերմանական հոսպիտալում երկար տարիներ աշխատող դեղագործը, որը, գերմանացի միսիոներների վկայությամբ, եղել է օրինապահ օտոմանյան հպատակ, ի դեպ՝ ինչպես նաև 50 ձերբակալվածներից շատերը: Ուրֆայի բնակիչները նաև հյուսիսից ու արևելքից ժամանած տարագիրների ճակատագրի ակնատեսն էին: Նրանք գիտեին, որ տղամարդկանց սպանել են, կանանց ու աղջիկներին անարգել, լավագույն դեպքում տարել են մուսուլմանական հարեմներ, իսկ մնացածին՝ երեխաներին ու տարեց կանանց, մատնել են սովամահության: Սրանից էլ այդ որոշումը՝ ավելի լավ է մեռնել զենքը ձեռքին և իրենց կյանքը հնարավորին չափ թանկ ծախել, քան թողնել, որ սպանեն իրենց ու իրենց անպաշտպան ընտանիքներին: Ճիշտ է, որ դեռևս որոշված չի եղել Ուրֆայի հայերի համընդհանուր տեղահանումը, երբ

բռնկեց խոռվությունը: Թուրքիայի առանձին քաղաքներ, որոնք դեռ մինչ այդ չէին տուժել այդ ճակատագրից, որքանով այստեղ հայտնի է, դրանք են Կոստանդնուպոլիսը, Սմիռնան, Հալեպը և Ուրֆան: Մակայն ի՞նչ երաշխիքներ կային, որ չէր զա նաև Ուրֆայի հերթը: Արդեն մայիսին քստրել էին 18 ընտանիք, 50 հոգու ոչնչացման մասին հենց նոր ասացի: Հասկանալի էր, որ ինչպես ամենուրեք, այստեղից էլ կտեղահանեն զանգվածաբար, երբ արդեն վերացրել են առաջնորդներին: Հաջորդեցին տնային խուզարկումները՝ զենք փնտրելու նպատակով: Այդ ընթացքում կրակոցով սպանվեց մի պարեկ: Ապա երկրորդ՝ չպարզված հրաձգությունը սկիզբ դրեց ճգնաժամին:

Հայերը չեն գրավել «օտար բնակավայրեր», ինչպես ընդհանրացնելով հաստատում է այդ հայտարարությունը, որի հիման վրա հանգամանքներին քաջածանոթ գերմանացին պետք է եզրակացներ, որ նաև գերմանական միսիոներական հիմնարկներն են ներքաշվել կովի մեջ, այլ նրանք զբաղեցրել են իրենց պաշտպանության համար բարենպաստ դիրքում գտնվող ամերիկյան միսիան:

Նշում

Գերմանական շենքերից (հոսպիտալ, որքանոց, գերմանացի ծառայողների անձնական տները, գորգի ֆաբրիկան) միայն վերջինը, որը գտնվում էր հին քաղաքի կենտրոնում, տուժեց այդ ամենից՝ այն էլ շատ թեթև: Այն մարտերի տարածքի եզրին էր և իր վրա ընդունել էր հրացանի մի քանի կրակոց, թերևս նաև մի ձեռքի նռնակ, որը սակայն որևէ վնաս չէր հասցրել: Գերմանացիներից ոչ մեկը չի վիրավորվել: Դրա փոխարեն՝ միսիան այն աստիճանի է տուժել, որ նրա ամբողջ տեղաբնակ անձնակազմին, որը թեպետ չէր մասնակցել խոռվությանը, անխնա ու դաժանորեն քշեցին: Թե դա ի՞նչ ազդեցություն կունենա աշխատանքը շարունակելու վրա, ես առայժմ դեռ չեմ կարող ասել:

Հայերը նաև ամերիկյան միսիոներ Լեալիին ու յոթ ֆրանսահպատակների պատանդ են պահել իրենց թաղամասում, բայց ոչ նրանց սպանելու համար: Եթե դա ուզենային, ապա դրա համար ունեին բավականաչափ հնարավորություն, քանի որ այդ օտարերկրացիներն օրեր շարունակ

նրանց տրամադրության տակ էին: Ավելի հասկանալի կլիներ, եթե հայտարարության մեջ ասված լիներ. «որպեսզի նրանց սպանել տան թուրքական զնդակներով»: Քանի որ նրանց պահելն, այնուամենայնիվ, օտարերկրացիների ճակատագիրը հայերի ճակատագրին շղթայելու հուսահատ փորձ էր, որպեսզի զոհն այդ կերպ թեթևացնեն իրենց վիճակը:

Ի վերջո, ինչ վերաբերում է այն պնդմանը, թե հայերը գրավել են քաղաքի մուսուլմանական թաղամասերը և սկսել են կոտորել բնակիչներին, ապա դա, ըստ այդ իրադարձություններին մասնակցած մայրը կոմս Վոլֆբերլի վկայության, հնարված է: Դա ինձ հիշեցնում է հետևյալ դեպքը: Երբ ես ապրիլի սկզբին Մարաշում էի, և միայն մի քանի հայեր, ովքեր համարձակվում էին տներից դուրս գալ, հայտարարված պաշարման վիճակի ու գալիք սարսափների ազդեցությամբ, վախվորած հազիվ էին հավաքվում իրենց տների երկայնքով, մուսուլման խառանակիչները փորձեցին Կոստանդնուպոլիս հեռագիր ուղարկել այն բովանդակությամբ, թե իբր հայերը Մարաշում գրավել են մզկիթները և վերածել են եկեղեցիների:

Թուրքական հայտարարության մեջ ամսաթվերն ըստ արևելյան օրացույցի են: Հետևաբար՝ ըստ արևմտյան օրացույցի, հրաձգությունը դադարեցվել է սեպտեմբերի 29-ին, իսկ խռովությունը ճնշվել է հոկտեմբերի 16-ին: Թուրքերի կորուստները կազմել են ոչ թե 20, այլ 50 մեռած, բացի այդ՝ 120-130 վիրավոր:

Իմ շարադրանքով ես մտադրություն չունեմ մեկ կամ մյուս կողմին չափազանց սեր կամ չափազանց տառապանք վերագրել, բայց պարտքս եմ համարում Չերդ գերազանցությանը ներկայացնել իմ ծառայողական տարածքում կատարվածի մասին այն, ինչ ես ճշմարտություն եմ համարում:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև Կոստանդնուպոլսի կայզերական դեսպանություն:

Ռ-յուսլեր

Հավելված

[Նորոգրյալ Ալգեմայնե Ցայտունգ]

Բեռլին, 27 հոկտեմբերի [1915]

Կայզերական թուրքական դեսպանությունը հայտնում է. Սեպտեմբերի 16-ի գիշերը հայկական հրոսակախմբերը կազմակերպել են խռովություն: Նրանք դիրքավորվել են Ուրֆա քաղաքի բարձրադիր ամուր

չենքերում և կրակ են բացել մեր ժանդարմ պարեկների վրա, որոնցից երկուսը սպանվել են, ութը վիրավորվել: Մեր ժանդարմերիային ամենուրեք դիմավորել են կրակով: Երբ հայերն արդեն գրավել էին օտար հաստատությունները և բռնի պահել էին նրանց տներին, ստեղծեցին հրակնատներ: Քանի որ այդ փաստերն ապացուցում էին, որ խռովարար հրոսակախմբերը վճռել են զինված դիմադրել և օգտվել ժանդարմների սակավությունից ու քանի որ նրանք ի վերջո գրավեցին քաղաքի մուսուլմանական թաղամասերը և սկսեցին կոտորել բնակիչներին, ուստի ռազմաճակատի համար նախատեսված մի քանի ջոկատ ուղարկվեցին Ուրֆա: Հրոսակախմբերի թաքստոցներն ավերվեցին, և հոկտեմբերի 3-ին խռովությունը ճնշվեց: Այդ միջադեպի արդյունքում սպանված զինվորների և ժանդարմների թիվը 20 է, իսկ վիրավորներինը՝ 50:

Նպատակը, որին հրոսակախմբերը հետամուտ էին իրենց խռովությամբ, մի կողմից՝ օտար հաստատությունների վնասումն ու ավերումն էր և Թուրքիայի հետ պատերազմող պետությունների հպատակներին սպանելը, որպեսզի այդ սպանությունների հետևանքներն այնուհետև բարդեն Թուրքիայի վրա, մյուս կողմից նրանք ուզում էին կայզերական զորքերի մի մասին զամել իրենց ամրացված թաքստոցներին և այդ կերպ նրանց շեղել ռազմաքեմից:

Կայզերական իշխանությունների ուժեղ և արագ միջոցառումների շնորհիվ խռովությունը ցանկալի հաջողություն չունեցավ: Այն ճնշվեց՝ առանց վնասելու Թուրքիայի հետ պատերազմող երկրների կամ չեզոք երկրների որևէ հպատակի:

1915 – 11 – 16 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14089
Հրապարակված՝ Գ և Հ, փաստ. 203 /կրճ./

Ռ-այխսկանցլեր Բեթման Հովեզին՝ Հալեայի հյուպատոս Ռ-յուսլերից

K № 109, № 2078

Հալեպ, 16 նոյեմբերի 1915

Հավելվածում Չերդ գերազանցությանը խոնարհաբար փոխանցում

են մի գերմանացու գեկուցագիրը, որին ես վերջերս Հայկական հարցի հետ բոլորովին կապ չունեցող ծառայողական առիթով պետք է ուղարկեի Դեր Չոր, այն պատմում է դեպի այնտեղ գնացող՝ դեռևս ճանապարհին գտնվող կամ այդեն նպատակակետին հասած հայերի ճակատագրի մասին: Դրանք ուղևորությամբ պարտադրված դիտարկումներ են:

Գնդի ավագ բժիշկ դ-ր Շախբը, որն այստեղից Բաղդադ ընտրել էր գետի ճանապարհը, նոյեմբերի 3-ին Դեր Չորից ինձ գրեց. «Ճանապարհին ես շատ սարսափելի բաներ եմ տեսել: Այն, ինչ պատմել են, ճշմարիտ է»:

Ցամաքով դեպի Բաղդադ տանող էտապային ուղին Հալեպից դեպի Դեր Չոր, ըստ այդմ, բռնկված է բծավոր տիֆի համաճարակով: Նույնը, թերևս, վերաբերում է նաև ջրային ճանապարհին:

Նույն գեկուցագիրը կուղարկվի կայզերական դեսպանություն:

Ռյուսլեր

Հավելված

Հալեպ, 11 նոյեմբերի 1915

Հայերի երթը դեպի Դեր Չոր

Դեր-Չոր ուղևորվելիս անպայման հանդիպում ես տեղահանված հայերի հետքերին: Արդեն Դեր Հաֆիրը բացահայտում է առաջին հետքը: Նախկինում այնտեղ կար փերեզակի մի խանութ, հիմա դրանք երեքն են, որոնք ամեն ինչ անում են՝ շահույթ կորզելով հայերի ստիպողական ծանր վիճակից, բարձր գներով թալանելով նրանց (այժի միսը 1 օքքա 5-6 պիաստր, հացը՝ 4-5, ձու՝ 10 փարա և այլն): Այդ խուլիզանությանը հանդիպում ես մինչև Դեր Չոր: Քանի որ հազարավոր հայեր անցնում են Բաղդադի ճանապարհի երկայնքի իջևանատներով, խղճուկ մատակարարվող խանութները, որոնք, ըստ էության, գրեթե ապրանքի ոչ մի տեսականի չունեն, ամբողջովի դատարկ են, եղածն էլ վաճառողը թանկ գներով ծախում է սովահար գնորդներին: Ճամբարների տեղավայրերում միայն տիղմով լցված, դիակներով, թրիքով, քրջերով ապականված Եփրատի ջուրն էր: Թափորներին պարենով մատակարարելու մասին չեն հոգացել, թեպետ հնարավորություն եղել է: Չէ՞ որ կարելի էր առանց այլևայլի նախապատրաստել ջրի պահեստավորման տեղեր՝ կանգնած ու գտված ջրով՝ անընդհատ անցնող թափորների համար: Այդպիսով, իրենց բեռներից, երեխաներից, հիվանդներից ու տառապանքներից բա-

ցի, տարագիրներն ստիպված էին իրենց հետ քարշ տալ մթերք և նույնիսկ ջուր՝ երկար քայլերի համար: Շատ տեղերում չկա վառելանյութ: Ուշ երեկոյան ժամանածներն ուժասպառ ամենուրեք շրջում ու որպես վառելանյութ հավաքում են մեծ դժվարությամբ դուրս քաշվող մատուտակի արմատները: Դաղարքատեղերն ամիսներ շարունակ մարդկային արտաթորանքի զանգվածներից, թափոններից, քրջերից ու աղբից հասել են նողկալի վիճակի, որը չի փոխվի այնքան ժամանակ, մինչև այնտեղով չանցնի վերջին թափորը: Գետի ու Բաղդադի ճանապարհի երկայնքով տրորված ճանապարհները հաջորդաբար բացահայտում են տարագրման հետքերը. թողած սայլեր, որոնց քաշող անասունները սատկել են, ջարդված ֆուրգոններ, հագուստի մնացորդներ ու քրջեր, որոնք այլևս հնարավոր չէ հագնել, անասունների լեշեր և մարդկային դիակներ՝ քայքայման տարբեր աստիճաններում: Միայն բնությունն է իր լեշ խժռող կենդանիներով կարճ ժամանակում հոգում դիակները վերացնելու համար: Մեզքենեյում մենք գտանք հետ մնացած մի խումբ..., նրանց մեջ կար նստած դիրքով նեխող մի դիակ, մահամերձ մի կին և 2 հիվանդ: Իջևանատունը և նրան հարող շրջակայքը լցված էր զինվորականներով ու բեռնատար անասուններով, և ամեն ոք ուներ այլ հոգսեր, քան դժբախտության այդ վայրը մաքրելը:

Աբու Հրերեն՝ Եփրատի ափին... դեռ վերջերս հաջիով ու վաճառականով ապահովված, այժմ... վերածվել է մարդկային աղբի հսկա մի կույտի, կենդանու 5 լեշ, աղբ, ցնցոտիներ ու միլիոնավոր ճանճեր... խկական մահվան օջախ, հետո ժամեր շարունակ միայն անապատ: Այդ դժբախտ վայրում միայնակ նստած էր սովահար մի պառավ: Բաց կապույտ աչքերը, ճեփ-ճերմակ մազերը և դիմագծերը մատնում էին նրա ավելի բարվոք անցյալը... ամեն ինչ անցել է վաղուց... նա խելագար մղկտում էր երեխաների համար... միգուցե ևս մեկ մայրամուտ... հետո, հետո նա վստահ է, որ նրանց կազատեն: Մենք կարգադրեցինք նրան տեղափոխել իջևանատուն՝ մարդագուրկ աղբանոց 2 զինվորով, ուրիշ ոչինչ: Աբու Հրերենի հետևում, որտեղ ճանապարհն անցնում է անջուր անապատով, բացի բազմաթիվ կենդանական լեշերից և հագուստի մնացորդներից, մենք գտանք 3 տղայի դիակ, 1 տղամարդու և 1 կնոջ դիակ՝ ընկած ճանապարհի եզրին:

Համամ... ուրի երկու մեծ իջևանատուն՝ ապականված, հայերի 3 մեծ ճամբար. ա) նավավարներ՝ փայտե 7 նավակներով, բ) սայլապաններ՝

սայլերի իրենց կայանով, գ) հետիոտներ՝ ողորմելի վիճակում, իրենց ունեցվածքի մնացորդներով: Լուսադեմին նրանք կրկին ճամփա ընկան՝ 800-ից մինչև 900 մարդ՝ Անտիոքից, Մարաշի շրջանից, Զիլիսից, Մուսլիից: Համամից հետո 3 ժամ անց ճանապարհը ճյուղավորվեց մեր ճանապարհից և, հավանաբար, մոտենում էր գետափին, մինչդեռ հիմնական ճանապարհը տանում էր անապատային խութերի միջով:

Սաբխա... գաղթականների առաջին կայանը: Նախկինում մի քանի հարյուր բնակիչ, այժմ հաշվվում է 7000 հոգի (ըստ մյուղիի Նահիեի վկայության): Անապատի ժայռոտ գառիթափերի և գետի հոսանքի միջև կա մի վայր... գետափին հին մասն է՝ մի քանի տնամերձ այգիներով, լեռնաշղթայի մոտ ավանը հիմա մեծանում է... շատ ուղիղ ու անկյունաձև նրբանցքներով, հազարավոր ձեռքեր տքնաջան աշխատում են, այնտեղ դասավորված են քարերի շարքեր, ավելի քան 100 նոր տուն: Կարճ ժամանակում պատրաստ կլինեն ևս 250 տուն: Հուլիսին ու օգոստոսին ժամանեցին առաջին վերաբնակիչները՝ Չեթունից: Շատերը դեռ ապրում են վարձու տներում (վարձը՝ 2-3 մեջիդիե), մեծամասնությունը դեռ ապրում են վրանային ճամբարներում և բակերում: Իշխանությունները շենքի հիմքի համար շինանյութ են տալիս և թողնում են քար կտրել: Հաց և այլուր տալիս են հազիվ բավարար քանակով, ինչի վերաբերյալ նկատելի են բողոքներ: Վերաբնակները կառուցել են դարբնոց, մսի խանութ, քիթեղագործության արհեստանոց և 2-3 խանութ՝ քիթեղյա իրերի վաճառքի համար: Շատ հայեր մեռնում են հիվանդություններից: Ճամբարում ապրողները ինքնապաշտպանության նպատակով, հիվանդներին՝ հատկապես կանանց, քշում են ճամբարից և հանձնում են բնությանը: Առանց սննդի, առանց բժշկի ու խնամքի, նրանք պառկում են տնքալով, հաց մուրալով՝ այնքան, մինչև զթասիլոտ ճակատագիրը նրանց կթողներ մեռնել... (մոտ 40 սարսափելի այլանդակված անձինք): Անցման տեղում ես հաշվեցի ջրի հոսանքով կիտված 12 դիակ, որոնց նողկալի գարշահոտությունը որևէ մեկին չէր կարող ստիպել թաղելու: Ըստ համայնքի ղեկավարի կարծիքի, դեռ շատ հազարավոր «վերաբնակներ» կգան, այսինքն՝ ինչպես բառացի ասաց այդ պարոնը. «Մենք նրանց կստիպենք գալ: Որպեսզի երկիրը մշակեն»: Գետից դեպի վերև ու ներքև կենդանի մնացածների համար, համենայնդեպս, սարսափելի վայրեր են: Այնտեղ անպայման անհրաժեշտ է բժշկական օգնություն:

Բնակեցման հիմնական վայրը Դեր Չորն է: Արդեն իսկ առաջին

մուտքն անմիջապես պատկերեց վերաբնակների հիմնական զբաղմունքը. մեռածներին թաղելը, անզգա մտորումների մեջ ընկնելը, դժվարին, կիսամեռ գոյությունը: Դեր Չորն ինքնին բավական գեղատեսիլ քաղաք է՝ գեղեցիկ, լայն փողոցներով: Նախկինում ունեցել է 14.000 բնակիչ, այժմ՝ 25-30.000: Կուտակված մարդկային հսկայական զանգվածների համար չկա ոչ մի կազմակերպչական կարգավորում: Չկա բավարար քանակությամբ սննդամթերք (հացթուփները ժամեր շարունակ հաց չունեն), մի շոգեաղաց անբավարար թխկթխկում է օր ու գիշեր, հացի ու բանջարեղենի պակասը հաստատված է: 3 բուժկայանը լեփ-լեցուն են ավելի քան հազար հիվանդներով: Համայնքի 1 բժիշկ, 1 մարզային բժիշկ, դեղատունը՝ գրեթե դատարկ: Համայնքի բժիշկը հիմա մի քանի օրով գործուղման նպատակով գնացել է քաղաքից, մահացությունն օրական 150-200 մարդ է (համայնքի բժշկի խոսքերը): Միայն այդպես է հնարավոր շարունակել հազարավոր գաղթականների ընդունումը: Քաղաքից դեպի ներքև ու վերև վրանային մեծ ճամբարներ են: Գետի ձախ ափին՝ նավային կամրջակի մոտ, այդ վայրերին բնորոշ տերևներից պատրաստված խրճիթներում տեղավորված է մեռնողների հսկայական բազմություն: Նրանք մոռացվածներն են, որոնց միակ փրկիչը մահն է:

Ոչ մի լեզվամտածողություն չի կարող գոնե մոտավորապես նկարագրել մարդկային այդ թշվառության իսկությունը, այնքան աննկարագրելի են այնտեղի իրադարձությունները: Իսկ դժբախտների թափորն անընդհատ լրացվում է: Մյուս հետիոտների վկայությամբ՝ ավելի հեռվում կան հարյուրավոր ընկած անթաղ դիակներ: Իր ծառայությունը կատարող ժանդարմն ինձ պատասխանեց. «Ի՞նչ պետք է անես: Նրանք իրենք իրենց մեռնում են»:

Իշխանություններն ամեն օր խնամքով մաքրում են բոլոր անկյուններն ու փողոցները, կառուցում են բնակելի նոր թաղամասեր, ինչպես Սաբխայում, մարդկանց փող են բաժանում, ինչպես մահ՝ հաց ու այլուր, բայցևայնպես, որոշ բացառություններով՝ մահը կյանքից գերադասելի է: Ինչպես Սաբխայում, այնպես էլ Դեր Չորում, ցանկացած մարդկային բնակավայր հեռու է շատ ժամերի ճանապարհով... անապատային ծայրամաս:

Արաբները քարեր են շարտում հայերի վրա, ծեծում են, ծաղրուծանակի են ենթարկում, ինչպես մենք տեսանք այդպիսի օրինակներ:

Օրինակ. Մաղենում՝ Եփրատի ափին, դեպի ափ էին քշվել 3 դիակ,

արաբները քար էին շարտում նրանց վրա, թքում էին և դեռ ծիծաղում (մի դիակը գլխատված էր):

Մեր այնտեղ լինելու ժամանակ ոստիկանությունը շատ հայերի արգելեց մեզ դիմել և մեզ հետ խոսել (դրա համար կառավարություն կա, ոչ թե գերմանացիները):

Ի՞նչ աշխատանք կա կենդանի մնացածների համար. հողագործություն ու այգեգործություն՝ գետի երկայնքով, որտեղ, համենայնդեպս, բարեբեր հող կա, արհեստ ու մի քիչ առևտուր:

Ստորագրություն

[Ցիմերմանը՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը /№947/ 10.12.1915]

Թույլ տվեք խոնարհաբար Ձերդ գերազանցության հայեցողությանը թողնել, թե արդյոք խորհուրդ տրվո՞ւմ է թուրքական կառավարությանն իրազեկել Դ-եր Չոր աքսորված հայերի ճակատագրի վերաբերյալ անցած ամսվա 16-ին Հալեպի կայգերական հյուպատոսի ներկայացրած մի գերմանացու № 2078 զեկուցագիրը և բովադակությունն օգտագործել հայերի օգտին նոր միջամտությունների համար:

1915 – 11 – 17 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ. դեսպ./ 171

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Դամասկոսի հյուպատոս Լոյթվեդից

№ 52

Դամասկոս, 17 նոյեմբերի, 1915

Ձեմալ փաշայի հրամանով երկու նախկին խմբապետ, ուլքեր ի վերջո որպես հրոսակախմբի առաջնորդներ Հայաստան էին գնացել, հայերի հանդեպ հանցագործությունների և թալանի համար կախադան բարձրացվեցին: Ձեմալ փաշայի քաղաքական այդ ճարպիկ միջոցառումը տրամադրում են մամուլով տարածելու համար:

[Լոյթվեդ]

[Արտգործնախարարությանը՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպանությունից /№ 2739/ 18/11]

Դամասկոսի կայգերական հյուպատոսն այս ամսվա 17-ին հեռագրով հայտնում է (վերոնշյալ տեքստը):

Թե արդյոք հարմա՞ր է և որքանո՞վ այդ հաղորդագրությունը հայրենական մամուլում օգտագործել թուրքերի օգտին, թույլ տվեք այդ որոշումը կայացնելը թողնել Ձերդ գերազանցությանը: Այստեղի մամուլին դա մենք չենք կարող ուղղել:

1915 – 11 – 18 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /Կոստ. դեսպ./ 171

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վուֆ Մետեռնիխին՝ արտգործնախարարության ունտերշտատսբարտուար Ցիմերմանից

№ 875

Բեռլին, 18 նոյեմբերի 1915

2 հավելված

Այլ իրադարձությունների կապակցությամբ

Հավատարմորեն Ձերդ գերազանցությանն են փոխանցում փոխգնդապետ Բյոթրիխի ստորագրած հրամանագրի կից պատճենը, որը վերաբերում է աշխատանքից երկաթուղու հայ ծառայողների հեռացմանը և այդ ձեռնարկի վերաբերյալ Անատոլիական երկաթուղու փոխտնօրենի կարծիքին: Երկու փաստաթուղթն էլ գաղտնի մեզ է տրամադրել Անատոլիական երկաթուղային ընկերության վարչությունը և այստեղից էլ դրանք հաղորդվել են բանակի գերագույն հրամանատարությանը:

Ցիմերման

[Նոյռաթի նշումը]

Նամակի (անընթեռնելի է) արդեն մեր փաստաթղթերի մեջ է: Գործի վերաբերյալ առայժմ պետք չէ կարգադրություններ անել:

Հավելված 1 (Ֆրանսերեն)

Հավելված 2

A 32610- ի պատճենը: Chemin de Fer Ottoman d'Anatolie

№ 7702 / 389

Կոստանդնուպոլիս, 28 հոկտեմբերի 1915

Անատոլիական երկաթուղային վարչությանը, Բեռլին:

«Պարոն Բյոթոխիսը հանձնաժողովի որոշումների առնչությամբ ոչ միայն բողոք չի ներկայացրել ռազմական նախարարին, այլև թույլ է տվել այդ որոշումները փոխանցել իր ստորագրությամբ»:

Մեր հակառակորդները երբևէ շատ փող կվճարեն, որպեսզի տիրանան այդ փաստաթղթերին, քանի որ ռազմական անդամի ստորագրությամբ նրանք կապացուցեն, որ գերմանացիները ոչ միայն ոչինչ չեն արել հայերի հալածանքները կանխելու համար, այլև նրանք այդ նպատակով որոշ հրամաններ են տվել, այսինքն՝ դրանք ստորագրել են նրանք:

Ռազմական նախարարը մատը նենգ ժպիտով դրեց Բյոթոխիսի ստորագրության վրա, քանի որ թուրքերի համար թանկ է այն փաստը, որ այդ փաստաթուղթը, որի մասին դեռ երկար կխոսվի, ստորագրել է ոչ թե թուրքը, այլ գերմանացին»:

Փոխտնօրեն
Ստորագրություն

1915 – 11 – 29 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / R14089

Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 205

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վուֆ-Մետեռնիխին՝ արտգործնախարարության պետքարտուղար Յագովից

№ 913

Բեռլին, 29 նոյեմբերի 1915

Սույն ամսվա 9-ի № 660 զեկուցագրի վերաբերյալ

Պարոն Շոյքենր-Ռիխտերի սույն ամսվա 5-ի զեկուցագիրը և այս-

տեղ ունեցած հաղորդագրությունները, ցավոք, ստեղծում են այն տպավորությունը, թե թուրքական կառավարությունը՝ հակառակ մեր առարկություններին ու զգուշացումներին, համառորեն հետևում է հայերի հանդեպ կործանարար քաղաքականությանը: Անտեսելով համընդհանուր մարդասիրական ու քաղաքական բնույթի նկատառումները, մենք՝ որպես Թուրքիայի իսկական բարեկամներ, նրա իսկ շահերի նկատառմամբ, խորապես ցավում ենք, որ նա անհասկանալի կարճատեսությամբ, իր գործելակերպով իրեն գրկում է երկրի տնտեսական զարգացման համար կարևոր բնակչության տարրից: Թշնամական և չեզոք արտերկրում չեն դադարում մեզ պատասխանատու դարձնել թուրքական իշխանությունների գործողությունների համար: Ինչպես կրկին հաստատում է պարոն Ֆոն Շոյքենրի զեկուցագիրը, նույնիսկ թուրք բնակչության լայն շրջանակներում տարածված է այն պատկերացումը, թե իբր Գերմանիան է Թուրքիային մղել հայերի հալածանքներին: Նկատի ունենալով իր գերմանական դաշնակիցների հանդեպ Բարձր Դռան հավատարմությունը՝ կարծում են, մենք կարող ենք ակնկալել, որ նա եռանդուն կերպով հանդես կգա այդպիսի ասեկոսների դեմ:

Պատիվ ունեն մերը գերազանցությանը և այլոց խնդրելու՝ վերոնշյալ առումով խոսել այդտեղի ղեկավարության հետ և այդ առնչությամբ արտահայտել մեր ակնկալիքը, որ Բարձր Դռուը Հայկական հարցը քննարկելիս կհետևի մեր խորհուրդներին:

[Յագով]

1915 – 11 – 29 – DE – 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / R14089

Ռայխսկանցեր Բեթման Հոլվեզին՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Վուֆ Մետեռնիխից

№ 701

Պերա, 29 նոյեմբերի 1915

1 հավելված

Այս ամսվա 20-ի (Մ №10102)⁶³ զեկուցագրի ներածական մասի կապակցությամբ և վկայակոչելով մերը գերազանցությանն ուղղված Հա-

63. A 34383, A 35115-ին կից:

լեպի կայգերական հյուպատոսի այս ամսվա 8-ի և 16-ի գեկուցագրերը (№ 2511⁶⁴ և № 2577⁶⁵), պատիվ ունեն Ձերդ գերազանցությունը կից հավելվածով փոխանցել պաշտոնաթող նախարար-ռեզիդենտ Օպենհայմի ներկայացրած շարադրանքի պատճենը՝ Ուրֆայում հայերի հուզումների վերաբերյալ:

Մետեռնիխ

Հավելված

Հայերի հուզումներն Ուրֆայում

Անհանգստությունների ծիլերն ի հայտ եկան ամիսներ առաջ, դրանք պետք է փնտրել արդեն իսկ Վանի իրադարձություններում: Այդ մասին լուրը մինչև Ուրֆա ստեղծեց որոշակիորեն ակնկալվող հուզումներ՝ ակնհայտորեն ուռճացված այնտեղի խռովության օջախից եկած քարոզիչների միջոցով: Հուզումներն աճեցին, երբ վտանգի տարածման առաջն առնելու կապակցությամբ Ուրֆայում էլ հետևեցին հեղինակավոր հայերի ձեռքակալություններ, որոնց էլ սպանեցին տարագրման ճանապարհին: Այնուհետև այդ տրամադրությունը պահպանվեց Դիարբեքիի և Վանի տարածքից տեղահանված հայերի թափորներով, որոնք Ուրֆա էին հասնում բավականին հուսահատ վիճակում և այնտեղ, ասում են, զանգվածաբար կործանվում էին սովից ու հիվանդություններից: Այնուամենայնիվ, շարքերը շարունակ արտաքուստ ոչինչ չէր զգացվում նախապատրաստվող իրադարձությունների մասին, այնպես որ սկզբում հարց չի առաջադրվել Ուրֆայի բնակչության ընդգրկուն արտոյի մասին: Այն, որ ներկայված թշնամաբար տրամադրված հպատակները դեր խաղացին խռովության կազմակերպման մեջ, կոմս Վոլֆսբերլ չի ընդունում⁶⁶:

Հուզումների բացահայտ սկզբի համար ազդանշան ծառայեցին հստակ որոշելի իրադարձություններ: Առաջինն ընկնում է օգոստոս ամսվա վերջին: Այն ժամանակ ժանդարմերիայի պարեկների կեսը, որոնք հայկական թաղամասի մի տանը գեմք էին փնտրում, սպանվեցին կրակոցներից, մնացածները փախուստի դիմեցին: Հազիվ էր այդ միջադեպը հայտնի դարձել շուկայում ու հարակից թուրքական թաղամասերում, երբ

64. A 35045

65. A 35046

66. Վերջին նախադասությունը բաշխող անձի համար ջնջված է:

ըմբռստացած մահմեդական բնակչությունը վրեժխնդիր եղավ հենց շուկայում և փողոցներում գտնվող հայերից, որոնցից մոտ 100-ը սպանվեցին: Այնուամենայնիվ մութասարիֆի միջամտությամբ ամեն դեպքում հնարավոր եղավ արագորեն կանխել հետագա ջարդը: Դրանից հետո հայերը մի քանի օր մնացին իրենց թաղամասում, որտեղ նրանք բարիկաղներ կառուցեցին, բայց մնացածում նրանք իրենց հանգիստ էին պահում: Մյուս կողմից էլ նրանց դեմ ոչինչ չհաջորդեց, նույնիսկ՝ պարեկների վրա հարձակման առիթով նախնական հետաքննություն: Այդպիսով որոշ ժամանակ անց կարծես թե վերականգնվեց կանոնավոր վիճակը:

Ապա՝ սեպտեմբերի վերջին, կատարվեց երկրորդ իրադարձությունը: հայկական թաղամասում կրկին կրակոցներ եղան, որի պատճառը, համենայնդեպս, պարզված չէ (նույնիսկ, թե ում դեմ է ուղղված եղել): Ինքնին դա ոչ մի նշանակություն չունեք, քանի որ, ըստ երևույթին, ոչ ոք չէր վիրավորվել, բայց ունեցավ այնպիսի հետևանք, որ հաջորդ օրը թաղամաս ուղարկվեց ժանդարմերիայի ավելի ուժեղացված պահակախումբ, որպեսզի հետաքննի այդ միջադեպը: Այդ պահակախմբի վրա կրկին կրակեցին և սպանեցին մի քանի ժանդարմի, մյուսները փրկվեցին փախուստով: Հիմա բոլոր հայերը, ովքեր պատահաբար թաղամասից դուրս էին, հնարավորին չափ արագ շտապեցին այնտեղ և կարճ ժամանակում ամբողջ հայկական թաղամասը փակեցին բարիկաղներով և անցան պաշտպանության վիճակի:

Հայկական թաղամասը, գրեթե ամբողջ քաղաքի կեսը, գտնվում է պաշտպանության համար չափազանց բարենպաստ բարձունքում, որտեղ շատ քարանձավներ կան: Դեպի այնտեղ հայերը շատ հմտորեն անցումներ էին փորել իրենց տներից և այնտեղ, ինչպես նաև կողմնակի տեղերում, որոնք բացված էին խորը ջրհորներից, թաքցրել էին զենքի և ռազմամթերքի պաշարներ (ավելի ուշ՝ իսկական ապստամբության ճշումից հետո, այդ ստորգետնյա կառույցները վերջին պաշտպանվողների համար ծառայում էին որպես դժվար հայտնաբերվող թաքստոցներ): Թաղամասի տները կառուցված են բացառապես քարից, մասամբ՝ շատ ամուր: Տները կառուցելիս էլ նրանք գործել էին պաշտպանության համար անառարկելի ռազմական վարպետությամբ, բոլոր դռներն ու պատուհանները ամրացվել էին, պատերի մեջ հրակնատներ էին սարքել, փոքրաթիվ անցումները, որոնք դրսից տանում էին դեպի թաղամաս, հալառակ կողմի տներից, որոնք շատ խիտ էին բնակեցված, կարող էին

երկայնքով կրակի տակ առնվել: Նույն համակարգը հաջողությամբ ու հմտորեն կիրառվում էր նաև ծուռումուռ փողոցներով թաղամասի ներսում, նրբանցքը փակող տունը ամեն անգամ օգտագործվում էր որպես յուրահատուկ հենակետ: Գլխավոր հենակետներն էին՝ հյուսիսում, ամերիկյան միսիան, որ բռնի գրավել էին հայերը, հարավ-արևմուտքում՝ հայկական եկեղեցին, դպրոցը և հարակից տները, արևելքում՝ մի քանի առանձնահատուկ ամուր տներ: Ամբողջ թաղամասը բաժանված էր առանձին մասերի, որոնցից յուրաքանչյուրը ենթարկվում էր իր ղեկավարին: Առաջնորդները պետք է որ եղած լինեն մեծամասամբ դրսից եկածները (Դիարբեքիբից, Վանից, Ջեյթունից): Պաշտպանվողների թիվը կազմում էր մոտ 2000 զինուձևի տղամարդ: Նրանք ապահովված էին մեծաթիվ հրացաններով, նաև փոքր տրամաչափի շատ հրանոթներով և ունեին շատ ռազմամթերք: Գնդացիներ չունեին, բայց ունեին ձեռքի ինքնաշեն շատ նռնակներ: Միտք է ծագում, որ դրա համար անհրաժեշտ դիմամիտը ժամանակի ընթացքում կուտակել էին երկաթուղու կառուցման ժամանակ աշխատող շատ հայ բանվորներ:

Պաշտպանության սկզբնապահին (սեպտեմբերի վերջին) թուրքական կողմում Ուրֆայի զինված ուժերում հազիվ 70-80 ժանդարմ կային, որոնք, իհարկե, ամբողջովին անգոր էին: Հոկտեմբերի առաջին օրերին եկավ առաջին ռազմական օգնությունը՝ մեկ գումարտակ, սակայն դա էլ դեռևս չէր կարող մտածել լուրջ հարձակման մասին: Հոկտեմբերի 4-ին ժամանեցին Ֆախրի փաշան (և կոսն Վոլֆսբերլը)⁶⁷: Ամսի 5-ին հետևեց մեկ այլ գումարտակ՝ դաշտային 2 գնդացրով:

Հոկտեմբերի 6-ին սկսվեց կռիվը, որի ընթացքում (12-ին) մարտահրապարակում հայտնվեց երրորդ գումարտակը՝ 12սմ տրամաչափի երկու հրանոթով: Ապա 13-ին հիմնական հարձակումը շարունակվեց հարավից, հովտից դեպի վերև՝ եկեղեցու վրա, 14-ին գրոհեցին նախավերջին անգամ՝ շրջակա տների վրա, 15-ին՝ ամերիկյան միսիայի վրա: Դրանով կտրվեց հիմնական դիմադրությունը: Վերջին ապստամբները սողոսկեցին, ինչպես արդեն ասվեց, քարանձավներն ու ջրհորները, որտեղից նրանց դուրս էին քշում հաջորդ 14 օրերի ընթացքում, այդ ընթացքում տեղի էին ունենում առանձին փոքր ընդհարումներ:

Տների մեծ մասն ավերվեց հրետանու կրակահերթից, ամերիկյան միսիան էլ էր տուժել, մի հարված հասել էր արհեստանոցին և մեկ ուրիշը՝

67. Փակագծերի միջի բովանդակությունը բաշխող անձի համար ջնջված է:

նրա եկեղեցու գմբեթին: Ծագած հրդեհների պատճառով ավերվեցին ևս մի շարք տներ: Հայերն, ըստ երևույթին, կռվում կորցրին 300-400 մարդ, մյուսները գերվեցին և սպասում են հետագա վճռի:

Կռվի արդյունքում թուրքերի կորուստները կազմեցին 60 սպանված և 120-130 վիրավոր, մի քանի զոհ պահանջվեց նաև վերջին թաքնվածներին փնտրելիս:

Եվս մի քանի կարճ նշում ամերիկյան միսիայի և նրա ղեկավարի դերի մասին: Ինչպես արդեն համառոտակի ասվեց, հայերն իրենց թաղամասը մարտապատնշելիս բռնի գրավել էին ամերիկյան միսիան: Միաժամանակ այն առավելությամբ, որ պաշտպանության համար ամուր շենք էին ձեռքբերում, թերևս նաև հուսով էին, որ թուրքական կողմը չի համարձակվի կրակ բացել միսիայի վրա, քանի դեռ ներսում կլինի ամերիկյան միսիոները, դրա համար էլ նրան միսիայում պահեցին որպես պատանդ: Միսիոներն անմիջապես փորձել է նամակ գրել մութասարիֆին՝ օգնության խնդրանքով, բայց նամակը կես ճամփին բռնել էին, երկրորդ նամակը, որը սուրհանդակը մետել էր գերմանական ֆաբրիկայի պարսպից դուրս, բարեհաջող հասել է մութասարիֆին, իսկ նրանից էլ փոխանցվել է զինվորականներին: Վերջինների պատասխան նամակն էլ՝ այն բովանդակությամբ, թե միսիոներն իր հետ եղած օտարերկրացիների, որբերի և այլոց հետ կարող է հանգիստ դուրս գալ (այդ ժամանակ նրանք չգիտեին, որ հայերը նրան որպես պատանդ են պահում, այլ մտածում էին, թե պարզապես վախենում է ընկնել թուրքական առաջավոր պահակետի ձեռքը), կրկին առգրավեցին: Երբ մի քանի օր անց ոչինչ չեղավ, զինվորականությունն այդօրինակ դիմում գրեց միսիոների համար՝ սև տառերով մեծ սպիտակ կտավի վրա (առաջնային միսիայից հեռավորությունը պահակետից կազմում է 60 քայլից ոչ ավելի): Այդ լուրը միսիոները ճիշտ կարդաց, չնայած նրա հայտարարությանը, թե ըստ այդ ծանուցագրի թուրքական բանակը շենքը խնայելու աղևս ոչ մի պարտավորություն չի կրում՝ հանուն նրա անձի, սակայն հիմա էլ հայերը նրան ազատ չարձակեցին, դեռ ավելին՝ կտրականապես հայտարարեցին, որ կկրակեն, հենց որ փորձի լքել շենքը: Այնուհետև միսիոները մի մեծ կտորի վրա կարողացավ գրել «Ինձ դուրս չեն թողնում» բառերը: Ի դեպ նա ստիպված եղավ դիմանալ ամբողջ կռվի ընթացքում և ազատագրվեց միայն միսիայի վրա թուրքերի գրոհի արդյունքում: Նա և նրա մարդիկ չէին տուժել:

1915 - 12 - 07 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14089

Հրապարակումը.. Գ և Հ փաստ. 209 (կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովեգին՝ Կոստանդնուպոլսի արտակարգ միսիայի դեսպան Վոլֆ Մետեռնիխից

№ 711

Պերա, 7 դեկտեմբերի 1915

№ 857 հրամանի, № 855 հրամանի⁶⁸ և № 2401 հեռագրի պատասխանը

Վերջին շաբաթվա ընթացքում տեղի ունեցած հայկական կոտորածները լրջորեն քննարկեցի Էնվեր փաշայի, Հալիլ բեյի, իսկ այսօր՝ Ջեմալ փաշայի հետ և նշեցի այն, որ հուզումներն ու զայրույթը կընդգրկեն լայն շրջանակներ նաև բարեկամական արտասահմանում և Գերմանիայում և, ի վերջո, թուրքական կառավարությանը կզրկեն բոլոր համակրանքներից, եթե այդ ամենը չդադարեցվի: Էնվեր փաշան ու Հալիլ բեյը հաստատում են, որ հետագա տեղահանումներ չեն նախատեսված, հատկապես՝ Կոստանդնուպոլսից: Նրանք թաքնվում են պատերազմական անհրաժեշտության հետևում, որ ապստամբները պետք է պատժվեն և խույս են տալիս այն մեղադրանքից, որ հարյուր հազարավոր կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ մատնվում են թշվառության ու զոհվում: Ջեմալ փաշան ասում է, որ սկզբնական հրահանգներն անհրաժեշտ էին, բայց դրանց իրականացումը վատ էր կազմակերպված: Նա չի հերքում, որ դրա հետևանքով ցավալի իրավիճակներ են եղել, որոնք նա ձգտել է մեղմել սննդամթերք ու դրամ մատակարարելով: Դա ճիշտ է: Հալեայի մոտակայքում նրա թիկունքի գիծը փախստականների թշվառության հետևանքով բռնկված է համաճարակով, և նա դժվարին կացությունից ելք է փնտրում, նաև կախել է տվել շատ մարդկանց, ովքեր թալանել են փախստականներին: Գնդապետ Ֆոն Բրեսը՝ Ջեմալի շտաբի պետը, ինձ ասում է, որ թշվառությունն աննկարագրելի է և գերազանցում է բոլոր պատկերացումները: Ընդ որում՝ երկրում տարածվում է, թե գերմանացիներն են ցանկացել ջարդերը:

68. A 32368:

Ես չափազանց խիստ զրույց վարեցի: Բողոքները ոչինչ չեն տալիս, իսկ թուրքական ստահող հավաստիացումները, որ այլևս տեղահանումներ չեն լինի, արժեք չունեն:

Հավաստի աղբյուրից տեղեկանում եմ, որ այստեղի ոստիկանության պետի հաղորդմամբ, ինչը խնդրում են գաղտնի պահել, Կոստանդնուպոլսից էլ վերջերս մոտ 4000 հայ քչել են Անատոլիա, որ դեռևս Կոստանդնուպոլսում ապրող 80.000 հայերին պետք է աստիճանաբար մաքրագատեն, երբ արդեն սեպտեմբերին մոտ 30.000-ին արտաքսել են Կոստանդնուպոլսից, իսկ մնացյալ 30.000-ը փախել են: Եթե պետք է դադարեցնել, ապա անհրաժեշտ են ավելի խիստ միջոցներ: Դրա համար ես առաջարկում եմ հետևյալ հրապարակումը «Norddeutsche Allgemeine Zeitung»-ում՝ նշելով իմ անունը, և որ այն գրվել է կայզերական կառավարության հանձնարարությամբ:

«Իրենց նախկին բնակավայրերից այլ վայրեր վերաբնակեցված Թուրքիայի հայկական բնակչության ցավալի ճակատագրի մասին բազմաթիվ լուրերի հետևանքով, որոնք Գերմանիա են թափանցել մասամբ արտասահմանյան մամուլից, գերմանական ժողովրդի լայն շրջանակներ համակված են աճող անհանգստությամբ: Եթե նույնիսկ յուրաքանչյուր պետության իրավունք է վերապահված, հատկապես պատերազմի ժամանակ, իր բնակչության խռովարար տարրերի հետ վարվել պատերազմական իրավունքի ամենայն խստությամբ, ապա պետության անվտանգության համար անհրաժեշտ միջոցառումների իրականացման ժամանակ պետք է, այնուամենայնիվ, խուսափել, որպեսզի առանձին անձանց մեղքով մի ամբողջ ցեղ չտառապի՝ ծերերով, կանանցով ու երեխաներով հանդերձ:

Նկատի ունենալով Թուրքիայի ու Գերմանիայի միջև դաշնակցական կապի վրա հիմնված բարեկամական սերտ հարաբերությունները, կայզերական կառավարությունն իր պարտքը համարեց, երբ արդեն տեղ հասան հայկական բնակչության վերաբնակեցման ժամանակ եղած խիստ ցավալի իրադարձությունների մասին առաջին լուրերը, որոնք հիմնականում եղել են կարծեա թե ցածր պաշտոնյաների սխալ քայլերի հետևանքով, Կոստանդնուպոլսի կայզերական դեսպանության միջոցով թուրքական կառավարության ուշադրությունը համառոտեն իրավիճակն օրինազանցությունների և դաժանությունների վրա և կրկնակի ձևով՝ գրավոր և բանավոր, պահանջել դրանց դադարեցումը: Կայզերական կառավարությունը լրջորեն հույս է տածում, ինչպես հենց Թուրքիայի, այնպես էլ հայ բնակչության շահերի նկատառմամբ, որ կհետևեն այս պատկերացումներին»:

Մեր մամուլում պետք է նույնպես հնարավորություն տալ արտահայտելու հայերի հալածանքների վերաբերյալ գայրույթը և դադարեցնել գովասանքների շոայլումը թուրքերի հասցեին: Այն ամենը, ինչին նրանք հասնում են, մեր մեխանիզմն է՝ մեր սպաները, մեր տեխնիկան, մեր փողերը: Առանց մեր օգնության այդ փքված գորտը ոչինչ չի կարողանա անել: Մենք բոլորովին կարիք չունենք այդքան երկչուտ վարվելու թուրքերի հետ: Նրանք չեն կարող հեշտությամբ այլ կողմ շրջվել և հաշտություն կնքել: Այժմյան իշխանավորների հետ անգլիական կառավարությունը հեշտությամբ պակտ չի կնքի, ավելի շուտ արդեն Ջեմալի հետ, եթե նա, ինչը բացառված չէ, դուրս մղի Էնվերին: Անգլիական կառավարությունը տարիներ ի վեր փորձում է Էնվերին դուրս մղել: Խիստ անհավանական է, որ անգլիացիները ձգտեն այժմյան իշխանավորների հետ սեպարատ հաշտության: Շատ ավելի անհավանական է, որ նրանք Էնվեր փաշային օգտագործեն համընդհանուր հաշտության համար: Դրա համար նրանց առջև բաց են հարյուրավոր այլ ուղիներ:

Հայկական հարցում հաջողություն ունենալու համար մենք պետք է թուրքական կառավարությանը վախ ներշնչենք հետևանքների հանդեպ: Եթե մենք՝ ռազմական նկատառումներով, չենք համարձակվում ավելի վճռական հանդես գալ, ապա այլևս ոչինչ չի մնում, քան հետագա անհաջող մախազգուշացումները, որոնք ավելի շատ բորբոքում են, քան օգնում, ապա մնում է դիտել, թե ինչպես է մեր դաշնակիցը շարունակում կոտորել:

Հայերի հալածանքների ոգին Թալեսք բեյն է: Նա Անատոլիայից կվերադառնա հազիվ շաբաթվա վերջին: Միայն այդ ժամանակ ես կիմանամ, թե նրա վրա ինչպիսի ազդեցություն ունեն իմ քննարկումները նրա գործընկերների և Ջեմալի հետ: Դրա համար էլ առաջարկում եմ հապաղել հրապարակել «Norddeutsche Allgemeine Zeitung»-ում, մինչև ինձնից հաջորդ հեռագիր ստանալը:

Մետեոնիխ

[Ֆիներմանի նշումը, 16.12]

Այնուամենայնիվ, մենք պետք է դա անենք: Բայց մինչև հրապարակումը, ըստ իս, պետք է հնդվածը շատ մեղմացված լինի: Այժմյան ձևով շատ կսազեր Անտանտին:

[Յագովի նշումը]

Հատկապես ավարտը պետք է ավելի բարեհաճ լինի թուրքական կառավարության համար:

[Բեթման Հոլվեզի նշումը, 17.]

Ներկայացված՝ դաշնակցի այդպիսի հրապարակային խարազանում ընթացող պատերազմի ժամանակ, կլիներ մի միջոց, ինչպիսին պատմության մեջ դեռևս չի եղել: Մեր միակ նպատակն է՝ Թուրքիային մինչև պատերազմի վերջն ամեն կերպ մեր կողմում պահել, միևնույն է, թե դրա հետևանքով հայերը կկոտորվեն, թե՛ ոչ: Ավելի տևական պատերազմի դեպքում թուրքերը մեզ դեռ շատ պետք կզան: Ես չեմ հասկանում, թե ինչպես է Մետեոնիխը կարողանում այդ առաջարկն անել, թե պետ բացառված չի համարում, որ Ջեմալը դուրս կմղի Էնվերին:

1915 - 12 - 09 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14089
Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 210

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեզին՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Վոլֆ Մետեոնիխից

№ 714

Պերա, 9 դեկտեմբերի 1915

Անցած ամսվա 29-ի № 913 հրամանագրի կապակցությամբ⁶⁹

Հայկական հարցն այսօր լրջորեն քննարկել եմ Մեծ վեզիրի հետ, նրա ուշադրությունը հրավիրել եմ այն բանի վրա, որ թուրքական կառավարությունը հայերի հետապնդումներով հեշտությամբ կորցնում է այն համակրաժքները, որ ունի իր հանդեպ բարեհաճ արտերկրում, որ Գերմանիայում ուժգնանում են հուզումները, իսկ պարոն ռայխսկանցլերին գրոհում են ուղերձներով, որպեսզի բարեկամական ու դաշնակից երկրներում միջամ-

69. A 33278-ը կցվում է:

տեն հայերի օգտին: Ես կրկին շեշտեցի այն, որ պետության անվտանգությունը վտանգող դավադիրներն արժանի են խիստ պատժի, բայց հարյուր հազարավոր ծեղերի, երեխաների ու կանանց խայտառակ տարագրումը մութ էջ կկազմի երիտթուրքական պատմության մեջ:

Այս անգամ առարկությունները ես միտումնավոր արեցի Մեծ վեզիրի մոտ և ոչ թե տրիումփիրատի որևէ անդամի, որովհետև ինձ հայտնի է, որ նա չի խրախուսում հայերի հետապնդումները: Թեպետ նա ի գորտ չէ դրանք դադարեցնել, բայց նրան շատ ցանկալի կլինի իմ առարկություններն օգտագործել իր գործընկերների մոտ:

Վերջապես ես նրան ասացի այն չարաշահումների մասին, որ գործել են թուրքական ստորին պաշտոնյաները՝ այն կեղծ պնդումներով, որ իբր գերմանացիներն են խրախուսել հայերի հալածանքները: Այդ գրպարտությունը, ինչը ես անհերքելիորեն գիտեմ ուղևորներից և այլ աղբյուրներից, լայնորեն տարածված է Անատոլիայում: Մենք բոլորովին մտադրված չենք հայկական քաղաքականության համար թուրքական կառավարության հետ բաժանել պատասխանատվությունը, և ես նրան խնդրեցի՝ եռանդազին հանդես գալ ընդդեմ այդ գրպարտությունների:

Մեծ վեզիրին ոչինչ հայտնի չէր այդ լուրերի մասին: Բայց նա հստակ խոստացավ դրանք հերքել: Ի դեպ, նա արտահայտեց այն միտքը, որ հայերը օտար՝ հատկապես ռուսների, սաղորչ գործողությունների գոհն են դարձել: Ապստամբության նախապատրաստվել են ամբողջական շրջաններ և մատակարարվել են զենքով: Խոսքը եղել է ոչ թե առանձին վայրերի ապստամբության մասին, այլ ամբողջ տարածքների, ինչի համար էլ պատժի կարող են ենթարկվել ոչ առանձին վայրեր: Մնացածում նա համաձայն չէր այն վերաբերմունքին, ինչին արժանացավ հայ բնակչությունը: Ես նրա մոտ նշեցի, որ ինչպես նա գիտե պատմության փորձից, հեղափոխությունները հետևանք են վատ կառավարման, և որ հարյուր հազարավոր անմեղ մարդկանց հանդեպ հալածանքներն ու դաժան վերաբերմունքը պետությունը պաշտպանելու ոչ մի օրինական միջոցառում չեն պարունակում:

Եթե ես ստիպված եմ թուրքերին որևէ տեղից բան ասել, ապա դա անում եմ շատ հանգիստ, և նրանք էլ են համակերպվում: Թեպետ այլևս չկա ոչ մի հին թուրքական կուսակցություն, բայց ևս այնպես, տարեց թուրքերի մեջ դեռևս կան մարդիկ, ովքեր ամաչում են հայերի հալածանքների համար:

Կուզենայի հավատալ, որ իմ առարկությունները, այնուամենայնիվ, իզուր չեն եղել: Ջեմալ փաշան հայերի համար պահանջել է որոշ արտոնյալ պայմաններ, որպեսզի դեռևս Հալեպում գտնվող հայերն իրավունք ունենան մնալ մոտիկ վայրերում, Դեր Ջոր՝ անապատի ծայրամաս քշելու փոխարեն, որտեղ նրանք կգոհվեն, ետ կանչվեն Բաղդադի երկաթուղու կառուցմանը մասնակցած հայ ինժեներները, շինարարներն ու բանվորները, ովքեր արդեն աքսորված են և որպեսզի կարողանան նաև տարագրված արհեստավորներին կրկին վարձել բանակի կարիքների համար: Ջեմալ փաշան, որը նույնպես պատկանում է այն թուրքերի թվին, ովքեր ամաչում են, իր ցանկություններն անցկացնելիս մինչև այժմ հանդիպել է կոմիտեի դիմադրությանը: Բոլորովին վերջերս, դրան հակառակ, ինչպես ինձ հայտնեց նրա շտաբի պետ գնդապետ Ֆոն Էրեսը, դրանք շարունակվում էին: Նա այդ ամենը վերագրում է իմ միջամտությանը: Գնդապետն ինձ ասում է, որ հայերի տառապանքների սոսկալի պատկերները նրան չեն լքի, թերևս, ամբողջ կյանքի ընթացքում:

Մտտեռնիխ

1915 – 12 – 18 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14089
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ. 215 (կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Վոլֆ-Մտտեռնիխից

№ 725

Պետրա, 18 դեկտեմբերի 1915

Այսօր հայերի վիճակի մասին հանգամանորեն խոսեցի Թալեաթ բեյի հետ, որը վերադարձել է Անատոլիայից: Նա ասում է, որ ձեռնարկել է ծավալուն միջոցառումներ՝ արտաքսված հայ ընտանիքների սնունդը կազմակերպելու համար: Հայերի սեփականության ու կյանքի հանդեպ օրինազանցությունները խստիվ կպատժվեն: Վերջերս ևս 20 անձ, ովքեր մեղադրվում են այդպիսի հանցագործությունների համար, մահապատժի են ենթարկվել: Ռուսական սահմանին մերձակա շրջաններում և Հա-

լեպի մոտ, ռազմական անվտանգության նկատառումով, զանգվածային տեղահանումներ ժամանակին անհրաժեշտ են եղել: Ռուսական կառավարության հրահրած մեծ մասշտաբի դավադրություններ բացահայտվել են գրիգորյանական հայերի մեջ՝ սահմանամերձ շրջաններում և Հայկալի մոտ: Իբր դավադրություններ են նախապատրաստվել կամուրջների ու երկաթուղու համար: Նրա ասելով, անհնար է եղել մարդկանց զանգվածից առանձնացնել առանձին մեղավորների: Հիմնականում միայն տեղահանումը կարող էր երաշխավորել անվտանգություն: Միքիայում հայերին հանգիստ են թողել, Կոստանդնուպոլսում՝ նույնպես: Ներկայումս այլևս ոչ մի տեղ տեղափոխումներ չեն կատարվում, և կառավարությունը փորձում է մեղմել տեղաշարժի հետևանքով ծագած չարիքները:

Ես ակնարկեցի, որ կաթուղիկ հայերի նախկին պատրիարքն ու նրա տեղակալն սովորականի պես այսօր այցելեցին ինձ և հավաստիացրին, որ իրենք ու իրենց համայնքները լոյալ օտոմանյան հպատակներ են և ոչ մի հեղափոխական շարժման չեն մասնակցել: Չնայած դրան՝ շատերին արտրել են: Այդ հոգևորականները հուսով էին, որ արտաքսվածներն իրավունք կունենան վերադառնալ իրենց համայնքներն ու լքված բնակարանները՝ Հայեպ և Հայեպի մերձակայք:

Նախարարին հարցրի, թե արդյո՞ք նրանց դա նույն կերպ կբուլաւորվի, ինչպես բողոքական հայերին, որոնք նույնպես իրենց չեն դրսևորել որպես հեղափոխականներ: Նա պատասխանեց, որ հայ կաթուղիկները և հայ բողոքականները հիմնականում հեղափոխական գործունեությամբ չեն զբաղվում, ըստ հնարավորության նրանք կվերադառնան իրենց հայրենիք:

Այնուհետև նախարարի հետ խոսեցի Անատոլիայում լայնորեն տարածված գրպարտության մասին, ըստ որի՝ իբր գերմանական կառավարությունը նպաստել է հայերի հալածանքներին: Նա պատասխանեց, որ Մեծ վեզիրի հետ այդ մասին իմ գրույցի արդյունքում նա իշխանության բոլոր համապատասխան մարմիններին ցուցում է տվել՝ հանդես գալ այդ լուրերի դեմ և հայտարարել, որ գերմանական կառավարությունը կապ չունի այդ գործի հետ և թուրքական կառավարությունը մենակ ինքն է կրում հայերի դեմ ուղղված միջոցառումների պատասխանատվությունը:

Զրույցի ժամանակ Թալեաթ բեյն արտահայտեց տարօրինակ տեսակետ, որը լսել եմ նաև նրա գործընկերներից, թե մենք էլ այդպիսի

դեպքերում կգործենք այդպես և բռնի ուժով արմատախիլ կանենք հեղափոխական շարժումը Գերմանիայում: Ես անընդհատ հիմնավորում էի այդ տեսակետի անմտությունը, որ մեղավորներին պատժելու համար տառապում են անմեղները և որ միայն ապացուցված հանցագործությունները կարող են պատժվել: Ես նախարարին բացատրեցի, որ մենք երբեք չենք գործի այդ եղանակով և կպատժենք միայն մեղք գործածներին:

Տարբեր կողմերից ինձ հայտնում են, որ իմ լուրջ դիտողությունները կարծես թե տպավորություն են թողել թուրք իշխանավորների վրա: Ես հիմա այդ գործը որոշ ժամանակով հանգիստ կթողնեմ, մինչ չլսեմ հայերի հալածանքների վերաբերյալ նոր բողոքներ: Չափազանց հաճախ արվող դիտողությունները նպատակավրեպ են, քանզի դրանց ազդեցությունը քթանում է: Բայց հենց որ անհրաժեշտ լինի, ես կրկին գործի կանցնեմ:

Պ. Մետեոնիխ

1915 – 12 – 20 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / R14089

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեզին՝ Հայեպի հյուպատոս Ռյուպերից

K № 116/B № 1881

Հայեպ, 20 դեկտեմբերի 1915

Հավելված 1

Պատճեն

Շարաքաթերթ «Ճրանկֆուրտեր ցայտունգ» № 41, էջ 2, 1915թ. 12-ր հոկտեմբերի

Հայաստանից հասնում են ամերիկյան կողմի հաղորդագրություններ, որ թուրքերն այնտեղ ապստամբած հայերին ճնշում են դաժանությամբ: Այդ իրադարձությունների մասին լորդ Քրոմերը խոսել է նաև անգլիական պառլամենտում: Ընդ որում՝ նա այն կարծիքին է, որ

հազիվ թե հնարավոր լինի հավատալ, որ գոհերի թիվը 800.000 է, ինչպես դա հաստատում էին: Բայց հետո ի հայտ եկավ անգլիացիների իսկական ստորությունը: Այն է՝ լորդ Քրոմերը ենթադրում էր, որ թեպետ չկան սպանություններին **գերմանացիների մասնակցության մասին** հավաստի զեկուցագրեր, այնուամենայնիվ **Գերմանիան հավասար պատասխանատվություն է կրում**, քանի որ Կոստանդնուպոլսում նրա ազդեցությունն անվիճելի է: Լորդ Բրյուսը պատասխանում է, որ անհրաժեշտ է ամբողջ աշխարհին հայտնել այդ զեկուցագրերի մասին: Հյուպատոսների զեկուցագրերը հայտնում էին լրիվ ողբալի վիճակի մասին: Մի շրջանում ամբողջ բնակչությանը ոչնչացրել են: Լորդ Բրյուսն ավելացրել է, որ 800.000 մեռածների թիվը, որը լորդ Քրոմերը համարում է անհավատալի, ինքը համարում է հնարավոր: Ինչպես աշխարհում կատարվող ամեն ինչի, այնպես էլ հիմա Հայաստանում կատարվող իրադարձությունների համար, որոնց մասին ի դեպ դեռևս չկա ոչ մի վավերագրված տեղեկություն, անգլիացիները գերմանացիներին դարձնում են համապատասխանատու: Կահիրեից ստացված մի հաղորդագրությանը «Թայմսը» նույնիսկ տարածել է անամոթ այն սուտը, թե գերմանական հյուպատոսները Փոքր Ասիայում դեկավարել են արյունալի ջարդերը և խրախուսել են դրանք: Ըստ այդմ՝ Հալեայի գերմանական հյուպատոս Ռյոսլերը Այնթապ է ուղևորվել, որպեսզի անձամբ հսկի այդ գործը: Իրականում, իհարկե, ճիշտ հակառակն է եղել: Գերմանական հյուպատոսներն ու միսիաներն ամեն կերպ ջանացել են կանխել կամ գոնե մեղմել հուզումները ճնշելու ընթացքում դրսևորված հնարավոր դաժանությունները, և դա առանց այլևայլի էլ պարզ է, որ Հալեայի գերմանական հյուպատոսի ուղևորությունը ոչ թե կոտորածները հսկելու նպատակ է ունեցել, այլ ըստ հնարավորին դրանք կանխելու: Բայց անգլիացիները, որոնք մինչև այժմ խարազանող ոչ մի խոսք չեն գտել իրենց ռուս դաշնակիցների՝ հրեաներին ջարդելու, գերմանացիներին սպանելու, քաղաքներն ու դաժան վերաբերմունքի համար, հիմա հաճույքով կցանկանալին հայտնի եղանակով գերմանացիների վզին փաթաթել Հայաստանում իրականացված կարծեցյալ ջարդերը: Անգլիացիների այդ նորագույն սադրանքին հակառակ, որքանով որ դա մեզ է վերաբերում, պետք է պաշտպանվենք: Մենք կցանկանալինք մատնանշել, որ եթե թուրքերը հայերի հետ դաժան են վարվել, միգուցե հայերն իրենք են դրա առիթը տվել, և եթե եվրոպական կողմի հրահրման հետևանքով Հայաստանում

օրինազանցություններ եղան, ապա մեղքը բարդվում է ոչ թե Գերմանիայի, այլ մեր թշնամիների վրա, որոնք սադրանքով և դրամական միջոցներով **Թուրքիայի հայերին մղեցին ապստամբության**: Այդ ապստամբության ընթացքում հայերը կոտորել են հազարավոր մահմեդականներ և դեռ սեպտեմբերի 23-ին Լոնդոնի «Դեյլի քրոնիքլ»-ի մի հոդված **Հայաստանն անվանել է Անտանտի յոթերորդ դաշնակից**: Եթե թուրքերը հետո դիմել են պատասխան դաժան միջոցների, ապա ապստամբած հայերն իրենք են մեղավոր դրանում, այդ դեպքում մեղսակից է ոչ թե գերմանական կողմը, այլ անգլիական, ռուսական ու ֆրանսիական հրահրողները:

Հավելված 2

«Ֆրանկֆուրտեր ցայտունգ» շաբաթաթերթ, № 41, էջ 5, 1915թ. 12-ը հոկտեմբերի

Հայկական հարցը Թուրքիայում

Դեռևս Արդուլ Համիդի օրոք Թուրքիայի բոլոր կենտրոնախույս տարրերի համար սովորույթ դարձավ՝ Եվրոպայի «հետաքրքրությունը» սևեռել իր վրա, որպեսզի առաջ բերված ներխուժումից օգուտ քաղեն ինքնավարության իրենց տեղանքի ու ամեն տեսակ քաղաքական ձգտումների համար: Դեղատոմսը լրիվ պարզ էր, և քանի որ Անգլիան միշտ պատրաստ էր այս երկրի երեսին ճնշվածների ճակատագիրը ծառայեցնել իր նպատակներին, շատ դեպքերում իր գործակալների միջոցով ստեղծում էր այդպիսի «ճնշվածներ», որպեսզի հետո իրավունք ունենա դրսից միջամտել և իր համար շորթել ամենամեծ օգուտը, այդպիսով Հայկական հարցն էլ ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ Անգլիայի մեծ ջանքերով մշտապես բաց պահած դռնակ՝ Թուրքիայի քաղաքականությունն ազատ մուտք գործելու համար: Եթե համենայնդեպս, Անգլիան այնքան հեռուն է գնացել, որ ժամանակին իր գործելակերպով տեղյակ է պահել Հայաստանի թշվառ ու անտեղյակ ժողովրդին, թե անգլիական բանակը օդանավերով օգնության կհասնի ու կտապալի փաղիշահի իշխանությունը, միայն թե... հայերը պետք է նախ սկսեն հեղափոխություն անել:

Նախադեպը չունեցող սաղրանք է տեղի ունեցել վերջին 20 տարիներին և փաստ է, որ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Անգլիայի գորքերում վարձու հայ զինվորները կատարել են մի շարք դավաճանական գործողություններ: **Էրզրումի** վիլայեթում թուրքերի կռիվների ժամանակ հայերը լրտեսում էին ռուսների օգտին, **Ալեքսանդրետի** մոտ հայերը՝ դավաճանական մտադրությամբ, շփվում էին նավակայանում կանգնած «Դորիս» հաժանավի հետ, Կոստանդնուպոլսում հայերը մասնակցում էին դավադրությանը, որը պետք է տապալեր թուրքական կառավարությունը: Դրան ավելացրած այն, որ հայը՝ իր առավել բարձր ինտելեկտով և առևտրականի մեծ տաղանդով, գործնական հարաբերություններում շարունակ գերազանցում էր դժվարաշարժ թուրքին՝ որպես վաճառական, հարկային վարձակալ, բանկիր, գործակալ, ընդ որում՝ ինքը հարստանում է, մինչդեռ թուրքը աղքատանում, հայը արևելքի ամենաատած մարդն է: Շատ դեպքերում՝ ոչ անաբաղաբացի: Եվ չնայած դրան՝ ընդհանրացնելը սխալ է:

Բայց լրիվ հասկանալի է, որ Անատոլիայի անկիրթ ժողովուրդը և նրա կիսակիրթ ղեկավարները, մոլեռանդ հոգևորականներն ու մեծամիտ ազգայնամուլները զոհ դարձան այդպիսի ընդհանրացումների և ամենդեմին սպանեցին մեղավորների հետ: Եկեք պատկերացնենք, թե ինչ կձեռնարկեին ֆրանսիացիները, եթե նրանց մեջ ապրեր մի ժողովուրդ, որը բացահայտորեն համակրեր գերմանացիներին, մեզ լրտեսական ծառայություններ մատուցեր և փորձեր սպանել ժոֆրեին ու Պուանկարեին: Արդյոք այդ ժամանակ ֆրանսիական կառավարությանը կհաջողվե՞ր ճնշել սեփական ժողովրդի զայրույթը այդպիսի անհավատարիմ ցեղի դեմ: Նրան նույնիսկ չի հաջողվում մեր գերմանացի գերիներին պաշտպանել բիրտ ամբոխի ամենավայրենի վիրավորանքներից, որոնք, թերևս, կարծում են, որ այդպիսի «կիրթ արարքներով» ասկ հայրենասիրական պարտք են կատարում:

Երբ լորդ Բրոնները անգլիական պառլամենտում խոսում է 800.000 սպանված հայերի մասին, ապա դա մի թիվ է, որը քաղաքականապես տպավորվում է: Դա ամենակարևորն է: Լորդն իր անձնական վարանմանը փոքր ինչ տուրք է տալիս իր այն պնդմամբ, թե ինքն էլ անձամբ չի հավատում այդ թվին: Այդ թվին ոչ ոք չի հավատա, ով գիտե թուրքիայի իրադրությունը: Ըստ այդ թվի՝ սպանված պետք է լինեն թուրքիայում ապրող բոլոր հայերի ավելի քան 30 տոկոսը՝ ներառյալ կանայք ու երե-

խաներ: Դա լիովին բացառված է: Բայց եթե նույնիսկ պետք է արձանագրել զգալիորեն ավելի քիչ զոհեր և նրանց մեջ լինել ամենդեմին մի խումբ, ապա միևնույն է՝ Գերմանիայում յուրաքանչյուր ոք խիստ կցավեր այդ իրադարձությունների համար: Մեր թշնամիների ամբողջ կեղծավոր զայրույթն այն է, որ այսուհետ կպնդեն, թե մենք՝ գերմանացիներս, թուրք խաժամուժին օգնում ենք իրենց ջարդերում: **Բայց ճիշտ հակառակ դեպքն է: Մենք փորձում ենք հանդարտեցնել բոլորոված «անատոլիական ժողովրդական ոգին» և պաշտպանել ամենդեմին:**

Չի կարելի թերագնահատել այն դժվարությունները, որոնք թուրքական կառավարության համար ստեղծվում են Հայկական հարցի առնչությամբ: Վատ հաղորդակցությունների պայմաններում, որոնք ունի Փոքր Ասիան, ամեն տեսակ նախաձեռնությունից զուրկ միջին պաշտոնյաների առկայությամբ, լրտեսի ու դավաճանի դեմ ժողովրդի զայրույթով, որին նա ավելի շատ համարում է օտար ցեղի ներկայացուցիչ, քան առանձին անձ, զանգվածների վրա պետական ազդեցությունը շատ դանդաղ է գործում: Թուրքիայում շատ դժվար է, հատկապես, երբ բանակն առաջին գծում է, արագորեն դառնալ դրության տերը, կրկնակի դժվար է, երբ այդպիսի շարժման դրդապատճառները ինքնին հայրենասիրական են և պետք է արգելել նրանց գոեհիկ դրսևորումները:

Չնայած այդ դժվարություններին, թուրքական կառավարությունը պետք է իր ձեռքում պահի սանձերը: Պետք է բոլոր հանգամանքներում խուսափել բոլորոված ժողովրդական զանգվածների կազմակերպած ամեն տեսակ Լինչի դատաստանից: Կառավարությունը լիակատար իրավունք ունի իր համապատասխան մարմինների միջոցով զնդակահարել տալ յուրաքանչյուր առանձին մարդու, ում կբռնեն հանցագործության մեջ (արագ պատիժը ամենալավ պատիժն է) և իրավունք ունի ռազմական դատարան հանձնել յուրաքանչյուր կասկածյալի, բայց կառավարության բոլոր այդ գործողությունները պետք է կատարվեն սուլթանի կամ պետական իշխանության մարմինների անունից, ոչ թե խաժամուժի ու քուրդ ավագակների ու ամեն տեսակ թափթիուկի ձեռքով: Գերմանիայի հասարակական կարծիքը հաստատապես համոզված է, որ մեզ հետ բարեկամացած կառավարությունը, երբ նա դրսում այդքան շքեղորեն աշխարհին ցույց է տվել իր ուժը, հիմա դա կարող է ցույց տալ նաև ներսում:

1915 - 12 - 21 - DE - 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14089

Արտգործնախարարությանը՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Վուֆ Մետեռնիխից

№ 3013

Պերա, 21 դեկտեմբերի 1915

Բաղդադ, 20.12: Ստացվել է հետագա տեղափոխման վերաբերյալ իշխան Ռոյսի ցուցումը 17.12: Բեռլին, № 13: Ռազմական կցորդի նախաձեռնությամբ Թեհրանում Չոմերը բանակցություններ է սկսել հայերի հետ: Նա հեռագրում է արդյունքի մասին:

«Այստեղի հայկական կուսակցության առաջնորդների հետ ուղղակի բանակցությունները վկայեցին, որ Պարսկաստանի ու Կովկասի հայերը դիրքորոշման փոփոխության ուզում են հասնել ոչ թե տեղային զիջումներով, այլ միայն Հայկական հարցն ամբողջությամբ առաջադրելով: Ամենաէական ցանկություններն են՝ ինքնավար Հայաստանի ստեղծումը՝ գերմանական դաշնային պետության կամ շվեյցարական կանտոնի օրինակով, եթե հնարավոր է՝ գերմանական գերիշխանությամբ՝ օտոմանյան գերագույն իշխանության ներքո: Թուրքերի տեղահանած բոլոր հայերի ազատ արձակում և բնակեցում հայկական գավառներում: Թուրքական կողմի խոստումների երաշխիքներ՝ գերմանական ու ավստրիական կառավարությունների միջոցով»:

[Մետեռնիխ]

[Յագովի հեռագրային պատասխանը]

Գաղտնի առաքող Չոմերին՝ №13 հեռագրի կապակցությամբ, ինչպես նաև դեսպանորդ դ-ր Վասելին և ֆելդմարշալ բարոն ֆոն դեր Գոլցին:

Հայերի հետ բանակցությունները սառեցնել: Եթե նրանք կհամառեն, ապա պատճառաբանեք հրահանգների բացակայությամբ: Խնդրում են՝ տեղյակ պահեք ռազմական կցորդ կոմս Բանիցին:

Դեսպանորդ դ-ր Վասելին՝ անձնական կողմնորոշման համար:

Նկատի ունենալով Թուրքիային՝ կտրականապես խուսափել Պարսկաստանի հայերի հետ գործ ունենալուց, մյուս կողմից՝ նաև նրանց հետ անփափկանկատ վարվելուց, որպեսզի նրանց մեր դեմ ուղղված քարոզչանյութ չտրվի:

1915 - 12 - 21 - DE - 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA / Կոստ. դեսպ./ 172

Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 217

Կոստանդնուպոլսի գլխավոր հյուպատոս Մորդմանի գրառումը

Պերա, 21 դեկտեմբերի 1915

Հայերի բռնի իսլամացումն Անատոլիայում

Այն սկսվեց մեծ ընդգրկումով և համակարգված անցկացվեց Տրապիզոնի գավառում: Մամսուրի փոխհյուպատոս Զուքոֆը դրա մասին մանրամասնորեն հայտնել է այս տարվա հուլիսի սկզբին:

Ընդ որում՝ նա գրում է (A53 a v. 22 էջ 176).

«Խոսքը ոչ ավել, ոչ պակաս մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման կամ բռնի իսլամացման մասին է: Կառավարությունն ուղարկել է խիստ հավատացյալ, մոլեռանդ մահմեդական տղամարդկանց ու կանանց բոլոր հայկական տները քարոզելու՝ իսլամ ընդունել, այլապես սպառնալով վատթարագույն հետևանքներ նրանց համար, ովքեր հավատարիմ կմնան իրենց դավանանքին: Առայսօր շատ ընտանիքներ են դավանափոխվել, և նրանց թիվն օրեցօր աճում է: Մեծամասնությունը մինչև հիմա ընդդիմանում էր այդ գայթակղությանը, և ամեն օր նրանց քշում էին դեպի երկրի խորքը: Ինչպես ինձ հայտնի է դառնում, նրանց հետ են պահում ոչ հեռավոր վայրերում, որպեսզի ավելի հիմնավոր մշակեն իսլամի համար: Մամսուրի մերձակայքում բոլոր հայկական գյուղերը մահմեդականացվել են, Ունիում՝ նույնպես: Արտոնություններ ոչ մեկին չեն տրվում, բացի ուրացողներից»:

Տրապիզոնում դավանափոխման առանձին դեպքերի մասին՝ համ. նույն տեղում, էջ 204, վերևում:

Օգոստոսի սկզբին այդ վայրերից մահմեդական մի ճանապարհորդ հայտնեց, որ Ունիեում, Սամսունում, Ինեբոլիեում և այլուր հայերը զանգվածաբար իսլամ են ընդունել, չնայած նրանցից շատերին հետին թվով տեղահանել են: Թերմեում հայ քահանան դարձել է մահմեդական, իսկ եկեղեցին վերածվել է մզկիթի (A53 av 23, էջ 54):

Մյուս վայրերում իսլամացումը կարծես թե հաջողություն չի ունեցել: Բայց օր. հայտնել են, որ Կոնիայում մի խումբ հայեր (25 հոգի) պատրաստ են եղել դավանափոխվել:

Կարելի է ենթադրել, որ շատ դեպքերում իշխանությունները, որպեսզի չտապալեն հայերի արտաքսման նպատակը՝ տղամարդկանց ոչնչացում ու հայերի սեփականության բռնագրավում, արգելում էին զանգվածային դավանափոխությունները կամ էլ դավանափոխվածներին, այնուամենայնիվ, արտաքսում էին:

Հաճնում ու շրջակայքում (Ադանայի վիլայեթ) հայերի իսլամացմանն է վերաբերում քույր Դիդսունի նոյեմբերի 15-ի զեկուցագիրը (հավելված, զեկուցագիր, Հալեպ՝ 30.11 № 7078): Հենց Ադանայից հյուպատոս Բյուզեն հոկտեմբերի 21-ին հայտնում է (Հավ. 3) նույն զեկուցագրի վերաբերյալ (Մ № 6226 A53 av 24):

«Թուրքական որբանոցի տնօրենը քրիստոնյա սաներին հայտարարել է, որ նրանք կամ պետք է իսլամ ընդունեն կամ էլ լքեն մանկատունը: Աղջիկները լքեցին որբանոցը, մահ՝ տղաների մի մասը, մնացին 14-ը, նրանք հավանաբար իսլամացվելու են: Տնօրենը երեխաներին հայտարարել էր, որ օսմանյան որբանոցում տեղ չկա քրիստոնեական կրոնի համար, նրանց արգելվեց աղոթել»:

Այստեղ՝ Կոստանդնուպոլսում, հանգամանքների ճնշմամբ պետք է որ 20 հայ դավանափոխված լինեն, ըստ երևույթին՝ հենց նրանք, ովքեր Անատոլիայում հարստացել են և դավանափոխմամբ փորձում են փրկել իրենց կարողությունը:

[Նոյաթի նշումը, 20.12]

Հալիլ բեյը ամենավճռական ձևով հերքում է, որ ստիպողական դարձն իսլամի եղել է հիշատակման արժանի ծավալով: Եղած դեպքերի համար ստորին պաշտոնյաները պատժվել են:

1915 – 12 – 31 – DE – 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/Կոստ.դեսպ./

Մոսուլի հյուպատոսությանը՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպանությունից

№ 102

Կոստանդնուպոլիս, 31 դեկտեմբերի 1915

Խնդրում են ճշտել, թե արդյոք Ստեփան Չիրաջյանը՝ Դիարբեքիից Արգանայի ու Մադենի պատգամավորը, այնտեղ է, կամ էլ թե ի՞նչ է հայտնի նրա գտնվելու վայրի մասին: Հայտնել հեռագրով:

[Մորդմանի նշումը]

Պարոն Քրումբիոյի՝ ավստրո-հունգարական դեսպանության դրագոմանի խնդրանքով, խոսքը դ-ր Լազարի մերձավոր հարազատի մասին է, կայգերական զխավոր հյուպատոսության միջոցով հայտնել են այստեղ:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Մոսուլի հյուպատոս Հուլտայ-նից (№1/ 10.1.1916)]

№ 102 հեռագրի պատասխանը

Իր ժամանակին Դիարբեքիից այստեղ արսորված հայերից ոչ մեկը առայսօր Մոսուլ չի հասել: Ինչպես այն ժամանակ ինձ հայտնել էր այստեղի վալի, Դիարբեքիի հայերից ոչ մեկը կենդանի չի մնացել: Ստեփան Չիրաջյանի ճակատագրի մասին այստեղ ոչինչ հայտնի չէ:

[Հուլտայն]

1916 – 01 – 03 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14090

Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 182 (միայն 4-րդ հավելվածը) (կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վուֆ Մետեմիխին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռ-յուսլերից

5 հավելված

Հավելված 4

Որպես գերմանական ռեալական դպրոցի ուսուցիչ, որի առջև հենց հիմա են բացվել գործունեության չկանխատեսված լայն հնարավորություններ, մենք՝ ներքոստորագրյալներս, մեր պարտքն ենք համարում արտոգործնախարարության վերին օղակներին մատնացույց անել այն ցավալի ազդեցության վրա, որից տուժում է այդ խոստումնալից աշխատանքը՝ հայերին արտաքսելիս մեր աչքերի առջև օրեցօր ծավալվող վայրագություններից:

Մենք չենք ուզում անդրադառնալ արյունալի ջարդերին, որոնցով սովորաբար սկսվում է հայերի տեղահանումը իրենց լեռնային երկրից: Հազարավոր տղամարդկանց, որոնց առանձին կամ երբեմն իր մերձավորների աչքերի առաջ մոքքում էին, ոչ էլ անթիվ աղջիկների, կանանց ու երեխաների՝ անարգված ու խեղված իրենց հսկիչների ու նրանց հանցակիցների ձեռքով, որոնց դիակները փոկված են ճանապարհներին, որտեղով անընդհատ տարազիրների նորանոր քարավաններ են անցնում, ոչ էլ անասելի դաժանությունների, ծարավի, սովի, որոնք կրճատում էին կենդանի մնացած՝ հաճախ մինչև վերջին գրոշը թալանված այրիների ու որբերի թիվը, մինչ նրանք՝ հաճախ կմախքի վերածված, հասնում են այստեղ, որպեսզի հետո երկի թե վեցից մեկը, որոնք ճամփա են ընկնում, անցնի մույնպիսի տառապանքի ուղի՝ առանց գոյության որևէ հնարավորության, միայն թե չքանա հայի անունը:

Այս ամենը, մենք կարծում ենք, որ հայտնի է արտոգործնախարարության վերին օղակներին՝ այս երկրում իր ունեցած ներկայացուցիչների միջոցով:

Դրա փոխարեն՝ թող մեզ թույլատրվի լուսաբանել ժողովրդի բնազնման զանգվածային թշվառության մի փոքր դրվագ, որը մեր դեմ է հառնում անմիջապես մեր դպրոցին հարող տարածքում՝ բաժանված մի նեղ նրբանցքով:

Այնտեղ կա մի հին, մեծ իջևանատուն, որը թուրքական իշխանությունները տրամադրել են հայերին՝ իրենց տարազիրների համար,

հատկապես՝ ծանր հիվանդների: Այսինքն՝ պետք է կարծել, ինչ-որ հիվանդանոցի մասն բան: Մտնենք նեղիկ մուտքով ներս:

Մի քանի կամարների ներքո պառկած են հյուծված կերպարանքներ՝ փաթաթված ցնցոտիներով, լերկ գետնի վրա, լավագույն դեպքում՝ տեղավորված իրենց շարժական գույքի մնացորդների վրա: Կանայք ու երեխաներ, մեկ-մեկ էլ ծերունիներ: Ոչ մի հասուն տարիքի տղամարդ:

Մտնում ենք բակ: Այն դարձել է միակ արտաքնոցը: Կամարների եզրին՝ իրենց աղբի մեջ խառնիխուռն, պառկած են հիվանդներ, մահամերձներ, մեռածներ: Միլիոնավոր ճանճեր՝ ուժասպառ հիվանդների ու դիակների վրա: Տնքոցներ, հեծեծանքներ, այստեղ-այնտեղ բժշկական օգնության աղերսանք, բողբոջներ՝ հազարավոր ճանճերից տանջահար աչքերի խոռոչներից: Մի ծերունու մերկ մարմնի կողքին՝ երկու երեխա, որոնք հոգում են իրենց բնական կարիքները:

Մենք բարձրանում ենք արտաքորանքներով ծածկված բակով՝ դեպի այն կողմում գտնվող կամարը: Մի դյուժին երեխաներ՝ գրեթե սովամահ, անզգա, նրանց մեջ՝ մի քանի մահամերձ կամ գուցե մեռած: Ոչ ոք չի հոգում նրանց համար: Մութ խորշից դուրս բերվեց մի տղայի կիսանեխած դիակը, որի վրա ուշադրություն դարձրին նեխահոտի պատճառով: Այստեղ՝ այս խորշերում, որբեր են, որոնց մայրերը մահացել են վերջին օրերին: Այստեղ ոչ մի բժիշկ չի հայտնվում: Ոչ մի դեղորայք մեղմացում չի բերում: Նրանք էլ են դատապարտված սարսափելի մահվան: Նրանք սովամահ կլինեն: Կառավարությունն այս «հիվանդանոցին» մատակարարում է ոտս ու բլրոբ (հացահատիկի ձավար), կամ զինվորական սև հաց: Այս թշվառների՝ հաճախ շաբաթներով, մույնիսկ ամիսներով անջուր տապին թշված արարածների թուլացած ստամոքսն այդպիսի սնունդ այլևս չի մարտում, որն առանց այդ էլ չէր հերիքի: Դիզենտերիա, հյուծախտ, տիֆ...

Այդ ընթացքում հայտնվեցին բեռնակիրները՝ դազաղներով: Վերջին օրերին մեռածների մի մասին, ինչպես որ կան, դնում են դրանց մեջ, տանում են ամենամոտ գերեզմանոցը և դատարկում են զանգվածային գերեզմանի մեջ: Փոխադրամիջոցը դազաղներով (որոնք պարզապես ձեռքի պատգարակներ են) չի բավարարում, ախր օրական մեռնում են այստեղ հասած կենդանի մնացածներից 100-150-ը, բեռնատարները դիակները բարձում են բեռի մասն, բրեզենտը ծածկում է ամենասարսափելին: Այստեղից-այնտեղից կախվում են ոտքեր, գլուխ՝ հենց որ սայլը գլորվում է փողոցներով:

Իսկ այս դրվագների ծավալման վայրի անմիջական հարևանությամբ մենք՝ գերմանացի ուսուցիչներս, ստիպված ենք մեր աշակերտներին ծանոթացնել գերմանական մշակույթին: Նրանք, հավանաբար, դպրոցի ճանապարհին տեսել են այդպիսի սայլ՝ լիքը լցված դիակներով, կամ էլ բաց պատուհանից լսել են թշվառ զոհերի տնքոցը, նրանց հազը, կամ էլ այդ թշվառ արարածները ողորմություն են խնդրել նրանցից, ովքեր հազիվ դուրս են սողացել օդ շնչելու և իրենց թուլության պատճառով չեն կարողացել կրկին հետ քարշ գալ և հիմա՝ ճանճերով ծածկված, մեռնում են փողոցում:

Ինչպիսի տրամադրությամբ պետք է մեր աշակերտները, եթե նրանք հայ են, մեզնից սովորեն պատմություն, երկրագիտություն, կրոն և այլ առարկաներ, եթե նրանց հայրենակիցները դպրոցի հարևան բակում սովամահ են լինում:

Կարծում եք՝ մահմեդական երեխաները չեն մոլորվում, երբ ի դեմս այդ պատկերների լույս են մեր դասերը: Չէ՞ որ կան մեծաթիվ կարգին մահմեդականներ, ովքեր նողկանքով լի դատապարտում են անմեղ կանանց ու երեխաների զանգվածային սպանությունները՝ որպես մեղք գրառատ Աստծո պատվիրանների դեմ, և չգիտակցելով, որ իրենց սեփական կառավարությունը կարող է լինել այդպիսի մեղսալի արհավիրքների հեղինակը, մեղավորներին փնտրում են գերմանացիների մեջ: Մոսկալի բժեր են սպառնում այստեղ Գերմանիայի պատվի վահանակին՝ արևելյան ժողովուրդների ապագա պատմական հիշողության մեջ:

Մեզ չի վերաբերում իրենց լեռնային երկրից հայերին արտաքսելու քաղաքական իրավունքի քննարկումը: Բայց մենք ուզում ենք և պետք է բարձրաձայնենք, որ գերմանացիների դպրոցական աշխատանքը՝ տարագրման այս սոսկալի ձևով, կանանց ու երեխաների զանգվածային սպանությունների տեսքով, ինչպիսին պատմությունը դեռևս չի տեսել, այս երկրին կհասցնի անուղղելի վնաս:

Մենք խորապես համոզված ենք, որ մեր վսեմ արտաքին գործոց գերատեսչությանը իր ազդեցությամբ կհաջողվի գոնե վերջին պահին դադարեցնել այս խայտառակ սպանող և մեզ՝ գերմանացի ուսուցիչներիս, կազատի այն անթից, որն օրեցօր ավելի է ծանրանում մեր հոգուն՝ հանցակցության կասկածով հիմա այստեղ՝ քրիստոնյաների ու մահմեդականների մոտ, բայց հետո արդեն նաև ամբողջ աշխարհում:

Ավագ ուսուցիչ՝ դ-ր Նիպագ Մարի Շախկեր

Գործընկեր դ-ր Նիպագի շարադրանքը բոլորովին չափազանցված չէ: Արդեն մի քանի ամիս է, ինչ մենք շնչում ենք դիակների գարշահոտությունը և ապրում ենք մեռնողների մեջ: Միայն երկինքն ի վեր աղաղակող վիճակի շուտափույթ ավարտի հույսը մեզ դեռևս հնարավորություն է տալիս շարունակելու աշխատանքը դպրոցում, և կամքը՝ այստեղի ոչ բուրբական բնակչությանը ըստ հնարավորին ապացուցելու, որ մենք՝ գերմանացիներս, անձամբ ոչ մի կապ չունենք այս երկրի սարսափելի գործելակերպի հետ:

Դպրոցի տնօրեն՝ Հուրեր Դ-ր Էդուարդ Գրեթեր

Հավելված 5

(Լուսանկարներ՝ գերմանական դպրոցի մերձակայքում գտնվող ճամբարի վայրից)

1916 – 01 – 03 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14090
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ. 226 (խմբ. կրճ.)⁷⁰

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովվեզին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռյուսլերից

№ 16/ K № 2

Հալեպ, 3 հունվարի 1916

2 հավելված

Խոնարհաբար Ձերդ գերազանցությանն են ներկայացնում հետևյալ տեղեկությունները հայերի տեղահանման վերաբերյալ:

1. Ուրֆայից՝ սարկավագ Քյունցլերի մի զեկուցագրի պատճենն այնտեղի իրադարձությունների մասին՝ օգոստոսի սկզբից մինչև դեկտեմբերի սկիզբը: Թեպետ զեկուցագիրը մասամբ կրկնում է արդեն հայտնի դարձածը, բայց, այնուամենայնիվ, արժե փոխանցել: Այնտեղից կարե-

70. Որպես հավելված 2 Լեփսիուսի տպագրած փաստաթուղթը Օպենհայմի 1915թ. օգոստոսի 29-ին ռայխսկանցլեր Բեթման Հովվեզին գրած զեկուցագրի 4-րդ հավելվածն է:

լի հատկապես վերցնել, որ 500 և 1000 մարդու արդեն մորթել էին մինչև հոկտեմբերի սկզբի կոնվոկների սկսվելը: Այսինքն՝ աշխատանքային գումարտակի մի քանի 100-ին՝ քաղաքի հյուսիսում, և մեկ այլ աշխատանքային գումարտակի 400-ին՝ քաղաքի հարավում, չհաշված արդեն նախապես տարազրկածներից Դիարբեքիի ճանապարհին սպանվածները: Նորոթյուն է նաև այն, ինչը նա հայտնում է քաղաքի ճակատագրի մասին՝ ռազմական պարտությունից հետո:

2. Ինժեներ Բաստեղորֆի զեկուցագիրը, որը վճռորոշ իրադարձությունների ընթացքում շարաքներով զբաղված էր Ռաս ուլ Այնում և Թել Աբիադում Բաղդադի երկաթուղու կառուցմամբ, և որի հավաստիությունը լավագույնն է: Նրա բանավոր հաղորդածները շատ ավելի ցնցող էին: Այնուամենայնիվ, նրա գլխավոր զեկուցագիրը նույնպես պարունակում է բավականին փաստեր, որպեսզի պատկերացում կազմվի թուրքական կառավարության կողմից տարագիրների մտածված ու ցանկացած ոչնչացման մասին: Հայերի անընդհատ մեջբերած պատմությունը, որ տարագիրների քարավանները միտումնավոր այս ու այն կողմ այնքան են տանում, որպեսզի նրանց «հասցնեն» մահվան, այստեղ մի օրինակով հաստատվում է: Ուրֆայից տեղահանվածների մի խումբ պետք է անցնեն հետևյալ ճանապարհը:

- Ուրֆայից՝ Թել Աբիադ
- Թել Աբիադից՝ Ռաքքա
- Ռաքքայից՝ Թել Աբիադ
- Թել Աբիադից՝ Ռաքքա

Թել Աբիադից Ռաքքա ճանապարհահատվածն օդային ուղով 90 կմ է:

3. Արդեն բազմիցս հայտնած և հենց հիմա հաստատված փաստը, որ կառավարության մարմինները բնակչությանը կոչ են անում ու քաջալերում՝ արմատախիլ անել հայերին, կարող է սահմանափակվել նրանով, որ Ջեմալ փաշան՝ 4-րդ բանակի գլխավոր հրամանատարը, անձամբ չի ուզեցել հայերի բնաջնջումը: Նրա կամքը ի զորու չի եղել դրա առաջն առնելու, բայց դա էլ է թեթևացում՝ սոսկալի պատկերում զոհն մի խաղաղասեր գիծ գտնել: Իզլահիեի հայերի հավաքական ճամբարը 6 շաբաթ շարունակ, չնայած գերմանացիների ինժեներների պաշտպանությանը, քրդերի բազմաթիվ հարձակումների առարկան էր, որոնց ընթացքում մորթում էին կամանց ու երեխաների: Երբ Ջեմալ փաշան անցնում էր այդտեղով, և նրան զեկուցեցին այդ մասին, նա տրամադրեց իր 12 թիկ-

նապահ ժանդարմներին, որոնք շատ եռանդազին գործեցին քրդերի դեմ և մի քանիսին զերեվարեցին: Նրանց հետո կախեցին:

Եթե 4-րդ բանակի տարածքի վիճակը, թեպետ այն բավականին վատ է, չի հասնի 3-րդ բանակի տարածքի վիճակին, ապա աշխարհագրական ու քաղաքական իրավիճակի, ինչպես նաև երթևեկային ճանապարհների զանազանությամբ պայմանավորված տարբերությունների կողքին պետք է դասել նաև Ջեմալ փաշայի ազդեցությունը:

4. Մինչ ես նախկինում անընդհատ զեկուցում էի, որ հայերի դիակներն անթաղ էին մնում և զոհ էին դառնում գիշատիչ կենդանիներին, ինձ հայտնած բանավոր նոր տեղեկությունների համաձայն, այլևս կասկած չկա, որ նաև դեռևս կենդանի մնացած հայերին, ովքեր հիվանդ ու հյուծված վիճակում մնացել են ազատ բնության մեջ և նրանց համար ոչ ոք չի հոգացել, խժոեղ են շները:

Դրա վերաբերյալ կա մի տարեց գերմանացի ինժեների վկայությունը՝ անպայման հավաստի, որը Արաբ Փունարում աշխատելով հսկել է այնտեղի ու Հերաբ Նասի միջակայքի հատվածը: Դիտարկումն արել են ինչպես նա, այնպես էլ տեղաբնակ ծառայողները: Անհրաժեշտության դեպքում նրա անունը կտրամադրվի:

Դիակների հոտն այդ երկու կայանների միջև այնքան ուժգին է, որ նա դեմքը բազմիցս փակել է, եթե ստիպված է եղել վերադառնալ ձիով:

Նույնպիսի զեկուցագիր կուղարկվի նաև կայզերական դեսպանություն: Ռ-յուլեր

Հավելված 1

Պատճեն

Ուրֆա, 5 դեկտեմբերի 1915

Ես կարծում եմ, որ Դուք ճիշտ եք տեղեկացված օգոստոսից ի վեր այստեղի շատ իրադարձությունների մասին: Այնուամենայնիվ, ես կցանկանայի այստեղ ինչ-որ բան կրկնել: Հավանաբար, սրա մեջ կա դեռ ինչ-որ բան, ինչը Դուք չգիտեք:

Օգոստոսի սկզբին երկու բեյերի ժամանումը Դիարբեքիից: Դրանից անմիջապես հետո արդեն վաղուց ձերբակալված ու պահված հայերի մահացու փոխադրումը, ուստի նրանց մեջ էր նաև մեր դեղագործ Արախանը: Օգոստոսի 15-ին սկսվում է երիտասարդ հայերի փնտրտուքը՝

իրը զինվորական ծառայության համար: 19-ին մի տուն խուզարկելիս թաքստոցից կրակոցով սպանվեց մի ոստիկան: Կեսօրվա ժամը 3-ին: Մնացած ոստիկանները փախան մուսուլմանական բնակարան և այդ մասին հայտնեցին ղեկավարությանը: Խալի և Ահմեդ բեյերը, վերը հիշատակվածները, ջարդի հրաման տվեցին: Մինչև երեկո սպանվեցին մոտ 100 հայ: Հաջորդ օրը աշխատանքային գումարտակի մոտ 100 հայի մորթեցին Ուրֆայից դեպի հյուսիս մեկուկես ժամվա հեռավորությամբ: Հաջորդ օրը՝ 400 հոգու, հարավում աշխատող աշխատանքային մի այլ գումարտակից: Օգոստոսի 19-ից համզիստ էր, բայց հայերը թաքնված մնացին իրենց տներում: Մեպտեմբերի 29-ին ոստիկանությունը փնտրում էր երիտասարդ հայերի, ովքեր նախորդ զիշերը մի տնից կրակոցներ էին արձակել: Այդ ընթացքում նրանց վրա կրկին կրակել էին: Ով կարողացել է՝ փախել, փրկվել է: Շուկայում գտնվող հայերին մորթել են, օգոստոսի 19-ին միայն առանձին հայեր են համարձակվել տնից դուրս գալ՝ շուկա և այլն: Արդեն երեկոյան հայկական թաղամասն այլևս մատչելի չէր մահմեդականների համար: Հետո սկսվեց պաշարումը, որն, այնուամենայնիվ, պետք է վատ վերջանար հայերի համար: Հոկտեմբերի 16-ին հիմնականում հանձնեցին դավադրությանը չմասնակցած հայերին, հատկապես կանանց ու երեխաներին: Հանձնված տղամարդկանց մորթեցին, մի քանիսին էլ կախեցին: Կանանց ու երեխաներին աստիճանաբար արքայերեն ղեպի հարավ: Հայերի մնացյալ մասի փնտրությունը, ովքեր չէին հանձնվել, այլ թաքնվել էին ջրհորներում և այլուր, շարունակվեց դեռ երկար՝ մինչև նոյեմբերի կեսը:

Խռովությանը չմասնակցած հացթուխներին սկզբում կենդանի թողին և նրանց թույլատրեցին աշխատել իրենց խանութներում, բայց նոյեմբերի 20-ին հեռացրին նաև նրանց, ընդ որում ճանապարհելուց հետո՝ քաղաքից դուրս սպանեցին:

Կասկածելի զբաղմունքի տեր մի քանի հայ՝ թուրքերին ցույց տալով հայերի թաքստոցները, իրավունք ստացան մնալ Ուրֆայում: Դեղագործ Գարեգինն էլ կարող է մնալ, բայց հիմա այդ մարդիկ ստիպված են կիսով չափ դառնալ մուսուլման: Մեր դեղագործին այսօր հասկացրել են՝ եթե ուզում է մնալ, ապա պետք է գոնե որևէ մուսուլմանական անուն ընդունի: Հավանաբար, մեր բժշկին էլ նույն բանը խորհուրդ կտան:

Խռովությանը բոլորովին չմասնակցած միակ քրիստոնյա Կարմուշ գյուղը վերջին շաբաթվա ընթացքում նույնպես տեղահանվեց: Շատ ցավալի է:

Հաճախ մտածում եմ՝ գոնե մեզնից որևէ մեկը կարողանար գնալ Ռաքքա, Դեր Չոր և այլն, որպեսզի օգներ տարագիրների կենդանի մնացածների մնացորդներին: Միայն թե համոզված եմ, որ կառավարությունը չի թույլատրի մեր օգնությունը: Այսպիսով, մենք պետք է պարզապես թողնեք, որ այդ ժողովուրդը՝ իր լավ ու վատ կողմերով հանդերձ կործանվի:

[Յակոբ Քյունցլեր]

1916 - 01 - 11 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14089

Ռայխսբազի պատգամավոր Կարլ Լիբկնեխտի հարցումը ռայխսբազի 26-րդ նիստին

Քեռին, 11 հունվարի 1916

Դ-ր Լիբկնեխտի հարցումները (տե՛ս դրանք)

- № 12 Հայ բնակչությունը Թուրքիայում /Հավելվածներից №187-ը/ Դ-ր Լիբկնեխտ (տե՛ս դրանք)512
- Կանոնակարգի վերաբերյալ513
- Դ-ր ֆոն Շքունը՝ արտոգործնախարարության քաղաքական բաժնի ղեկավար, կայզերական դեսպանորդ.....512

Նախագահ. Մենք անցնում ենք օրակարգի հարցերին: Օրակարգի առաջին կետը կազմում են հարցումները: Առաջինը հայտարարում են №12-ը (տպագրված նյութերի №187-ը): Հարցումն ընթերցելու համար ձայնը տրվում է պատգամավոր պարոն դ-ր Լիբկնեխտին:

Դ-ր Լիբկնեխտ, պատգամավոր.

Արդյոք պարոն ռայխսկանցլերին հայտնի՞ է, որ այս պատերազմի ընթացքում դաշնակից թուրքական կայսրությունում հայ բնակչությանը հարյուր-հազարներով տեղահանել են իրենց բնակավայրերից և ոչնչացրել են:

Ի՞նչ քայլեր է ձեռնարկել պարոն ռայխսկանցլերը դաշնակից թուրքական կառավարության մոտ՝ որպես անհրաժեշտ հատուցում՝ մնացյալ հայ բնակչության վիճակը Թուրքիայում մարդավայել կազմակեր-

պելու և մանճօրինակ արհավիրքների կրկնությունը կանխելու համար:

Նախագահ. Պատասխանելու համար խոսքը տրվում է արտգործնախարարության քաղաքական բաժնի ղեկավար, կայզերական դեսպանորդ պարոն ֆոն Շթումին:

Դ-ր ֆոն Շթում, կայզերական դեսպանորդ, արտգործնախարարության քաղաքական բաժնի ղեկավար, բունդեստաֆի կոմիսար:

Պարոն ռայխսկանցլերին հայտնի է, որ որոշ ժամանակ առաջ, մեր հակառակորդների խոռվարարական խարդավանքների առնչությամբ, Բարձր Դուռը թուրքական կայսրության տարածքի որոշակի մասերից հայ բնակչությանը տեղահանել և նրանց տրամադրել է նոր բնակավայրեր: Այդ միջոցառումների հետադարձ որոշ ազդեցությունների պատճառով գերմանական ու թուրքական կառավարությունների միջև տեղի է ունենում մտքերի փոխանակում: Մանրամասները չեն կարող հաղորդվել:

(Պատգամավոր դ-ր Լիբկնեխտ: Ես ձայն եմ խնդրում՝ հարցումը լրացնելու համար: Աշխուժացում):

Նախագահ. Հարցումը լրացնելու համար խոսքը տրվում է պարոն պատգամավոր դ-ր Լիբկնեխտին:

Դ-ր Լիբկնեխտ, պատգամավոր:

Արդյոք պարոն ռայխսկանցլերին հայտնի՞ է, որ պրոֆեսոր Լեփսիուսը խոսում է թուրքահայերին ուղղակիորեն արմատախիլ անելու մասին...

(Նախագահի զանգակը - Հոետորը փորձում է շարունակել խոսքը: Կանչեր՝ հանգիստ, հանգիստ):

Նախագահ. Պարոն պատգամավոր, դա նոր հարցում է, որը ես չեմ կարող թույլատրել:

(Պատգամավոր դ-ր Լիբկնեխտ. Պարոն նախագահ, կանոնակարգի վերաբերյալ):

- Խնդրեմ՝ կանոնակարգի վերաբերյալ:

Դ-ր Լիբկնեխտ, պատգամավոր:

Զանի դեռ պարոն նախագահը հարցումը մինչև վերջ չի լսել, նա ի վիճակի չի լինի դատել (աշխուժություն), թե արդյոք խոսքը նոր հարցման մասին է, թե՞ ոչ: Ի դեպ, ես շեշտում եմ, որ պարոն նախագահին ինքնակամ չի հանգել այդ տեսակետին (աշխույժ արձագանք՝ օհօ), որ առկա է նոր հարցում, այլ դա ասվել է դրսից:

Նախագահ. Պարոն պատգամավոր դ-ր Լիբկնեխտ, ես պետք է բողոքեմ իմ գործավարության այդպիսի քննադատության համար (աշխույժ՝ քրավո):

1916 – 01 – 18 – DE – 001

Մկրտնադրուրը՝ PA-AA/R14089

Արտգործնախարարության գրասենյակ

1 Նամակ, մտահոգիչ է:

Դ-ր Ռիբերի նամակը՝ ուղղված պրոֆ. Բեքերին, Բոնն 6-րդ և 8-րդ էջերը պարունակում են տեղեկություններ հայերի ու սիրիացիների ջարդերի մասին:

[Վեգենդոնքի նշումը]

Պարոն հյուպատոս Շարինգերին՝ արաբերեն մասերի ստուգման համար:

Գաղտնի

Արաբերեն մասը 4-րդ էջում պարունակում է (անընթեռնելի) արձանագրություն և անվճար է:

11-րդ էջը թուրքերեն է և գերմաներեն թարգմանությամբ (Ս. Բեք) հնչում է հետևյալ կերպ.

«Ճանապարհի երկու կողմում մենք տեսանք սպանված հայերի: Մենք հաշվեցինք մոտ 5 հոգի: Մեծ մասը կանայք էին: Մեկի ձեռքերի և քեթի մեջ մեխեր էին խփված: Ինչ էլ լինի...»

24.1.16 չորեքշաբթի

[Վեգենդոնքի նշումը]

Նամակը պետք է փոխանցել գաղտնի:

[Արտգործնախարարության նշումը, 3.2.]

Խնդրում եմ գաղտնիության նշում: Ըստ 2-րդ բաժանմունքի տվյալների գաղտնիության նշումը միտումնավոր անել ըստ կից ֆորմուլյարի: (Անընթեռնելի է) [ի նկատի ունի հետևյալ հանձնարարությունը:]

[Հանձն. 3.2.]

Կից նամակները պետք է նախարարության մեկ ծրարի մեջ և որպես R.D.S. (ռայխի տպագիր նյութ) կնքված ուղարկել հետևյալ նշումով՝

Քանի որ կից նամակը պարունակում է ռազմական ու քաղաքական տեղեկություններ, հայրենական շահերի նկատառումով, պետք է նրանց բովանդակությունը գաղտնի պահել:

Բեռլին, 3.2, 1916

1916 – 01 – 24 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14089

Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 230

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովվեզին՝ Կոստանդնուպոլսում արտա- կարգ միսիայի դեսպան Վուլֆ Մետեռնիխից

№ 29

Պերա, 24 հունվարի 1916

Անցյալ տարվա դեկտեմբերի 12-ի №949⁷¹ հրամանագրի վերաբերյալ:

Այստեղի արտաքին գործոց նախարար Հալիլ բեյը ամենավճռական ձևով հերքեց իմ առարկությունները, որ հայերի ստիպողական դավա- նափոխումները եղել են ասելու արժանի ծավալով: Եղած դեպքերում ստորին պաշտոնյաների կողմից հարձակումների ժամանակ տվյալ մարդիկ պատժվել են:

Նախարարի հավաստիացումները հակասում են համապատաս- խան զեկուցագրերին, որոնք տարբեր վայրերից և իրարից անկախ աղ- բյուրներից այդ հարցի առնչությամբ բազմիցս ստացվել են կայգերա- կան դեսպանությունում:

Սամսունի փոխհյուպատոս Քուրեռֆի մանրամասն տեղեկություննե- րով, որոնք հաստատվեցին այլ կողմից, կարելի է եզրակացնել, որ հենց

Սև ծովի ափամերձ շրջաններում հայերի իսլամացումը՝ մասամբ համո- զեղով, մասամբ սպառնալով, ավելի մեծ ընդգրկումով է իրականացվել:

Համենայնդեպս, այլ վայրերում, որտեղ բազմաթիվ հայեր սեփական մղումով, որպեսզի խուսափեն աքսորից ու կարողության բռնագրավու- մից, վճռել են անցնել իսլամի, իշխանությունները չեն նպաստել և դա- վանափոխներին, այնուամենայնիվ, աքսորել են: Ըստ երևույթին՝ եր- կյուղել են, որ զանգվածային դավանափոխումներով կարող է խափան- վել հայերի տեղահանման իսկական նպատակը՝ հայ բակչության իս- պառ վնասագրերումը:

Այդ ժամանակվանից ի վեր ընտրվեց այլ՝ ավելի նվազ աչքի զարնող ուղի:

Այսպես, Ադանայի հյուպատոս Բյուզեն անցյալ տարվա հոկտեմբե- րին հայտնեց, որ այնտեղի թուրքական որբանոցի վարիչը քրիստոնյա սաներին հայտնել է, թե օսմանյան որբանոցում քրիստոնյա կրոնի հա- մար տեղ չկա: Ով չընդունի իսլամ, պետք է լքի որբանոցը: Դրան ի պա- տասխան՝ քրիստոնյա երեխաները լքել են որբանոցը՝ բացառությամբ 14 տղայի, որոնք, հավանաբար, այդ ընթացքում իսլամ են ընդունել:

Այնուհետև հայ պատրիարքը դեկտեմբերի կեսին հայտնել է այս- տեղ, որ Անատոլիայում տեղահանված հայկական ընտանիքների կին անդամներին, որոնց տղամարդ անդամներն սպանվել կամ անհայտ կո- րել են, սկսել են խմբերով բաշխել մահմեդական ընտանիքների վրա, որ- պեսզի նրանց իսլամացնեն: Ռազմական նախարարն էլ է կարգադրել, որ զինվորական ծառայության մեջ եղած բոլոր հայերը պետք է դառնան մահմեդական և արդեն հիմա ստանան մահմեդական անուններ, մինչ իսկական ձևականությունները, պատերազմական վիճակի նկատառու- մով, կայահպանվեն ավելի ուշ:

Ի վերջո հաստատվում է, որ նաև այստեղ՝ մայրաքաղաքում, թուրքե- րը հաճախ ազդել են հայերի վրա, որպեսզի նրանք իսլամ ընդունեն: Այ- նուամենայնիվ, դավանափոխների թիվը՝ այստեղի հայ բնակչության ընդհանուր թվի համեմատությամբ, պարզապես չնչին է: Ըստ երևույթին, մինչև հիմա իսլամ ընդունել են հազիվ մոտ 20 հայ, նրանց մեջ հիմնա- կանում այնպիսիք, ովքեր Անատոլիայում հարստացել են և դավանա- փոխությամբ փորձում են փրկել իրենց կարողությունը:

Մետեռնիխ

1916 – 01 – 26 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14090
Հրապարակված՝ Գ և Հ փաստ. 231

Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Վոլֆ-Մետե-
նիխին՝ Հալեայի հյուպատոս Ռ-յուսլերից

№ 236

Հալեա, 26 հունվարի 1916

Պատճեն⁷²...

Հալեայից հայերի տեղահանման հարցի վերաբերյալ առանձին մի
դեպքի առիթով ուստիկանության մի կոմիսարից իմացել եմ հետևյալը՝

Հրամաններ են տրվել՝ տեղահանել յուրաքանչյուր հայի, ով չունի
Հալեայում տրված «Թեսքերե նուֆուս» (քաղաքացիության վկայական)
և, ի դեպ, առանց նկատառելու ժամանակը, որը նա ապրել է արդեն Հա-
լեայում: Միայն այդպիսի վկայականն էր համարվում ապացույց, որ դրա
տերը չի պատկանում արքայալների թվին:

Հետևաբար, եե օրինակ, 10 տարի առաջ թուրքական այլ քաղաքից
տեղափոխվել է Հալեա և նրա քաղաքացիության վկայականը (թեսքերե
նուֆուս) մեկ այլ քաղաքից է, այդ ընթացքում առիթ չունենալով այդ
փաստաթուղթը փոխել է այստեղիցի հետ, ապա նա ենթակա է արքայի:

Այդ հրամանով կառավարությունը ձեռքին զենք ունի՝ այստեղի հա-
յերի մեծ մասին արքայալու համար: Միայն այստեղ ծնվածներն են ա-
պահով, բայց միայն այնպիսիք, ովքեր կան կառավարության ցուցակ-
ներում, որոնք, ինչպես հայտնի է, օտոմանյան հպատակների համար
ամենուրեք չէ, որ կազմվում են: Ներգաղթածների, այսինքն՝ նաև մինչև
տեղահանումը այստեղ տեղափոխվածների զգալի մասը չի ունենա
այստեղի փաստաթուղթը: Ուստիկանությունն զբաղված է ճշտումներով:
Այստեղի շատ հայեր էլ արդեն արտաքսվել են այդ կերպ:

[Ռ-յուսլեր]

72. Մետենիխը 8.2.1916 (№55) պատճենով ներկայացրել է ուստիկանացիներին:

1916 – 01 – 26 – DE – 004

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14090, Կոստ. դեսպ./ 98

Արտգործնախարարությանը՝ «Արևելքում հանուն քրիստոնեական
քարեսիրության» գերմանական օգնության միության տնօրեն Ֆրիդրիխ
Շուխարդից

Մայնի Ֆրանկֆուրտ, 26 հունվարի 1916

Թույլ տվեք ինձ՝ երկու օրինակով Ձեզ փոխանցել Ձեր միջնորդու-
թյամբ ինձ հասած մեր քույրեր Բեստրիս Ռոհների ու Պաուլա Շեֆերի⁷³
զեկուցագիրը, քանի որ տեղյակ չեմ, թե արդյոք Դուք նույնից պատճեն
կցե՞՞լ եք Ձեր փաստաթղթերին:

Խորին ակնածանքով՝ Ֆ. Շուխարդ

Հավելվածներ 1, 2, 3 (4-ը՝ անզլերեն)

[Մտրդմանի նշումը, 29.12]

Հավելվածները

1. Զույր Բեստրիս Ռոհների նամակը ուղղված դ-ր Շուխարդին
15.12, կցված է:

Բախչե Օսմանիե դաշտավայրում հայերի համակենտրոնացման
ճամբար այցելության վերաբերյալ քույր Պաուլա Շեֆերի զեկուցագիրը
16.11.-ին և Բեստրիս Ռոհների այդօրինակ զեկուցագիրը Մամուրի
վրանային ճամբար 26.11.-ին այցելության մասին, նաև քույր Պաուլա
Շեֆերի նույնպիսի զեկուցագիրը Իզլահիեի 1.12. -ին վրանային ճամ-
բար այցելության մասին:

2. Ծրարը պարունակում է.

Բեստրիս Ռոհների 15.12 նամակը միստր Փիթին (այստեղի սրբա-
տան), Պաուլա Շեֆերի 13.12 նոթերը «Հալեայի ճանապարհին», վերա-
բերում է հիմնականում հայերին օգնելու համար դրամական միջոցների
ձեռքբերմանը:

73. Փոխանցվել է Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ 3.2.1916թ.:

Դրան ավելացրած՝ 1-ին կետում հիշատակված զեկուցագրերի մեկական պատճեն:

Ըստ իս՝ նամակները 2-րդ կետի հավելվածի հետ փոխանցելու համար տարակուսելու ոչ մի առիթ չկա՝ հայերի համակենտրոնացման ճամբարների վիճակը այստեղ բավականաչափ հայտնի է այլ՝ հատկապես բանավոր նկարագրություններից: Մարդասիրական նպատակներին արգելք դառնալու պատճառ չկա:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությունը՝ ռախսկանցիներին 29.12]

Խոնարհաբար Ձերդ գերազանցությանն են փոխանցում հավելվածով՝ գերմանական օգնության միության տնօրեն պարոն Ֆ. Շուխարդի համար նախատեսված, Մարաշի օգնության միությունում աշխատող Բեստրիս Ռոհների նամակը՝ Ձեր հայեցողությանը բողոքելով, թե արդյոք արժե՞ բովանդակությունն ստուգելուց հետո ուղարկել ըստ նշանակության:

[Բեստրիս Ռոհները (Մարաշի կայան) Մորդմանին 15.12]⁷⁴

Հարգելի պարոն գաղտնի խորհրդական,

Հավանաբար, Ձեզ կհետաքրքրի կցված զեկուցագիրը, որը Ձեր քանկագին հասցեին են ուղարկում՝ խնդրելով բարեհաճորեն այն փոխանցել ըստ նշ., եթե Հալեպում իրենց իրավունք են վերապահում ինչոր բան անել ծածուկ, թող ամերիկացիներն էլ օգնեն իրենց ոռքֆելեյրյան ֆոնդերով:

Արդյոք հնարավոր չէ՞ գերմանացի 2 քույրերի համար ստանալ պաշտոնական բույլտվություն՝ **Կարմիր Խաչ**ում այս զանգվածային թշվառության մեջ աշխատելու համար: Եթե Դուք կկամենաք այդ հարցին մեզ պատասխան ուղարկել Հալեպի գերմանական հյուպատոսություն, ապա մենք անչափ երախտապարտ կլինենք Ձեզ: Մենք կարող ենք երաշխավորել, որ ոչ մի խոսք չի լինի քաղաքականության և այլնի մասին⁷⁵:

Խորին հարգանքներով Ձեզ ողջունում է Ձեզ հավատարիմ՝
Բեստրիս Ռոհներ

74.. Մորդմանի նշումը: Եկել է 27.12 կեսօրին՝ ինձ անհայտ ճանապարհով՝ ոչ փոստով, հավելվածների հետ:

75. Մորդմանի նշումը. այնքան էլ հասկանալի չէ:

1916 – 01 – 31 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14090/MF 7140/18-21
Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ. 234

Ռախսկանցիներ Բեթման Հովեզին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռյուսերից

K № 15 / № 285

Հալեպ, 31 հունվարի 1916

Հավելվածով խոնարհաբար Ձերդ գերազանցությանն են փոխանցում Ուրֆայում սարկավագ Քյունցլերի մի նամակի պատճենը, որից բխում է, որ Ուրֆայում մնացած վերջին հայերը հանգամանքների պարտադրանքով իսլամ են ընդունել, նրանց մեջ է նաև դ-ր Արմենակ Աբու-հայթյանը՝ Գերմանիայի Արևելյան միսիայի հոսպիտալի բժիշկը, այնուհետև՝ նաև Ուրֆայում բուրքերի հավաքած որբերը:

Այնուամենայնիվ, դրան հաջորդած բժշկի ձերբակալության մասին ես այլ կերպ հայտնեցի կայզերական դեսպանություն: Նամակից բխում էր, որ նա բուրքովին չի մասնակցել բնակչության դիմակայությանը:

Բռնի իսլամացումների մասին այստեղ մի քանի շաբաթ առաջ հայտնի է դարձել նաև այլ վայրից: Կեսարիայում հրաման է եղել հայերին Սվազ արքային մասին: Այդ արքային նշանակում էր մահ: Միգուցե նրանց փրկելու համար մութասարիֆը հրաման է արձակել, ով իսլամ ընդունի, նրան կխնայեն: Շատերն ընդունել են: Բողոքական և կաթոլիկ եղբայրականների մի խումբ հրաժարվել է ընդունել: Ինձ անհայտ կերպով բանը հասավ այնտեղ, որ նրանց արքային ոչ թե Սվազ, այլ Էրեզլի, որի ճանապարհի վտանգներն առավել նվազ են: Երբ նրանք ճանապարհային որոշ փորձություններից հետո ժամանել են Տարսուս, այնտեղ պատահաբար հանդիպել են բարոն ֆոն Քրեսին՝ Ձեմալ փաշայի հետ Կոստանդնուպոլսի նրա ուղևորվելու ժամանակ: Նա փաշային ծանոթացրել է իրենց գործերին, ինչը նրանց ապահովել է անվտանգ անցում Հալեպ և ապա բույլտարվել է բնակվել մասամբ Դամասկոսում, մասամբ էլ՝ Երոսաղեմում: Տեղեկությունն ստացվել է նրանցից: Նրանց մեջ է նաև բողոքական քարոզիչ Վահրամ Թահմիզյանը, հիմա Դամասկոսում է:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի Կոստանդնուպոլսի կայզերական դեսպանություն:

Ռյուսեր

Հավելված

Պատճեն

Ուրֆա, 17 հունվարի 1916

Մեծարգո պարոն հյուպատոս,
 Թերևս իրավացիորեն Դուք ինձնից սպասում եք մի քանի տող՝ մեր հոսպիտալի իրադարձությունների մասին:
 8 օր առաջ ոստիկանությունը հանկարծակի ձերբակալեց դեռևս կազդուրվող մեր բժշկին: Մեկ ժամ անց նույնը կատարվեց նաև դեղագործի օգնական Հովսեփի հանդեպ, հիմա՝ մահմեդական Յուսուֆ անունով: Երբ տեսա, որ վերադարձնելու փոխարեն ոստիկանությունը նրանց երկուսին էլ բանտ նետեց, երեկոյան ես ուղևորվեցի նահանգապետի մոտ, որտեղ իմացա միայն, որ ձերբակալման հրամանը եղել է ոչ թե Ուրֆայից, այլ՝ հավանաբար Հալեպից: Ապա հաջորդ առավոտյան ես Չեզ հենագիր հղեցի: Այդ շաբաթվա ընթացքում ես զարտուղի ճանապարհով պարզեցի, թե որտեղից էր փչում վատ քամին: Որոշ ժամանակ մենք այստեղ ռազմական վերադաս ունեինք՝ Գ., որը հիմա այնտեղ է, նա է տվել հրամանը: Ամբողջ Ուրֆան վրդովված էր երկուսի ձերբակալման պատճառով, որոնցից յուրաքանչյուրը կարող էր ապացուցել, որ ինքը բոլորովին չի մասնակցել խռովությանը: Հարցն այն է, որ Գ.-ն կուպիտ սրիկա է: Եթե նա թերևս զիտեմար, որ մեր բժիշկը, որի անունը հիմա Արիֆ էֆենդի է, և նա այս ընթացքում, ինչպես և ամբողջ տեղաբնակ անձնակազմը, մահմեդական է դարձել, երևի թե այդ հրամանը չտար: Ի դեպ, ինձ շատ վշտացրեց արական սեռի սպասարկող մեր անձնակազմի արարքը, ես ամեն ինչ լավագույնս էի մտահոգացել, իրենց իսկ համաձայնությամբ, նրանք կցուցակագրվեին որպես սիրիական բողոքականներ, դրանով մենք կբավարարեինք այդ կարծեցյալ հրամանի պահանջները, ըստ որի՝ ոչ մի հայ այլևս իրավունք չունի Ուրֆայում մնալ: Բայց հետո հանկարծակի հայտնի դարձավ, որ նրանք ցուցակագրվել են որպես մուսուլմաններ: Բնավորության ուժը մեր բժշկի հատկապես թույլ կողմն է, ինչն էլ այդ գործին անցանկալի ընթացք տվեց: Իհարկե, դեռ հաստատ չէ, թե արդյո՞ք նրանց կվերցնի մահմեդական կրոնական հա-

մայնքը: Բայց, հավանաբար, քանի որ որբեր են, որոնք այստեղ հավաքվել են հիմա այնտեղ գտնվող նախկին զնդապետի (զենեքալի) հրամանով, վերջերս բոլորն էլ վերամկրտվել են»՝ տարբեր դայակների հետ:

Ես լսել եմ, որ բժշկին արդեն դատապարտել են, բայց թե ինչ ժամկետով, չգիտեմ:

[Յակոբ Բյունցլեր]

[Ռոզենբերգի նշումը, 24.2]

Մինչև այս զեկուցագրի ստանալը Պերայի կայզերական դեսպանը թուրքական կառավարության մոտ արդեն բողոքներ է ներկայացրել հայերին պարտադրվող դավանափոխությունների առնչությամբ: Հալիլ բեյը վճռականորեն հերքել է բռնի դավանափոխումները: Պետք է ենթադրել, որ կոմս Մետեռնիխը, որին ծանոթ է հյուպատոս Ռյուսերի զեկուցագիրը, եթե պահը հարմար գտնի, ապա իր անունից նորովի բողոքներ կներկայացնի Բարձր Դռանը:

Այդ իսկ պատճառով՝ առայժմ կցել ակտերին:

1916 – 01 – 31 – DE – 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA -AA/ Կոստ.դեսպ./ 99; 10/12 /չի ուղարկվել/

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Վալֆ Մետեռնիխին

Պեքա, հունվարի 1916

Cessat

Ինչպես բխում է մինչև այժմ Չերդ գերագնացությանն ուղղված կայզերական դեսպանության զեկուցագրերից, իմ պաշտոնում եղած նախորդի պես ես էլ թուրքական կառավարության ուշադրությունը բազմիցս հրավիրել եմ այն մեծ պատասխանատվության վրա, որ նա հանձն է առնում հայ հպատակների հանդեպ գործելակերպով: Չնայած այն ծանր մտահոգությանը, որը մենք բարեկամական խորհրդի կարգով պետք է արտահայտենք ժողովրդի այդ բաղադրամասի տեղահանման

նպատակով արձակված ժամանակավոր օրենքների հանդեպ, դրանք իրականացնելիս կատարված օրինազանցություններն ու անհատ անձանց և պաշտոնյաների չարաշահումները, որոնք՝ արդեն տարագիրների գերմանացի պարտատերերի շահերի նկատառմամբ, մեզ ստիպում էին Բարձր Դռանն անընդհատ խստագույն նախազուշացումներ անել: Ինչպես ընդհանուր առմամբ արված գրավոր ու բանավոր բողոքներով, օրինակ անցած տարվա հուլիսի 7-ի № 433 Մեծ վեգիրին ուղղված հուշագրով, այնպես էլ առանձին դեպքերի վերաբերյալ բազմաթիվ գրավոր հաղորդագրություններով, մենք Բարձր Դռանը, ընդունելով հանդերձ ձեռնարկված միջոցառումների անհրաժեշտ մասը, կասկածներ չբողիքը իրավունքի ու օրենքի ոտնահարումների մեր դատապարտումների վերաբերյալ: Երբ, այնուամենայնիվ, մեր նշած հանգամանքներում փոփոխություններ չարձանագրվեցին, ստիպված եղանք համատեղ տուժած գերմանական շահերը պաշտպանելու համար Բարձր Դռանը հայտարարել, որ մենք նրան պատասխանատու կդարձնենք այն վնասի համար, որ կարող են կրել գերմանացի պարտատերերը՝ որպես Թուրքիայի կառավարական մարմինների հակաիրավական գործելակերպի անմիջական հետևանք: Բարձր Դռան հանդեպ այդ տեսակետը մենք ի վերջո արտահայտել ենք սեպտեմբերի 13-ի № 6358 և անցյալ տարվա հոկտեմբերի 5-ի № 8102 հայտարարագրերում, որոնք Չերդ գերազանցությանն են ներկայացվել սեպտեմբերի 14-ի № 6358 և հոկտեմբերի 5-ի № 8102 զեկուցագրերի պատճեններով:

Այդ նոտաներին Բարձր Դռուը պատասխանեց անցյալ տարվա դեկտեմբերի 22-ի վերբալ նոտայով, որից պատիվ են ունեցել Չերդ Գերազանցությանը ներկայացնել № ... մի պատճենը: Այդ նոտայում թուրքական կառավարությունը եզրակացնում է, որ ինքը ոչ մի կերպ պարտավոր չէ հատուցել հայերի հալածանքների հետևանքով տուժած գերմանական կայսրության հպատակների կրած վնասները: Առաջին նախանշանները, որոնք բխում են այդ եզրակացությունից, տրամաբանական ու իրավական տեսակետից ոչ մի քննություն չեն բռնում:

Նոտաների առաջին իսկ փաստարկը, որ երկրի ներքին կառավարման գործողությունները, եթե նույնիսկ առնչվում են այնտեղ ապրող օտարերկրացիների շահերին, չեն կարող դառնալ դիվանագիտական քայլի առարկա, այդ ընդհանրացմանը չի համապատասխանում, քանի որ եթե կառավարման մարմինների այդ գործողությունները կարող են յուրովի

լինել իրավասխտումներ կամ ինչ-որ կերպ հակասում են տվյալ երկրի ներքին օրենքներին, ապա միջազգային իրավունքի համապատասխան չափանիշներով՝ դրանց հետևանքով տուժած օտարերկրացուն տվյալ երկրի կառավարությունից կամ դիվանագիտական ներկայացուցչությունից պետք է տրվի վնասի հատուցում պահանջելու լիազորություն, և այդ պահանջը դառնալ դիվանագիտական հայտարարությունների առարկա:

Որպես վնասների հատուցումից հրաժարվելու հիմնական պատճառ Բարձր Դռուն օգտվում է այն դրույթից, որ իրավունքի իրականացմամբ ոչ մի կերպ չի ենթադրվում վնասի հատուցման որևէ պարտավորություն: Այդ դրույթն էլ իր ընդհանրությամբ, իհարկե, իրավական կշիռ չունի և սեփականազրկման հրամանով կարող էր օր. հեշտությամբ չեղյալ համարվել, որն, անկասկած, պետության իրավունքն է և նրան, այնուամենայնիվ, պարտավորեցնում է հատուցել սեփականազրկվածների վնասը:

Նույնքան սակավարժեք է Բարձր Դռան հաջորդ այն փաստարկը, թե թուրքական կառավարությունը հնարավորինս քիչ է պարտավոր վնասներ հատուցել, եթե ինքը ձգտում է ժամանակավոր օրենքով (սեպտեմբերի 13-ի) նվազագույնի հասցնել հայերի աքսորով պատճառած վնասները: Վնասների չափը նվազեցնելու փորձը, իհարկե, նշանակություն չունի, եթե նույնիսկ հաջողված համարվի այն հարցի քննարկման համար, թե արդյոք թուրքական կառավարությունը, ըստ էության, հատուցման պարտավորություն ունի:

Ի վերջո, նոտայի նախավերջին պարբերության մեջ պարունակված հրաժարման հիմնավորումը՝ դրանով պայմանավորված ժամկետի երկարաձգմամբ, արտասահմանում ապրող պարտատերերի համար պարունակում է տրամաբանական սխալ. որպես հրաժարման հիմնավորում բերվում է այն, որ վերոնշյալ օրենքն իր հրապարակմամբ իրավական ուժ է ստացել, և այդ իսկ պատճառով օտարերկրացիները, ինչպես նաև տեղաբնակները, պարտավոր են հետևել նրանում նշված ժամկետներին: Այդ հանրահայտ փաստի գրեթե պարզունակ ընգծմամբ Դռուը թեթևակի հուշում է, որ հենց կայգերական դեպանության քայլն է թուրքական կառավարությանը նպատակաուղղված դրդում՝ փոփոխություններ անել վերոնշյալ ժամանակավոր օրենքի կիրառման կարգում:

Այսպիսով, մեջբերված փաստարկները մասամբ բխում են petitio principii-ից, մասամբ էլ շրջանցում են քննարկվող հարցերը: Դրա համար էլ գուրկ են ապացուցման ուժից: Դրանց վերացումից հետո մնում են հետևյալ դրույթները:

1. Յուրաքանչյուր պետություն իրավունք ունի ճնշել իր տարածքում սկիզբ առած խռովարարական շարժումները:

2. Առաջացված վնասի պատասխանատվությունը կրում են թշնամական պետությունները, քանի որ նրանք են հրահրել և աջակցել հայրի ապստամբական շարժումները:

Առաջին դրույթը, ինչպես խոստովանում է հենց Բարձր Դուռը, մենք չենք վիճարկում: Պետք է նաև խոստովանել, որ հայ բնակչության մասերի տեղահանումը պայմանավորված էր ռազմական շահերով և կարող է համարվել պաշտպանական անհրաժեշտ գործողություն:

Երկրորդ դրույթում ճշմարտությանը համապատասխանում է այն, որ հայերի խռովարարական շարժումը հրահրված է թշնամական պետությունների գործելակերպով՝ հատկապես Ռուսաստանի ու Անգլիայի: Բայց չի կարելի համաձայնել, թե դրա համար նշված թշնամական պետություններն են բացառապես պատասխանատու նաև եղած վնասների համար: Իր ապացույցները բերելիս Դուռը կանխատեսված նետմացնում է նախավերջին սխալ պարբերության համար անհրաժեշտ հիմնադրույթը, թե այն վնասները, որոնց համար ուզում ենք պատասխանատու դարձնել հատուցման համար, խռովարարական շարժման ճնշմանը նպատակաուղղված հայերի տեղահանման անմիջական հետևանք են: Դրա հետ արժանավոր է հարցի միջուկային կետը, որն ամբողջ իր բովանդակությամբ Դռան նոտան միտումնավոր սխալ է փաստարկում: Այն կառուցված է այն ենթադրության վրա, թե ուղղակի վնասը, որ կրել են գերմանական կայսրության տուժած հայատակները, ինքնըստինքյան առաջացել է տեղահանման հետևանքով: Դրան հակառակ, մենք անցյալ տարվա սեպտեմբերի 13-ի մեր նոտայում ընդգծված շեշտել ենք, որ դրա պատճառը, անտեսելով նպատակավրեպ վարչական միջոցառումները, պետք է փնտրել գավառական իշխանությունների անօրեն գործելակերպում:

Գործի հետագա քննարկումների ժամանակ մենք պետք է հետամուտ լինենք, որ մենք իրավասու չենք հետազոտել, թե արդյոք անհրաժեշտ էր հայերի ապստամբության ճնշման ու կանխման նպատակին հասնելու համար, իրականացված չափերով հայ ժողովրդի տեղահանումը:

Շատ կասկածելի է թվում նաև այն, թե արդյոք օտարերկրյա ներկայացուցչությունն իրավասո՞ւ է հարց առաջադրել, թե արդյո՞ք թուրքական սահմանդրությանը չի՞ հակասում չղատված անձանց վերաբնակեցումն ու նրանց ունեցվածքի վերացումը: Պատգամավորների պալատի

նախկին նախագահ Ախմեդ Ռիզա բեյը սենատում արտասանած իր ճառերից մեկում, որի բովանդակությունը ֆրանսերեն թարգմանությամբ կցված է հավելվածին, հաստատում է այդ հակասությունը: Խոսքը վերաբերում է երկու ժամանակավոր օրենքներին:

1. Անցյալ տարվա մայիսի 14-ի (հին տոմարով) օրենքը, որից պատիվ ունեն հավելվածին կցել գերմաներեն թարգմանությունը և որի երկրորդ հոդվածը բանակի, բանակային կորպուսի և դիվիզիայի հրամանատարներին իրավունք է վերապահում վերաբնակեցնել այն քաղաքային ու գյուղական համայնքների բնակչությանը, որտեղ նկատվում են խռովարարական շարժումներ:

2. Անցյալ տարվա սեպտեմբերի 13-ի օրենքը աքտրված անձանց պարտքերի ու պահանջների վերաբերյալ, ինչի մասին պատիվ են ունեցել Ձերդ գերագանցությանը հայտնել անցյալ տարվա հոկտեմբերի 5-ին № 8102-ով:

Եթե նույնիսկ մենք միանայինք Ախմեդ Ռիզա բեյի կարծիքին, ես այնուամենայնիվ չէի ընդունի, որ մենք լիազորված ենք դա որպես հակաճառություն ներկայացնել Դռանը: Քանի որ նշված վերջին օրենքը, որից կտուժեն գերմանացի պարտատերերը, փաստորեն կվերաբերի նաև թուրք վերաբնակիչ պարտատերերին, և միջազգային իրավական հիմնադրույթներով օտարերկրացին ժամանման երկրում չի կարող հավակնել արտոնյալ դիրքի՝ տեղաբնակների համեմատությամբ: Թերևս այդ միտքն էր ուզում արտահայտել Բարձր Դուռը՝ ապաշնորհությամբ կազմած դեկտեմբերի 22-ի իր պատասխան նոտայում:

Նույն փաստարկով Դուռը կարող էր ի վերջո պայքարել ընդդեմ հետագա առարկությունների, որոնք աչքի են զարնում գերմանացի պարտատերերի շահերը ներկայացնողների տեսակետից, թե հենց դեկտեմբերի 13-ի օրենքը պարունակում է դրույթներ, որոնք զգալիորեն դժվարացնում են օտարերկրացի պարտատերերի պահանջների բավարարումը, եթե գործնականում անհնար չեն դարձնում: Այն կետի պատճառով, որն ընդգծված է անցյալ տարվա հոկտեմբերի 5-ի № 8102 զեկուցագրում, ես կարող եմ վկայակոչել նաև պատճենին կցված վերբալ նոտան, որն այստեղի ավստրո-հունգարական դեսպանություն ավստրո-հունգարական առևտրական պալատի անցյալ տարվա հոկտեմբերի 23-ի եզրակացության հիման վրա ուղղեց Բարձր Դռանը:

Այս հանգամանքներում կարծես թե միայն մի ելք է մնում՝ թուրքական կառավարությանը իրավակաճորեն պատասխանատու դարձնել այն ուղ-

դակի վնասի համար, որ կայսրության հպատակները կրել են հայերի վերաբնակեցման հետևանքով: Մենք մեր պահանջները պետք է հիմնավորենք, որ վնասներն առաջացել են ոչ թե վերաբնակեցմամբ, այլ հարձակումներով ու օրինազանցություններով, որոնք թուրքական կառավարության մարմինները պատճառել են միջոցառումներն իրականացնելիս:

Պետք է որ դժվար լինի, եթե ոչ անհնար, յուրաքանչյուր առանձին դեպքի համար դիպուկ ապացույց գտնել այդ հիմնավորման համար; դեպքերի հայ վկաները մեծ մասամբ այլևս կենդանի չեն, մնացյալներն էլ թուրքական մարմինների տված տխուր փորձից հետո իրենց հավաստի վկայությամբ նույնքան քիչ կարող են օգնել մեղադրողին, որքան այլ թուրքահպատակ վկաները: Իրավունքի չարաշահումների ոչ թուրք վկաները մնացել են չնչին թվով: Նրանց վկայությանը թուրքական կառավարությունը, հավանաբար, կհակադրի իր պաշտոնյաների՝ դրանց հակասող ցուցմունքները:

Ընդ որում, թերևս, պետք չլինի ամեն մի առանձին դեպքում ապացուցել գոյացած վնասի ու թուրքական մարմինների գործելակերպի միջև եղած պատճառական կապը: Վերաբնակեցումն իրականացնելիս վերջինների չարաշահումների ու օրինազանցությունների այնքան շատ դեպքեր են ապացուցվել, որ նրանց հաճախականությունն իրավունք է տալիս ենթադրելու, որ նաև այն դեպքերում, որոնց համար չկան համոզիչ մերկացնող փաստեր, առկա է թուրքերի մեղավորությունը: Այդ իսկ պատճառով թուրքական կառավարության առջև պետք է նրա դեմ խստող ենթադրությունը նրա վիճարկած ամեն մի առանձին դեպքի համար հերքել համոզիչ հակափաստարկներով:

Թուրքական մարմինների չարաշահումներն ու օրինազանցությունները Էրզրումի, Մոսուլի, Հալեպի, Ադանայի ու Տրապիզոնի մեր հյուսիս-տոսությունները քննարկել են ծավալուն, երեք հատորանոց փաստաթղթերով ու զեկուցագրերով, ըստ որոնց հետևյալ կետերը համարվում են ապացուցված ու օրինակներով հաստատված:

Մ/ Օրինազանցություններ արքայալուծների կյանքի դեմ

1. Շատ դեպքերում կառավարությունը տեղահանել է հայ կամ այլ քրիստոնյա տարրեր՝ մայիսի 14-ի օրենքում չունենալով դրա համար անհրաժեշտ նախադրյալներ: Շատ անգամ այդ նախադրյալներն ստեղծվել են նույնիսկ արհեստականորեն, հայերի գրպանները թաքուն խցկել են փամփուշտներ, որոնք այնուհետև ոստիկանության խուզար-

կումների ժամանակ օգտագործվել են որպես ապացույց՝ խոռվարարական տրամադրությունների համար:

2. Թուրքական իշխանությունները հրաժարվեցին ճնշել տարագիրների կյանքին ու ունեցվածքին սպառնացող կազմակերպված հրոսակախմբերին: Բազմաթիվ թուրք պաշտոնյաներ ու զինվորականներ բացահայտորեն խոստովանել են, որ իրենց միջոցառումներով կառավարության հետապնդած վերջնական նպատակը եղել է ոչ թե վերաբնակեցումը, այլ հայերի բնաջնջումը:

3. Թուրք ոստիկանները, ժանդարմներն ու զինվորները՝ մասամբ իրենց վերադասների հրամանով, մասամբ՝ ինքնակամ, մասնակցել են տեղահանվածների սպանությանը: Այդ առումով հատկապես ծանր մեղքի տակ են Դիարբեքիի վալի Ռեշիդ բեյը, Էրզրումի վալի Թախսին բեյը, Էրզրումի ոստիկանության պետ Խուլուսի բեյը և ոմն Մախմուդ Զյամիլ փաշա: Շատ անգամ պետական պաշտոնյաները նաև անհատ անձանց էլ են հրահրել տարագիրներին ոչնչացնելու:

4. Կառավարությունը ոչինչ չարեց տարագիրների քարավաններում քոնկած վարակիչ հիվանդությունների դեմն առնելու համար:

Բ) Օրինազանցություններ տեղահանվածների ունեցվածքի հանդեպ

1. Թուրք ոստիկանները, ժանդարմները և զինվորները մասնակցել են տարագիրների տների հիմնահատակ հրկիզմանը:

2. Թուրք ոստիկանները, ժանդարմները և զինվորները ակտիվորեն մասնակցել են տարագիրների տների և քարավանների թալանին: Այդ քարավաններն ուղեկցող ժանդարմները, ինչպես նաև այլ պաշտոնյաներ բազմիցս դրան են շորթել տարագիրներից:

3. Թուրք զինվորականներն ու վարչական պաշտոնյաները մեծ կաշառքի դիմաց խնայել են որոշ հարուստ հայերի: Այդ առումով, օրինակ, ծանր մեղք են գործել Ադանայի վալի Հաքի բեյը և Ադանայի ոստիկանության պետ Ջեմալ բեյը:

4. Տեղահանվածների անշարժ գույքը հանձնվում է միայն թուրքահպատակներին, ավելի ճիշտ՝ միայն մահմեդականներին: Օտար պարտատերերի համար անհնար է ստանալ իրենց պարտապանների անշարժ գույքը: Հողակտորների համար կառավարության սահմանած գինն այնքան չնչին է, որ բացարձակապես անբավարար է նախկին տերերի պարտքերը մարելու համար:

Թուրքական մարմինների վերոնշյալ հակաօրինական գործելակերպն ունեցավ այնպիսի հետևանքներ, որ վերաբնակեցման ժամանակ դրանից տուժածները ամենաշատը հատուցեցին իրենց կյանքով, բոլոր դեպքերում իրենց սեփականությամբ, այնպես որ գերմանացի պարտատերերի համար անհնար է բավարարել իրենց պահանջները՝ իրենց պարտապանների վիճակի պատճառով:

[Լրացում ձեռագրով]

Ես կցանկանայի խորհուրդ տալ թուրքական կառավարությանը՝ իրենց փաստարկները հերքելիս և վերոնշյալ տեսակետները շեշտելիս, թերևս բացառությամբ Բ/3/ -ում նշված կետի, պատասխանել, որ մենք նրանց՝ ինչպես նախկինում, պատասխանատու ենք համարում անմիջական այն վնասների համար, որոնք գերմանացիները կրել են հայերի հալածանքների հետևանքով: Այս վնասների հատուցման պահանջները պետք է գրանցվեն հյուպատոսական ծառայողների վարած կայգերական հպատակների պահանջների վերաբերյալ ցուցակներում և ներկայացվեն թուրքական կառավարությանը:

Այդ հարցում իմ հետագա դիտողական դիրքի պատճառով՝ խնդրում եմ Ձերդ գերազանցությանը՝ բարեհաճել ինձ ցուցում ուղարկել:

[Դեպքայնության նշումը]

Պատգամավոր պարոն դ-ր Գուփերտին (որպես ի գիտություն)

2. Երկու ամիս անց կրկին ներկայացնել:

1916 – 02 – 09 – DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14090

Հրատարակված՝ Գ և Հ փաստ. 235 (առանց հավելվածի) (խմբ. կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովվեզին՝ Հալեայի հյուպատոս Ռյուլերից
№ 366 K №18

Հալեա, 9 փետրվարի 1916.

Ձեզ խոնարհաբար զեկուցում եմ հայ ժողովրդի երկարատև ու դան-

դադ բնաջնջման առանձին մանրամասների մասին, որոնք ինձ հայտնի են դարձել վերջին շաբաթների ընթացքում:

Նոյեմբերին և դեկտեմբերի սկզբին տեղահանվածների առավել մեծ մասը սփռված էր Ադանայից Հալեա ձգվող երկաթուղու երկայնքով, հատկապես Իզլահիեում և Կաթմայում: Ռազմական նկատառումներով պետք է նրանց հեռացնեին՝ էտապային ուղին ազատելու և զորքերին վարակիչ հիվանդություններից զերծ պահելու համար: Սկզբում տեղափոխումը կատարվում էր գնացքով՝ դեպի Ռաս ու Այն: Բայց քանի որ տարագիրները Ռաս ու Այնում դատապարտված էին մահվան և բացի այդ, երկաթուղին չէր կարողանում հաղթահարել հայերի և զինվորների միաժամանակյա տեղափոխումը, ուստի հայերին հետիոտն քշում էին Իզլահիեից և Կաթմայից դեպի Աքթերին, իսկ Աքթերինից դեպի Բաբ: Կաթմայից մինչև Աքթերին տարածությունը մոտավորապես 30 կմ է, իսկ այդտեղից էլ Բաբ՝ գրեթե նույնքան: Այսպիսով, դա համեմատաբար նպաստավոր որոշում էր: Կոստանդնուպոլսում Ձեմալ փաշան պնդում էր, որ հայերը պետք է մնան Աքթերինի և Բաբի միջանկյալ տարածքում: Աքթերինից (կայանից) հնարավոր կլիներ պարենի մատակարարումը: Բայց այդ կարգադրությունները կրկին չեղյալ են համարվել, և թշնամիներին Բաբից Դեր Չոր են ուղարկել: Թե ինչ հետևանքներ է դա ունեցել, այդ մասին խնդրում եմ թույլատրել մատնանշելու հյուպատոս Լիթենի կից նամակը, որում նա ինձ գրել էր իր Բաղդադից Հալեա ուղևորության մասին: Թե ինչպիսի տեսք ունի Մեզբենի և Դեր Չորի միջանկյալ տարածքը, այդ մասին ես արդեն ներկայացրել եմ մի գերմանացու զեկուցագիրը, նոյեմբերի 16-ի ամսաթվով K. № 109 (J № 2078): Այդ երթուղով դեռ կրկին շարունակվում է դժբախտների հոսքը: Այնտեղ, իմիջիայլոց, Նորին մեծություն իշխան Ռոյալը մոտավորապես հունվարի 12-ին Տիբեն և Սաբխա կայանների միջնառաժքում, ինչպես նա ինձ պատմեց, տեսել է ճանապարհին ընկած 15 դիակ, մինչդեռ նրա կառապանն ավելին է հաշվել:

Հունվարի սկզբին կարեկից մի մարդ Կաթմայի և Բիթլիսի միջանկյալ ճանապարհից 50 երեխա է հավաքել և բերել է Քիլիս: Նա ցանկացել է նրանց հանձնել կայմակամին, բայց վերջինս չի ընդունել նրանց, այնպես որ նրանք ստիպված են եղել մնալ բաց երկնքի ներքո: Հաջորդ առավորության հիվանդ և հյուծված երեխաներից 30-ը սառել են: Այս լուրը ստացվել է հայկական սկզբնաղբյուրներից, բայց ոչ մի հիմք չկա կասկածելու դրա հավաստիությանը:

Մի հայ, որ արիություն ունի ժամանակ առ ժամանակ զգեստափոխված այստեղից Բաբ գնալու՝ տառապյալներին փողով օգնելու մղումով

(գերմանացի քույրերին չի թույլատրվել Հալեայից դուրս գործունեություն ծավալել), տեղեկացնում է, որ հունվարի վերջին իր՝ երկուսուկես օր Բաբուն մնալու ընթացքում, 1029 հայ է մահացել: Ամենասարսափելին այն է, որ այդ թշվառներին և հիվանդներին ստիպում էին քայլերքի համար ոտքի կանգնել: Նրանք թշուրս էին հարվածելով և հրկիզում էին նրանց վրանները: Նա ականատես է եղել, թե ինչպես մի կնոջ մահակով խփելով տանջամահ են արել: Համաձայն այն դեպքերի, որ ավելի վաղ տեղի են ունեցել Հալեայ քաղաքում, պետք է որ այս պատմությունն էլ հավաստի լինի:

Մի քանի ամիս առաջ 3000 կանայք և այրիներ Հալեայից Քիլիս են ուղարկվել, որտեղ նրանց համար համեմատաբար նպաստավոր էր, զոհե կարող էին իրենց կյանքը երկարաձգել: Հունվարի երկրորդ շաբաթվա ընթացքում նրանց այնտեղից արտրել են:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև կայգերական դեսպանություն:
Ռյուսլեր

1916 - 02 - 10 - DE - 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/Կոստ.դեսպ./ 100

Կոստանդնուպոլսի դեսպանության գլխավոր հյուպատոս Մորդմանին՝ տեղի ամերիկյան սրբատան գանձապետ Փիթից

10 փետրվարի 1916

Հարգելի պարոն Մորդման,

Ես չգիտեմ՝ արդյոք Դուք տեսե՞լ եք քույր Ռոհների կցված զեկուցագիրը՝ թվագրված. Հալեայ, 17-ը հունվարի: Մենք հիմա քույր Ռոհներին և Շեֆերին ուղարկում ենք ամսական 500 թուրքական ֆունտ:

Խորին հարգանքներով՝
Մ. Մ. Փիթ
գանձապետ

Հավելված

Միրելի պարոն Փիթ,
Գերմանական դեսպանության միջոցով մենք ստացել ենք հեռագրի

պատասխանը, որում ասված է, որ Դուք մինչև փետրվարի վերջը կկարողանաք 1000 ֆունտ տրամադրել: Գումարն արդեն ճանապարհին կլինի, երբ այս տողերը հասնեն Ձեզ: Հազար ֆունտը ինքնին մեծ գումար է, բայց դա այսօրվա պահանջարկի համեմատությամբ, ինչպես մենք գերմաներեն ասում ենք, մի կաթիլ ջուր է ծովում: Այստեղի ավետարանչական համայնքի քարոզիչ՝ քահանա Հովհաննես Էսքիջյանն այսօր ինձ մոտ էր և խնդրեց, որ Ձեզ ևս մեկ անգամ ներկայացնեմ ամբողջ իրավիճակը: Հաջողվել է կապվել Հալեայի հարավի և հարավարևմտյան տեղամասերի շատ տարագիրների հետ: Ամենուրեք արժանահավատ մարդիկ են, ովքեր կարողանում են կազմակերպել փողի բաշխումը և արտակարգ իրավիճակին բնորոշ խիստ անհրաժեշտ աշխատանքները: Ամենակարևորը ետ մնացածների, ամբողջ ճանապարհներին քափառող երեխաների համար կատարվող աշխատանքն է: Քիլիսում, Ռաս ուլ Այնում, Լեբկայում, Հանում, Հոմսում, Մուարայում, Մելինիժեում, Հալեայում հավաքել են այդպիսի երեխաներին: Այդպիսի օջախները հույսն ամբողջովին դրել են օտարների օգնության վրա: Եթե Դուք այլև ոչինչ չկարողանաք ուղարկել, ապա նրանք սովամահ կլինեն: Վերջերս մի տղամարդ 30 երեխաների ճամփաներից հավաքել և բերել էր Քիլիս. այնտեղ նրանց մուտքը կառավարության կողմից արգելվել է՝ պատճառաբանելով, որ նրանց համար հոգ տանելու փող չկա: Հաջորդ առավոտյան երեսունին էլ սառած գտել են ճանապարհին: Հիմա Քիլիսում մի փոքրիկ ապաստան է բացվել: Բայց Ձեզինք ամեն օր ինչ-որ բան պետք է ստանան հարյուրավոր մանկական ձեռքեր, այլապես չկա որևէ մեկը, որ դա կարողանա անել: Իսկ հարյուրավորներն էլ դեռ անօրևան քափառում են ճամփաներին: Շատ-շատերը դեռ կարող են փրկվել, եթե անհրաժեշտ միջոցներ լինեն: Բայց դրա համար ամեն շաբաթ մեծ գումար է անհրաժեշտ և դա սպասվում է Ձեզինք: Ահազանգեք, Ձեր տրամադրության տակ եղած բոլոր միջոցներով: Հնարավոր չէ՞ մեկ անգամ ևս դիմել այս երեխաներին Ամերիկա տեղափոխելու համար: Այդ կերպ կարող էին հազարավոր երեխաներ փրկվել: Միայն այստեղ՝ Հալեայում, շուրջ 750 երեխա է հավաքվել. նրանց մեծ մասի համար թուրքական կառավարությունը տալիս է հաց և այլ մթերք, բայց հազուստի, մահճակալների և այդպիսի այլ պարագաների համար պետք է այլ ձևով հոգալ: Խոսում են, թե կառավարությունը մտադրություն ունի որբերին տեղափոխել Կոստանդնուպոլիս:

Թե ինչպիսի տեսք ունի Այնթապը, Դուք երևի լսել եք: Ամեն ինչ այն-
քան մոռալ ու անմխիթար է, որքան միայն հնարավոր է: Այնուհանդերձ
առավուտը մոտ է, ինչքան էլ գիշերը ամենամութը թվա: 350 երեխաների
խումբը, որ մեզ հանձնել է Ջեմալ փաշան, հնարավորինս բարձիթողի
վիճակում էր, իրենց կրած տառապանքներից ամեն օր նրանցից շատե-
րը ուժասպառ տապալվում են:

Ինչպե՞ս է Ձեր որպիսությունը: Մայրաքաղաքում թերևս ամեն ինչ
խաղաղ է:

Բարեմաղթանքներս և այլն.

[Բեատրիս Ռոհներ]

Խնդրում եմ մեզ համար գերմանական դեսպանության միջոցով այս-
տեղի գերմանական հյուպատոսին հեռագրով ծածկագրված որոշակի
պատասխան ուղարկեք, թե շաբաթական ինչքան գումար կարող ենք
ակնկալել:

[Մորդմանի նշումը 15.02]

Պարոն դ-ր Վեբերին. կարծում եմ, որ այլևս կարիք չկա, որ մենք
կարգադրություններ անենք: Եթե գրասենյակներում ժամանակ կունե-
նան, ապա լավ կլիներ հավելվածից պատճեն պահել: Այն պարունա-
կում է որոշ հետաքրքիր տեղեկություններ: Մ. Փիթին ես հեռախոսով
կտեղեկացնեմ, որ ստացել եմ:

1916 – 02 – 14 - DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14090/A4240, pr.15.2.1916

Արտաքին գործերի նախարարությանը՝ Արևելքում հանուն քրիստո-
նեական բարեսիրության գերմանական օգնության միության տնօրեն
Ֆրիդրիխ Շուխարդից

Ֆրանկֆուրտ, 14-ը փետրվարի 1916թ.

Ի լրումն Ձեր վավերագրերի՝ թույլ տվեք Ձեզ փոխանցել վերջերս
այստեղ հասած զեկուցագրերը՝ կրկնակի արված պատճենով: Եթե

Դուք դեռ այնտեղ վերցրած լինեք դրանցից մեկ պատճեն, ապա մենք
Ձեզ շնորհակալ կլինենք, եթե Դուք դա նշեք մեր զեկուցագրերը փոխան-
ցելու ժամանակ:

Խորին հարգանքներով՝ Ձեզ հավատարիմ՝
Ֆ. Շուխարդ

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ արտաքին գործերի
նախարարությունից 19.02]

«Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմ.օգնու-
թյան միության ուղարկած հայերի հալածանքների մասին զեկուցագրե-
րի սույն պատճեններն ուղարկվում են (տիտղ.) դեսպանին՝ Պերա
№128՝ որպես ի գիտություն:

[Շուխարդին՝ արտգործնախարարությունից 19.02]

Թույլ տվեք Ձերդ գերազանցությանը շնորհակալությամբ հաստա-
տել, որ 14.02-ի Հալեպից ուղարկված նամակի հետ ստացել եմ նաև հա-
յերի հալածանքների մասին զեկուցագրերը: Կոստանդնուպոլսի կայգե-
րական դեսպանությունում կտեղեկացվեն զեկուցագրերի բովանդակու-
թյանը: Իմիջայլոց պետք է նշեմ, որ ընդունված չէ պատճեններ անել
այստեղի գրաքննչությամբ անցնող փաստաթղթերից:

1916 – 03 – 27 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA /R 14090
Տպագրված՝ Գ և Հ 255 (կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսում արտա-
կարգ միսիայի դեսպան Վուլֆ Մետեռնիխց

№ 131

Պերա, 27 մարտի 1916թ.

Մարտի 17-ի № 213 հրամանով
Հալեպի կայգերական հյուպատոսը, որին առաջարկվել է հեռագրով

գեկուցել, շատ ցանկալի է համարում կարիքավոր հայերի համար շվեյցարական կողմի առաջարկած օգնությունը, ինչպես նաև դոկտոր Վիշերի տեղեկատվական ուղևորությունը, որին նա համարում է այդ նպատակի համար հատկապես հարմար: Համենայնդեպս, նա չի հավատում, որ Շվեյցարական միության մասնակցությունը կայուն բնույթ կկրի, ավելի շատ խոսքը գաղտնիաբար օգնելու փորձի մասին է, այդ դեպքում էլ նա ենթադրում է նաև, որ դոկտոր Վիշերի ճանապարհորդության նպատակակետը Բաղդադն է, որպեսզի նա աննկատ կարողանա անցնել Դեր Ջոր, որտեղ բնակություն է հաստատել հայերի մեծ մասը:

Այն հարցը, թե արդյոք թուրքական իշխանությունները կհանդուրժե՞ն հայերի համար նախատեսված Ամերիկայից վերջերս եկած հարուստ դրամական միջոցներով խիստ անհրաժեշտ օգնությունը՝ թեկուզ համեստ չափերով և զերծ որևէ քաղաքական քարոզչությունից, դեռ մնում է անորոշ:

Չնայած բոլոր հակառակ հավաստիացումներին ստեղծվում է այն տպավորությունը, թե կարծես Բարձր Դուռը որոշել է այսուհետ վերացնել նաև տարագիրների մնացորդներին, ովքեր մինչև այժմ խուսափել են թշվառությունից ու կործանումից և ըստ հնարավորին՝ մինչև հաշտության կնքումը վերացնել նրանց: Պարոն Ռյուսլերի վերջին տեղեկությունների համաձայն՝ Հալեպում նախատեսվում է մշտաբնակ հայերի տեղահանումը. ոստիկանությունը գաղտնի տեղեկացնում է, որ իսլամ ընդունողները կազատվեն այդ պատժամիջոցից: Այդպես են վարվել վերջերս Ադրիանուպոլսում: Դրա հետևանքով Հալեպում, ինչպես նաև Ադրիանուպոլսում բազմաթիվ հայեր իսլամ են ընդունել: Այդպիսի վիճակում են նաև Փոքր Ասիայի տարբեր շրջաններում հավաքված հայ տարագիրները, նրանք փորձում են իրենց ապրուստը վաստակել, մնացել են առանց պետական հոգածության, արգելվում է աշխատել, սպառնում են արսորել ավելի հեռու, և նրանք իրենց փրկությունը համարում են դավանափոխությունը:

Պարոն Վիշերի պարոն Ռյուսլերին ուղղված նամակը՝ հարցաթերթիկի հետ, ուղարկվել է: Մնայալ հարցաթերթիկներն ուղարկել են Դամասկոսի, Ադանայի, Սմիռնայի ու Մոսուլի կայզերական հյուպատոսական ծառայություններին:

Մետեռնիխ

1916 – 03 – 29 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14091

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 256

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հուլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսի արտակարգ միսիայի դեսպան Վոլֆ Մետեռնիխից

№ 139

Պերա, 29-ը մարտի 1916

№ 131 զեկուցագրի կապակցությամբ⁷⁶

Այստեղի ամերիկյան սրբատան խնդրանքով Դամասկոսի կայզերական հյուպատոսից պահանջել էի ներկայացնել իր կարծիքը՝ այդ հաստատություններից մեկի ծրագրած Դամասկոսի կարիքավոր հայերի համար նախատեսվող օգնության մեծ ձեռնարկների հեռանկարների մասին: Գաղափարն այսպիսին էր՝ Դամասկոսում կամ հնարավոր է՝ Բեյրութում, ստեղծել կենտրոնացված տեղ՝ պահեստներով: Անհրաժեշտ դրամական միջոցները և օգնող անձնակազմը պետք է տրամադրեր ամերիկյան կողմը, դրա փոխարեն շատ ցանկալի կլիներ ղեկավարումը վստահել գերմանացի անձի և դրա համար ի նկատի ունենալ պաստոր Կուսնցեին:

Ի պատասխան դրան՝ պարոն Լոյթվեդը զեկուցում է հետևյալը. «Երեք շաբաթ առաջ մտադրվել էի Դամասկոսում և շրջակայքում գտնվող հայերի համար Դամասկոսում բնակվող գերմանացի միսիոներ Հանաուերի ղեկավարությամբ կառուցել ճաշարան, բաղնիք և որբանոց: Այդ մասին տեղյակ պահեցի Ջեմալ փաշային: Վերջինս ինձ վստահեցրեց, որ ինքն անձամբ կուզենար հնարավորին չափ թեթևացնել հայերի տառապանքները, բայց Կոստանդնուպոլսից խիստ հրահանգ ունի՝ արգելել հայերին օգնելու ձեռնարկներին գերմանական ու ամերիկյան յուրաքանչյուր մասնակցություն, քանի որ ընդդեմ թուրքական կառավարության հայերի ներքին դիմակայությունը կարող է կոտրվել միայն այն դեպքում, եթե նրանց հասկացվի, որ իրենք ոչ մի օտար կառավարությու-

76. A 8373:

նից որևէ աջակցություն չեն կարող ակնկալել: Այնուհետև իմ խնդրանքին, թե ե՞րբ հնարավոր կլինի ինչ-որ բան անել, նա իմ ներկայությամբ Դամասկոսի քաղաքապետին կարգադրեց՝ մի շենք վարձել և այնտեղ ընդունել հայ որբերին: Ջեմալ փաշան պատրաստակամություն հայտնեց իմ միջոցով ստանալ հայերի համար նախատեսված գումարները և բաժանել տալ այն թուրք պաշտոնյաների միջոցով, ովքեր վայելում են նաև իմ վստահությունը:

Այստեղ պետք է նշել, որ թուրքական իշխանությունները փորձում են խանգարել նաև հայկական պատրիարքարանին՝ օգնության հասնելու տառապյալ տարագիրներին, ուստի՝ հայկական պատրիարքարանն ստիպված է այդ նպատակի համար օգտվել օտարների միջնորդությունից: Այսպիսով ստեղծվում է տպավորություն, թե կարծես Բարձր Դուռը մերժում է յուրաքանչյուր բարեգործական օգնություն, որ կողմից էլ որ այն գա:

Մետեռնիխ

1916 – 04 – 01 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA -AA/ Կոստ, դեսպ./ 100

Կոստանդնուպոլսի դեսպանության գլխավոր հյուպատոս Մորդմահին՝ Մալաթիայի կուրանոցի վարիչ Քրիստոֆելից

Սվազ, 1 ապրիլի 1916թ.

Շատ հարգելի պարոն գլխավոր հյուպատոս,

ցավում եմ, որ մեկնելուցս առաջ չկարողացա հայտնել իմ խորին շնորհակալությունը Ձեր ջանքերի և սրտացավ վերաբերմունքի համար: Իմ մեկնելու օրը Ձեզ փնտրեցի Ձեր տանը և դեսպանությունում, բայց, ցավոք, չհանդիպեցի: Հիմա ես օգտագործում եմ առաջին հարմար առիթը՝ Ձեզ երախտիքի մի քանի տող գրելու և ուղևորությունից ստացած իմ տպավորությունները հայտնելու համար: Երեկ հասել եմ այստեղ, և ճանապարհորդությունը մինչև հիմա կարելի է համարել բավականին հաջող:

Կեսարիայի և Սվազի բնակչության հետ փախստականների ընդհարման մասին հաստատող ոչինչ չգտա: Բայց դրությունն անմխիթար է, հատկապես՝ ինչ վերաբերում է հայ բնակչությանը: Էրեզլիում ես հան-

դիպեցի վերջին հայերին, ովքեր չեն ընդունել իսլամ: Այնտեղից մինչև այստեղ հիմնովին մաքրագատել են, ընդ որում՝ կամ տեղահանել են, կամ դրդել են իսլամ ընդունելու, կամ էլ կոտորել են: Այլևս ոչ մի տեղ չի լավում որևէ հայերեն խոսք: Գեմերեքում սպանել են հազարավոր մարդկանց: Յոզղաթի շրջակայքում 6 գյուղերի բնակչությանը կոտորել են, բոլորին, նույնիսկ ծծկեր երեխաներին: Ճանապարհին հանդիպեցի դեռ մի քանի հազար հայ ճանապարհաշինարարների (ameli tabur)՝ մեծամասամբ ալդեմ մահմեդականացած և դեռ շարունակ հարկադրված իսլամ ընդունելու: Վտանգ կա, որ այդ մարդկանց էլ աշխատանքն ավարտելուց հետո ինչ-որ առիթով կսպանեն, ինչպես որ դա արել են Էրզինջանի մերձակայքում: Մի՞թե հնարավոր չէ նրանց կյանքը փրկել: Հնարավոր չէ՞ արդյոք ընդհանրապես ինչ-որ բան անել ժողովրդի կենդանի մնացած մասի համար:

Սվազի մոտերքում՝ ինձ քաջածանոթ մի գյուղում, 500 տղամարդ կային, նրանցից կենդանի են մնացել 30-ը: 18 հոգուց բաղկացած մի ընտանիք հիվանդությունների և ջարդի հետևանքով կորցրել է 14 հոգու: Մյուս բազմանդամ ընտանիքներից կենդանի են մնացել մեկ կամ երկու հոգի: Սրանք ոչ թե առանձին դեպքեր են, այլ գրեթե օրինաչափ է: Սրանից կարելի է ենթադրել զոհվածների թիվը: Մալաթիայում թշվառությունը մեծ է, քանի որ այնտեղ են մնացել տեղահանվածների կանանց ու երեխաների մի հոծ բազմություն: Համենայնդեպս, նրանց թիվը համաճարակների և հիվանդությունների պատճառով խիստ նվազել է: Ես սարսափում եմ այն առաջադրանքից, որն ինձ այնտեղ սպասվում է: Ի դեպ, կանգ չեն առնում նաև բողոքականների առջև: Գոնե Աստվածը շուտ ապավեն լինի:

Ձեզ հավատարիմ և երախտապարտ
Էռնստ Յ. Քրիստոֆել (քահանա)

Դերսիմի քրդերն անհանգիստ են և կարծես թե ապստամբություն են ծրագրում: Թուրքերի և հայերի մեջ տարածված է այն կարծիքը, թե գերմանացիներն են ահ ու սարսափի պատճառը:

Կներեք վատ ձեռագրիս համար: Իմ տրամադրության տակ սեղան չկա, և գրում եմ ծնկներս վրա:

Քրիստոֆել (Մալաթիա)

1916 - 04 - 06 - DE - 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/ Կոստ. դեսպ. հատոր 172
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ.257 (խմբ. կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպի հյուպատոս Ռ-յուսլերից

Հալեպ, 6 ապրիլի 1916թ.

№ 55

Ռ-աս ուլ Այնում տեղաբաշխված հայերի համակենտրոնացման ճամբարի վրա այս օրերին հարձակվել են այնտեղի ստվարաբնակ չեքքեզները և այդպիսի այլ մարդիկ: Անգե՛ն 14.000 բնակիչների մեծ մասին կոտորել են: Մանրամասները բացակայում են և ավելի ուշ կտեղեկացնենք:

Ըստ մեկ ուրիշ սկզբնաղբյուրի, սկզբում խոսք էր եղել միայն 400 ընտանիքի մասին, որոնց բաժանել և կոտորել են:

Ֆելդմարշալ բարոն ֆոն դեր Գուլցի տրամադրած տեղեկատվության համաձայն Ռ-աս ուլ Այնը կարող է լինել կարևոր էտապային վայր:

Ռ-յուսլեր

1916 - 04 - 07 - DE - 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA /Կոստ. դեսպ./ 100

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպի հյուպատոս Ռ-յուսլերից

Հալեպ, 7 ապրիլի 1916թ.

№ 61

№ 57 հեռ. պատասխանը

Մարաշի պատգամավորին տված ներքին գործերի նախարարի հարողորդությունները ես համարում եմ աչքերին թուգ փչել: Հալեպում բնակվող հայերի տեղահանումներն այս օրերին շատ ավելի կոշտ են իրականացվում, քան նախկինում: Եթե նախարարը, իրոք, լրջորեն ուզում է կասեցնել այդ ամենը, ապա լավագույն միջոցը կլիներ կոմիսար Աբդուլ Ահադ Նուրի բեյին գործից ազատելը:

Գերմանացի մի ֆրանցիսկանական⁷⁶ ինձ խնդրել է միջամտել հողատ այստեղի կաթոլիկ հայերի: Սկսվել է նաև նրանց տեղահանումը:

[Ռ-յուսլեր]

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանության պատասխանը (№ 62) 8. 4]

№ 60 և № 61 հեռագրի պատասխանը

Ներքին գործերի նախարարն այսօր կրկնեց իր հավաստիացումները, որ մտադրված չէ տեղահանել Հալեպում բնակվող հայերին և այդ առումով խիստ կարգադրություն է արել: Բացառել են նաև կաթոլիկ հայերի տեղահանումը: Եթե կլինեն տեղական իշխանությունների հակառակ կարգադրություններ, նա խնդրում է տեղեկացնել, եթե հնարավոր է՝ որոշակի դեպքերի մեջքերմամբ:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպի հյուպատոսությունից (№ 60) 7.4]

Քանի որ նախատեսվում է հայերին Հալեպից ամբողջովին քարոքել, արդեն հիմա խնդրում են բացառություններ անել գոնե գերմանական դպրոցների աշակերտների և աշակերտուհիների համար, թեպետ դպրոցները գիշերօթիկ բաժին չունեն:

[Նոյաթի նշումը 11.04]

Ես այս հարցն արդեն քննարկել եմ Թալեաթի հետ, ինչպես դա երևում է Հալեպ ուղարկված 08.04-ի հեռագրից: Այդ գործը դրանով պետք է որ ժամանակավորապես կարգավորված լինի:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպի հյուպատոսությունից (№ 64) 10. 04]

№ 62 հեռագրի պատասխանը

Թե ինչպես են նախարարի հրամանները կատարում տեղական իշխանությունները (վալին և տեղահանման կոմիսարները), նկարագրված են հունվարի 26-ի և հունվարի 28-ի իմ № 236 և № 247 գեկուցազրերում: Դեռ պատերազմից առաջ Հալեպում ապրում էին առնվազն 6000 հայ. այս օրերին կիրառվող մեթոդների հետևանքով, մշտաբնակ համարվում է 56 ընտանիք: Դա ծաղր է փաստացի տվյալների համեմատությամբ:

76. Կաթոլիկական միաբանության անդամ (Ժան. քարգմ.):

Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ էին հրամաններ, որպեսզի մշտաբանակ լինելու ցուցանիշ համարվեր նաև հարկերի վճարումը, որը այստեղ եղել է առնվազն մեկ-երկու տարի, հիշյալ անձանց վկայականը այդպիսի ապացույցներով կհամարվեր օրինական:

Տեղահանումը բուռն ընթացք ունի: Օրինակ՝ երեկ արտրվել են 200-ից մինչև 300 մարդ, նրանց մեջ են նաև զինվորների ընտանիքներ: Հրամայված է եղել նրանց տեղավորել մերձակա գյուղերում: Բայց Մարշում բոլորին քշել են դեպի Դեր Ջոր: Նրանք իրավունք չունեին իրենց հետ որևէ բան վերցնել, ուստի նրանց սպասում է սովամահություն:

Նույնիսկ առանձին կանայք և աղջիկներ են փողոցում հարձակման ենթարկվում, և այս իրավիճակն իշխանության օղակներն օգտագործում են կամայական գործողությունների համար: Իսկական մարդաորս է, և հայերը սարսափում են, որ իրենց կանայք և աղջիկներն աստիճանաբար՝ առանց բացառության կանարգվեն:

Ես կարծում եմ, որ բացառություն կարվի ինչպես կաթոլիկների, այնպես էլ՝ բողոքականների համար:

Լրացում. վալին երեկ հայտարարել է մայր ֆոն Միկուշին, որ ինքը հայերին արտաքսելու խիստ հրամաններ է ստացել:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպի հյուպատոսությունից (№ 67) 12. 04]

Հայ Շուքրի Փարթանյանը, որը 1913 թվականից գերմանական դպրոցի աշակերտ է, այսօր անհետացել է: Նրա ծնողները, որ Հալեպի մշտաբանակ հացթուխներ են, այսօր արտրվել են:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանության պատասխանը (№ 64) 15.4]

Այսօր կրկին ներքին գործերի նախարարության ուշադրությունը հրավիրեցի Հալեպում կատարվող իրադարձությունների և նրա հրամանների նկատելի թերակատարման վրա: Թալեաթ բեյը վալին կրկին ցուցում տվեց, որ Հալեպից տեղահանեն միայն հայերի արտաքսման վերաբերյալ վերջին հիմունքներով բնակություն հաստատած հայերին, իսկ կաթոլիկներին ու բողոքականներին բացառեն:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանության պատասխանը (№ 72) 17. 04]

Ի լրացում № 64 հեռագրի

Վերջին օրերին արտրվել են լատինական կաթոլիկ ընտանիքներ,

նրանց մեջ են ներքոհիշյալները, ովքեր ըստ ծխական համայնքի մատյանների ավելի քան 10 տարի մշտապես բնակվում են Հալեպում: Ալեքսանդրո Հեկտեր, Սյուզան Բաթագ, Կոպրակի, Արթին Սյուսաթի քղերմերգի:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանության նշումը 20. 04]

Հաղորդագրություն Թալիաթին՝ Aide Memoire-ի հետ միասին:

1916 – 04 – 15 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA /Կոստ. դեսպ./ 100

Կոստանդնուպոլսի դեսպանության խորհրդական Վերերի գրառումը

Կոստանդնուպոլիս, 15 ապրիլի 1916թ.

G. A.

Պարոն Շուքրուբինգերն այսօր ինձ խնդրեց՝ Չերդ գերագնացությանը հաղորդել, ինչ ինքը ըստ հավաստի և ուղիղ կապով հասած լուրերի, իմացել է Հալեպից: Այստեղի հայկական (գրիգորյան և կաթոլիկ) բնակչությանը կրկին սպառնում է տեղահանություն և այն ծայրահեղ վատ վիճակում է, և որ երրորդ մարդու միջոցով իր ականջին հասել է, թե Անգորայի պաշտպաններն էլ են սկսել արտրել այնտեղի հայերին (հիմնականում կաթոլիկ):

Պարոն Շուքրուբինգերն ընդ որում հիշեցրեց, որ Բարձր Դուռը Չերդ գերագնացությանը մի քանի շաբաթ առաջ հանգստացնող հավաստիացումներ է արել:

[Նոյաթի նշումը 18. 04]

Այս գործը ես Թալեաթ բեյի հետ քննարկել եմ հազիվ ապրիլի 15-ին, լրիվ (վերծանված չէ), առարկությունը ոչ մի ազդեցություն չի ունենա: Թալեաթ բեյը հաստատեց, որ ուզում է նոր կարգադրություններ անել:

Դ-ը Շուքրուբինգերը բանավոր կտեղեկացվի:

1916 - 04 - 16 - DE - 001

Սկզբնաղբյուր՝ PA-AA /Կոստ. դեսպ./ 100

Կոստանդնուպոլսի դեսպանության խորհրդական Նոյաթին՝ Էրզրումի հյուպատոս Շուլենբուրգից

Էրզրում, 16 ապրիլի 1916թ.

Սիրելի Նոյաթ,

Պատերազմական անցողաբժն ինձ դարձրել է տարբեր երիտասարդ աղջիկների պաշտպան, աշխատանք, որից միայն վրդովմունք է առաջանում, բայց ոչ երբեք «բավականություն»։ Նրանից մեկը՝ օրիորդ Աննա Չիլինգարյանը, երիտասարդ հայուհի Էրզրումի մի շատ լավ ընտանիքից, հայերի տեղահանման ժամանակ, այսինքն՝ մինչև ինձ, դիմել է մեր հյուպատոսությանը և հայցել է պաշտպանություն։ Հորը քչել են Հալեպի վիլայեթ և նա Սերուջում է։ Երբ վերջերս Էրզրումը կորցրին, Մահմուդ Քյամիլ փաշան, աստված ողորմի նրան, մեզ ստիպեց մեր հյուպատոսության պաշտպանության ներքո գտնվող որոշ հայերի մեզ հետ տանել։ Երբ ես նրանց բարեհաջող մինչև Սվազ ուղարկեցի, իմ վրա հեռագրերի տեղատարակ սկսվեց, որ օրիորդ Չիլինգարյանն ուզում է հարմար առիթն օգտագործել (հիվանդացած մի գերմանացի բժիշկ է վերադառնում) գնալ Կոստայի և այնտեղից էլ՝ Գերմանիա։ Թե ինչն է նրան ձգում դեպի Գերմանիա, ես այդպես էլ չկարողացա պարզել, ըստ երևույթին՝ «կրթությունը շարունակելը», քանի որ Էրզրումում նրա ուսումնատենչության համար բավարար պայմաններ չկան։ Նա պետք է փնտրի բարձրակարգ պանսիոն կամ դրա նման մի բան։ Նա լավ խոսում է ֆրանսերեն, բայց ոչ մի բան՝ գերմաներեն։ Բայց իսկական դժվարությունը բոլորովին այլ է։ Մինչև հայերի տեղահանումները Չիլինգարյանների ընտանիքը շատ ունևոր էր, գրեթե՝ հարուստ, թե ինչպիսին կլինեն նրանց ֆինանսական հնարավորությունները պատերազմից հետո, միայն Աստծուն է հայտնի, համենայնդեպս, հիմա նա ոչինչ չունի։ Ուրեմն Գերմանիայում մնալու նրա ծախսերը պետք է ինչ-որ մեկն ստանձնի, եթե օրիորդ Չիլինգարյանն իսկապես ուզում է այնտեղ գնալ։ Ես մտածում էի այդ երիտասարդ օրիորդին, իսկ նա իրոք երիտասարդ օրիորդ է՝ մի քիչ a la Erzeroum, բայց լայնապես, բարեկիրք երիտասարդ աղջկան Գերմա-

նիայում ծանոթացնել բարեպաշտ մի ընկերության, որոնցից շատ կան, ովքեր հայերին փրկելը իրենց գործն են համարում։ Այդ միություններից միայն մեկի հասցեն գիտեմ, «Գերմանական օգնության միությունը»՝ Մայնի Ֆրանկֆուրտում, Ֆյուրստենբերգերշտրասե 151, որի տնօրեն Շուխարդն այս պահին պետք է որ Կոստայիսում լինի։ Իմ խնդրանքը Չեզ այն է, որպեսզի Դուք օրիորդ Չիլինգարյանին երաշխավորեք պառն Շուխարդի առջև՝ նրան ինչ-որ ձևով օգնելու համար, եթե դրա անհրաժեշտությունը լինի, ինչպես օր. ճամփորդական անձնագիր ճարելը, կամ նրան որևէ բարի խորհուրդ տալ, եթե Դուք դա կարող եք։ Հավանաբար, Դուք մի անգամ նրան կանչել կտաք (նա արդեն երկի Կոստայիսում կլինի, երբ Դուք այս նամակն ստանաք, և կբնակվի իմ քարտուղար Վերթի մոտ մոտ) և նրա հետ կքննարկեք, թե իրականում ի՞նչ է նա ցանկանում Գերմանիայում։ Այս երիտասարդ աղջիկը սիրունությամբ չի փայլում, բայց ամբողջ աշխարհին իրենով հետաքրքրելու յուրօրինակ տաղանդ ունի։ Դուք բարի գործ արած կլինեք, եթե նրա համար մի քիչ հոգաք։ Այս ընթացքում ես կգրեմ նաև Գերմանիայում ապրող իմ բազմաթիվ ազգականներին, հավանաբար նրանք էլ ինչ-որ բան կմտածեն։ Ցավոք, մայրս ծանր հիվանդացել է, և ես նրան չեմ կարող դիմել։

Ես այս նամակը գրում եմ այսպես ասած՝ ասպանդակի վրա, այսինքն՝ ես վաղը առավոտյան շուտ ձիով Սամսուն եմ մեկնում։ Եթե եղանակը լավ լինի, ինչը քիչ հավանական է, ձիով գնալը հաճելի կլինի։ Ես գնալու եմ Զարասունդով, ապա ծովափով։ Նամակս ավարտում եմ հեռագրային ոճի մի քանի նշումներով, որոնք Չեզ, հավանաբար, կհետաքրքրեն։

Վեհիք Փաշան բոլորիս վրա լավ տպավորություն է թողնում։ Բայց նրա գործը շատ բարդ է լինելու, հին բանակը շատ վատ վիճակում է, ուժասպառ, ընկճված և այլն, դրան հակառակ՝ ռուսները մեծ առավելություն ունեն։

Ծովափն անմխիթար տեսք ունի։ Տրապիզոնը երկի կկորցնեն։ Իլունգերի գունդն անում է, ինչ կարող է, բայց արդեն ծանր կորուստներ կան։ Ես ափսոսում եմ գեղեցիկ Տրապիզոնի համար՝ իմ գողտրիկ սերը այս վատ երկրում։ Ըստ էության, Տրապիզոնի ամբողջ վիլայեթն է հիասքանչ, այցելության արժանի։

Իմ խնդիրն այստեղ (կապը կովկասցիների հետ) ամենալայն շրջանակներում ժողովրդականություն չունի, դրա համար էլ ստիպված եմ

«տանդեմ» նշանաբանով աշխատել, ինչը գործը դարձնում է գրավիչ, բայց ոչ զվարճալի: Այս պահի դրությամբ իմ բարձր կառավարությունն ինձ առանց փողի է թողնում: Ժամանակին Բեռլինում առաջին վեց ամիսների համար 5 միլիոն տրամադրելուց հետո (հիարկե թղթի վրա), որից մինչև հիմա՝ այսինքն 10 ամսում, հազիվ մեկն եմ ստացել, այժմ հոսքը բոլորովին դադարել է: Դե վերջում էլ կսնանկանանք:

Մոտ ժամանակներս այստեղ սպասում եմ Էնվեր Փաշային, քանի որ ես Սամսուն եմ մեկնելու, բախտ չեմ ունենա նրան և նրան ուղեկցող գերմանական խմբին տեսնելու: Ռազմական նախարարին այստեղի բանակը հատկապես չի սիրում: Դա անընդհատ ասվում է, նույնիսկ իմ արտասահմանցուս ներկայությամբ: Պատճառն, ըստ երևույթին, անցյալ տարվա ձմեռային արշավանքի ժամանակ նրա վերաբերմունքն է եղել (սեփական ձեռքով սպաներին գնդակահարելը և այլն):

Այն, որ մեզ՝ գերմանացիներին, կուզենային գրողի ծոցն ուղարկել, հատկապես Կոմիտեի շրջանակներում, Ձեզ հազիվ թե զարմացնի: Ժողովրդակաճություն հազվադեպ են վայելում նաև դպրոցական ուսուցիչները: Դրա փոխարեն հասարակ ժողովուրդը մեզ հարգում է և անում է ամեն բան՝ մեզ օգտակար լինելու համար: Գերմանացի սպայի առջև ստորաքարշ երկրպագուն խոնարհվում է մինչև գետին:

Այս Անատոլիան սարերի ծով է, որոնց արանքներում տարածվում են փոքրածավալ բարեբեր դաշտեր: Սարերը լերկ են և հանածոներից աղքատ (գոմնե այդպես թվում է): Ջուր ամենուրեք չափազանց շատ կա: Բնակչությունը սարսափելիորեն նոսր է և հայերի տեղահանման հետևանքով ավելի է նվազել: 100 տարվա տքնաջան աշխատանքի և մի քանի հարյուր միլիարդների ներդրման պայմաններում Անատոլիան կարելի է վերածել մեծ Տիրոլի: Ես երբեք չեմ լսել, թե Տիրոլը հարուստ երկիր է:

Այդ նպատակին կարելի է հասնել միայն բռնապետության միջոցով, ասել է թե՛ մի կառավարության միջոցով, որը ժողովրդի հանդեպ գիտակցաբար անարդար կվարվի: Օրինակ այստեղ մարդու ամենասուրբ իրավունքն է, որ ամեն մի ոչխարի գլուխ կարող է պատահած ծառը կտրել: Դա պետք է ուժով վերացնել, եթե ուզում են սարերն անտառապատել:

Հայերի անցյալ տարվա ջարդերը մինչև 99/100 սուտ են, բխում են այս ժողովրդի սարսափելի վախկոտությունից և արևելցիների չափազանցման մոլուցքից: Իհարկե, մեծաթիվ մարդկանց սպանել են, ավելի շատ զոհվել են ճանապարհին, մեծ ջարդեր քիչ են պատահել:

Հողակտորներից թշված հայ գյուղացիները հիմա ստիպված են մանրավաճառ դառնալ: Թուրքիան պետք է այդ ռուսական «առյուծը» բնակեցնի, եթե ուզում է իր ժողովրդին պաշտպանել այդ վաճառականների շահագործումից:

Ես Ձեզ խնդրում եմ, հարմար առիթի դեպքում ինձ երաշխավորել բարոնուհու առջև, եթե նա ինձ դեռ հիշում է և սրտանց ողջունում եմ նաև նրան:

Ձեզ միշտ հավատարիմ՝

Ֆ. Վ. Շուլենբերգ

Ամենաջերմ ողջույններս նաև դեսպանության պարոններին:

1916 - 04 - 27 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R1 4091.

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 260

Ռայխսկանցլեր Բեթման՝ Հովվեգին Հալեպի հյուպատոս Ռյուլերից
K № 47/ № 1189

Հալեպ, 27 ապրիլի 1916թ.

Հայերի տեղահանման, դրա հետևանքների և ուղեկցող երևույթների մասին ես վերջապես զեկուցել եմ՝ այս տարվա փետրվարի 9-ին K 18 և այս ամսվա 12-ին № 1033 համարով: Կոստանդնուպոլսի դեսպանությունն էմ ուղարկել քույր Ռոհների լրացրած, պարոն Վիշերի Բազելի համար նախատեսված հարցաթերթիկը: Ժողովրդի բնաջնջումը դեռ շարունակվում է: Բարեխղճորեն ներկայացված հետևյալ մանրամասներից մի քանիսը բացահայտում են, որ նախատեսված է ծրագրված բնաջնջում:

- 1) Փետրվարի կեսին բոլոր երեխաներին Քիլիսից Բաբ են ուղարկել, երբ արդեն ավելի վաղ կանանց թշել էին ավելի հեռու:
- 2) Ապրիլի 16-ին Մաարայում և մերձակա գյուղերում «բնակություն հաստատած» հայերին, ովքեր մեծամասամբ սովից ու զրկանքներից արդեն խիստ ուժասպառ էին եղել, թշել են Դեր Չորի ուղղությամբ:
- 3) Ապրիլի 19-ին հայտնի դարձավ, որ հրամայվել է՝ Մաարաշում մինչ այդ խնայված 9000 հայերին, նախկինում եղած 24.000-ից մնացածներ-

րին, ևս արտրել: Այդ մարդիկ դեռ առաջին տեղահանումների ժամանակ, ի կատարումն հրամանի, պատրաստ էին տարագրման, վաճառել էին իրենց վերջին ունեցվածքը և այդ ժամանակվանից ի վեր գրկանքներից ուժասպառ էին եղել: Սկսվել է հրամանի իրագործումը: 120 ընտանիք մինչև ապրիլի 25-ը Այնթապ են ժամանել, որտեղից Բիրեջիկով դեպի Դեր Չոր պետք է գնան: Ամսի 26-ին և 27-ին Այնթապում սպասվում է երկրորդ՝ ավելի մեծ քարավանը:

4) Ինչպես իմացա Դեր Չորից եկած թուրք սպայից, Դեր Չորի մութասարիֆը հրաման է ստացել՝ այնտեղ թողնել միայն այնքան հայերի, որ համապատասխանի տեղի բնակչության 10%-ին, մացածներին ուղարկել Մոսուլ: Դեր Չորի բնակչությունը երևի թե 20.000 է: Այնտեղ ուղարկված հայերի թիվը առնվազն 15.000 է, այնպես որ 13.000-ին պետք է այդտեղից քշեին: Մութասարիֆ Չուադ բեյը՝ մի մարդասեր անձնավորություն, որը տարիներ շարունակ ապրել է Եգիպտոսում, այն սակավաթիվ թուրք պաշտոնյաներից էր, որոնք փորձում էին մեղմել կառավարության դաժան հրամանների կատարումը, չնայած դրան սպան այն կարծիքին էր, որ այդ թշվառների մեծ մասին պետք է քշեն, և նրանցից քչերը կհասնեն Մոսուլ: Ինչքա՞ն կթողնեն քոչվորները, եզդիներն ու քրդերը և քանի՞սը կմնան սովից, գրկանքներից և հիվանդություններից հետո:

Ապրիլի 19-ի լուրերը վկայում են, որ Հալեպի և Դեր Չորի միջակայքում եղած յուրաքանչյուր կայանում՝ այսինքն Մեզբենեում, Աբու Հրերեում, Համամում, Սաբխայում օրական 50-100 մարդ են մեռնում, նրանց մեծ մասը՝ սովից:

5) Ապրիլի 6-ին այստեղ հայտնի է դարձել, որ Ռաս ուլ Այնի մոտերքում կրկին ջարդեր են եղել: Լուրերից մեկը հաստատում է, որ 14.000 հոգուց բաղկացած համակենտրոնացման ճամբարի մեծ մասին կոտորել են, մինչդեռ ըստ մեկ այլ լուրի՝ 400 ընտանիքի ճամբարից տարել և ճանապարհին սպանել են: Ըստ մի գերմանացու հավաստի տեղեկությունների, որը բազմաթիվ օրեր էր անցկացրել Ռաս ուլ Այնում ու մերձակայքում և վերադարձից հետո ապրիլի 22-ին ինձ այցելեց, ես պետք է հետևյալը ենթադրեմ: Ծամբարում դեռ կան առավելագույնը 2000 տարագիրներ: Մեկ ամիս շարունակ ամեն օր կամ գրեթե ամեն օր 300-500 տարագիրների ճամբարից տարել են Ռաս ուլ Այնից մոտ 10 կմ հեռու և սպանել են: Դիակները նետել են գետը, որը Փոքր Ասիայի Քիփերչի մեծ քարտեզի վրա, Նիզեբիսի թերթ (D VI), նշված է որպես Դիբջիբ էլ Հա-

մար և տարվա այդ ժամանակ շատ ջրառատ է: Մի թուրք սպա, այդ դեպքերի առնչությամբ Ռաս ուլ Այնի կայմակամից բացատրություն է պահանջել, և նա շատ հանգիստ պատասխանել է, որ ինքը գործում է հրամանի համաձայն: Այդ տեղանքով է անցնում VI բանակի Էտապային ուղին՝ Ռաս ուլ Այնից դեպի Մոսուլ: Քանի որ այնտեղ երկու կամուրջ կառուցելու անհրաժեշտություն էր առաջացել, բայց VI բանակը բավարար պատրաստի ուժեր չունեին դրա համար, ապա մոտավորապես ապրիլի 15-ին IV բանակը սակրավորների՝ սիրիական մահմեդականներից կազմված նախապատրաստող մի գումարտակ է ուղարկում: Այդ մարդիկ, որոնք երկու օրում Դամասկոսից Ռաս ուլ Այն են տեղափոխվել, ոչինչ չգիտեին տարագիր հայերի վիճակի մասին և ճանապարհին պետք է որ որևէ ազդեցության ենթարկված չլինեին, տեղ հասնելուն պես զարհուրել են: Նրանք այն կարծիքին էին, թե զինվորները հայերին մորթել են: Այսպիսով կրկին հաստատվում է այն ենթադրությունը, որ այդ գործն ի կատար է ածվել ըստ հրամանի: Համեմայնդեալս՝ այդ տեղանքում տարածված կարծիք է: Որպես դահիճ ծառայել է Ռաս ուլ Այնի մերձակայքում բնակություն հաստատած չեչենների չերքեզական տոհմը:

6) Փետրվարի վերջին, մարտի սկզբին Հալեպի աշխատանքային ջոկատի հայերին հասկացրին՝ մասամբ հաջողությամբ, դավանափոխ լինել և իսլամ ընդունել: Մարտ ամսվա ընթացքում պատրաստվեցին Հալեպի հայերի ցուցակները՝ որպես տեղահանման նախապատրաստություն, և ոստիկանների միջոցով լուր էին տարածում, որ քարտից միակ փրկությունը իսլամ ընդունելն է: Երբ դրանից հետո մի շարք ընտանիքներ դավանափոխության պատրաստակամություն հայտնեցին, նրանց հետ վարվում էին այնպես, կարծես թե այդ խնդրանքի թույլտվությունը հատուկ ողորմածություն է: Այսինքն՝ ավելի շուտ խորշում էին, կարծես թե սարսափում էին տհաճ տպավորություններից, կամ թերևս դավանափոխության կոչերը վերագրում էին այլ պատասխանատու ատյաններին կամ պարզապես ուզում էին հաճույք ստանալ՝ հայերի հետ խաղալով, ինչպես կատուն մկան հետ:

7) Մարտին և ապրիլի առաջին կեսին Հալեպում կազմակերպվեց ամենադաժան որսը ոչ միայն դրսից եկած և այստեղ թաքնված հայերի հանդեպ, այլև սկիզբ դրվեց այստեղ մշտապես բնակվող հայերի տեղահանմանը: Փողոցում հարձակվում էին նաև առանձին կանանց և աղջիկների վրա և օգտվում էին կառավարության օղակների կամայականության այս իրա-

վիճակից: Եվ զարմանալի չէր լինի, եթե իրենց կրոնն ու իրենց կանանց պատիվը վտանգած հայերը դիմեին հուսահատական գործողությունների:

Ապրիլի 18-ից ի վեր Հալեպում մի քիչ հանգիստ է, ընդ որում՝ կարծես թե կայգերական դեսպանության միջամտությամբ, որը ներքին գործերի նախարարին դրդել է հրաման տալ տեղի իշխանություններին, որպեսզի նրանք չաքսորեն տեղաբնակներին, ինչպես նաև կաթոլիկներին ու բողոքականներին: Այն ձևը, որով վալին սկսեց դադարը, համաձայնություն էր այստեղի հոգևորականությանը՝ Չատկի տոներին ներողամտություն դրսևորել: Մարդիկ դեռ չեն համարձակվում հուսալ, թե ներդամտության այդ շրջանը կարող է երկար տևել կամ, որ վտանգն իսպառ վերացել է: Չնայած համաձայնությանը՝ հիմա էլ ձեռի հետ աքսորում են առանձին մարդկանց:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև կայգերական դեսպանություն:

Ռ-յուպեր

1916 – 05 – 10 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA A – AA /R1 4091

Արտգործնախարարությանը՝ (լրիվ տիտղոսը) Ֆրիդրիխ Շուխարդից
Մայնի Ֆրանկֆուրտ, 10 մայիսի 1916թ.

Մենք մեզ իրավունք ենք վերապահում՝ մեր քույր Կլարա Պֆայֆերից վերջերս ստացած զեկուցագրի պատճենն ուղարկել Ձեզ՝ Ձեր փաստաթղթերին կցելու համար:

Հավելված

Կարճ տեղեկագիր՝ Մամուրեթ ու Ազիզի հայերի վիճակի մասին:

Երբ 1914թ. սկսվեց պատերազմը, բոլոր տղամարդիկ գորակոչվեցին, գնացին նաև երիտասարդ հայ տղամարդիկ՝ թուրքական կառավարությանը ծառայելու համար, քանի որ ի վիճակի չէին փրկագնով ազատվել զինվորական ծառայությունից: Մենք այն ժամանակ չէինք կռահում, թե ինչ է դրան հետևելու: Առաջին ամիսներն անցան լավ,

մինչև որ 1915թ. սկզբներին մեզ մոտ լուրեր հասան Վանի շրջակայքում հայերի հեղափոխական շարժումների մասին: Մեզ մոտ անմիջապես հայ զինվորների ձեռքից վերցրին զենքը, նրանց տեսակավորեցին ըստ զինվորական ծառայության, այսինքն՝ նրանց պետք է օգտագործեին այլ աշխատանքների համար, ինչպես օրինակ ճանապարհաշինության և այլն: Ավելի տարեց հայերը, որոնք իրենց կյանքում արդեն շատ բան էին տեսել, այդ ժամանակ շատ լուրջ մտավախություններ ունեին:

Այդ ժամանակ մենք տարբեր տեղերից լսում էինք հայերի տեղահանումների մասին: Բայց մեզ մոտ դեռ համեմատաբար հանգիստ էր, մինչև որ մայիսի 1-ին հանկարծակի ձերբակալվեցին մի քանի տղամարդիկ, որոնց մեծ մասը պատկանում էր բարձր դասին: (Մեր ուսուցիչներից մեկն էլ էր դրանց մեջ, բայց պարոն Էհմանին հաջողվեց նրան մի քանի օրից հետո ազատել): Տարբեր տներում խուզարկումներ էին անցկացվում, որովհետև հեղափոխական գրքեր և գրավոր նյութեր էին փնտրում: (Մենք լսում էինք նաև, որ իբր նաև գտել են): Դրանից հետո շատ չանցած հայտարարվեց, որ հայերը պետք է իրենց զենքերը մինչև որոշակի օրը հանձնեն: (Դրանք զենքեր էին, որոնք շատ դեպքերում առանձին մարդիկ ինքնապաշտպանության համար պահում էին տանը կամ ուղևորության ժամանակ իրենց հետ էին վերցնում): Պետք է նաև նշվի, որ կառավարության կողմից կար զենք կրելու թույլտվություն: Որքան որ հիշում են, այդ հայտարարությունն արվեց հունիսի սկզբին՝ մինչև 15-ը: Հայ բնակչության մեջ այդ առնչությամբ մեծ հուզումներ եղան: Յուրաքանչյուր ոք, ով զենք ուներ, չէր ուզեցա այն հանձնել, քանի որ սարսափում էր վատթարագույնից: Որոշ թվաքանակ հանձնվեց, բայց շատերն էլ թաքցրին: Այդպիսով կառավարությունը ձեռնարկեց պարտադիր միջոցառումներ: Որոշ մարդկանց բռնեցին, տանջեցին, ծեծեցին: Նրանցից պահանջվում էր հայտնել, թե ովքեր զենք ունեն, և թե որտեղ են դրանք թաքցված: Այդ կտտանքներից առանձին տղամարդիկ տանջամահ եղան: Ամբողջ գյուղեր զինվորները շրջափակեցին, գյուղի տղամարդկանց շատերին կապտեցին և ամենասարսափելի ձևով ծեծեցին, որովհետև չէին հավատում, թե ամբողջ զենքը հանձնված է: Այդպիսի ծեծերի արդյունքում դեռ շատ բան ի հայտ եկավ, մույնիսկ որոշ ռուսներ հայտնաբերեցին: Բայց եթե մույնիսկ ամեն ինչ հանձնված էր, այդ տեղերում էլ մարդիկ դեռ ոչ մի հանգիստ չունեին: Պատմում էին, որ հայերից ոմանք, ովքեր այլևս զենք չունեին, գնում էին այն, որպեսզի հանձնեն և ազատվեն: Թե այդ ժամանակ ինչպիսի տառապանքներ են կրել առան-

ձին մարդիկ կամ ամբողջ գյուղեր, դժվար է բառերով արտահայտել: Գերմանացի քույրերն իրենք էլ էին հայերին հորդորում հանձնել զենքերը, եթե որևէ զենք դեռ թաքցրել են, քանի որ մենք հուսով էինք, թե դրանով թշվառությանը վերջ կտրվի, և բնակչությանը կթողնեն տեղում: Պարոն Էհմանն անձամբ այս ու այն կողմ, առանձին գյուղեր էր գնում, որպեսզի մարդկանց համոզի, որ ոչինչ չպահեն: Նա նույնիսկ բանտ գնալու թույլտվություն ստացավ, որպեսզի առանձին մարդկանց համոզի ամեն ինչ հանձնել: Չենք հավաքելու այդ ամբողջ ժամանակ անընդհատ նորանոր տղամարդկանց էին բանտ նետում: Հաճախ նրանց տանում էին կեսգիշերին՝ անկողնուց: Նաև շարունակում էին հավաքագրել երիտասարդ տղամարդկանց որպես զինվորների: Բայց ինչպես ասվել է, ոչ մի հայի չուղարկեցին ռազմաճակատ՝ թշնամու դեմ, այլ նրանց օգտագործում էին աշխատանքների համար: Իսկ թե ինչ էր վիճակված նրանց, մեզանից ոչ մեկն այն ժամանակ չգիտեր: Բայց երկար չմնացինք անտեղյակության մեջ:

Հունիսի կեսին էր, երբ հանկարծ մի առավոտ հայտնի դարձավ. «Անցած գիշեր մեծաթիվ բանտարկյալների՝ 600 հոգու, բանտից տարել են: Ու՞ր: Միայն Աստված գիտե: Նրանց այլևս ոչ տեսել են, ոչ էլ որևէ բան լսել նրանց մասին: Միաժամանակ երիտասարդ հայերին, ում հավաքագրել էին որպես զինվորների, ճանապարհաշինության համար, խմբերով տարել են Մեզերեհ, փակել են մի շենքում և պահել են մշտական հսկողությամբ: Մի քանի օր անց նրանց՝ թվով 1200 հոգի զինված զինվորների ուղեկցությամբ տարել են: Կնշանակի նրանք պետք է կրկին ճանապարհներ կառուցեն: Մաղենում՝ Մեզերեհից 2 օրվա ճանապարհ հեռու, նրանք երևի իսկապես մի քանի օր նաև աշխատել են, ապա նրանց քշել են Դիարբեքի, չորս-չորս, կամ հինգ-հինգ իրար են կապել և սպանել: Հունիսի 23-ի գիշերը բանտից տարել են ևս 300 տղամարդու: Դրա հաջորդ օրը առավոտյան ամենուրեք լաց ու կոծ էր: Հարազատները, որ իրենց մերձավորներին ուտելիք էին տարել, բանտը դատարկված էին տեսել: Ու՞ր են կորել տղամարդիկ: Դժվար է ենթադրել, թե նրանցից որևէ մեկը դեռ կենդանի է: Քանի որ նրանք իրար էին կապկպած, ուրեմն փախուստը բացառված էր, իսկ եթե փախել էին, ապա ո՞ր: Հետապնդումներն ու որոնումները վերջ չուներ: Ես ի վիճակի չեմ բոլոր սարսափները, ինչը մենք վերապրել ենք այստեղ՝ հունիսի վերջին, մանրամասնորեն հաղորդելու, բայց ևս այն իրավիճակը դեռ ավելի էր վատանալու:

Հունիսի 24-ին, ինչպես դա ընդունված էր, երեկոյան ժողովից հետո մենք մեր մարդկանցով տոնում էինք Սուրբ ընթրիքը: Բայց դա ի՞նչ տոն էր: Ոչ ոք չէր կարող ազատվել այն ահավոր մտքից, որ սա վերջին անգամն է: Իսկապես երկու օր անց, շաբաթ օրը՝ հունիսի 26-ին, հայտարարվեց, որ գալիք շաբաթվա ընթացքում հայ բնակչությունը պետք է լքի այդ բնակավայրը: Մեկ օր անց, կիրակի օրը՝ հունիսի 27-ին, մենք վերջին ժողովն անցկացրինք մեր ճաշարանում: Միայն լաց ու հեկեկոցներ էին լսվում:

Դրան հաջորդող օրերին այստեղով անցան Էրզրումի տարածքից տեղահանված հայերի թափորներ՝ աննկարագրելի թշվառ վիճակում: Այդ խմբերում տղամարդիկ ու հասուն որդիներ չկային, և երբ կանանց հարցնում էին, թե ո՞ր են ձեր տղամարդիկ, նրանք պատասխանում էին. «Սպանել են»: Հիմա կարելի է պատկերացնել այն մարդկանց զարհուրանքը, ովքեր պետք է տեղահանվեին: Նրանցից շատերը աղոթքով և Աստծո խոսքով փորձում էին սրտապնդվել՝ սարսափներով լի ճամփան ընկնելուց առաջ: Այդ օրերին մենք աղոթքի ժամեր էինք ունենում, ինչպիսիք երբեք չենք ունեցել: Ամեն առավոտ ժամը 8-ին հավաքների մեր սրահը լեփ-լեցուն էր: Դրանք օրինված օրեր էին, երբ շատերը հանդիպում էին իրենց աստծուն: Մենք՝ գերմանացի քույրերս, նաև հայ քրիստոնյաներից շատերը, հուսով էինք, քանի որ համայնքը խոնարհվում էր իր Աստծո առջև, որ Տերը կողորմա և կկանխի աղետը, բայց երբ սահմանված օրը եկավ, մենք տեսանք, որ երկու օրում մեր քաղաքի 1800 ընտանիքներ պետք է լքեին իրենց օջախներն ու այն ամենը, ինչ սիրելի էր իրենց համար, և պետք է վերցնեին ճամփորդի ցուպը, ընդառաջ գնային իրենց մռայլ ու մութ ապագային: Ըստ երևույթին, նրանց պետք է տանեն Ուրֆայի տարածք: Մեզերեհը, կարծես, մահացել էր, շուկայի խանութները փակ էին, իսկ դրան հաջորդող կիրակի օրը ժողովների մեր սրահը գրեթե դատարկ էր:

Արդեն շուտով մեզ հասան զանազան լուրեր և ասեկոսեններ: Մալաթիայի ճանապարհին գեղեցիկ երիտասարդ կանանց և աղջիկներին բաժանել են տեղահանված ընտանիքներից և հետ են ուղարկել, որպեսզի նրանք կարողանան իրենց կյանքը երկարաձգել որպես թուրքերի կանայք: Մնացածներին, բացառությամբ մի քանի տղամարդկանց, որոնց Իզոլիում բաժանել էին իրենց ընտանիքներից, բերել էին Մալաթիա: Այնտեղ բոլոր տղամարդկանց և հասուն որդիներին բաժանել են

ընտանիքներից և բանտ են նետել: Լացող երեխաների և կանանց խցկել են տները և հավաստիացրել, որ նրանց տղամարդկանց այլ ճանապարհով են ուղարկել և որ իրենց ուղևորության ավարտին նրանց հետ կրկին կհանդիպեն: Բայց այն քիչ կանայք, ովքեր հասել են մի վայր, որտեղ կարող էին մնալ, իրենց տղամարդկանցից որևէ կենդանության նշան չեն ստացել: Մեզերեհում մեզ լուր հասավ, որ նրանց բոլորին սպանել են Մալաթիայի մոտերքում: Հուլիսի 6-ին Քեդնիից զարհուրելի վիճակում կրկին տարագիրների մեծ թափորներ եկան: Պետք էր անձամբ տեսնել այդ խեղճերին՝ գիտենալու համար, թե որքան մեծ կարող է լինել թշվառությունը: Նրանց ժամանակավորապես խցկեցին տեղահանված հայերի տները: Շատերը խմբերով մահացան հիվանդություններից: Ամեն առավոտ դիտարկվաք սայլերն անցնում էին այդ տների կողքով, դիակները նետում էին իրար վրա ու տանում: Հաճախ տարագիրների ամբողջ խմբերի փակում էին հենց գերեզմանոցում: Օր ու գիշեր նրանք ստիպված էին անցկացնել գերեզմանների մեջ, մինչև որ մահը՝ որպես փրկարար բարեկամ, վերջ կտար նրանց տառապանքներին:

Այդ սարսափներով լի շաբաթներին ու ամիսներին երբեմն թվում էր, թե կառավարությունն ուզում է նաև ինչ-որ բանով օգնել: Օրինակ հիմնադրվում էին որբանոցներ: Մեկը մեր մոտերքում էր: Խեղճ երեխաները կեղտի ու թշվառության մեջ էին, ճշում էին օր ու գիշեր, և ի վերջո այդպես էլ մեռնում էին: Մենք՝ որբանոցի քույրերս, հերթով ապուր էինք եփում այդ խեղճերի համար: Երբ մենք ճաշով զալիս էինք, հաճախ այդ ճիչն ավելի էր ուժգնանում, քանի որ սովն այնքան մեծ էր, որ բոլորն էլ միանգամից էին ուզում ստանալ: Մի առավոտ բոլոր երեխաներն անհետացան: Ո՞ր մնացին նրանք, ես չգիտեմ, մի քանիսին ավելի ուշ տեսել են նույնպիսի մեկ այլ որբանոցում: Պատում են, որ մյուսներին ջուրն են նետել: Թե այդ իրոք այդպես է, ես չեմ կարող ասել, քանի որ անձամբ չեմ տեսել, բայց հավատում եմ այն ամենին, ինչ տեսել եմ:

Մեպտեմբերի սկզբին մի առավոտյան՝ շատ վաղ, մի քանի արիեստավորների, որոնք մեծ գաղթի ժամանակ մնալու իրավունք ունեին, քանի որ պատերազմի սկզբում աշխատել էին կառավարության համար, հանել էին անկողնուց, մի քանի օրով խցկել էին բանտերը, իսկ հետո, ինչպես նրանց բոլոր տառապակիցներին, տարել և սպանել էին: Նրանց մորթեցին ինչպես ոչխարների, քանի որ նրանցից և ոչ մեկը նույնիսկ փոքրագույն մի գենք չունեի իրեն պաշտպանելու համար:

Այլևս դժվար է Մեզերեհում որևէ հայ տղամարդ գտնել, բացի մի քանիսից, ում կարիքը կառավարության համար դեռևս կար և մասամբ մուսուլման էին դարձել: Բայց հետապնդումներն ու որոնումները չէին ավարտվում: Մի քանի թշվառ կանայք, ովքեր անցնող քարավաններից անջատվել ու մնացել էին, դեռ մեծ կարիքի մեջ էին: Եվ այդպես շարունակվում էր: Ինչպե՞ս է ցավում մարդու սիրտը, երբ տեսնում է մինչև ատամները զինված զինվորների սուր ճոճելը այդ թշվառների վրա: Նոյեմբերի 4-ը իմ գիտակցության մեջ վերջին անգամ բերեց այդպիսի մի նողկալի օր:

Ես փորձեցի իմ շաբաղրանքով մի փոքրիկ պատկեր ներկայացնել այն ամենից, ինչ ես անցյալ տարի ապրել եմ Մեզերեհում: Առանձին դեպքերի մասին ես կարող էի շատ ավելի մանրամասն գրել, և պատրաստ եմ դա սրտանց անել, եթե դրա անհրաժեշտությունն առաջանա:

Այս տարվա մարտի 7-ից ես լքեցի Մեզերեհը: Թե ինչ է կատարվել այդ օրվանից հետո, ես չգիտեմ, քանի որ մեր քույրերն ի վիճակի չեն այնտեղից իրենց տպավորությունները հաղորդելու:

[Բույր Կլարա Պֆայֆեր, Մեզերեհ]

1916 – 05 – 30 – DE – 001

Սկզբնաղբյուր՝ PA – AA /R1 4092
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 275 (կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Դամասկոսի հյուպատոս Լոյթվեդ Հարդեգից

Մ № 384

Դամասկոս, 30 մայիսի 1916թ.

Պատճեն⁷⁷

Ինչպես պատիվ ունեցա այս տարվա մարտին Չեզ հեռագրով տեղեկացնելու, Ջեմալ փաշան այստեղ արքայազնի օգնելու համար կազմակերպություն է ստեղծել, որը վեց շաբաթ է, ինչ գործում է: Այդ

77. Մետեննիխը պատճենով հունիսի 19-ին (№311) ներկայացրել է ռախսկանցիներին:

կազմակերպությունը ղեկավարում է Սալոնիկի և Հալեպի նախկին վալի՝ Հուսեյն Քասիմ բեյը, որն ամենուրեք հայտնի է որպես անբասիր և գործունյա անձնավորություն: Նրան աջակցում են երկու պաշտոնաթող բարձր պաշտոնյա և Դամասկոսի վալիի տեղակալը: Հանձնաժողովի այս երեք անդամն էլ լավ համբավ ունեն:

Հուսեյն Քասիմ բեյն անցած ամսվանից շրջել է Հաուրանում և նրանից հարավ գտնվող տարածքներում, որտեղ հայերն են: Դերայում նա հայերին հաց է բաժանել և հիմնել է հիվանդանոց՝ ախտահանման և լողանալու հարմարություններով: Մաքրման այդ արարողությունից հետո շատ հայերի ուղարկել են տարբեր վայրեր, որտեղ նրանք կարող էին որևէ աշխատանք գտնել: Մոտ յոթ հարյուր այրիներ և որբեր եկան Համա, որտեղ աշխատում են մանածագործական ֆաբրիկայում:

Մեկ օր առաջ մի ճաշկերույթի առիթով, որը Ջեմալ փաշան էր կազմակերպել, հանդիպեցի Հուսեյն Քասիմ բեյին: Երբ նա ինձ տեսավ, ասաց որ ուզում է ինձ հետ անհապաղ խոսել: Նա շատ հուզված տոնով հայտարարեց, որ ուզում է դադարեցնել իր ծառայությունը՝ որպես Հայկական հարցերով հանձնաժողովի նախագահ, որովհետև այլևս չի կարող աշխատել: Նրա հրահանգները ոչ միայն չեն կատարում, այլև պետական պաշտոնյաները գործում են դրանց հակառակ: Հայերը, որոնց նա ըստ ծրագրի Դերայից Դամասկոս է ուղարկում, այստեղի քաղաքային իշխանությունները կրկին հետ են ուղարկում: Կառավարությունը նրան չափազանց քիչ գումար է տրամադրում, հայերի մեծ կարիքները հոգալու համար: Նա շատ վիստված էր և այլևս չէր հավատում թուրքական կառավարությանը, որ այն իրոք, ուզում է օգնել տեղահանված հայերին: Նա նույնիսկ երկյուղում էր, թե ուզում են հայերին համակարգված բնաջնջել: Նա լսել է, որ Հալեպ ուղարկված հայերին կրկին դեպի արևելք՝ Մոսուլ և Դեր Ջորի ուղղությամբ են տանելու, որտեղ նրանք, հավանաբար, բեռվիներին զոհ կդառնան: Բնաջնջման այս դաժան քաղաքականությունը Թուրքիայի համար խայտառակություն է և խաղաղությունից հետո շատ կվնասի ու Գերմանիային կդնի ծանր կացության մեջ, քանի որ ամբողջ աշխարհը կմեղադրի, որ բավականաչափ ակտիվ չի միջամտել հոգուտ հայերի: Նա այլ ելք չէր գտնում, քան այն, որ Գերմանիան միջամտի, որպեսզի հայերին շուտափույթ աքսորեն ինչ-որ մի երկիր, նա ի նկատի ուներ Հարավային Ամերիկան: Դա լավագույն ձևն է թե՛ Թուրքիային, և թե՛ հայերին օգնելու համար:

Ես նրան վկայակոչեցի Կոստանդնուպոլսի կոմիտեի անդամների հակահայկական տրամադրությունը, որի հետ, ըստ երևույթին, նույնիսկ Ջեմալ փաշան չի կարող համեմատվել: Ես նրա ուշադրությունը հրավիրեցի այն բանի վրա, որ Գերմանիան, որքանով կարելի է արդի վիճակում, հնարավորին չափ օգնում է հայերին և խնդրեցի նրան, համուն գործի՝ իր ստեղծած ծառայությունը չդադարեցնել և շարունակել աշխատանքը՝ անտեսելով բոլոր հակառակ հոսանքները: Հենց որ մի քանի օրից Ջեմալ փաշան վերադառնա Հալեպից, նրա հետ կքննարկի այդ հարցը, և եթե նրան այլևս չեն տրվելու լիազորություններ և դրամական միջոցներ, ապա նա կհրաժարվի հասարակական իր աշխատանքից: Նրա զնահատմամբ Հալեպի և Հեջազի միջև 60.000 հայ կա: Եթե շվեյցարական օգնության միությունն ուզում է գումարներ տրամադրել այստեղի հայերին, ապա ես կերաշխավորեի Հուսեյն Քասիմ բեյին, նրան ես լիովին վստահում եմ, որ նա գումարները նպատակին կձառայեցնի: Անհրաժեշտ է շտապել այդ հարցում, քանի որ թշվառությունը մեծ է:

Հուսեյն Քասիմ բեյն ինձ խնդրեց իր բանակցությունը համարել խիստ գաղտնի:

Լոյսվեղ Հարդեզ

1916 - 06 - 30 - DE - 011

Մկզբնադրյուրը՝ PA-AA/ Կոստ դեսայ.

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ.283 (խմբ. կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Դամասկոսի հյուպատոս Լոյսվեղից

№ 93

Դամասկոս, 30 հունիսի 1916թ.

Բոլոր հայերին մի քիչ ավել կամ պակաս ստիպում են մահմեդական դառնալ: Դերայում, բացի մի ընտանիքից, մնացած 149 ընտանիքը գրավոր ընդունել է իսլամ: Քանի որ Ջեմալ փաշան Երուսաղեմում է և նրան գրավոր առարկություններ անելը կարծես թե հարմար չէ, ես ...այստեղի մահմեդական առաջնորդին, որը դեմ է բռնի դավանափոխություններին,

դրդել են վիլայեթի այստեղի պատասխանատուների ուշադրությունը հրավիրել այն բանի վրա, որ ես խիստ ցնցված եմ այս միջոցառումներով, որոնք Գերմանիայում սաստիկ դժգոհություն կառաջացնեն երիտ-բուրքական կառավարության դեմ:

Քաղաքական առավելությունները, որոնց փորձում են հասնել հայերին ապագայնացնելով և նրանց կապերը քրիստոնյա տերությունների հետ խզելով, չեն կարող համեմատվել այն վնասների հետ, որոնք կարող են առաջանալ Եվրոպայում և Ամերիկայում Թուրքիայի դեմ հակառակ տրամադրություններով: Վիլայեթի պատասխանատուն հերքեց հայերի մահմեդականացման փորձերը: Նա պետք է որ այս քննարկման մասին հեռագրած լինի Ջեմալ փաշային:

[Լոյթվեղ]

1916 – 07 – 29 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA /R1 4093

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 290 (միայն նամակը և 7-րդ հավելվածը)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Հալեայի հյուպատոս Ռյոյսլերից

K № 79, № 2135

7 հավելված

Հալեայ, 29 հուլիսի 1916թ.

Բոլոր կողմերից հասնող լուրերը հաստատում են, որ հայերի հետապնդումները չեն նվազում և նույնքան անողորք են: Գերմանացիներից, ովքեր վերադառնում են Բաղդադի եփրատյան ճանապարհից, չկանեկը, որ խորապես ցնցված չլինի այդ աղետի տպավորություններից:

1) Կայզերական ծառայության մի բարձրագույն պաշտոնյա հուլիսի 18-ին ինձ պատմեց, որ Սաբխայից Մեսքենե Համանով անցնող ճանապարհահատվածը ծածկված է հագուստի մնացորդներով: Այնպիսի տեսք ունել, կարծես այդտեղով մի ամբողջ քանակ էր նահանջել:

Մեսքենեում թուրք զինվորական դեղագործը, որը վեց ամիս է, ինչ տեղափոխվել է այնտեղ, նրան պատմել է, որ միայն Մեսքենեում թաղ-

ված է 55.000 հայ: Անկախ դրանից՝ նրան այնտեղի համար նույն թիվն ասել է նաև թուրք սպայի տեղակալը:

2) Հուլիսի 16-ի ամսաթվով Դ-եր Չորից լուր ստացվեց, որ հայերը ճանապարհը շարունակելու հրաման են ստացել: Ամսի 17-ին ձերբակալել են բոլոր հոգևորականներին և ուղեկցող տղամարդկանց: Մինչև հուլիսի 22-ը, այդպիսին էր հրամանը, բոլոր հայերը կրկին պետք է վերցնեն ճամփորդական ցուպը: Ինչպես արդեն վաղորոք կարգադրել էր կենտրոնական կառավարությունը, Դ-եր Չորում պետք է մնա այնքան հայ, որ համապատասխանի տեղի բնակչության 10%-ին, ուրեմն պետք է ոչնչացվեն վերջին մնացորդները, մի փոփոխություն, որը, հավանաբար, կապ ունի դրա հետ, այն է, որ մարդկային ու գրասիրտ մութասարիֆ Սուադ բեյին Բաղդադ են տեղափոխել և նշանակել են մի անգութ հետևորդի:

Մտրակով ու մահակով ծեծում են անպաշտպան, ուժասպառ կանանց և երեխաներին, մի դիտարկում, որ հաճախ է արվել և հաստատվել է այդ ճանապարհով եկած գերմանացի մի սպայի սեփական վկայությամբ:

Այդ հարաբերությունների վերաբերյալ Արաքսյա Ջիրեջյանի պատճենահանած նամակը՝ ուղղված քույր Բ. Ռոհինեին, թվագրված հուլիսի 16/17-ով, պատիվ ունեն կցել այստեղ: Մինչ բազմաթիվ հայեր ժողովրդի կործանման հետևանքով կորցրել են հոգեկան հավասարակշռությունը, կորցրել են հավատը և մատնվել են հուսահատության, այս նամակը տուժողության և զսպվածության հրաշալի մնուշ է՝ ի հանդիման հավաստի և դաժանագույն ձևով սպասվող կործանման: Նույն հեղինակի հաջորդ երկու նամակները՝ հուլիսի 22-ին և հուլիսի 12-ին, նույնպես ներկայացնում են քարգմանաբար, այդպիսի ևս 2 նամակ Համամի և Սաբխայի քահանաներից:

3) Հունիսի վերջին հետևած աքսորի մասին, որը վերաբերում էր մինչ այդ կառավարության բույլտվությամբ Ամանուսի տարածքում Բաղդադի երկաթուղու կառուցմամբ զբաղված հայերին, տեղեկացնում է քույր Պաուլա Շեֆերի նամակի կցված պատճենը՝ ուղղված ամերիկացի միսիոներ պարոն Փիթին՝ Կոստանդնուպոլիս:

4) Դիարբեքիից Ուրֆայով եկած գերմանացի մի սպա հուլիսի 24-ին ինձ պատմեց, որ որոշ ժամանակ առաջ արևելյան և հյուսիսային շրջաններից ևս 2000 հայ կանանց բերել են Ուրֆա: Այս դեպքում խոսքը այն մնացյալների հավաքման մասին է, ովքեր մինչ այդ կարողացել են քարքված մնալ կամ նրանց տարել են մուսուլման ընտանիքները և որոնց միայն հիմա են հայտնաբերել:

Այդպիսի իրավիճակների մասին է տեղեկացնում խոնարհաբար իմ կցած նամակի պատճենը, որը հուլիսի 22-ին ստացել եմ Ուրֆայից՝ Քյունցլերից, ըստ որի՝ նրան հաջողվել է օգնել 150 որբ երեխաների:

5) Հուլիսի 12-ից ի վեր Հալեպում դադարեցվել է տեղահանումը, ըստ երևույթին, վերին ատյաններում կոնֆլիկտ է սկսվել այն պատճառով, որ առավել հարուստ հայերին հաջողվել է խնայել, մինչդեռ առավել խեղճերին հանձնել են ոստիկանությանը:

Մոտ 250 հայերի հաջողվել է Մեսքենեից, այնտեղի զինվորական կայանակամի անխոս համաձայնությամբ, վերադառնալ Հալեպ, որտեղ նրանք ժամանում են կարեկցանքի արժանի վիճակում: Ըստ այդմ՝ վալին հրաման է արձակել բոլոր գյուղերին՝ ոչ մի հայի չթողնել վերադառնալու Հալեպ: Եթե պաշտոնական կարգադրությունների կատարումը հանձնարարվում է բնակչությանը, ապա դրանով նրանք հայերին օրենքից դուրս են հայտարարում:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև կայզերական դեսպանություն:

Ռյուսլեր

Հավելված 6

Հարունյե, 13 հուլիսի, 1916թ.

Միրելի պարոն Փիթ⁷⁸,

Կներեք, որ դեռևս ժամանակ ու հանգիստ չեմ գտել՝ տուժածներին օգնելու նպատակով նախատեսված գումարի հաշվետվությունը Ձեզ ուղարկելու համար: Վերջին 14 օրերի նոր մեծաթիվ տեղահանումները ինձ համար կրկին շատ գործ են ստեղծել, անշուշտ Դուք զարմացել եք հեռագրային իմ խնդրանքից՝ ինձ 1000 թուրքական ֆունտ ուղարկել: Բայց ԲԵԿ⁷⁹ ընկերության բանվորների արտորը՝ Մարաշում և նրա շրջակայքում գտնվող բոլոր հարազատներով հանդերձ, այնքան հանկարծակի կատարվեց, որ ես իհարկե չէի կարող պահուստային գումար ունենալ: Արագ օգնության կարիք կար, և ես ամենուրեք երկաթուղու գերմանացի ինժեներներից պարտքով փող էի վերցրել և հիմա կարող եմ վերադարձնել, քանի որ այդ ընթացքում եկավ Ձեր փողը: Մերսինայից ես մեկ անգամ էլ կհեռագրեմ Ձեզ՝ մնացյալ 1000 ֆունտն ուղարկելու հա-

78. Նշում՝ նամակը չի հանձնվել պարոն Փիթին

79. Չեռագրով ավելացված է՝ Բաղդադի երկաթուղու կառուցում:

մար: Հավանաբար, այն շուտով կստացվի:

Կրկին մի քանի հարյուր երեխա մնացել են սարերում, որոնց ես եմ հավաքել, մոտ 150-ը գտնվել են, նրանցից 50-ը Էնթիլիում են, ես իսկապես չգիտեմ, թե ինչ պետք է անեմ, մեր բոլոր տները լեփ-լեցուն են և այնքան քիչ օգնություն կարելի է ակնկալել կառավարությունից: Ես դեռ ուժասպառ եմ այն ուղևորությունից, երբ տարագիրների հետ անցա Բաղչեից Մարաշ: Ես սարերում հանդիպեցի մարդկային այդ թափորներին, չորս շաբաթական երեխաները պտուկած էին քփերի տակ, 3-4 տարեկանները նստած էին դաշտերում, լքված, առանց մի կտոր հացի, մայրերն ստիպված էին թողնել նրանց, քանի որ իրենք էլ չէին կարողանում շարունակել ճամփան: Դիակների գարշահոտությունից դժվար էր առջ շարժվել, մենք ժամեր շարունակ ձիերով գնացել ենք այդ ճամփով, որտեղ 100-150 դիակներ էին ընկած, դուք կարո՞ղ եք պատկերացնել, թե ինչպիսի տեսք ունի Մարաշ-Ուրֆա ճանապարհահատվածը: Ես սայլ ուղարկեցի այդ հատվածը՝ գետնին ընկած երեխաներին հավաքելու համար, հետ վերադարձավ, քանի որ ոչ մի երեխա էլ չէին գտել, թուրքերն էլ են հետամուտ դրան, և ասաց, որ ճանապարհները դիակների պատճառով անանցանելի էին:

Ուսուցիչներին, հոգևորականներին, մտավորականներին, բոլորին ուղարկեցին՝ կանանցից և երեխաներից առանձնացրած, ցավն ու տառապանքը սրտակեղեք են: Մի կույմ ջուրը խեղճերին մույնիսկ 1 ֆունտով էլ չէին տալիս, Մարաշից եկող կոյուղու կեղտոտ ջրերի մոտ են տեղավորել հազարավոր մարդկանց, թեպետ Աքսուն 5 րոպեի ճանապարհ էր այդտեղից, և նրանց ստիպում էին խմել այդ ջուրը, որից նրանք մեռնում էին: 500-1000 հոգուց բաղկացած թափորը մի գիշերվա ընթացքում ստիպված էր 100-200 լիրա հավաքել, եթե ուզում էին մինչև հաջորդ առավոտ կենդանի մնալ, այդպես էին սպառնում քիրտ զինվորները: Ես իջնում էի դեպի ներքև՝ դաշտավայրերը, այցելում էի մարդկանց իրենց ճամբարներում, սարսափելի է լսել, թե ինչպես են ճանապարհին վերաբերվել նրանց: Դա ոստիկանների և զինվորների կողմից թալանի ու սպանդի փայլուն արշավ է եղել:

Այնուհետև ես գնացի կառավարություն, զեկուցեցի այդ ամենը, ապա փնտրում էին ուժեր՝ այդ գործն ավելի լավ կազմակերպելու համար: Բայց սակավաթիվ մարդիկ են դիմանալու այս երկրորդ, մեծամասամբ՝ արդեն երրորդ տեղահանմանը, նրանք բոլորը կկործանվեն: Ես Ձեզ հա-

կիրճ ներկայացրի վերջին իրադարձությունների մի պատկեր: Դուք կարող եք պատկերացնել, թե որքան դժվար է աշխատանքը, որովհետև չես կարող միջամտել այնպես, ինչպես կուզենայիր կամ պետք է անել: Բայց ինձ միշտ սփոփում է պատուր Լոնդոնի մի ասույթը, նա ասում էր. «Մենք չենք կարող ավելի գթասիրտ լինել, քան Աստված, որն այդքան երկար տեսնում է այս ժողովրդի տառապանքները»: Անշուշտ, կգա մի ժամանակ, երբ այս ամենի համար կհատուցվի: Թեպետ գերագույն հուսահատությունից և վհատությունից ես հաճախ թևաթափ եմ լինում, բայց ինձ ամեն դեպքում պարզ է, որ Աստված ինձ հիմա կրկին նոր խնդիրներ է առաջադրում է, որոնք ես հաճույքով կուզենամ լուծել:

Չինվորական հիվանդանոցում մուհաջիների խնամքի վերաբերյալ իմ ցանկության մասին. դրա հետ կապված ես հույս ունեմ Ձեզնից շուտափույթ պատասխան ստանալ:

Մալաթիայի համար ամսական 60 ֆունտի համար ես Ձեզ շատ շնորհակալ եմ: Պարոն Բրիստոֆելն անչափ կուրախանա:

Աստժո կամոք, ամենաջերմ բարեմաղթանքներով՝
Ձեզ միշտ հավատարիմ՝

[Պաուլա Շեֆեր]

Հավելված 7

Ուրֆա, 22 հուլիսի 1916թ.

...Շվեյցարիայից եկած օգնության շնորհիվ ինձ հաջողվեց քիչ-քիչ հավաքել հայ ժողովրդից մնացած մասին՝ որք երեխաների՝ 150 հոգու, նրանց օգնել և փրկել սպառնացող սովից: Դեռ ավելին կան, բայց ոչ բուրիսն է հերքում:

[Յակոբ Զյունցեր]

Նորին բարեմություն
կայգերական հյուպատոս պարոն Ռյուսերին, Հալեպ

1916 – 08 – 02 – DE - 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA /R1 4092/ Կոստ.դեսպ./ 173

Ռայխականցլեր Բեթման Հոլվեզին՝ սոցիալ դեմոկրատների

ռայխսբազի ֆրակցիայի նախագահության անդամ Ֆիլիպ Շայդենմանից

Բեռլին, 2 օգոստոսի 1916թ.

Չերդ գերագանցություն,

Ռայխսբազի բյուջետային հանձնաժողովում կրկին լավեց հայկական ջարդերի մասին, առանց կառավարությունը ներկայացնող պարոնների բավարար բացատրությունների:

Վերջերս պարոն դ-ր Նիպազը զայրացուցիչ մանրամասներ է հայտնել հայերի կոտորածների վերաբերյալ:

Գերմանիան խիստ շահագրգռված է՝ ինչ էլ պատահի, ամեն ինչ ամեն, որպեսզի դժվարացնի Անտանտի ձգտումը՝ Գերմանիային, որպես Թուրքիայի դաշնակցի, պատասխանատու դարձնելու հնարավորությունը՝ այն գործողությունների համար, որոնք հիրավի երկինք են հասնում:

Այդ իսկ պատճառով, Չերդ գերագանցություն, դրա համար մենք Ձեզնից խնդրում ենք բարեհաճեք տեղեկացնել, թե արդյոք դաշնակից պետությունները Թուրքիային դիմե՞լ են բողոքով՝ ապահովելու համար կոտորածների դադարեցումը կամ եթե դա չպետք է կատարվի, ի՞նչ են մտածում անել դաշնակից պետությունները, որպեսզի թուրքական կառավարությանը համոզեն վերջ տալ ջարդերին:

Խորին հարգանքներով՝
Սոցիալ դեմոկրատների ռայխսբազի ֆրակցիայի նախագահ՝

Շայդենման

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ արտգործնախարարությունից (№ 819)11.8]

№ 783 հրամանի կապակցությամբ սույն պատճենը հավատարմորեն ուղարկում ենք Նորին մեծություն կայգերական դեսպան, պարոն կոմս Վոլֆ-Մետեռնիխսին՝ Կոստանդնուպոլիս որպես ի գիտություն:

[Բեթման Հոլվեզի պատասխանը Շայդենմանին 9.8]

Սույնով Չերդ գեր. և այլոց համար երախտագիտությամբ հաստատում եմ Հայկական հարցի վերաբերյալ վերոնշյալ նամակի ստանալը:

Կայգերական կառավարությունն ի սկզբանե հատուկ ուշադրություն է դարձրել Թուրքիայում բնակչության հայ տարրերի վերաբնակեցման հարցին: Այդ հարցի զարգացումների վերաբերյալ Թուրքիայում գտնվող ներկայացուցիչները շարունակ իրագեկում են կառավարությանը, իսկ այն ընձեռված յուրաքանչյուր առիթով ամեն կերպ օգտագործում է թուրքական կառավարության վրա իր ազդեցությունը՝ հօգուտ հայերի: Կայգերական կառավարությունը այսուհետ էլ իր ուժերի ներածին չափ թուրքական կառավարության առջև հանդես կգա հանուն հայկական ցեղի հանդեպ ավելի մեղմ վերաբերմունքի:

1916 - 08 - 29 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA /R1 4093
 Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 297 (կրճ.)

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեայի ռեզենտ Հոֆմանից

№ 2463

Հալեայ, 29 օգոստոսի 1916թ.

Պատճեն⁸⁰

Եփրատի տարածքում հայերի արքայի մանրամասների մասին՝ մի գերմանացի սպա, որը նոր է վերադարձել այնտեղից և նույն ճանապարհահատվածում իր նախորդ ուղևորություններից լավատեղյակ է իրավիճակին, հաղորդում է հետևյալը.

Հալեայ Դեր էլ Չոր հատվածը (որը ամիսներ շարունակ օգտագործում էին տարագիրների քարավանները) այժմ այլ պատկեր է ներկայացնում, այն համեմատաբար դատարկվել է: Այսինքն Հալեայի մերձակայքում ամենասկզբում հիմնված կայաններում դեռ կան բավականին մեծ հայկական ճամբարներ: Ավելի հեռու՝ Մեսքենեից դեպի հարավ, ճամբարներն զգալիորեն փոքրացել են: Մեծ կայաններից՝ Սաբխան ամբողջովին, Դեր էլ Չորը՝ ընդհուպ մի քանի հարյուր արհեստավոր, որ աշխատում էին գորգերի համար, դատարկվել են, մինչդեռ վերջին վայրում դեռ ութ շարք առաջ գտնվում էին հազարավոր մարդիկ (այլ 80. Մետեռնիլը պատճենով հանձնել է արտգործնախարարությանը 17.9. (№ 566):

տվյալներով հաշվել են ավելի քան 20.000): Հոգևոր առաջնորդներին, ինչպիսիք են ուսուցիչները, փաստաբանները, հոգևորականները, վերջին շրջանում հավաքել են ճամբարներից և փակել են կառավարական շենքերում (այսինքն՝ բանտերում): Մնացած բոլորը, նաև նրանք, ովքեր հյուսիսային կայաններում սկսել էին իսկապես բնակություն հաստատել, անհետացել են: Ըստ պաշտոնական տվյալների՝ նրանց քչել են Մասուլի ուղղությամբ (այսինքն՝ մի ճանապարհով, ուր քչերին կհաջողվի կենդանի մնալ և տեղ հասնել), սակայն ըստ համընդհանուր ժողովրդական կարծիքի՝ Դեր էլ Չորից դեպի հարավ-արևելք, Եփրատ և Խաբուր գետերի տարաբաժանքում նրանց սպանել են: Հայերին ժամանակ առ ժամանակ մի քանի հարյուրանոց ջոկատներով տարել և հանձնել են սպանելու՝ հատուկ դրա համար նախատեսված չեքքեզների հրոսակախմբերին: Այդ տվյալները սպային հաղորդել և հաստատել է մի արաբ ականատես, որը եկել է գործողության վայրից, ուր նրան մղել է հետաքրքրասիրությունը և վկա է եղել այդպիսի մի տեսարանի: Այդ մարդը սպայի վրա թողել է վստահելի տպավորություն: Նրա նկարագրության ժամանակ, որի մանրամասները ես բաց եմ թողնում, մշեց, որ նրա այցելած վայրում հիմա էլ դեռ երեք հարյուր հայեր սպասում են իրենց սպանողին: Այդ նույն օրը երեկոյան եկել է կեսի հերթը, իսկ մնացածին սպանել են գիշերը: Այդ տղամարդն ակնածանքով ավելացրել է՝ ախր Գերմանիան ուժեղ է: Նախկինում թուրքերը չէին համարձակվի այդպիսի ջարդ կազմակերպել:

Որոշ հայեր ապաստան են գտել արաբական տներում: Նրանց գտնելու համար կանչել են ժանդարմերիա, որը պետք է իսկական որս կազմակերպի: Ավարը Եփրատով տեղափոխում են Դեր էլ Չոր: Ըստ իմ երաշխավորի, թռչվորները Եփրատի և Խաբուր գետի այդ անկյունային հատվածը լատ երևույթին, լքել են նկարագրված իրադարձությունների պատճառով:

Հալեայցիների փեղսահանունը

Հալեպում ոչ «մշտաբնակ» հայերի տեղահանումը դեռ մեծ ընդգրկում չունի: Այնուամենայնիվ, նրանցից մոտ 800-ին է դա վերաբերել: Ընդ որում՝ նրանց վրա անխնա հարձակվել են հենց փողոցում: Այդ գերմանացի սպան հալեպցի իր մի ծանոթի, օրինակ, հանդիպել է 50 մարդուց բաղկացած մի ջոկատում՝ հողաթափեղով և տնային բաճկոնով՝ առանց որևէ ուղեբեռի, նրան կալանել էին շուկայում գնումներ կա-

տարեկիս, քշել էին հավաքակայան և աքսորել:

Որբանոցների լուծարումը

Այստեղի որբանոցների համար էլ, որոնցում հավաքել են տեղահանվածների որբերին, կարծես թե այսուհետ կրկին խփեց սպառնալի վերջին ժամը: Ինչպես հայտնի է, այդ որբանոցները պահել են եվրոպական (շվեյցարական ու գերմանական) և ամերիկյան օգնության գումարներով, ղեկավարել են հայ հոգևորականները (նրանցից մեկում եղել է ավելի քան 800 որբ) և ավետարանչական բարեսիրական գործունեության գերմանական օգնության միության քույրերը: Հիմա տեղական իշխանությունն այդ որբանոցների համար հատուկ կոմիսար է նշանակել, որը ղեկավարումը պետք է հանձնի թուրքական կողմին: Ըստ ձեռքի տակ եղած տվյալների՝ դա իրականացվում է հետևյալ սկզբունքներով:

13 տարեկանից բարձր տղաները պետք է աքսորվեն, 13 տարեկանից բարձր աղջիկները պետք է ամուսնացվեն (իհարկե մահմեդականների հետ), 10-ից 13 տարեկան երեխաները, քանի որ նրանք արդեն տպավորված են ապրվածից, պետք է բաժանվեն ավելի կրտսերներից և տեղավորվեն զուտ թուրքական որբանոցներում, որտեղ պետք է սովորեն որևէ արհեստ: 10-ից ցածր երեխաները պետք է դաստիարակվեն հատուկ որբանոցներում: Այլ կերպ ասած՝ դա կնշանակի 13 տարեկանից բարձր երեխաները կսպանվեն, այդ տարիքի աղջիկներին կխցկեն հարեմները. աչքի ընկնող 12 տարեկան մի գեղեցիկ աղջկա հյուպատոսարանի կողքին գտնվող որբանոցից տարան և ստիպողաբար ամուսնացրին քաղաքում հայտնի 70 տարեկան փաշայի հետ՝ այստեղ ապրող հարազատների հանդեպ ճնշամիջոցների սպառնալիքով: Ավելի կրտսեր երեխաները կմահմեդականացվեն, որքանով որ նրանք դիմանան որբանոցների թուրքական ղեկավարմանը:

Չանգվածային մահմեդականացումներ

Համայում, Հոմսում, Դամասկոսում և այլուր, համաձայն լուրերի, վերջին շաբաթների ընթացքում, հետագա տեղահանման սպառնալիքով տարագիրներին ստիպում են զանգվածաբար իսլամ ընդունել: Այն ընթանում է զուտ բյուրոկրատական ձևով. դիմում և դրան հաջորդող անվանափոխություն:

Այն, որ Թուրքիան այս թվացյալ դավանափոխությամբ իսկապես կարող է հասնել հայերի թուրքացման, պետք է համարվի պատրանք: Ըստ երևույթին, դրա հեղինակներին պատկերանում են օսմանյան տիրապետության ժամանակների օրինակները: Բայց նրանք երևի թե իրենց հաշվարկներն արել են՝ առանց նկատառելու այսօր բոլորովին այլ կերպ ուժեղացած ցեղային և ազգային զգացումը, ինչպես նաև այն խոր առելությունը, որը բնականաբար կշարունակի ապրել նոր հայ մահմեդականների մեջ՝ ընդդեմ իսկական թրքության ու իրենց ժողովրդի դահիճների: Եթե մահմեդական հայերը, իրենց ամբողջ վերապրածից հետո, մտքով և զգացմունքով հայ մնան, և իհարկե ոչ միայն արդի սերնդի մեջ, ապա նրանց քողարկումը իսլամի մեջ ապագայում շատ ավելի վտանգավոր կդառնա թուրք ժողովրդի համար, քանի որ այն նվազ ճանաչելի կլինի: Գերմանական ժողովուրդը նույնպես՝ ի դեմս նրանց, ապագայում կունենա կրկնակի վտանգավոր թշնամիներ:

[փոխ. Հոֆման]

1916 – 09 – 05 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14093
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 298

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Հալեպի ռեզենտ Հոֆմանից

№ 2535

Հալեպ, 5 սեպտեմբերի 1916թ.

Պատճեն⁸¹

Անցած ամսվա սեպտեմբերի 29-ի BN 2463 գեկուցագրի կապակցությամբ⁸²

Վերոնշյալ գեկուցագրի տվյալները՝ Դեր էլ Չորի տարածք հայերի աքսորի մանրամասների վերաբերյալ, այս ընթացքում այլ հավաստի աղբյուրների հիման վրա հիմնականում հաստատվել են: Ամերիկյան

81. Մետեռնիխը պատճենով ներկայացրել է արտգործնախարարությանը 21.9:
82. A 25739:

ինչ-որ ֆիրմայի գերմանացի մի ծառայող, որը գործնական ուղևորության առիթով այցելել է այնտեղի ճամբարների մեծ մասը, հենց նոր վերադարձել է այնտեղից և ինձ հայտնեց հետևյալը.

Եփրատի երկայնքով մինչև Դեր էլ Չոր դեռևս կան 1000-2000 հոգուց բաղկացած փոքր ճամբարներ: 20-30.000 հայերը, որոնց ես տեսա իմ վերջին ուղևորության ընթացքում Դեր էլ Չորում, սկսել էին շունչ քաշել մարդկայնորեն տրամադրված մութասարիֆի օրոք, մինչև մի քանի ամիս առաջ նրան փոխարինած այժմյան վայրագ մութասարիֆ Չեքի բեյով փոխարինելը (որը չերքեզ է), 1200 երեխաների և ընդհուպ մի քանի արհեստավորի թշվեռ են ավելի հեռու, ընդ որում, ինչպես ես լսել եմ, Խաբուր գետի տարածք: Այնտեղ նրանց, ըստ համընդհանուր կարծիքի, մորթել են կամ այլ կերպ սպանել են: Հիշյալ 1200 երեխաներն ահավոր թշվառ վիճակում էին, ակնհայտ էր նրանց դեմքին դրոշմված սովը:

Ճամբարներում տեղավորված մարդկանց պահելու համար կառավարությունն ընդհանրապես ոչինչ չի անում: Ճամբարներն ամբողջովին կտրված են գյուղերից և քաղաքներից: Դրա համար մթերային ապահովումը չափազանց դժվար է նույնիսկ նրանց համար, ովքեր դեռ դրան ունեն: Մատակարարումը սահմանափակվում է նրանով, ինչ օրական ճամբար են բերում արաբ գյուղացիները՝ հաց, սեխ և այլն, այսինքն՝ բուլբուլին անբավարար քանակություն: Շատերն ապրում են միայն սեխով, որն այդ տարածքներում առատորեն աճում է, և դրանք ուտում են կլեպով ու կորիզներով հանդերձ: Երբ ես մի փոքրիկ ճամբարում փորձեցի հաց բաժանել, մարդիկ իրենց պահում էին վայրի կենդանիների պես և ես ստիպված փախա, բաժանելը հանձնարարեցի ժանդարմներին: Ով փող չունի, սովամահ է լինում: Մեկ թղթադրամ ֆունտն համարժեք է 45 պիաստերին: Բայց դրամական օգնությունից հաճախ հրաժարվում են և «հաց» գողում: Ես տեսա մարդկանց, ովքեր ուտելու համար ձիու թրիքի միջից գարու հատիկներ էին հանում:

Քանի դեռ տարագիրները փող ունեն, նրանց թողնում են իրենց ճամբարներում: Երբ այն սպառվում է, նրանց քշում են դեպի Դեր էլ Չոր: Ընդ որում՝ ընտանիքներին անխնա բաժանում են իրարից: Էլ Համամի մոտ 600-700 հայ տղամարդիկ աշխատում են պետական շինությունների վրա՝ առանց իրենց ընտանիքների: Նրանք նույնպես, ի դեպ, սովահար տեսք ունեն:

Ճամբարի բնակիչները բաղկացած էին հասարակական տարբեր

շերտերի ներկայացուցիչներից: Իմ այցելությունների ընթացքում ինձ բազմիցս դիմել են ֆրանսերեն, անգլերեն և գերմաներեն. գերմաներեն՝ գերմանական դպրոցների և որբանոցների սաները: Շատ փախստականներ փորձում են փախչել այլ ճամբարներ, որոնք մոտ են բնակավայրերին, քանզի սնունդ ճարելու հնարավորություններն ավելի շատ են: Այդպիսի փախստականներին ժանդարմներն անընդհատ հետապնդում են. ում բռնում են, նրան կարելի է կորած համարել:

Չմեռային ցուրտը տարագիրների վերջը կտա:

Հիշյալ երաշխավորի ասածի համաձայն:

Ինչ վերաբերում է Դեր էլ Չորից քշված տարագիրների ճակատագրին, ովքեր ըստ պաշտոնական տվյալների դեպի Մոսուլ են գնում, ապա ես Մոսուլի հյուպատոսարանում տեղեկացել եմ, թե վերջին ամիսներին մոտավորապես քանի հոգի են ժամանել Դեր էլ Չորից: Դրան հաջորդած տեղեկանքի համաձայն՝ ապրիլի 15-ին Դեր էլ Չորից երկու ճանապարհներով դուրս են եկել չորս քարավան՝ 19.000 հոգի, և Խաբուր գետի ափին միավորվել են մի ճամբարում: Մայիսի 22-ին, այսինքն՝ 5 շաբաթ անց, այդ քարավաններից մոտ 2500 հոգի, նրանց մեջ նաև մի քանի հարյուր տղամարդ, հասել են Մոսուլ: Կանանց և աղջիկների մի մասին ճանապարհին վաճառել են քոչվորներին, մնացածները ճանապարհին զոհվել են սովից ու ծարավից:

Երեք ու կես ամիս է, ինչ այլևս ոչ մի նոր քարավան չի ժամանել Մոսուլ: Այդ փաստը նույնպես կարող է հաստատել տեղի ժողովրդական կարծիքը Դեր էլ Չորի մասին և դրան համապատասխանող փաստացի տվյալները, որ Դեր էլ Չորի նոր չերքեզ մութասարիֆի ղեկավարությանը Եփրատ-Խաբուր գետերի տարաբաժանքում տարագիրների հետ արագ հաշվեհարդար են տեսել:

Չոհված տարագիրների երեխաների համար նախատեսված այստեղի որբանոցների լուծարումը դեռ չի սկսվել: Տեղահանման կոմիսարի այստեղի ներկայացուցիչն ուղեկցող քույրերից մեկին պաշտոնապես հայտարարել է, որ այս որբերը կտեղափոխվեն Կոնիա՝ մի նոր մեծ ազգային որբանոց, այնտեղ նրանք, ինքնին հասկանալի է, կստանան թուրքական անուններ և կդաստիարակվեն որպես թուրքեր (այսինքն՝ որպես մահմեդականներ):

[Վոխ. Հոֆման]

1916 - 09 - 20 - DE - 001

Սկզբնաղբյուր՝ PA - AA /R1 4094

Ռայխսկանցլեր Բեքման Հովվեզին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռյուպերից

K № 93 / № 2669

Հալեպ, 20 սեպտեմբերի 1916թ.

Մինչև այժմ քույր Բեատրիս Ռոհների՝ հայ միջնորդ անձանց միջոցով ամերիկյան գումարների բաժանումը Եփրատի տարածքում հանդիպել է դժվարությունների: Միջնորդներից մեկին իշխանությունները բռնել են և ծեծի միջոցով ստիպել են վկայություն տալ օգնության ակցիայի մասին: Որպեսզի չվտանգի այդ գործը, քույր Ռոհները նախապես հրաժարվել է ամերիկյան փողերի բաժանումից և այդ գործը թողել է ամերիկյան հյուպատոսին: Վերջինս ամերիկյան Vacuum Oil Company-ի մի ծառայողի՝ պարոն Բեռնատին, իր ընկերության մուծումները հավաքելու պատրվակով ուղարկում է ուղևորության՝ օգնության գումարները բաժանելու: Այդ ուղևորությունը իրականացվել է օգոստոսի 24-ից մինչև և սպտեմբերի 4-ը՝ Հալեպից Մեսքենեով մինչև Դեր Չոր: Թեպետ Բեռնատին ունի գերմանական ծագում, բայց քանի որ նրա պապը և հայրը Արևելքում ամուսնացել են ոչ գերմանացի կանանց հետ, այլև գերմաներեն չի իմացել: Այդ իսկ պատճառով ամերիկյան հյուպատոսին ուղղված նրա զեկուցագիրը գրված է վարժ ֆրանսերենով: Երբ նա ուղևորության համար պաշտոնական թույլտվություն ձեռք բերելու համար դիմել է գերմանական հյուպատոսին, նրան ուղարկել են ամերիկյան հյուպատոսի մոտ, քանի որ նրա ուղևորությունը ամերիկյան նպատակներին էր ծառայում, ի վերջո, թեպետ զգալի դժվարություններով, այդ թույլտվությունն ստացվել է: Քանի որ բացառված չէ, որ այդ զեկուցագիրը վաղ թե ուշ կիրառարակվի Ամերիկայում և կօգտագործվի Գերմանիայի դեմ, մեր հակառակորդները, այնուամենայնիվ, համառորեն ուզում են մեզ վերագրել հայերի բնաջնջման պատասխանատվությունը, ուստի ես չուզեցի բաց թողնել սույն պատճենը Ձերդ գերազանցությանն ուղարկելու առիթը: Ես ոչ մի միջոց չունեի կանխելու այդ զեկուցագրի հանձնումը ամերիկյան հյուպատոսին: Բացի այդ, ցավոք, ըստ իս այն համապա-

տասխանում է ճշմարտությանը: Բեռնատին պարզապես համապատասխան ձևով արտահայտել է այն զարհուրանքը, որը համակում է յուրաքանչյուրին, ով մոտիկից շփվում է սովահար, միտումնավոր սովի մատնված տարագիրների զանգվածների հետ:

Դեր Չորի տարածք ոտք դնելուց ի վեր Բեռնատին ուղեկցել են գաղտնի ոստիկանները: Նա այն համոզումներն ունի, որ քանի դեռ Դեր Չորում մնում է այժմյան մութասարիֆ Չեքի բեյը, բոլոր հայերը, ովքեր մտնում են այդ շրջանը, դատապարտված են մահվան: Նրա զեկուցագրում հիշատակված տեղանունները՝ Մեսքենե, Աբու Հրերա, Համման, Ռաքա և Յիերաթը պատկանում են Հալեպի վիլայեթին, Մեքիսան՝ Դեր Չորի մութասարիֆիկին:

Նախորդ ամսվա 29-ին № 2463-ում նկարագրված փաստը, որ Եփրատ և Խաբուր գետերի տարաբաժանքում կրկին ջարդեր են կազմակերպվում, այս ընթացքում հաստատվեցին: Մյուսերի հրամանատար լեյտենանտը հետախուզական ուղևորության ժամանակ, Խաբուր գետի Եփրատ թափվելու գետաբերանից մեկ ժամվա ճամփա դեպի վերև, անցել է գետում լողացող դիակների կողքով:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև կայզերական դեսպանություն:

Այնուհետև ֆրանսերեն հավելվածը և ապա թարգմանությունը (Ա. Բեռնատ)

1916 - 09 - 25 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA /R1 4093
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 299

Արտաքին գործերի գերատեսչության ունեթերշտատսբարտուղար Ցիմերմանի գրառումը

Բեռլին, 25 սեպտեմբերի 1916թ.

№ 566 զեկուցագրի բովանդակությունն այսօր հանգամանորեն քննարկեցի Հալիլ բեյի հետ և համառորեն նրա ուշադրությունը հրավիրեցի այն հանգամանքի վրա, որ եթե հայերի նախկին տեղահանումները ինչ-որ կերպ կարելի է արդարացնել՝ ըստ այն ժամանակվա ռազմական

իրավիճակի, ի շահ երկրի ապահովության, ապա այժմ ծրագրված միջոցառումները՝ ուղղված ընդդեմ կանանց ու երեխաների խղճուկ մնացորդների, ոչ մի կերպ չեն կարող արդարացվել կամ ներվել: Թուրքական կառավարության գործելակերպն ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհում զայրույթի փոթորիկ կառաջացնի, որը դեռ երկար ժամանակ չի հանդարտվի նաև պատերազմից հետո: Հատկապես որբանոցների ծրագրված լուծարումն ու զանգվածային բռնի դավանափոխությունները ոչ միայն Գերմանիայում, այլև բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների մոտ իրավամբ կհանդիպի ամենասուր քննադատության:

Յիմերման

1916 - 10 - 04 - DE - 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA/R14093

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 302

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հովվեզին՝ Կոստանդնուպոլսում գործերի հավատարմատար Ռադովիցից

II 7596

Թերապիա, 4 հոկտեմբերի 1916թ.

I հավելված

Պատճեն

Հալեպի կայգերական հյուպատոսի այստեղ ուղարկված, «Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմանական օգնության միության քույր Բեատրիս Ռոհների հաղորդած վիճակագրական գրառումները՝ իրեն հանձնված 720 հայ որբերի մասին, բոլոր առումներով արժանի են ուշադրության: Այն որոշ չափով տալիս է առաջին հավաստի հիմքը՝ տեղահանման ընթացքում սպանված հայերի թիվը տոկոսային հարաբերությամբ գոնե մոտավորապես գնահատելու համար:

Քույր Ռոհների 720 խնամյալները 3336 հոգուց մնացածներն են: Եթե բուրքահայերի 2,5 միլիոն ընդհանուր թվից հաշվարկում է 2 միլիոն

տեղահանվածներ և նույն կերպ հաշվում են գոհվածների ու կենդանի մնացածների հարաբերությունը, ինչպես քույր Ռոհների որբերի մոտ է ստացվել, ապա հասնում է մի թվի, որը կազմում է ավելի քան 1,5 միլիոն գոհվածներ և 425.000 կենդանի մնացածներ: Մինչև այժմ եղած գնահատականներով գոհվածների թիվը տատանվում էր 800.-1.000.000-ը⁸³ և ըստ վերոհիշյալ տվյալների՝ չափազանցված չէ:

Մեկ այլ կետ, որը պետք է ընդգծվի, վերաբերում է բռնի մահ գտած մայրերի սարսափելի մեծ թվին (379), մինչդեռ հայրերից միայն 321-ն են մահացել անբնական մահով. ի վերջո ներկայացված վիճակագրությունը հաստատում է առանց այն էլ հաղորդած այն փաստը, որ կենտրոնական իշխանությունների կտրուկ ցուցումներին հակառակ, տեղահանել են նախ այն տղամարդկանց ընտանիքներին, ովքեր զորակոչված են եղել, վիճակագրությունը բացահայտում է ոչ պակաս, քան 246 այդպիսի դեպք:

Ռադովից

Հավելված I

Կայգերական գերմանական հյուպատոսարան

K № 89 № 2605

Հալեպ, 15 սեպտեմբերի 116.

I հավելված

Հաշվետվություն՝ 1916թ. օգոստոսին մեր որբանոցում գտնվող 720 երեխաների վերաբերյալ

Պատիվ ունեն Չերդ գերագանցությանը ներկայացնելու քույր Բեատրիս Ռոհների կազմած օգոստոս ամսվա վիճակագրությունը՝ հայերի տեղահանման հետևանքով իրեն հանձնված 720 որբ երեխաների մասին, որպես ի գիտություն:

Ռյուսլեր

83. Չեռագիր բնագրում՝ 1.100.000

Հավելված 2

ԾՆԵԴԱՎԱՅՐԸ	ԹԻՎԸ
Սվազի վիլայեթ	142
Էրզրումի վիլայեթ	50
Հալեպի վիլայեթ	189
Ադանայի վիլայեթ	162
Անգորայի վիլայեթ	21
Խարպուտի վիլայեթ	34
Կոնիայի վիլայեթ	11
Բրուսայի վիլայեթ	22
Դիարբեքիրի վիլայեթ	50
Կոստանդնուպոլսի վիլայեթ	3
Մեզերեհ	9
Ադիաման	3
Սմիռնա	1
Իզմիդ	2
Եզիսպտոսից	1
Ծննդավայրն անհայտ է	40
Ընդամենը՝	720

1. Երեխաների հայրերը

Սպանվել են	152
Ջրկանքներից ու կտուանքներից մահացել են ճանապարհին	85
Չոհ են դարձել Ադանայի ջարդերին	32
Չորակոչվել են	107
Աքսորավայրում են	52
Բանտում են	11
Դեռ կենդանի են	80
Ամերիկայում են	10
Մահացել են մինչև տեղահանումը	129
Անհետ կորած են	62
Ընդամենը՝	720

2. Երեխաների մայրերը

Մահացել են քսորավայրում	282
Դեռ քսորավայրում են	91
Իսլամ են ընդունել	4
Կենդանի են	97
Մինչև տեղահանումը մահացել են	53
Երեխաներ, ովքեր ոչ մի տեղեկություն չեն կարող տալ իրենց մայրերի մասին	193
Ընդամենը՝	720

3. Երեխաների կրոնական պատկանելությունը

Գրիգորյաններ	554
Բողոքականներ	106
Կաթոլիկներ	2
Սաբաթափառներ	1
Դավանանքը չի պարզված	39
Ընդամենը՝	720

4. Երեխաների միջին տարիքը՝ 917/36 (տարեկան) երեխաներ, ովքեր նախկինում եղել են որբանոցներում՝ 40

Հայրերի թիվը, ովքեր մահացել են ոչ բնական մահով	321
Հայրերի թիվը, ովքեր մահացել են բնական մահով	129
Հայրերի թիվը, որոնց կյանքը վտանգված է	170
Հայրերի թիվը, ովքեր երեխաներից հեռացել են զինծառայության	107
Հայրերի թիվը, որոնց երեխաները կորցրել են տեղահանման հետևանքով	394
Մայրերի թիվը, ովքեր մահացել են անբնական մահով	379
Մայրերի թիվը, ովքեր մահացել են բնական մահով	53
Մայրերի թիվը, որոնց կյանքը վտանգված է	91
Մայրերի թիվը, որոնց երեխաները կորցրել են տեղահանման հետևանքով	474
Մայրերի թիվը, որոնք տեղահանվել են ամուսնու քանակում ծառայելու ընթացքում	246
Երեխաների հարազատները, ովքեր զոհվել են տեղահանման ընթացքում	2616

Երեխաների հարազատները, ովքեր զոհվել են տեղահանման ընթացքում (միջինը)	33 / 5
1-ից 6 տարեկան երեխաներ, ովքեր ոչ մի տեղեկություն չեն կարող տալ	126
Երկկողմանի որբեր	258
Ամբողջ ընտանիքից մնացել են միայն երկուսը	144
Ամբողջ ընտանիքից մնացել է միայն մեկը	239

1916 – 10 – 09 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA/R14093
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 303 (կրճ.)

№ 626

Պերա, 9 հոկտեմբերի 1916թ.

Ռայխսկանցիեր Բեքման Հովեգին՝ Կոստանդնուպոլսում գործերի հավատարմատար Ռադովիցից

1 հավելված

Այստեղի թուրքական «Թասվիրի էֆբյար» թերթի առաջնորդող հոդվածը, որը կցվում է թարգմանաբար, քննարկում է «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի՝ Հայկական հարցի մասին Չերդ գերագնացությանը հայտնի դրվագը և վերջում եզրակացնում է, որ կոմիտեի որդեգրած՝ բնակչության տարբեր տարրերի միավորման և միաձուլման քաղաքականությունը, «սնանկացել է» և դրա փոխարեն աչքի առաջ ունեն կայսրությունը բոլոր ոչ մահմեդական տարրերից՝ այսինքն՝ քրիստոնյաներից մաքրագատելը: Հոդվածը բավականին հավաստի է վերաբարտադրում ծայրահեղ ազգայնամուլական շրջանակների համոզմունքները:

քը: Այդ մտքերը մասամբ արդեն գործի են վերածվել՝ ի դեմս արևելյան սահմանամերձ շրջաններից մշտաբնակ քրիստոնյա սիրիացիների և Փոքր Ասիայի ու Ռումելիայի առանձին շրջանների հույների արտաքսմամբ: Հեղինակը ի վերջո պահանջում է նաև Կոստանդնուպոլսի և Սմիռնայի մինչ այդ տեղահանումից զերծ մնացած հայերի արտաքսումը:

Ռ-ադովից

Հավելված

«Թասֆիրի էֆքյար», 7 հոկտեմբերի 1916թ., № 1886

Սնանկացումը և մաքրագատումը

Ամբողջ աշխարհը գիտե, որ ռազմական գոտու ներսում և էտապային ուղում բնակվող հայերը հեռացվել են այդ տարածքներից և տեղափոխվել են վայրեր, որտեղ նրանք զրկված են պատերազմական գործողություններին ակտիվ կամ պասիվ մասնակցելու որևէ հնարավորությունից: Բացի Կոստանդնուպոլսից և Սմիռնայից ոչ մի այլ բնակավայր զերծ չի մնացել, որտեղ այդ միջոցառումները, կամ ինչպես հնչում է պաշտոնական ձևակերպումը՝ «տեղահանումը» (թուրքերեն՝ քեջիթ), իրականացված չլինեն: Այն հանգամանքը, որ, ինչպես մենք լսում ենք, տարբեր վայրերում այն անցկացվել է ոչ միասնական սկզբունքով, չի վրիպել մեզնից և անհանգստացնում է, դա բխում է նրանից, որ Հայկական հարցի մեր ընթրումը զրկված է բացարձակ կայուն ու ամուր հիմքից: Դա մի փաստ է, որ մենք պետք է ընդունենք բացեփքաց: «Միասնություն և առաջադիմություն» կուսակցության կոնգրեսի ժամանակ, որը վերջերս գումարեց իր եզրափակիչ նիստը, այդ հարցը հիմնավորապես ներկայացվել և բացատրվել է, և մենք չենք կարող ավելին ասել, քան այն, որ հայերի դեմ գործողություններում այդ ուղղությունը որդեգրած կառավարությանն այլընտրանք չէր մնացել, և որ մենք այդ ձեռնարկումները համարում ենք բանական և անհրաժեշտ: Դա երկրորդ փաստն է, որը ժխտում է առաջին իրողությունը:

Քանի որ գերագույն ժողովի՝ կոնգրեսին ներկայացրած զեկույցը հարցը սկզբից մինչև վերջ ներկայացրել է պատմական տեսակետից, մենք ուզում ենք այդ զեկույցից մեջբերել մի քանի տող:

(Հետևում են մանրամասն հատվածներ վերոհիշյալ զեկույցից, ապա հորվածը շարունակվում է):

Անհրաժեշտություն չկա այստեղ ևս մեկ անգամ ներկայացնել ապստամբության համար հայերի նախապատրաստական աշխատանքները և առանձին միջադեպերը, քանի որ յուրաքանչյուր ոք դրանց տեղյակ է վերը նշված զեկույցից: Հարցի լուծումը, թե ինչպես մի պետություն, որը խճճվել է կենաց ու մահու պայքարում, պետք է գործի այդ փաստերի հիման վրա, կարելի է թողնել մարդկության խղճին: Այդ գործը կարճելու համար, մենք նախընտրում ենք այդ մասին դատողությունները լսել հենց հայերի բերանից, ովքեր այլևս չեն խուսափում ճշմարտությունն ասել: Այդ իմաստով մեր տրամադրության տակ կա մեծածավալ անձնական նյութ, բայց մենք սահմանափակվում ենք որոշ դատողություններով, որոնք հրապարակվել են հայկական «Դաչար»⁸⁴ պարբերականում:

Հասկանալի է, որ տեղահանումը և վերաբնակեցումը, ինչը ներկայացված են կուսակցական զեկույցում և սոխիպողական դրդապատճառներով են իրականացվել ընդդեմ հայերի, այդ ժողովրդի համար չէր կարող հաճելի իրադարձություն լինել: «Դաչարն» այդ ծանր տառապանքի համար, որ եկել է հայերի գլխին, մեղադրում է որոշ հայկական կուսակցությունների ու կոմիտեների և գրում է.

«Հայկական կուսակցությունների պատմությունը լի է հանցագործություններով: Իսկական հայերի և իսկական օսմանյան այրերի սպանությունը, ինչպիսիք են Թաուշանջյանը և Ռուջյանը, հնչակների, դաշնակցության, ռեֆորմ-հնչակների և այլ կուսակցությունների հանցանքներն են, որոնք հայ անվան համար խայտառակություն են, որ իրենց սեփական միջավայրից սպանել տվին մեղավորների և անմեղների, դրանք միայն մի քանի օրինակ են բազմահարյուններից:

Պարզ էր, որ հայկական կուսակցությունների գործողությունները, որոնք մտածում էին իրենց զրպաններն ու փորերը լցնելու և իրենց ազախությունը բավարարելու մասին, վնասում են թուրքահայությանը և ի վերջո կհասցնեն ինքնասպանության, ինչն այնուհետև փաստացի կատարվեց»:

Հայկական թերթը այնուհետև վկայակոչում է ցավալի իրադարձությունները, որոնց համար մեղավոր է ճանաչում հայկական կոմիտեներին և ավարտում է նրանով, որ ոչ մի առարկություն չունի այն միջոցառումների դեմ, որ թուրքական կառավարությունը ձեռնարկել է Ռուսաս-

84. Եկատի ունեն «Տաճար» ամսագիրը (ծան. քարգմ.):

տանի հետ դաշնակցած կոմիտեների դեմ: Ավելի ուշ՝ այս հարցին անդրադառնալու վերապահումով, մենք կուզենայինք այսօր մեկ այլ փաստ մատնանշել: Երբ 1324թ.⁸⁵ ստեղծվում էր նոր սահմանադրությունը, թուրքերն անկեղծորեն ձգտում էին հիմնել բնակչության տարրերի միասնության քաղաքականություն. նրանց ջանքերը ձախողվեցին ոչ մահմեդական տարրերի անջատողական նկրտումների հետևանքով: Այդ քաղաքականությունը բերեց արյունալի կոիվներ և մատնվեց անհաջողության, իսկ հայկական դեպքերով՝ ամբողջովին կրախի մատնվեց:

Սեզանից ոչ մեկը չի կասկածում, որ «Միավորման և միաձուլման» քաղաքականության մեջ հուսացել ենք, որ մենք ամենաշուտ հայերի հետ լեզու կգտնենք: Մինչդեռ հայկական կոմիտեներն այս ծանր ժամանակներում չկարողացան իրենց զսպել՝ դառնալով մեր ամենավտանգավոր թշնամու գործիքը, որով մեզ ապացուցեցին, որ մենք սխալ ճանապարհի վրա ենք: Այդ իսկ պատճառով մենք պետք է փաստերի ճնշմամբ, հարկադրաբար նոր ուղիներ բացենք դեպի նոր նպատակ, այդ անհրաժեշտությունը հիմնվում է այն իմացության վրա, որ բնակչության տարրերի միավորման քաղաքականությունը սնանկացել է և մեր հայրենիքի համար վրա է հասել «մաքրման» դարագլուխը:

Յունու Նադի

1916 – 10 – 25 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA/R14094

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ ռազմածովային նավատորմի ադմիրալական շտաբի պետ Հուցենդորֆին

Բեռլին, 25 հոկտեմբերի 1916թ.

Լրիվ գաղտնի

Ձերդ գերազանցություն, պատիվ ունեմ մեծագույն հավատարմությանը Ձեզ առաքելու կից պատճենը՝ հուսալի աղբյուրներից ստացված հաղորդագրությանը, քանի որ ես կարծում եմ, որ այն հետաքրքիր կլինի Ձերդ գերազանցության համար:

(Ֆոն Հուցենդորֆ)

85. 1324թ. պետք է լինի 1824թ. (ծան. քարզմ.):

Հավելված

Պատճեն
01.10. Ամստերդամից

«Իմ ծանոթներից մեկին մի քանի օր առաջ այցելել է ոմն դ-ր Յոհաննես Լեփսիուս՝ գերմանական արևելյան միսիայի նախագահը, Պոտսդամ, Գրոսե-Վայմմայստերշտրասե 45: Այդ պարունը փորձել է իմ ծանոթին հակել հետևյալ տեսակետներին և խնդրել է նրան՝ իր ազդեցությունը գործադրել ու շրջապատի մարդկանց պարզաբանել իր տեսակետը: Այս ամբողջը ես չէի հայտնի, եթե դ-ր Լեփսիուսը չհաստատեր, որ իր քարոզչական աշխատանքը արժանանում է արտգործնախարարության, ինչպես նաև հենց պարոն ռայխսկանցլերի հավանությանը, և իբր ռայխսկանցլերը տեղեկացրել է, թե կաջակցի նրա ջանքերին: Վատթարագույնը սակայն այն է, որ դ-ր Լեփսիուսը, առանց վերոնշյալ հավանության, իր գործելակերպով դրականորեն նպաստում է անգլիական խաղերին: Նա իր խիստ հակաթուրքական բրոշյուրները բազմաթիվ օրինակներով ուղարկում է Ամերիկա՝ դ-ր Ջոն Մոթին՝ ԱՄՆում հայտնի միսիայի ղեկավարին, իսկ անգլիացիներն, իհարկե, այդ գրառումները չփոխանցելուց ոչ մի շահ չունեն:

Դ-ր Լեփսիուսն ինձ հայտնել է, որ ինքը (դ - ր Լեփ.) կապ ունի է Անգլիայի պետական այրերի հետ հաշտության մի նախագծի հասնելու համար: Նա պնդում է, որ այդ կապերը հաստատել է ռայխսկանցլերի ուղղակի հանձնարարությամբ: Նա արտահայտում է այն միտքը, որ ռայխսկանցլերի կուսակցությունը Գերմանիայում հիմա այդքան ուժեղացել է, քանզի միաժամանակ Հինդենբուրգի կուսակցությունն է, երկուսն էլ Արևելյան ռազմաճակատը համարում են զլխավորը, և դրա համար նախ այնտեղ պետք է հաշիվները փակել ռուսների հետ, ինչից հետո Անգլիայի հետ հնարավոր կլինի համաձայնության գալ, որի արդյունքում Անգլիայի պահանջները կբավարարվեն Փոքր Ասիայի թուրքական շրջանով: Ռայխսկանցլերի կուսակցությունը հիմա այնքան է ուժեղացել, որ իր կամքը կարող է թելադրել վերոնշյալ իմաստով, և մեծ բանկերն ու Գերմանիայի ֆինանսավորողներն աշխուժորեն աջակցում են այդ կուսակցությանը, որը միջնորդում է Թուրքիայի հաշիվն հնարավորին չափ շուտափույթ համաձայնության գալ Անգլիայի հետ:

Դ-ր Լեփսիուսն ասում է, որ ինքը թուրքերի մեծ թշնամին է, որովհետև տեսել է հայերի կոտորածները: Դրա համար էլ նա Հոլանդիայում դիմում է նաև կրոնական շրջանակներին և նույնն անում է նաև Անգլիայում և Ամերիկայում: Նա մի բրոշյուր է հրատարակել «Հայաստանում քրիստոնյաների կոտորածի մասին», ինչպես նա է ասում. այդ ամբողջ քարոզչությունը ջուր է լցնում Անգլիայի ջրաղացին, որի դիվանագետները չեն վարանի Կոստանդնուպոլսին զարտուղի ճանապարհով տեղյակ պահել, որ բարձրագույն գերմանական կողմն առաջարկում է Թուրքիայի հաշվին Անգլիայի հետ լեզու գտնել, մինչդեռ մյուս կողմից էլ դ-ր Լեփսիուսի բրոշյուրից կարելի է թուրքերի դեմ համընդհանուր քրիստոնեական վրդովմունքի քարոզչության հարուստ նյութ քաղել: Դ-ր Լեփսիուսն ասում է, որ մի հայի Շվեյցարիայից ուղարկել է լորդ Բրայսի մոտ՝ վերոհիշյալ նախագծի վերաբերյալ անգլիական ազդեցիկ շրջանակների կարծիքն իմանալու և պատասխան ստանալու ակնկալիքով, Անգլիայում նույնպես կա մի ուժեղ կուսակցություն, որը չի հրաժարվի այդ հիմունքով համաձայնության գալ Գերմանիայի հետ, և նույնիսկ լորդ Գրեյը հակված է այդ ծրագրին: Ինքը՝ դ-ր Լեփսիուսը, դրա վերաբերյալ հաղորդել է արտգործնախարարությանը և իբր պատասխան է ստացել, թե խրախուսում են շարունակել իր «հաշտարար ջանքերը»: Հոլանդիայից մինչև այժմյան ուղղությամբ: Ռայխսկանցներն էլ է հայտնել իր համակրանքը նրան՝ իր ջանքերի համար:

Ես դ-ր Լեփսիուսի այն հաղորդումը, թե ինքը գործում է արտգործնախարարության հանձնարարությամբ և դրա համար ունի նույնիսկ ռայխսկանցների թույլտվությունը, իհարկե, չեմ կարող լուրջ ընդունել: Ես այս մանրամասները հայտնում եմ միայն նրա համար, որ այդ մարդը «Հայաստանում թուրքերի իրականացրած քրիստոնյաների զարհուրելի կոտորածների մասին» իր քարոզչությամբ, ինչպես ինքն է ասում, վնասում է գերմանական շահերը և դրանով նպաստում է մեր թշնամիներին: Բացի այդ, այստեղ գերմանամետ կրոնական շրջանակներում որոշ մարդիկ հավատում են նրա անզույշ պատմություններին: Այդ իսկ պատճառով ես իմ պարտքն եմ համարում Ձեր ուշադրությունը հրավիրել այդպիսի տարօրինակ «հաշտարար ձգտումների» վրա:

[Յագովի պատասխանը 6.11]

Գաղտնի

Դ - ր Լեփսիուսն իր հայկական քարոզչությամբ անընդհատ ծանր անհարմարություններ է ստեղծում կայզերական կառավարության հա-

մար: Նա գիտե, որ իր հակաթուրքական քարոզչությունն է արժանանում ռայխսկանցների և արտգործնախարարության ամենասուր քննադատությամբ: Այդ առումով նա արդեն վաղուց բացահայտ հակամարտության մեջ է կառավարության հետ: Որպեսզի դժվարացնեն քարոզչական բնույթի նրա ուղևորությունները, կառավարության նախագահին այս տարվա օգոստոսի 8-ին Պոտսդամում առաջարկել են որոշում կայացնել՝ Շվեյցարիայի համար պահանջվող դ-ր Լեփսիուսի մուտքի վիզա տալու խնդրանքը մերժել: Սեպտեմբերի 20-ից այդ միջնորդությունը տարածվեց նրա անձնագրերի և այլ փաստաթղթերի վրա՝ ամբողջ արտասահմանի համար: Հոլանդիա կատարած ուղևորությունը հնարավոր եղավ միայն նրանով, որ նա նախապես ձեռք էր բերել մինչև 1917թ. եունվարի վերջը վավեր անձնագիր՝ արտասահմանի համար⁸⁶:

Այն, որ պարոն Լեփսիուսն իր քարոզչության համար չի ունեցել ո՛չ ռայխսկանցների և ո՛չ էլ արտգործնախարարության հանձնարարությունը, բացահայտ է: Շատ ավելի գրոտեսկային է քվում այն մտահղացումը, որ իբր Լեփսիուսը գործում է քաղաքական կառույցների հանձնարարությամբ կամ համաձայնությամբ, երբ նա փորձում է Թուրքիայի հաշվին Անգլիայի հետ փոխընդունման ճամփա բացել:

Ես շնորհակալ եմ, որ ռազմածովային նավատորմի ծովակալական շտաբը, որն առանց այլևայի կռահել է պարոն Լեփսիուսի կարծեցյալ պնդումների անմտությունը, գործակալության այս հաղորդմամբ ինձ այս գործին հետևելու հնարավորություն է ստեղծում:

[Յագով]

1916 – 11 – 09 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA/ R14094

Հասագայի դիվանագիտական ներկայացուցչությանը՝ արտգործնախարարության շտատսքարտուղար Յագովից

№ 216

Բեռլին, 9 նոյեմբերի 1916թ.

⁸⁶. Տե՛ս 1916-09-16-DE-001:

Գաղտնի

Ըստ Հոլանդիայից ստացված կից նամակի քաղվածքի, դ-ր Լեփսիուսը կարծես թե հաստատում է, որ իր հակաթուրքական քարոզչությունը հովանավորում ու աջակցում են ռայխսկանցիերը և արտգործնախարարությունը: Ապա նաև հաստատում է, որ ռայխսկանցիերի և արտգործնախարարության ուղղակի հանձնարարությամբ կապեր է հաստատել Անգլիայի պետական այրերի հետ, որպեսզի Հայկական հարցի օգտագործմամբ Թուրքիայի հաշվին համաձայնության հասնի Անգլիայի հետ:

Հավելվածի բովանդակության բանավոր օգտագործմամբ Դուք և այլք հարցաքննեցեք պարոն Լեփսիուսին, թե իրոք արե՞լ է իրեն վերագրված և փաստերին հակասող ձևակերպումներ: Եթե նա ժխտում է այդ, ինչպես որ կարելի է ակնկալել, ապա խնդրում են նրա խոսքերն արձանագրել և նրա ստորագրությամբ ներկայացնել: Հակառակ դեպքում ես խնդրում եմ նախ զեկուցել:

Բացառապես Ձեր և մյ. անձնական և խիստ գաղտնի կողմնորոշման նպատակով նշում եմ, որ դ - ր Լեփսիուսն իր հայկական քարոզչությամբ շարունակ անհարմարություններ է ստեղծում կայզերական կառավարության համար: Կայզերական կառավարությունը պատերազմն սկսվելուն պես հոգացել է, որ համառ առարկություններով և այլ միջոցառումներով փորձի Բարձր Դռան վրա ազդել հայերի ճակատագիրը մեղմելու համար: Համենայնդեպս, այն հիմնվում է բազմաթիվ դեպքերով հաստատված այն տեսակետի վրա, որ հրապարակային քարոզչությունը, մանավանդ երբ ուղեկցվում է Թուրքիայի դեմ գրոհներով՝ հաշվի չառնելով դրանից մեզ համար բխող վնասները, նույնիսկ հայերին ոչ թե օգնում է, այլ վնասում: Պարոն Լեփսիուսը տեղյակ է այդ տեսակետին: Այդ իսկ պատճառով նա զիտե, որ իր քարոզչությունը ռայխսկանցիերի և արտգործնախարարության կողմից ամենասուր կերպով քննադատվում է և այդ իսկ պատճառով վաղուց ի վեր բացահայտ հակամարտության մեջ է կառավարության հետ: Որպեսզի դժվարացնեն քարոզչական նպատակով նրա ուղևորությունները, կառավարության նախագահն այս տարվա օգոստոսի 8-ին Պոտսդամում միջնորդել է՝ միջոցներ ձեռնարկել դ-ր Լեփսիուսի Եվեյցարիա մեկնելու թույլտվության դիմումը մերժելու համար: Սեպտեմբերի 20-ից այդ արգելքը տարածվել է նաև մյուս բոլոր երկրների վրա: Հոլանդիա կատարած ուղևորությունը հնարավոր է դարձել միայն նրանով, որ նա Պոտսդամում ոստիկանության վաչախությունից նախապես ձեռք է բերել. մինչև 1917թ. հունվարի վերջը վավեր անձնա-

գիր՝ արտասահման մեկնելու համար: Քանի որ նրա քարոզչությունը մեծապես վնասում է կայսրության շահերին, հարց է ծագում, թե ինչպես է հնարավոր Հոլանդիայի նրա ուղևորությունը ժամանակից շուտ ընդհատել: Որքանով այստեղ հայտնի է, դ-ր Լեփսիուսը հոլանդական ծովափի մի առողջարանում է: Քանի որ ծովափնյա շրջանում պաշարողական դրություն է, երևի թե հնարավոր է նիդեռլանդական կառավարությանը գաղտնի դրդել՝ Լեփսիուսին «ռազմական նկատառումներով» արտաքսել Գերմանիա: Այնուամենայիվ, չպետք է հրապարակել, թե այդ միջոցառման նախաձեռնությունը գալիս է կայզերական կառավարությունից: Խնդրում են այս առնչությամբ գրել Ձեր և մյ. կարծիքը:

3[ազով]

1916 – 11 – 10 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA /Կոստ.դեսպ./ 174

Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Սմիռնայի հյուպատոս Շպեից

№ 50

Սմիռնա, 10 նոյեմբերի 1916թ.

Մի քանի շաբաթ առաջ կաթոլիկական գերեզմանոցում հին ումբեր ու նմանօրինակ բաներ են գտել, որոնց հայկական ծագումը կարծես թե հաստատ է: Վալին հայ եպիսկոպոսից պահանջել է արտաքսման նպատակով տալ համայնքի համապատասխան անհուսալի անձանց անունները: Միաժամանակ պահանջել է հայ եպիսկոպոսի միջնորդությամբ զենքի հանձնումը՝ պատժից ազատելու համաձայնությամբ: Վերջինս որոշ ժամանակ անց հայտնել է, որ այդպիսի անձինք, և քաքքրած զենքեր ու այդօրինակ բաներ չկան: Դրան հետևեց նոր միջամտություն: Համայնքից կրկին ապարդյուն պահանջեցին մասնակիցների անունները: Վալին մատնանշում է, որ այստեղի երիտթուրքական կոմիտեն գնալով ավելի դժգոհ է հայերին խնայելու քաղաքականությունից, այնպես որ նրա դիրքը Կոստանդնուպոլսում թուլանում է: Կոստանդնուպոլիսը որ պահանջած լինի տեղահանում: Վալին հանձնարարել է այստեղի ոստիկանապետին, որին բնութագրում են որպես վատահամբավ մարդ, ձերբակալել կասկածելի հայերին և այլոց, ովքեր կարող էին

այդպիսի մարդկանց մասին տեղեկություններ հայտնել: Նոյեմբերի 8-ին հետևեցին ձերբակալությունները, հաջորդ գիշեր ընտանիքները՝ ծեր մարդկանցով և երեխաներով հանդերձ, առավոտյան մոտ 300 առանց իրավունքի⁸⁷... ուղարկել են երկաթուղով: Վալին ոստիկանության պետին տվել է գործելու ազատություն: Պարզապես ներկայացնել տվյալը, թե օրական քանի վագոն է պետք տարագիրների համար:

Գերմանացիների վարկը լրջագույնս վտանգված է:

Այստեղ գտնվող բանակի առաջնորդը վալիին տեղեկացրել է, որ ձերբակալություններ ու տեղահանումներ ինքն այլևս չի հանդուրժի, քանի որ դրանք ազդում են ռազմական վիճակի վրա:

[Շպե]

[Դեսպանության պատասխանը № 59, 13.11]

Բարձր Դռան հանդեպ քայլերը, ցավոք, անհետանկար են: Գործերի հետագա ընթացքի մասին խնդրում են հայտնել հեռագրային հաղորդագրությամբ:

1916 – 11 – 12 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA /Հոստ. դեսպ./ 174 / R 14094

Կոստանդնուպոլսի դեսպանության գործերի հավատարմատար Ռադովիցին՝ Մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսից

Պանդերմա, 12 նոյեմբերի 1916թ.

Շատ հարգելի պարոն Ռադովից,

«Ես ինձ իրավունք եմ վերապահում հավելվածին կից ուղարկել ինձններ Կ-ի ճշգրիտ զեկուցագրի պատճենը, որը պարունակում է ուշագրավ որոշ մանրամասներ⁸⁸: Թե ինչ է կատարվել այս ընթացքում վատ հարաբերությունները փոխելու համար, որքանով ենք մենք ի գորու դա անելու, ես իրավունք վերապահեցի գրել Սմիռնայից: Այստեղի

87. Բառերի խումբը վերծանված չէ:

88. Չեկուցագիրը փաստաթղթերում չկա:

հատվածի այժմյան հրամանատարը, զեկուցագրում նշված գնդապետ Նուրեղին բեյը, ինձ այդ մասին բանավոր հայտնեց:

Այնուհետև ես կցում եմ կոմս Շպեի մի նամակը, որ նա երեկ ինձ հանձնեց Սմիռնայում: Այն վերաբերում է հայերի տեղահանումներին, որոնք մեծ հուզումներ են առաջացրել Սմիռնայում: «Զանի որ այդպիսի զանգվածային տեղահանումներն ընդգրկում են ռազմական շրջանը՝ զինապարտներին, երկաթուղու օգտագործումը, առողջապահական ձեռնարկներ, բնակչության հուզումները թշնամուն մոտ քաղաքում, ապա ես հայտնեցի վալիին, որ առանց իմ թույլտվության այլևս չպետք է լինեն զանգվածային ձերբակալություններ և տեղահանումներ: Ես հասկացրի վալիին, որ կրկնվելու դեպքում ես դրանք կարգելեմ զենքի ուժով:

Դրանից հետո վալին գիջեց և ասաց, որ դրանք կդադարեցվեն:

Բայց քանի որ նա նշում է, որ դրանք հրահանգված են Կոստանդնուպոլսից (Թավեաթ բեյը), ապա ես վստահ չեմ, որ գոնե այլ ուղիներ կընտրեն:

Որքանով ես կարողացա տեղեկանալ, Սմիռնայում ապրող հայերի թիվն անցնում է 6-7000-ից, նրանց մեջ՝ նաև քաղաքի ամենահարուստ մարդիկ, բայց նաև որոշ տեհած անձինք»:

Ցավոք, հրատապ ծառայողական հանգամանքների բերումով հնարավոր չէ վաղը պարոն դեսպանի ժամանման առիթով ճիշտ ժամանակին լինել Կոստանդնուպոլսում: Բայց ես կգամ ամենաուշը հինգշաբթի օրը, որպեսզի հրաժեշտ տամ Չեզ և Չեր մեծարգո տիկնոջը ու ողջունեմ պարոն դեսպանին:

Այն, որ Դուք, մեծարգո պարոն Ռադովից, այլևս հնարավոր չեք համարում Սմիռնա գալը, ես ընդունեցի մեծագույն ավստասնքով:

Միշտ Չեզ անկեղծորեն հավատարիմ՝

Լիման ֆոն Սանդերս

Հավելված

Սմիռնա, 11 նոյեմբերի 1916թ.

Մի քանի շաբաթ առաջ այստեղի կաթոլիկական գերեզմանոցում հայտնաբերել են հին ումբերի որոշ քանակություն: Վալին դրանից հետո այստեղի հայերից պահանջել է, որ նրանք, քանի որ դրանց հայկական ծագումը կարծես թե անհերքելի է, հանձնեն այդ գործի մասնակիցներին, ընդ որում՝ իրենց եպիսկոպոսի միջնորդությամբ:

Ըստ երևույթին, խոսքը շատ նման մի դեպքի մասին է, ինչպիսին այստեղ կատարվել է երեք տարի առաջ: Մի տեղաբնակ չորս տարի առաջ գնել է մի տուն, և երբ երեք տարի առաջ մատնել են, որ այդ տանը թաքցված են հայկական ռուբեր, գնորդին դրա համար ձեռքակալել են, թեպետ նա անտեղյակ է եղել թաքցված իրերի մասին:

Երբ այստեղի հայկական կոմիտեն երիտթուրքական կոմիտեի հետ մշակում էր սահմանադրությունը, վերջիններիս հայտնի էր այն ամենը, ինչ կատարվում էր առաջինների մեջ: Երբ սկսեց գործել սահմանադրությունը, երիտթուրքական կոմիտեն շուտ եկավ և սկսեց հետապնդել հայերին: Ըստ ինձ հասած լուրերի, հայկական միության այն ժամանակվա կոմիտեի բոլոր անդամներին հետզհետե բռնել են: Ըստ ամենայն հավանականության՝ այս նոր գտնված ռուբերը պատկանում են սահմանադրությանը նախորդած ժամանակներին:

Այստեղի հայերը՝ եպիսկոպոսի հետ, հերքել են այլ մասնակիցների մասին որևէ բան իմանալը: Բայց վալին նրանց պատասխանել է, որ ինքը գիտե շարժման գոյության մասին, և նրանք պետք է հանձնեն մասնակիցներին, այլապես ինքն ստիպած կլինի հանգամանքների պարզաբանումը հանձնարարել ոստիկանությանը: Հայերը կրկին ժխտել են տվյալներ տալու հնարավորությունը և դրանից հետո ոստիկանությունն սկսել է գործել: Ձեռնարկվել են մի շարք ձեռքակալություններ, իսկ նոյեմբերի 9-ին վաղ առավոտյան նաև կանանց ու երեխաներին չեն խնայել, Սմիռնայից և Կորդելիոյից մարդկանց այդ ամբողջ բազմությունը երկաթուղով ուղարկել են Աֆիուն Գարահիսարի ուղղությամբ: Լուրերից պարզվում է, որ ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց ու երեխաներին բաժանում են իրարից և խցկում են տարբեր վագոններ, վերաբերմունքն իսկապես դաժան է եղել: Հայերը հավաքվել և նոյեմբերի 9-ին երեկոյան գնացել են Բուռնաբաթ՝ վալիի մոտ և խնդրել են խնայել իրենց: Վալին նրանց պատասխանել է, որ ինքը գիտե, որ այստեղ դեռ կան հեղափոխական հայեր և ինքը չի կարող հանդուրժել, որ իրենք միշտ նստած լինեն վառողի տակառի վրա, հայերը պետք է իրեն հանձնեն մասնակիցներին, դա կարող էր արվել առանց մատնիչի անուրը նշելու, մի սովորական ծրարով, որը պետք է փոխանցեին եպիսկոպոսին: Դրա համար նրանց տալիս է ժամկետ՝ մինչև հաջորդ երեքշաբթի, և եթե մինչ այդ ցուցակը չեներկայացվի, ապա բոլոր հայերն առանց բացառության կարտաքսվեն: Ես մի տեղից լսել եմ, որ պահանջվում է 15 հոգուց բաղկացած ցուցակ:

Այն առարկությանը, թե անուններ տալու պարագայում կարող են առաջնորդվել անձնական թշնամանքով, հայ եպիսկոսը պատասխանել է, որ կարելի է դրանից չվախենալ, քանի որ ինքը կստուգի դրանք:

Այս ամբողջ գործը, չխոսելով իրավական բռնությունների և զոհերի համար անկանխատեսելի հետևանքների մասին, մեծ կարևորություն ունի գերմանական շահերի կամ գերմանական վարկանիշի համար:

Կռաավարության միջոցառումներն սկսվեցին մի ժամանակ, երբ բացի կորպուսի գերմանացի հրամանատարից, Սմիռնայում էր նաև գլխավոր հրամանատարը՝ Մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսը: Քաղաքում ասեկոսեներ կային, թե ծրագրված գործողությունները նախապատրաստել են գերմանացիները, որպեսզի այս ձևով կարողանան ազատվել իրենց առևտրի համար աննպաստ հայ մրցակիցներից:

Նյութապես կարող է ուղղակի վնաս առաջանել, քանի որ փաստորեն հայ վաճառականները գնել են մեծ քանակությամբ գերմանական ապրանքներ, որոնք մասամբ դեռ վճարված չեն: Ունեցվածքի մասին նոր օրենքի գործադրմամբ անագնիվ թուրք տարրերին հնարավորություն կընձեռվի՝ առանց այլևայլի տիրանալ հայերի մոտ դեռևս պահվող ապրանքներին, ինչպես նաև նրանց զգալի կարողությանը: Եվ այդ ամենն այն էժամ պատրվակով, թե դա արել են գերմանացիները:

Ընդհանուր առմամբ ֆրանսիական և անգլիական ազդեցությամբ աճած քրիստոնյա բնակչությունն այդ լուրերն ընդունում է ոչ տհաճորեն, էլ ընդհանրապես չխոսելով թշնամական պետությունների քաղաքացիների մասին, ովքեր մոտ են ամերիկյան հյուպատոսին և որի զեկուցագիրն իրեն սպասել չի տա:

Ձերդ գերազանցություն Մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսին

L. Շպե

[Կռստանդնուպոլսի դեսպանությունը՝ ուայխականցիերին 14.11]

Նշված զեկուցագիրն ավարտելուց հետո մի նամակ ստացա Մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսից այս ամսվա 12-ի թվագրմամբ որին կցված էր կոմս Շպեի այս ամսվա 11-ի գրառումը:

Մարշալը գրում է հետևյալը: <>

Կոմս Շպեի գրառումից լրացնում են հետևյալը: <>

[Գլխավոր շտաբկայան՝ Լոսովին, հեռագրով, 14.11]

Պատճեն

Կոստանդնուպոլսի գործերի հավատարմատարը ս.թ. 13-ին № 1191-ով հեռագրում է. Այս օրերին սկսվել է հայերի զանգվածային տեղահանումը: Մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսը, ելնելով ռազմական շահերից, բողոքել է: Ռազմական ինչպիսի՞ հետևանքներից պետք է զգուշանալ: Վտանգված է Տավրոսի և Ամանոսի երկաթուղու հետագա կառուցումը:

№ 15635 Ի. ք. - Լուղենդորֆ:

[Գերագույն շտաբկայան, գործող բանակի հրամանատարին՝ ռազմական լիազոր ներկայացուցիչ Լոսովից 16.11]

Էնվեր փաշան, ինչպես նաև (թուրքական) գլխավոր շտաբկայանի երկրորդ բաժանմունքի պետը, ով մշակում է այդ գործերը և ճշգրիտ տեղեկացված է, ոչինչ չգիտեն հայերի նոր տեղահանումների մասին: Խոսք կարող է լինել ծայրահեղ դեպքում միայն տեղային բնույթի, աննշան միջոցառումների մասին՝ ընդդեմ առանձին կասկածելի անձանց: Այդ իսկ պատճառով ես կարծում եմ, որ աննպաստ ռազմական հետևանքներ առաջմ չեն սպասվում:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ Ցիմերմանից (№ 1315) 18.11]

Այնտեղի № 1191 հեռագիրը հաղորդվել է բանակի գերագույն հրամանատարությանը:

Գեներալ Լուղենդորֆը դրանից հետո հարցում է արել Կոստանդնուպոլիս և զեներալ ֆոն Լոսովից ստացել է պատասխանը: [Տե՛ս վերևի հեռագիրը Լոսովից 16.11]

Այդ շարադրանքը այնտեղի № 703⁸⁹ զեկուցագրի հետ դժվար համատեղելի է: Խնդրում եմ արագացնել հեռագրային հաղորդագրությունը:

[Արտգործնախարարությանը՝ Քյուիլմանից (№ 1220) 21.11]

Սմիռնայի հյուպատոսն այս ամսվա 18-ին հեռագրել է: Հայկական համայնքը 30 անձանց նշել է որպես վտանգավոր, ում անունը բացակայում է, մնում են այստեղ կամ պետք է վերադառնան:

89. Փաստ. 1916-11-13-DE-001:

1916 – 11 – 13 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA/R1 4094 /Կոստ. դեսպ./ 174

Արտգործնախարարությանը՝ Կոստանդնուպոլսում գործերի հավատարմատար Ռադովիցից

№ 1191

Կոստանդնուպոլիս, 13 նոյեմբերի 1916թ.

Այս օրերին սկսվել են Սմիռնայից հայերի զանգվածային տեղահանումները: Մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսը, ելնելով ռազմական շահերից, բողոքել է, հետևում է զեկուցագիրը:

[Ռադովից]

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը՝ արտգործնախարարությունից (Ցագով) (№ 1301) 15.11]

Խնդրում եմ Չեր հերթին նույնպես ազդել՝ Սմիռնայից հայերի տեղահանումը դադարեցնելու կամ գոնե հետաձգելու հնարավորություններ գտնելու համար: Քանի որ Գերմանիայում աշխատուժի պակաս կա, հարց է ծագում, թե մենք արդյոք կարո՞ղ ենք Բարձր Դռանն առաջարկել՝ հայերին արտաքսել Գերմանիա: Խնդրում եմ հեռագրային հաղորդագրություն, հատկապես Սմիռնայում հայերի մոտավոր թվի վերաբերյալ:

Ամերիկյան այստեղ կրկին բողոքել է հայերի տեղահանման դեմ և մեզ խնդրել է հրատապորեն աջակցել:

1916 – 11 – 17 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14094
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 307 (կրճ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Քյուիլմանից

№ 710

Պերա, 17 նոյեմբերի 1916թ.

Ի լրումն այս ամսվա 13-ի № 703 զեկուցագրի և զեկուցագրի այլ վերաշարադրանքը⁹⁰:

1 Հավելված

Պատիվ ունեն Չերդ գերագանցությանը կից հավելվածով ներկայացնել մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսի գրառումների պատճենը՝ Սմիռնայից հայերի տեղահանման վերաբերյալ: Ինչպես բխում է դրանից և վերոնշյալ զեկուցագրից, հայերի դեմ ուղղված միջոցառումներն իրականացվել են Կոստանդնուպոլսից եկած կարգադրությամբ: Տեղահանման համար պատրվակ ծառայած ռուսների և զենքի կարծեցյալ հայտնաբերումը հայկական գերեզմանոցում, արդեն հայտնի հնարքների դասին է պատկանում, որոնք օգտագործում են թուրքական իշխանությունները: Մարշալի միջամտությունը ողջունելի է նաև նրա համար, որ Սմիռնայում, ինչպես նաև այլ վայրերում, որտեղ այդպիսի դեպքեր եղել են, լուրեր էին տարածում, թե իբր հայերի տեղահանումը պահանջել են Գերմանիայի ռազմական կառույցները: Ես չեմ հապաղի այս միջադեպի առիթով դիմել թուրքական կառավարությանը և խորհուրդ տամ Հակական հարցում մեծագույն զգուշավորություն ցուցաբերել, բայց կարծում եմ, որ պետք է ձեռնպահ մնալ հայերին Գերմանիա տեղափոխելու առաջարկից, որպեսզի թուրքերի մեջ մեծ անվստահություն չառաջանա⁹¹:

Քյուտիման

Հավելված

Պատճեն

Ռազմական միսիա B № 1950. (գաղտնի)

Կոստանդնուպոլիս, 17 նոյեմբերի 1916թ.

90. A 31127 և A 313936:

91. Ֆիններմանի նշումը. ինքնին հասկանալի է՝ խոսք անգամ չի կարող լինել:

Չեկուցագիր

Նոյեմբերի 4-ից 11-ը ես Սմիռնայում էի՝ նոր ձևավորված 56-րդ դիվիզիայի և եվրոպական ռազմաբեմ ուղարկվող 16-րդ դիվիզիայի ստուգման նպատակով:

Հինգշաբթի օրը՝ նոյեմբերի 9-ին, երեկոյան կողմ, երբ ես վերադառնում էի Ֆոկիայի մերձակայքում գտնվող ավստրիական մարտկոցի ստուգումից, հյուպատոս կոմս ֆոն Շպեն ինձ հայտնեց, որ ամսի 8-ին և նախորդ գիշերը Սմիռնայում իրականացվել են բազմաթիվ հայերի ձերբակալություններ, և որ այդ հայերին երկաթուղով տեղափոխել են երկրի խորքը:

Ես տարբեր տեղերից հավաքեցի ավելի ճշգրիտ տեղեկություններ, ինձ համար հստակ դարձավ, որ ոստիկանության միջոցով, մասամբ ամենաբիրտ ձևերով, երբ բոլոր կանանց և հիվանդ երեխաներին գիշերը հանել են անկողնուց, մի քանի հարյուր հայերի ձերբակալել և ուղիղ երկաթուղու մոտ են տարել: Հայերով լցված երկու գնացք ուղարկվել են: Այդ գործողությունների առնչությամբ քաղաքում մեծ հուզումներ էին:

Նոյեմբերի 10-ի առավոտյան 5-րդ բանակի շտաբի պետ, գնդապետ Քյասիմ բեյին ուղարկեցի վալիի մոտ և հաղորդեցի, որ ես այլևս չեմ հանդուրժի այդօրինակ զանգվածային ձերբակալություններն ու տեղահանումները, ինչպիսիք տեղի են ունենում թշնամու սպառնալիքի ենթակա քաղաքում՝ տարբեր ուղղություններով թափանցելով ռազմական գործողությունների շրջան: Եթե ոստիկանությունը՝ չնայած դրան, կշարունակի այդ միջոցառումները, ապա ես զենքի ուժով, իմ տրամադրության տակ եղած զորաջոկատներով դա կարգեմ: Ես վալիին մինչև այսօրվա կեսօրը ժամկետ եմ տվել որոշում կայացնելու համար:

Սմիռնայում հրամաններ արձակող զեներալի՝ Պրուսիայի թագ. գնդապետ Թրոմերի հետ, որն արդեն տեղյակ է գործողություններին, մայոր Փրիգեի միջոցով համաձայնության եկա վերոնշյալ հաղորդման և ձեռնարկվող միջոցառումների վերաբերյալ:

Կեսօրին՝ ժամը 1.30-ի սահմաններում մայոր Քյասիմ բեյը վերադարձավ վալիի մոտից, որը Բուռնաբադում էր, և ինձ հայտնեց, որ ձերբակալություններն ու տեղահանումները դադարեցվել են և չեն կրկնվի:

Նույն օրը կեսօրից հետո ինձ մոտ եկավ վալիի դեպարտամենտի առաջին ղեկավարը՝ Կարա Բիբեր բեյը, որի հետ մանրամասնորեն գրուցեցի տվյալ գործի մասին:

Նույն օրը երեկոյան Սմիռնայի մերձակայքում գտնվող Ուրլայից (մոտավորապես 25.000 հույն բնակիչ) խնդրանքով ինձ մոտ եկան երեք հույն և հայտնեցին, որ այնտեղ ուղարկված 30 ժանդարն առանց հարցաքննության ձերբակալել և Սմիռնայի բանտն են տարել Ուրլայի ամենահարգելի և ամենահարուստ երևելիներին:

Նոյեմբերի 11-ին առավոտյան ստուգման նպատակով Ուրլայում էի, այդ փաստը հաստատվեց և զորամասի հրամանատարից ստացա ավելի մանրամասն տեղեկություններ:

Նոյեմբերի 11-ին կեսօրից հետո վալին անձամբ յայցելեց ինձ: Երկար քննարկումների արդյունքում վալին ինձ բացատրեց հայերի զանգվածային ձերբակալությունների պատճառները: Ես չէի կարող հավանություն տալ նշված պատճառներին, որոնք հիմնված են լրիվ անբավարար հիմունքների վրա և շեշտեցի, որ ռազմական վիճակն անպայման պահանջում է մեծագույն հանգստություն՝ հիմնականում հույներով բնակեցված Սմիռնա քաղաքում:

Վալին ինձ մտերմաբար հայտնեց, որ նշված պատճառներից բխող միջոցառումները համաձայնեցրել է նախարար Թալեաթ բեյի և այլ ղեկավար անձանց (կոմիտեի անդամների) հետ:

Ես բացատրեցի վալիին, որ ես այստեղ, որպես գլխավոր հրամանատար, չեմ կարող հանդուրժել, որ վտանգվի իմ շրջանի հանգիստը: Նա կարող է վկայակոչել ինձ: Նա համաձայնեց դրան և խոստացավ ինձ գրավոր տեղեկացնել:

Նաև հորդորեցի անմիջապես հետագոտել Ուրլայի՝ ըստ երևույթին անմեղ ձերբակալված բնակիչների հարցը:

Երեկոյան ես մեկնեցի: Վալին երկաթուղային կայարանում էր:

Պանդերմա վերադառնալուց կարճ ժամանակ անց գերագույն հրամանատարությունն ստացավ վալիի նամակը, որտեղ ասված էր, թե ուր են տարել հայերին, նաև հայտնում էր, որ անմեղ ճանաչված անձանց հետ կուղարկեն Սմիռնա:

[Լիման ֆոն Սանդերս]
Պրուսիայի թագ. հեծելազորի գեներալ

1916 - 11 - 18 - DE - 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA /R1 - 4049

Կոստանդնուպոլսում գործերի հավատարմատար Ռադովիցին՝ Սմիռնայի հյուպատոս Ծպեից

S. № 108/2087

Սմիռնա, 18 նոյեմբերի 1916թ.

Ինչպես արդեն հայտնի է, նոյեմբերի 8-ին կայացել են հայերի, հաջորդ գիշեր՝ նաև նրանց ընտանիքների մի շարք ձերբակալություններ, որոնց բոլորին հաջորդ առավոտյան երկաթուղով տեղափոխել են երկրի խորքը: Սպառնալիքի տակ են մնացած հայերը:

Ամբողջի փոխադարձ կապի վերաբերյալ սպառնիչ պատկերացում է տալիս նահանգապետի ճառը, որ նա ամսի 9-ի երեկոյան ասել է իր տանը՝ հայկական համայնքի 12 հեղինակավոր ներկայացուցիչների ներկայությամբ: Որպես այդ ճառի բովանդակություն՝ գաղտնի ինձ հայտնել են հետևյալը:

«Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու ժամանակ կառավարությունը երկյուղում էր, որ հատկապես հայկական գավառներում հայերը կանցնեն ռուսների կողմը, մինչդեռ մյուս վիլայեթներում կարող էին հույս դնել նրանց հավատարմության վրա: Վերջին ակնկալիքներում նա հուսախաբ եղավ: Գոյություն ուներ մի կազմակերպություն, որն ուզում էր ոչ միայն հեշտացնել ռուսների մոտքը, այլև պաշարման ժամանակ նրանց ծառայություններ մատուցել: Արթիանուպոլսում և Անգորայում հայտնաբերել են հեղափոխական նախապատրաստություններ, և արևելյան ռազմաճակատում հայերի ոճրագործությունները կառավարությանն ստիպեցին ճնշումներ կիրառել ընդդեմ հայերի: Կառավարությունն այդ գավառներում պարբերաբար իրականացրել է հայերի էվակուացիա և հայտնի է, որ ես այս վիլայեթի համար ընդդիմացել եմ այդպիսի հրամաններ իրականացնել՝ այն հիմնավորմամբ, որ այստեղի բնակչությունը բաղկացած է հանգիստ մարդկանցից, ովքեր ունակ չեն

ընդդեմ կառավարության ինչ-որ բան անելու: Այստեղի հայերի համար օտար և անընդունելի են պետության հանդեպ թշնամական նկրտումները: Այդպես ինձ հաջողվեց այստեղ արգելել այդ հրահանգների կիրառումը: Ներկա պարոնները ճշգրիտ գիտեն, որ իրենք այստեղ առանց արգելքների զբաղվել են առևտրով և իրենց մեծ կարողությունների համար պարտական են այս երկրին: Երբ կենտրոնական կառավարությունը միջոցառումներ հրահանգեց ընդդեմ հայերի, ես հայտնեցի Ձեզ: Դուք պետք է ինձ բաց և ազնիվ հայտնեիք, թե արդյոք կա՞ն ինչ-որ տեղ դաշնակցականների կոմիտեի քաբքրած ռումբեր և այդպիսի այլ բաներ: Ինձ հավաստիացրին, որ ժամանակին բերված պայթուցիկ նյութերից այլև ոչինչ չկա: Ես դա ճշմարտացի համարեցի և հաղորդեցի կենտրոնական ղեկավարությանը: Դրանից հետո կարճ ժամանակ անց դաշնակցության նախկին ակումբում գտնվեցին 5 արկղ պայթուցիկ նյութեր: Ներկաների պաշտպանության համար ես միջնորդել եմ, որպեսզի դեռևս այստեղ գտնվող առաջնորդները ոչ թե կանգնեն ռազմական դատարանի առջև, այլ ուղարկվեն երկրի խորքը: Որոշ ժամանակ անց քաղաքի մի քանի վայրերում գտան հայկական ծագումն ապացուցող հայտարարություններ, որոնք տեղեկացնում էին, թե իբր անգլիացիները նավահանգստի մոտ են և մոտակա օրերին կգրավեն քաղաքը, որ պետք է դիրք բռնել ընդդեմ այստեղի թուրքական կառավարության: Ներկա պարոնները գիտեն, որ ես այն ժամանակ իրենց կանչեցի ինձ մոտ և քննարկեցի, թե ձերբակալված մարդկանցից ում պետք է արտաքսել: Այդ անձանց հեռացումը կայացել է Ձեր համաձայնությամբ, և ես իրավունք ունեի ընդունելու և ընդունում էի, որ Հայկական հարց Մմիռնայում այլև չի ծագի:

Արդեն հինգ ամիս առաջ ոստիկանությունը հայտնեց, որ հայկական զերեզմանոցում քաբքված են ռումբեր և ատրճանակներ: Այն ժամանակ ես արգելեցի զերեզմանները քանդելը, որովհետև չէի ցանկանա խաթարել դրանք, քանի դեռ կար այդ տեղեկատվության ճշմարտացիության կասկածը: Դուք գիտեք, որ այդ ընթացքում ռումբերն ի հայտ եկան և հետագա խուզարկումները հասցրին նրան, որ Քարատաշի հայկական եկեղեցու նախաբակում գտնվող ջրհորում գտան ատրճանակ՝ անջրաթափանց պատյանով կախված: Ես Ձեզ խնդրեցի՝ հայտնաբերել մեղավորներին կամ հեղինակներին, որպեսզի ինձ ազատեիք այդ բեռից և որպեսզի Դուք էլ ապահով լինեիք: Դուք հայտարարեցիք, որ չեք կարող անել, որ դա ոստիկանության խնդիրն է: Ես Ձեր ուշադրությունը հրավի-

րեցի այն բանի վրա, որ ոստիկանությանը այդ գործին խառնելը հարմար չէ, և եթե նրանք գործը իրենց ձեռքը վերցնեն, ապա շատ անմեղներ ստիպված կլինեն նույնպես մեղքը քավել: Դուք մնացիք Ձեր տեսակետին, այդ կերպ մենք սկսեցինք էվակուացնել, և ինձ ցավ կպատճառի այս գործը մինչև վերջ հասցնելը: Այսօր այստեղից հեռացվել են 250 հոգի՝ գրեթե բոլոր ընկերները և հարազատները, ինձ նոր թշնամիներ կղառնան նրանք, ում ես ստիպված կլինեմ էվակուացնել, որից հետո կգոյանա թշնամիների ավելի մեծ թիվ, որոնց նույնպես պետք կլինի հեռացնել և այլև, մինչև նույնիսկ ամենահարգելիները, ինչպիսիք են այստեղ ներկաները, ստիպված կլինեն հեռանալ: Ոչ միայն կենտրոնական կառավարությունն է ինձ շարունակ կշտամբում հայերի հանդեպ իմ ներողամտության համար, այլև վիլայեթի բնակիչների ոչ աննշան մասը դժգոհ է դրանից: Անշուշտ, այդ մարդկանց խոսքը ես հաճախ կտրում եմ, այնպես որ նրանք չեն համարձակվում պնդել իրենց ծրագրերը, քայց դրանով ես վաստակել եմ շատ թշնամիներ, ովքեր նույնիսկ հաստատում են՝ իբր հայերը 30-ից 40.000 ֆունտով ինձնից գնել են իրենց հանգիստը: Այդ լուրի անճշտությունը Դուք կարող եք լավագույնս դատել, բայց ես Ձեզ բացահայտ կասեմ, որ ես այժմ այդ գործից ձանձրացել եմ, ես չեմ կարող զբաղվել մանրամասներով, չափազանց շատ աշխատանք է ծանրացել ինձ վրա, և ես պետք է Ձեզանից պահանջեմ, որպեսզի Դուք ինքներդ Ձեր համայնքում այդ ամենի վերջը տաք: Խորհրդակցեք, թե արդյոք Դուք հոժարակամ ի վիճակի կլինե՞ք ինձ տալ դեռևս Մմիռնայում գտնվող մեղավորներին, այլապես դրանցից կտառապի մահ հանրությունը: Դուք ինձ ճանաչում եք և գիտեք, թե որքան դժբախտ եմ ինձ զգում, երբ մտածում եմ, որ կարող եմ դառնալ այսօրվա տեղահանվածների դահիճը, բայց անմեղ տեղահանվածների ամբողջ մեղքը ծանրանում է Ձեզ վրա: Եթե Դուք բարի կամք դրսևորեիք, ապա գործը էվակուացիային չէր հասնի, և եթե Դուք հիմա ջանք թափեք և հայտնեք մեղավորներին, կարող եք վստահ լինել, որ ոչ միայն նոր տեղահանումներ չեն լինի, այլև այսօր տեղահանված բոլոր անմեղները իմ կարգադրությամբ կվերադառնան»:

Տեղի են ունեցել հայկական համայնքի մի շարք խորհրդակցություններ, հայկական մայր տաճարի մոտ կախել են մի արկղ՝ անանուն երկտողներ ստանալու նպատակով, մահ կոչ են արել բոլոր հայերին՝ անանուն հայտնել այն մարդկանց անունները, ովքեր կարող են համայնքի համար վտանգ ներկայացնել և այդ անունների ցուցակը գցել այդ արկ-

ղը: Հայկական եպիսկոպոսը, որը կիրակի օրն այդ մասին հայտարարել է եկեղեցու բեմից, հայտնել է նաև, որ հյուսիս-ամերիկյան ներխուժման ասեկոսեների լուրը լրիվ կեղծ է: Եթե մինչև հինգշաբթի օրը պահանջված տվյալները ձեռքի տակ չլինեն, ապա ամբողջ համայնքը և ինքը՝ եպիսկոպոսը, պետք է հեռանան: Երկուշաբթի օրը նա հայտնել է, որ վալին հայերի հանդեպ լավ է տրամադրված և բոլոր զիջողությունների համար, որ եղել են այդ գործի ընթացքում, պետք է շնորհակալ լինել բացառապես քուրքական կառավարությանը:

Երեքշաբթի օրը՝ նոյեմբերի 14-ին, վալին փոխանցել են 30 անունից բաղկացած մի ցուցակ, ընդ որում նշելով, որ համայնքն այդ անուններն ստուգել է խնամքով և բարեխղճորեն, որ իրենք ներկայացված անձանց դիտարկում են կասկածելի և այդ անունները փոխանցում են ավելի մոտիկից քննելու և հետագա ստուգումների համար: Այդ պատասխանի վրա նահանգապետը զայրացել և ասել է, որ համայնքը պետք է կամ հայտարարի, որ այդ մարդկանց վտանգավոր է համարում կամ ասի, որ ի վիճակի չէ դա ասել, և որ առաջադրված պատասխանը չի համապատասխանում իր պահանջներին: Նույն օրը կեսօրից հետո այդ ցուցակը՝ բոլոր անուններով և նշումներով հանդերձ, հանձնել են վալին, որ համայնքը բարեխղճ ստուգումներից հետո անհրաժեշտ է համարում հայտնել վիլայեթի ղեկավարությանը, որ ներկայացված անձինք կասկածելի մարդիկ են և դրա համար իրենց պարտավորված են զգում տեղեկացնել վիլայեթի ղեկավարությանը, որ նշված անձինք համայնքի համար կարող են վտանգավոր լինել: Եպիսկոպոսը պետք է որ նաև ասած լինի հետևյալը. «Եթե Դուք ինձ հարցնեք, թե նշված մարդիկ հանցավոր են, ապա ես չեմ կարող հստակ բացատրություն տալ: Այդ մարդկանց անցյալը մաքուր չէ, բայց ես պետք է ավելացնեմ, որ նրանք բոլորը վերջին տարում ապրել են շատ խաղաղ»:

Վալին կարծես թե զոհ պիտի լինի այս արդյունքով: Իմ ներկայությամբ վալին այսօր հայտնեց, որ առաջին անգամ հասել է դրան, որ հայերն իրենք տան վտանգավոր անձանց անունները, նրանց կաքտորեն, իսկ արդեն տեղահանված անմեղներին հետ կրերեն:

Գաղտնի ես տեղեկացա, որ կենտրոնական կառավարությունը հրամայել է ամսի 9-ին տեղահանվածների հետագա փոխադրումը, բայց զենեքալ-նահանգապետը հակառակ հրահանգեր է տվել և այդ մասին հայտնել է կենտրոնական կառավարությանը:

Հայկական հարցն այդքանով կարող է առայժմ լուծված համարվել:

Այս ամսվա սկզբին հարաբերություններն առանձնապես մտահոգիչ էին գերմանական վարկանիշի համար, որովհետև բարձրագույն ռազմական հրամանատարությունը, որ ղեկավարում է 5-րդ բանակը և 17-րդ կորպուսը, գտնվում է գերմանացիների ձեռքերում, և երկուսն էլ տեղահանումների ժամանակ գտնվում էին Սմիռնայում: Շատ շուտով լուր տարածվեց, որ գերմանացիներն այդ կերպ ուզում են ազատվել առևտրի ոլորտում հայերի մրցակցությունից: Նահանգապետին արդեն հայտնած բանակի առաջնորդ, մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսի հաղորդագրությունը, թե այդօրինակ ձերբակալություններն ու տեղահանումներն ազդում են ռազմական վիճակի վրա և ռազմական հրամանատարությունը այդ իսկ պատճառով չի կարող հանդուրժել դրանք, լայն հրապարակայնություն չի ստացել, բայց այս օրերի հաճախակի հանդիպումները բնակչության մեջ, այնուամենայնիվ, ստեղծվեցին հստակ տպավորություն, որ գերմանական շրջանակները գործել են հայերի հանդեպ իրականացվող ձեռնարկումների դեմ:

Լ. Շպե

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանության նշումը 20.11]

Բնագրով խոնարհաբար ներկայացված է Նորին մեծությունն ռայխսկանցլեր պարոն ֆոն Բեթման Հոլվեգին:

1916 – 12 – 25 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA / Կոստ.դեսպ./174

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 310 (կրճ.)

Կոստանդնուպոլսում գործերի հավատարմատար Գյուլեբրտին՝ արտգործնախարարության շտատսբարտուղար Յիմերմանից

№ 1410

Բեռլին, 25 դեկտեմբերի 1916թ.

Երուսաղեմում կայգերական զլխավոր հյուպատոսության կառավարչի պատճենով ներկայացրած, անցած ամսվա 14-ին № 177 գաղտ-

նի զեկուցագրում իմիջիայլոց խոսք կան այն մասին, որ ըստ հավաստի տվյալների և թուրքական բոլոր խաբուսիկ փորձերին հակառակ, շարունակվում են արտոքված հայերի բռնի իսլամացումները: Նույն տեղեկությունը այստեղ է հասել նաև այլ ուղիներով և զերմանական քրիստոնյաների լայն շրջանակներում առաջացրել է արդարացի վրդովմունք:

Առայժմ մեծ ջանքերով է մեզ հաջողվել խափանել բողոքարժան այդ գործողությունների հրապարակային քննարկումը: Պարոն ուսուցիչներին և արտոքրծնախարարությանն ուղղված դիմումներում պահանջվում են անհետաձգելի երաշխիքներ, որպեսզի բռնի դավանափոխներին խաղաղության հաստատումից հետո իրենց հին կրոնին վերադառնալու փաստացի հնարավորություն տրվի:

Չերդ մեծությանը խնդրում եմ այս հանգամանքը կրկին բարեկամաբար, բայց նաև պատշաճ լրջությամբ քննարկել Բարձր Դռան հետ և նրանց պարզաբանել, որ բռնի իսլամացումը հանդուրժելով ոչ միայն իրենց դիրքն են դժվարացնում հաշտության բանակցություններում, այլև հնարավորություն են ընձեռում տերություններին՝ ապագայում խառնվելու Թուրքիայի ներքին գործերին: Որպես քրիստոնեական պետություն և որպես դաշնակից, որին մտահոգում է Թուրքիայի ներքին հզորությունն ու անկախությունը, մենք կարող ենք մեր թուրք բարեկամներին հրատապ խորհուրդ տալ՝ արագ և հիմնավոր լուծել այդ խնդիրը:

Ցիմերման

1917 – 01 – 05 – DE – 011

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA / Կոստ. դեսպ. 174
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 311/312 (խմբ. կրճ.)

Արտգործնախարարությանը՝ Կոստանդնուպոլսում դեսպանության գործերի հավատարմատար Գյուլիերտից

№ 17

Պերա, 5 հունվարի 1917թ.

№ 1410 հրամանի վերաբերյալ

Հանձնարարությունը կատարված է. Հալիլ բեյը խոստացավ իր ազդեցությունը գործադրել՝ բռնի դավանափոխություններին վերջ տալու

համար: Դավանափոխների արագ վերադարձը քրիստոնեության հնարավոր չէ: Խաղաղության հաստատումից հետո այդ խնդիրը հավանաբար, գոհացուցիչ լուծում կստանա:

Գյուլիերտ

[Գյուլիերտի գրառումը 04.01]

Հալիլ բեյի հետ քննարկվել է.

Նա խնդրեց գրառումը կրկին հետը վերցնել, քանի որ կոմս Մետեոնիսի հետ պայմանավորվել է այդպիսի քննարկումների վերաբերյալ ոչ մի գրավոր նյութ չթողնել:

Նա խոստացավ Էնվեր փաշայի և Թալեաթ բեյի վրա ազդել, որպեսզի բռնի դավանափոխությունները դադարեցվեն: Արդեն դավանափոխների վերադարձը քրիստոնեական կրոնին հնարավոր դարձնել հիմա, իսկապես անթույլատրելի է և ոչ նպատակահարմար, քանի որ դրա հետևանքով կարող են նոր տեղահանումներ լինել: Պատերազմից հետո դա նույնպես հնարավոր կլինի, ինչպես Արդուլ Համիդի օրոք հայերի հետապնդումներից հետո:

Հավելված (Ֆրանսերեն)

1917 – 02 – 16 – DE – 003

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA /R14095
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 317(խմբ.)

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Բյուիլմանից

Պերա, 16 փետրվարի 1917թ.

Պատճեն

Գաղտնի տեղեկատվություն

Թալեաթ փաշայի աշխատակազմը երեկ պաշտոնապես ներկայացավ պատգամավորների պալատին: Նոր Մեծ վեզիրն այդ առիթով ներկայացրեց ծրագրային դրույթներ, որոնք ինձ թվում են չափազանց մեծ սկզբունքային նշանակություն ունեցող և Թուրքիայի ներքին պանդուխտության մեջ կկազմեն նոր շրջադարձային կետ:

Ինչպես որ ես որոշ ժամանակ առաջ պատիվ եմ ունեցել Չերդ գերագնացությանը հայտնելու, ազդեցիկ շրջանակների ներսում տարածվում էր մի չափավոր ուղղություն, որը անխնա, նույնիսկ արյունահեղ բռնություններից չխորշող կոմիտեի հայտնի անդամներին հակառակ, Թուրքիայի համար պահանջում էր բանական ու հանդուրժող ներքին քաղաքականություն: Թուրքիան՝ իր ներառած օտար շատ տարրերով, յուրաքանչյուր այլ եվրոպական պետությունից էապես տարբերվող հասարակարգ է: Օտոմանյան պետական մարմնում օտար բաղադրամասերին հաշտվողական պատրաստականությամբ իսկական օտոմանյան հայրենասիրություն և դրանով իսկ Թուրքիայի պետական կյանքի համար կանոնվին ու համոզված համագործակցություն դաստիարակելու փորձերին պարբերաբար հաջողել են ժամանակահատվածներ, երբ պետությանն այնքան անհրաժեշտ կազմի միասնության համար հարկադրված են եղել դիմել ճնշումների ու բնաջնջման քայլերի:

Սուլթան Աբդուլ Համիդն իր կառավարման վերջին շրջանում հայերի տխրահռչակ կոտորածներով ու անխնա բնաջնջման քաղաքականության ուղղվածությամբ այնքան հեռուն էր գնացել, որ նույնիսկ արյունահեղության սովոր Արևելքում բոլոր մտածող մարդիկ սարսափահար եղան: Կոմիտեն, ամեն ինչով ջանալով սուլթանի քաղաքականությանը հակառակ դիրք գրավել, իր ազդեցության սկզբում Թուրքիայում ապրող բոլոր ազգություններին կոչ էր անում ազատ և կանոնի համագործակցություն պետության մեջ և իր գործունեության սկզբում կարողացավ գրեթե բոլոր այլախոհ տարրերին՝ արաբներին, հայերին և հույներին, թեկուզ կարճ ժամանակով, համախմբել: Հայերի մեջ շարունակվող հեղափոխական-անջատողական տրամադրությունները և նույնը բալկանյան պատերազմի ժամանակ, երբ կարծես թե Թուրքիան մոտ էր փլուզմանը, նորովի հանդես եկող հայրենադավ տրամադրությունները նպաստեցին կոմիտեի ներսում թուրք-ազգայնական ուղղվածության շրջադարձին և լիակատար հաղթանակին:

Մեծ չափերով իրականացված հայերի բնաջնջումն ու առանձին ավելի փոքր ձեռնարկներում դրսևորվող միտումները՝ նույնքան անխնա վարվել նաև հույն տարրի հանդեպ, եղել են այդ քաղաքական ուղղվածության արդյունքը:

Ես կարծում եմ, որ բնաջնջման քաղաքականությունն, ընդհանուր արդյունքում վնասել է թուրքական կայսրությանը: Հայերի քարավան-

ների զարհուրանքները դեռ երկար կծանրանան թուրք անվան վրա և դեռ տևականորեն թունավոր գեներ կմատակարարեն նրանց, ովքեր կհերքեն Թուրքիայի քաղաքակիրք պետություն լինելու հատկանիշը և կպահանջեն թուրքերի արտաքսումը Եվրոպայից: Երկիրն ակնհայտորեն թուլացել է նաև ներքնապես՝ ֆիզիկապես ուժեղ, աշխատունակ և խնայող բնակչության կործանման ու տարագրման հետևանքով, քանի որ հատկապես մարդկային ռեսուրսների աղքատությունը մեծագույն արգելքներից մեկն է՝ Թուրքիայի բնական հարստությունների առավել արագ զարգացման գործում:

Այստեղ իմ պաշտոնավարության սկզբից ի վեր, Թալեաթ փաշայի հետ մտերմիկ գրույցի ժամանակ այդ հարցի վերաբերյալ իմ կարծիքը չեմ քաքցրել: Պետք է գոհունակությամբ ողջունել, որ նա հիմա՝ իշխանության հասնելուց հետո, իր առաջին ծրագրային հայտարարության մեջ օտոմանյան ազգությունների իրավահավասարությունը դարձնում է կառավարման իր ծրագրի կարևոր կետը: Ինչպես ինձ մտերմաբար ասել են, պետք է որոշակիորեն հուսալ, որ հայերի տեղահանումները և առանձին տեղերում նկատված հույների հետապնդումները կդադարեցվեն: Հայերին կբույլատրվի (թեպետ դա կլինի միայն որոշ ժամանակ անց) վերադառնալ բնակության իրենց հին վայրերը, հենց որ դրանք այլևս ռազմական գոտի չհամարվեն:

Իհարկե, այդ վայրեցիկ ազգայնամուլական ուղղությունը դեռ մեռած չէ: Այդ ուղղությունը ներկայացնող ունակ ու անխնա գլուխները, իրենց ժամանակավոր պարտության ժամանակ չեն հանգստանա: Չպետք է նաև հուսալ, որ հիմա էլ, ինչպես կախարդական փայտիկի հարվածով, ամբողջովին կդադարեն՝ առանձին պաշտոնյաների կազմակերպած ճնշումների և հալածանքների մասին տարբեր գավառներից եկող բողոքները: Բայց փորձը նաև վկայում է, որ Կոստանդնուպոլսում հնչած նշանաբանին ընդհանուր առմամբ գավառներում հետևում են, եթե հատկապես այդ նշանաբանը ոչ թե կենտրոնական կառավարության վրա օտար ճնշման արդյունք է, այլ այն համապատասխանում է թուրք իշխանավորների ազատ որոշմանը: Բարեբախտաբար, այս անգամ հենց այդ դեպքն է:

Անկասկած, Թալեաթ փաշայի երեկվա ճառում ասված դիրքորոշումը տևականորեն կմնա որպես ուղեմիշ: Դա, ըստ իս, մեզ և թուրք-գերմանական դաշինքի համար մեծ հաղթանակ է: Քանի որ մեր բոլոր թշնամիները ձգտում էին մեզ պատասխանատու դարձնել թուրքական ազգայնամուլականության արյունահեղությունների ու օրինազանցություն-

ների համար: Մյուս կողմից՝ միջամտության մեր հաճախակի փորձերը, որոնց մեզ մղում էին այդ միջոցառումների համդեպ հումանիտար նկատառումները, թուրքական կառավարության հետ մշտական տարածայնությունների աղբյուր էին: Մեր հասարակության մեջ էլ շատ ավելի հեշտ կլինի պաշտպանել և անկեղծորեն պահպանել դաշինքը չափավոր, նաև ներսում արդի սկզբունքներով աշխատող Թուրքիայի հետ, քան բացարձակ օտոմանյան-ազգայնամոլական կազմավորման:

[Զյուիլմանից]

1917 - 02 - 24 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14095
Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 318

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Զյուիլմանից
№ 129

Պերա, 24 փետրվարի 1917թ.

Պատճեն

Թալեաթ փաշան ինձ մոտ անձամբ հաստատեց, որ ինքն ազգային քաղաքականության հարցերում մտադիր է վարել ուղեգիծ: Նա իր մոտ է կանչել ինչպես կաթոլիկ, այնպես էլ առաքելական հայ պատրիարքներին և նրանց ասել՝ հայ բնակչությունը կարող է վստահ լինել, որ նրա սահմանադրական իրավունքները չեն խախտվի: Ինչ արել է նախորդ կառավարությունը՝ ելնելով ռազմական անհրաժեշտությունից, ըստ հնարավորին կրկին կկարգավորվի: Համապատասխան հրամաններն ուղարկվել են բոլոր գավառները:

[Զյուիլման]

1917 - 03 - 28 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ Կոստ.դեսպ./174

Ռայխսկանցլեր Բեթման Հոլվեգին՝ Կոստանդնուպոլսում արտակարգ միսիայի դեսպան Զյուիլմանից

№ 206

Պերա, 28 մարտի 1917թ.

A 53 a, 947

Այս ամսվա 23-ի A N № 23 հրամանի վերաբերյալ Հայերի հալածանքները Թուրքիայում փաստ են, որոնք անհնար է հերքել: Չափազանց շատ ոչ թուրքեր՝ դաշնակից և չեզոք երկրների քաղաքացիներ, դարձել են հայերի դեմ իրականացվող բնաջնջման քաղաքականության ակնառեսներ, անկողմնակալ դիտորդների չափազանց շատ անկեղծ շարադրանքներ հասան արտասահման: Լավագույն լուծումը մեզ և մեր թուրք դաշնակիցների համար կլիներ այն նկատառումը, թե թուրքերի կազմակերպած հայկական կոտորածները, որպես քարոզչանյութ ավելի ու ավելի հալածասպան անելով, ինչպես նաև գերմանացիների կազմակերպած կարծեցյալ զարհուրանքները Բելգիայում, արտասահմանի համար աստիճանաբար կորցնում են ձգողական ուժը: Դրա համար էլ հիմա կա հատուկ տեսակետ. ինչպես ես արդեն պատիվ եմ ունեցել նշել իմ զեկուցագրում, թուրքական կառավարությունը կարծես թե վճռել է հայերի հանդեպ կիրառվող քաղաքականությունը տանել ավելի հասկանալի հունով, և դրանով հավանաբար ապագայում այլևս ոչ մի ուշադրավ նյութ չի մատակարարվի հին և առատորեն քանված սարսափների զեկուցագրերի համար:

Եթե փորձեն խանգարել Թուրքիայում հայերի տառապանքների իրենց վրա բևեռող ուժի թուլացման գործընթացին, ապա կարելի է հակահարձակում սկսել Ռուսաստանի դեմ՝ այնտեղի հայերի հալածանքների առնչությամբ: Բայց փոխադարձ կշտամբանքների բռնկված պայքարում, ցավոք, մեզ վնաս կհասցենք, քանի որ մենք՝ նույնիսկ ռուսների դեմ լավագույնս օգտագործելով հայկական քաղաքականության իրոք մեղադրական նյութը, չենք կարող հուսալ, թե հնարավոր կլինի հաջողությամբ մրցակցել այն ամենի հետ, ինչ հակառակորդները կներկայացնեն Թուրքիայի հայկական քաղաքականության առումով:

Այդ իսկ պատճառով ես կցանկանայի հրաժարվել քարոզչական ակցիան որպես օրակարգային հարց այստեղի կառավարությանը առաջարկելուց:

[Զյուիլման]

1917 - 04 - 19 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA /Կոստ.դեսպ.. /174/MF 7268/81 - 85

Կոստանդնուպոլսի դեսպանության արտակարգ միսիայի դեսպան Քյուիլմանին՝ արտասահմանյան ծառայության կենտրոնական վարչության ղեկավար Յեքից

19 ապրիլի 1917թ.

Ձերդ գերազանցություն,

1) Կցվում է «Հայերի մասին նամակը»՝ որպես ի գիտություն և հնարավոր քննարկման խնդրանքով:

2) Այնուհետև Թալեաթն այսօր ինձ մոտ հաստատեց, որ Ամերիկայի հետ կապերն այսօր խզելու է:

3) Խնդրում եմ Նազիմին հանել շքանշանի ներկայացվածների ցուցակից, քանի որ նա սկզբունքորեն ոչինչ չի ընդունում:

4) Վերջապես. Էնվեր փաշան՝ որպես Մեծ վեզիրի տեղակալ, ուզում է հիմնաքարը դնելիս մուրճի հարված հասցնել, թուրքական կողմը ենթադրում և ցանկանում է, որ Ձերդ գերազանցությունն էլ նույնը անի:

Ձեզ հավատարիմ՝ Յեք

Հավելված

Բեռլին, 11 ապրիլի 1917

Շատ հարգելի պարոն պրոֆեսոր,

Մեր բանավոր գրույցի հիման վրա, ինձ իրավունք եմ վերապահում Ձեզ ներկայացնել հետևյալը:

Տեղահանված հայերի վիճակը մեզ շարունակ հուզում է մարդկային և քրիստոնեական նկատառումներով: Մեծ վեզիր Թալեաթ փաշայի նորագույն բացահայտումներով մենք համոզվեցինք, որ այժմ հնարավոր է դառնում հայ ժողովրդի թշվառ անդամներին օգնություն ցուցաբերել: Միացյալ Նահանգների պատերազմ հայտարարելը, Գերմանիային նախկինից առավել, պարտավորեցնում է հնարավորին չափ օգնություն

հասցնել կարիքավորներին: Մենք այն համոզմանն ենք, որ դա համապատասխանում է ինչպես Գերմանիայի քաղաքական շահերին, որոնք Հայաստանում կատարված իրադարձությունների պատճառով դառնում են հակառակորդների հարձակման ուղղակի թիրախ, այլև Օսմանյան կայսրության ճիշտ ընկալված շահերին, որը պատերազմական շրջանին հատուկ մեծ ֆինանսական պահանջների պայմաններում, հազիվ թե ի վիճակի լինի ճարել այս դեպքում անհրաժեշտ հսկա գումարները, և նրա համար պետք է ցանկալի լինի՝ Հայկական հարցի վերաբերյալ իր այժմյան դիրքորոշման համար կասկածից դուրս վկաներ ունենալ: Ես պետք է շեշտեմ, որ մենք հայերին օգնություն ցուցաբերելով պետք է աչքի առաջ ունենանք ներկայիս վիճակը և առկա հանգամանքների պարագայում մենք ո՛չ գրավոր և ո՛չ էլ բանավոր այլևս չենք հիշատակի անցած ժամանակները: Մենք ունենք օգնության մի ձեռնարկ, որ կիրականացվի հետևյալ կերպ. մեր անդամներից մեկը մի բժշկի և այլ անձանց ուղեկցությամբ, ովքեր բնակվում են տեղահանվածների տարածքում, այցելեն ճամբարները և բաժանեն դրամական միջոցներ ու մթերք: Ըստ մեզ հասած լուրերի ի նկատի ունեն հատկապես Բաղդադի երկու կողմում եղած ճամբարները, որոնցում գտնվում են բուն Հայաստանից տեղահանվածները: Չեռնարկման ղեկավարը պետք է լինի ներքոստորագրյալը, Գերմանիայի համապատասխան բոլոր ատյաններում երկարատև խորհրդակցություններից հետո, այդ առաջադրանքի համար չգտնվեց մեկ այլ մարդ, և դ-ր Անդրեաս Վիշերը՝ Բազելից, ազգությամբ՝ շվեյցարացի, որը տարիներ շարունակ աշխատել է Ուրֆայում և պատրաստ է ճամփա ընկնել: Նշված պարոնին անձամբ ծանոթ եմ, ես նրա հետ անցյալ տարվա հոկտեմբերին հանգամանորեն խոսել եմ այդ գործի մասին և կարող եմ լիովին երաշխավորել, որ նա խնդիրն ընկալում է ճիշտ իմ նկարագրած իմաստով: Բացի այդ, մենք ակնկալում ենք նաև Հալեպում մեր հյուպատոս դ-ր Ռյուսելի և Ուրֆայում որպես կազմակերպիչ բարձր գնահատված պարոն Էքարտի աջակցությունը:

Մեր խնդրանքն այն է, որ աջակցեք թուրքական կառավարության համապատասխան ատյաններից ինձ և պարոն Վիշերի համար ձեռք բերելու ուղևորության թույլտվություն՝ Կոստանդնուպոլիս, Հալեպ և տարագիրների ճամբարներ այցելելու նպատակով: Ձեզ պետք է հայտ-

նի լինի, որ Գերմանիայի արտաքին գործոց նախարարությունը և Կոստանդնուպոլսի գերմանական դեսպանությունը ջերմորեն աջակցում են մեր ծրագրերին: Մենք հավատում ենք, որ ի վիճակի կլինենք նշված նպատակի համար ձեռք բերել զգալի դրամական միջոցներ, որոնք կտրամադրեն հայերի գերմանացի և շվեյցարացի բարեկամները՝ վերջիններիս միջնորդությամբ, մաս ալ չեզոք երկրներից, բայց նախևառաջ՝ Գերմանիայից դուրս ապրող հայերը: Եշգրիտ գումարն այս պահին դժվար է սսել, բայց մենք մեզ իրավունք կվերապահենք՝ այն հեռագրով Ձեզ հաղորդել Կոստանդնուպոլիս:

Խորին հարգանքով և ամենաջերմ

մաղթանքներով՝ Շքիր

[Մորդմանի նշումը 23.7]

Դեսպանությունն արդեն խառնվել է այդ գործին և գերմանա-հայկական միության ներկայացուցիչ ուղարկելու մտադրությունից շտապ հրաժարվել է (Հեռ. 16.03): Դեռ այն ժամանակ որպես ներկայացուցիչ եղել է քահանա պաստոր Շքիրի թեկնածությունը, դ-ր Վիշերը դեռ նախկինում՝ հայերի շվեյցարացի բարեկամների ծրագրած առաքելության առիթով, պատրաստակամություն էր հայտնել գնալ Միջագետք: Վերջին էքսպեդիցիայից, որքանով այստեղ հայտնի է, ոչինչ չի ստացվել: Այդ առիթով դ-ր Վիշերի անունն անընդհատ հիշատակվել է Շվեյցարական միության տպագիր նյութերում և այդ իսկ պատճառով հարմար չէր լինի:

Թե իրո՞ք Թալեսթ փաշան կիրականացնի նախկին վարչակազմի հակահայկական քաղաքականությանը վերջ տալու իր հայտնած մտադրությունը, դեռ հաստատ չէ, ինչպես դա բազմիցս նշել են, մաս պաստոր Շքիրը, գոնե առայժմ ոչ մի զգալի արդյունք չկա, դրան հակառակ՝ երկրի խորքից եկող տարբեր լուրեր հանգեցնում են այն եզրակացությանը, որ հալածանքները, թեկուզ ավելի փոքր չափերով, դեռևս շարունակվում են:

Բայց հազիվ թե հնարավոր լինի մեզ համար որևէ քաղաքական օգուտ ակնկալել հայերի համար նախատեսված գերմանական բարեգործությունից: Այդ առումով մեր մինչևայժմյան գործունեությունը մինչև պատերազմի սկիզբը ոչ մի կերպ չի ազդել հայերի՝ մեր հանդեպ համակրանքի զգալի փոփոխությանը: Նրանք ի սկզբանե համակրել

են, տարբեր բացառություններով հանդերձ, Ֆրանսիային, Անգլիային, Ամերիկային և Ռուսաստանին, և այդ համակրանքները հաստատապես ավելի ուժգնացել են վերջին տարիների իրադարձությունների հետևանքով:

Ձուտ մարդկային տեսակետից էլ չի կարելի անտեսել, թե ինչու գերմանական փողը և գերմանական բարեգործությունը չի կարող գնալ ի շահ բացառապես պատերազմից տուժած մեր հայրենակիցներին և դրա համար պետք է մեկնել արտասահման:

Ինչպես արդեն սկզբում նկատեցիք, դեսպանությունն շտապ հրաժարվել է պաստոր Շքիրին ուղարկելու մտադրությունից:

Դա կատարվեց Հալեպի հյուպատոս Ռ-յուսլերի մանրամասն շարադրանքի հիման վրա, որն իրավացիորեն խոսում էր ընդդեմ ցանկացած հրապարակային բարեգործական ակցիայի: Բազմաթիվ անձանցից բաղկացած էքսպեդիցիան, ինչպիսին նախատեսել է պաստոր Շքիրը, որը պետք է այցելի տարազիրների առանձին կենտրոններ, սկզբիցևեթ ուղղակի բացառված է:

Անգլիացիների առաջխաղացումը Միջագետք այդ առումով կարծես թե թուրքերին դարձրել է ավելի չվստահող: Դա բխում է նրանից, որ գերմանական միսիան հիմնականում ամերիկյան փողերով է աշխատում: Ուրեմն մենք պարզապես կժառայենք մեր հանդեպ թշնամաբար տրամադրված հայերին և մեզ հետ պատերազմող ամերիկացիներին, առանց դրա համար նույնիսկ նվազագույն փոխադարձ ծառայություն ակնկալելու:

Մինչդեռ հովանավորելով այդ ամերիկա-հայկական բարեգործական ակցիան՝ այս պահին միայն կառաջացնենք դժգոհությունը դաշնակից թուրքական կառավարության:

[Զյուլիմանի նշումը]

Գրասենյակին. Այս մեկնաբանությունը լիովին համապատասխանում է իմ տեսակետին և խնդրում եմ այդ մասին տեղյակ պահել պրոֆեսոր Յեքին:

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանության նշումը]

Պատճենը՝ գրասենյակի գնահատականի հետ միասին, ուղարկվել է պարոն Յեքին:

1917 – 05 – 09 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA /R14096

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ. 300 (մաս1, խմբ. կրճ.)

Արտգործնախարարության շտապարտուղար Յիմերմանի գրառումը ուսյսքագի համար

Պատգամավոր Լեդերուրը⁹², ցավոք, այսօր այստեղ կրկին մեջտեղ բերեց Հայկական հարցը: Չեզ բոլորիդ, հարգելի պարոնայք, հայտնի է, թե մեր թշնամիները խեղաթյուրման և չափազանցման ինչպիսի խորամանկ միջոցներով են այդ հարցը շահարկել՝ վարկաբեկման արշավանք սկսելով մեր և մեր դաշնակից Թուրքիայի դեմ: Նաև այն, ինչ այսօր այստեղ ասվեց այդ մասին, երկյուղում եմ, որ զրպարտությունների համար նոր նյութ կմատակարարի մեր թշնամիներին: Ինչ վերաբերում է նաև մեզ համար ցավալի իրադարձությունների դրդապատճառներին և ընթացքին, ապա ես չեմ ցանկանա այստեղ ավելի մոտիկից անդրադառնալ: Անցյալ տարվա սեպտեմբերի վերջին մի հանձնաժողովի նիստի ժամանակ ես սպառնիչ պարզաբանումներ եմ տվել, որոնց կարող եմ հղում անել: Իմ այն ժամանակվա ելույթից միայն մեկ կետ կուզենայի մեջբերել. հայ ժողովրդի դժբախտության մեջ առաջին հերթին մեղավոր են հենց մեր թշնամիները, որոնք պատերազմի սկզբից դեռ շատ առաջ անբարեխիղճ սադրիչ գործողություններով հայերին զրգռեցին թուրքական կառավարության դեմ և որպես գործիք օգտագործեցին իրենց սեփական քաղաքական ծրագրերի իրականացման համար: Ինչպես արդեն հաղորդել եմ սեպտեմբերին, Հայկական հարցը շարունակ եղել է թուրքական կառավարության հետ մանրամասն քննարկումների առարկա՝ ինչպես այստեղ, այնպես էլ Կոստանդնուպոլսում: Ես պատրաստ եմ այն պարոններին, ովքեր այդ մասին կուզենան ավելի մոտիկից տեղեկանալ, նեղ շրջանակներում տալ ցանկացած տեղեկություն:

92. Ռայխսբագի սոցիալ-դեմոկրատ պատգամավոր Գեորգի Լեդերուրը:

[Ռայխի բյուջետային հանձնաժողովի 1916թ. սեպտեմբերի 29-ի 86-րդ նիստը⁹³]

I.

Պարոն պատգամավորը այնուհետև առաջադրեց Հայկական հարցը: Դա բացառիկ ցավալի հարց է, և Դուք գիտեք, որ հանձնաժողովի նախկին բանակցությունների ժամանակ մենք դա հաճախ շեշտել և խոստովանել ենք: Երբ տապալվեց Համիդի վարչակարգը և իշխանության եկան երիտթուրքերը, հայերը հանդես եկան երիտթուրքերի կողմից: Նրանք երիտթուրքական իշխանության տրամադրությանը հանձնեցին իրենց հեղափոխական կազմակերպությունը և նույնիսկ մի քանի նախարարի: Երբ պատերազմն սկսվեց, կրկին ի հայտ եկավ թուրքերի հին անվստահությունը հայերի հանդեպ: Նոր ռեժիմի հաստատումից հետո ինքնին հասկանալի է, որ հայերի վրա ուժեղ ազդեցություն կար Լոնդոնից, Փարիզից և հատկապես Ռուսաստանից: Ռուսահայերն իսկական կապող օղակ էին թուրքահայերի հետ: Փողով, լրտեսությամբ և այլ միջոցներով փորձում էին հայերին անհավատարիմ դարձնել: Երբ կարճ ժամանակ անց՝ 1914թ. հոկտեմբերին, Թուրքիան սկսեց մեր կողմից պատերազմել՝ մենք Հալեպի հյուպատոսից արդեն լուր ստացանք, որ հայերի զորակազմը մեծ դժվարություններ է հարուցում, և դա հայերի մեջ արտահայտվում էր գերմանացիների հանդեպ զգալի ատելությամբ: Նմանօրինակ լուրեր մեզ հասան նաև Էրզրումից և Տրապիզոնից: Արդեն 1914թ. դեկտեմբերին դրան հաջորդեցին թուրքերի օրինազանցությունները Էրզրումի հայերի դեմ: Մենք անմիջապես արձագանքեցինք դրան և մեր դեսպանին հանձնարարեցինք Բարձր Դռանն զգուշացնել և մատնացույց անել այն լրջագույն վտանգը, որը կարող է սպառնալ թուրքական կայսրությանը՝ այդպիսի իրադարձությունների կրկնվելու դեպքում: Մենք նրան հանձնարարեցինք միաժամանակ այցելել հայ պատրիարքին և նրան պատկերավոր ներկայացնել, թե որքան կարևոր է, որ հայերն ուղղամտորեն անցնեն Թուրքիայի կողմը և միասին պայքարեն ընդհանուր գործի համար: Բեռլինից, ի վերջո գերմանա-հայկական միությունից, մի հայ ուղարկվեց

93. Ռոզենբերգի նշումը. Չերդ. գերագ. ներկայացված հավելվածի 1-ին մասը հանձնաժողովի բացատրությունների արձանագրությունն է, երկրորդ հավելվածը մի գրառում է, որ օգտագործվել է մեծ հերցոգուհի ֆոն Բադենի մոտ: [Այդ գրառումը Ռոզենբերգը պատրաստել է 06.09.1916 (A 24118)՝ մեծ հերցոգուհի Լուիզա ֆոն Բադենի մի նամակին պատասխանելու համար]:

Թուրքիա, որին մենք էինք աջակցում և հանձնարարել էինք բանակցել պատրիարքի և հայկական շարժման առաջնորդների հետ, որպեսզի նրանք հավատարմորեն անցնեն թուրքերի կողմը և այդ կերպ շահեն թուրքերի երախտագիտությունը և երաշխիքներ ապահովեն իրենց ամբողջ ապագայի համար: Ոսկին և մեր թշնամիների սաղորիչ գործողություններն են մեղավոր այն բանում, որ հայերը չընդունեցին մեր բարյացակամ խորհուրդները և իրենք սանձազերծեցին այն փոթորիկը, որի հետևանքով իրենց ժողովուրդը հարկադրված եղավ սարսափելի տառապանքներ կրել: Թուրքերը, որոնք մեր ներկայացուցիչների համաձայնեցված վճռից հետո պատերազմի առաջին ամիսների ընթացքում հայերի հանդեպ իրենց միանգամայն կոռեկտ էին պահում, շփոթության մատնվեցին հայերի գործողություններից: Չեզոք և թշնամաբար տրամադրված արտերկրում գտնվող հայերն ընդդեմ Թուրքիայի ջերմեռանդորեն քարոզում էին հեղափոխություն: Սկսվեցին ասպատամբություններ: Շատանում էին դասալքության և բազմաթիվ հայերի ռուսների կողմն անցնելու վերաբերյալ բողոքները: Չեթյունում լուրջ միջադեպ եղավ: Հայ դասալիքներն այստեղ ամրացրել էին դիրքերը և շատ երկար ու եռանդազին պաշտպանվում էին իրենց հետապնդող թուրք ժանդարմներից: Նմանօրինակ դեպքեր կրկնվեցին Բիթլիսում, Մարաշում և այլ վայրերում: Ի վերջո, ցավալիորեն, Վանում՝ Ադրբեջանի վրա արշավող թուրքական զորքերի քիկունքում, սկսվեց համընդհանուր հայկական ասպատամբություն: Թուրքական զորաջոկատներն սկզբում չէին կարողանում հեղափոխությունը տապալել և գործն իսկապես հասավ այն բանին, որ Վանի մերձակայքում միավորվեցին ռուսական զորաջոկատները, ռուսահայերը և հայ դասալիքները: Այս բոլոր հանգամանքները Թուրքիային մղեցին՝ ռազմական տեսակետից լուրջ միջոցառումներ ձեռնարկելու: Յուրաքանչյուր ոք կարող է ըմբռնել, որ թուրքերը, այն ժամանակվա իրենց դժվար կացության հանդիման (Դարդանելի կոիվները հասել էին զագաթնակետին)՝ որոշեցին էվակուացնել հայկական հեղափոխությանը բռնկված շրջանը: Կոշտ, բայց ռազմական տեսակետից հասկանալի հայերի տեղահանման ձեռնարկը ռազմական գործողությունների և քիկունքի շրջաններից սկսվեց 1915-ի մայիսին, ամռանը էվակուացիան տարածվեց ավելի հեռու և ի վերջո ընդգրկեց ամբողջ Անատոլիան՝ մինչև ծովեզր և Սմիռնայի դարպասները: Մենք հանդուստեղ ենք, որ թուրքերն սկզբում գործում էին շատ օրինապահ և հայերին ոչնչացնելու մտադրություն չունեին: Այն, որ էվակուացիան այնպես

չընթացավ, ինչպես դա հնարավոր կլիներ այլ երկրներում, հասկանալի է: Չախողվեց ամբողջ ներքին կազմակերպվածությունը, ճանապարհների, փոխադրամիջոցների, փողի և առաջին հերթին՝ սննդամթերքի պակասի պատճառով: Իհարկե, դեր խաղացին նաև թուրքերի մոլեռանդությունն ու ատելությունը, որը որոշակի չափով հիմնված էր հայերի դավաճանությունների և անհավատարմության վրա: Ի սկզբանե վերաբնակեցումը պետք է կայանար Միթիային առավել մոտ գտնվող վայրերում, ինչպիսիք են Հուման և Դամասկոսը, ապա ի հայտ եկան Եփրատի հովիտների վայրերը և ի վերջո Ռաս ու Այնը: Տեղահանումն ստացավ ողբալի ընթացք:

Ցավալի իրադարձությունները հայտնի են ամենուր: Անտանոթ՝ Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանն են կրում, այնուամենայնիվ, դրա հիմնական մեղքը: Ես հիշում եմ «Daily Chronicle»-ի 1915թ. սեպտեմբերի մի հոդվածի այն հատվածը, որը դրվատանքով խոստովանում է, որ հայ ժողովուրդը պատերազմի սկզբից ի վեր Անտանոթի գործը իրենն է համարում, ի սկզբանե, առանց սակարկություն անելու, մարտնչել է Անտանոթի կողմում և իրավացիորեն պետք է համարվի յոթերորդ դաշնակից: Հոդվածը վերնագրված է «The seventh Ally»:

Բարձր Դոան առջև մենք ի սկզբանե եռանդուն ջանքեր ենք գործադրել հանուն Հայկական հարցի: Մենք, թերևս, ավելի ուշ՝ պատերազմից հետո, երբ մեր դիրքն այնքան խոցելի չի լինի, ինչպես այսօր, մեր ամբողջ բանակցությունները մի անգամ կշարադրենք մի Սպիտակ գրքում: Ես կարող եմ Ձեզ մտերմաբար պատմել, որ մեր դեսպանն այնքան առաջ է գնացել, որ ուղղակի շարժել է Մեծ վեզիրի և ներքին գործերի նախարարի դժգոհությունը: Իրենց գործունեության առաջին երեք ամիսներից հետո նշված նախարարներն ասել են, կարծես թե այս դեսպանն այլ բան չունի անելու, քան անընդհատ Հայկական հարցով ձանձրացնելը:

Նոր բողոքները, որ լուծարվել են հայկական որբանոցները, որ հայ աղջիկներին տարել են հարեմներ, իսկ տղաներին հավաքել են թուրքական որբանոցներում և ստիպում են մահմեդականություն ընդունել, ինձ առիթ տվեցին լուրջ բողոքներ ներկայացնել հիմա այստեղ գտնվող թուրք արտգործնախարարին: Ես նրան հասկացրի, որ այդ գործողությունները խիստ անախորժ են ոչ միայն Թուրքիայի, այլև մեզ համար,

և մենք ստիպված ենք հրատապ խնդրել՝ միջոցներ և ուղիներ գտնել այստեղ օգնություն ցուցաբերելու համար:

Ես միայն կարող եմ ասել, որ մենք արել ենք ամեն բան, ինչ կարող էինք: Միակ բանը, որ մեզ մնացել է, դա Թուրքիայի հետ դաշինքի խզումն էր: Դուք կհասկանաք, որ մենք դրան ոչ մի պարագայում չէինք կարող դիմել: Ավելի բարձր, քան հայերը, ինչքան էլ մենք զուտ մարդկային տեսակետից ցավենք նրանց բախտի համար, մեր որդիներն ու եղբայրներն են կանգնած, ովքեր իրենց քանկ արյունը պետք է քափեն ծանրագույն մարտերում և նրանք ապավինում են թուրքերի աջակցությանը: Քանի որ թուրքերը հարավ-արևելյան թևը ծածկելու առումով մեզ էական ու լավ ծառայություններ են մատուցում: Դուք ինձ կհամաձայնեք, որ մենք չենք կարող այնքան հեռու գնալ, որ թուրքերին, երբ, իրոք, Հայկական հարցի վերաբերյալ մեր տևական առարկություններով անընդհատ փչացրել ենք նրանց տրամադրությունը, հիմա էլ հայտնենք դաշինքը խզելու մասին:

II.

Երբ 1914թ. աշնանը Բարձր Դուռն սկսեց պատերազմել կենտրոնական տերությունների կողմում, հայ բնակչության վիճակը Թուրքիայում համեմատաբար բարենպաստ էր: Հայերը համիդյան ռեժիմի դեմ պայքարել էին երիտթուրքերի հետ: Այդ իսկ պատճառով երիտթուրքական կառավարությունը նրանց հանդեպ լավ էր տրամադրված: Մյուս կողմից մտահոգում էր փաստերով հաստատված տարիների փորձը, որ թուրքահայերի զգալի մասն իր համակրանքներով հակված է դեպի արևմտյան տերություններն ու Ռուսաստանը: Այդ մտահոգությունը արտգործնախարարությանը դրդեց Կոստանդնուպոլսում հայ պատիրարքի հետ, այն ժամանակվա կայզերական դեսպան բարոն ֆոն Վանգենհայմի միջամտությունից հետո, բազմաթիվ մտերմական զրույցներ վարել՝ համառորեն համոզելով, որ հիմա եկել է ժամը, երբ հայերը կարող են ապացուցել թուրքական պետության հանդեպ հաճախ երդմամբ հավաստած հավատարմությունը և ապահով ապագայի համար հիմք ստեղծել: Արտգործնախարարության համաձայնությանը գերմանա-

հայկական միությունը, որի ղեկավարը Յոհաննես Լեփսիուսն է, այդ նույն ժամանակ Թուրքիա ուղարկեց վստահելի հայազգի մի մարդու՝ նրան հանձնարարելով, որ Կոստանդնուպոլսում փորձի ներագրել հայկական պատրիարքարանի և հայերի քաղաքական առաջնորդների վրա, «որպեսզի հայ ժողովուրդը՝ Թուրքիայի հետ սերտորեն համագործակցելով, իր ազգային ներուժը ներդնի օտոմանյան զենքի հաղթանակի համար և սեփական շահերի իմաստուն գիտակցությամբ իր ուժերի չափով աջակցի թուրքական կառավարությանը՝ իրականացնելու բոլոր միջոցառումներն ու ռազմական գործողությունները հայերով բնակեցած գավառներում»: Տվյալ հանձնարարության կատարման ընթացքում այդ վստահված մարդուն ամեն կերպ աջակցում էին արտգործնախարարությունը և Թուրքիայում կայզերական ներկայացուցչությունները: Ոսկին և մեր թշնամիների սադրիչ աշխատանքներն են մեղավոր, որ հայերը մեր բարեմիտ խորհուրդը քամուն տվին և հենց իրենք սանձազերծեցին այն փոթորիկը, որի հետևանքով իրենց ժողովուրդը հարկադրված եղավ կրել սարսափելի տառապանքներ:

Մեր ներկայացուցիչների համաձայնեցրած վճռից հետո թուրքական կառավարությունը պատերազմի առաջին ամիսներին հայերի հանդեպ միանգամայն կոռեկտ էր: Փոթորկի առաջին նշանը եղավ Չեյթունի միջադեպը: Գրեթե բացառապես հայերով բնակեցված, հարավային Հայաստանի ամրոցատիպ այս փոքրիկ քաղաքում 1915թ. մարտին հայ դասակարգների մի ջոկատ դիրքավորվել էր չորս կողմից և հուսահատ դիմադրություն էր ցուցաբերել իրենց հետապնդող թուրք զինվորականներին: Սկսվեց քաղաքի իսկական պաշարումն ու զրոհը, որի արդյունքում գտնվեցին ժամանակակից զենքի մեծ պաշարներ: Քանի որ բնակչության մի մասը՝ խռովարարների հետ, ընդհանուր գործն էին արել, ըստ պատերազմական շրջանի իրավունքի, քաղաքում կիրառվեցին պատժիչ միջոցառումներ: Չեյթունի դեպքը մեկուսի չմնաց: Այդ գավառի շատ քաղաքներում դրա կապակցությամբ սկսվեցին նմանատիպ օրինազանցություններ և կոիվներ, որոնք հասցրին նրան, որ սկսվեց դժվար համակերպվող հայ բնակչության տարահանումը: Այդ միջոցառումներն սկզբում սահմանափակվեցին համեմատաբար փոքր շրջանում և ունեին միայն տեղային բնույթ: Այնուամենայնիվ, արթնացավ կառավարու-

թյան անվատառությունը հայերի հանդեպ: Հաջորդ ամսին՝ 1915-ի ապրիլին, դեպքերն ստացան ճակատագրական ընթացք, երբ Բարձր Հայքում՝ հատկապես Վանի տարածքում, Ադրբեջանի վրա շարժվող թուրքական զորքերի քիկունքում սկիզբ առավ համընդհանուր հայկական ապստամբություն, որին մի քանի օրում գոհ գնացին հազարավոր մահ-մեղականներ: Հասկանալի պատճառներով հակաթուրքական և հակագերմանական մամուլում այդ արյունահեղության մասին հրապարակվեց քիչ կամ ոչինչ, որը հայերի համար պետք է այնքան տխուր հետևանքներ ունենար: Նոր ուժերի ընդգրկումով և զգալի կորուստներով թուրքերին հաջողվեց իր ռազմաճակատի քիկունքում տապալել ապստամբությունը: Կարելի է հասկանալ, երբ նրանք որոշեցին՝ անհնար դարձնել այդպիսի դեպքերի կրկնությունն ապագայում: Դրան հաջորդեց այն, որ մայրաքաղաքում բացահայտվեց թուրք իշխանավորների կյանքի դեմ ուղղված հայկական դավադրություն, բացի այդ կային նախանշաններ, որ հայերի մի մասը Թուրքիայի թշնամիների հետ գաղտնի կապեր ունի: Թուրքիայի այն ժամանակվա ծայրահեղ վիճակի հանդիման (Դարդանելի կռիվները հասել էին գագաթնակետին)՝ թուրքական կառավարությունը պետք է ամեն կերպ վերականգներ երկրի ներսում վտանգված ապահովությունը: Կոչու, բայց ռազմական տեսակետից հասկանալի վճիռ կայացվեց՝ հայ բնակչությանը տարհանել ռազմական գործողությունների գոտու և էտապային ուղու շրջաններից: Միջազգետքի հյուսիսային մասում՝ ռազմական տեսակետից վտանգված սահմաններից հեռու, հայերին տրամադրվելու էին նոր բնակավայրեր: Այն, որ վերաբնակեցման ձեռնարկները կհանգեցնեն հայ բնակչության մեծ մասի ոչնչացման, թուրք իշխանավորներն ի սկզբանե ոչ կամեցել են, ո՛չ էլ կանխատեսել: Ողբալի զարգացումը, որ ստացավ այդ գործը, մինչև որոշակի աստիճան ըմբռնելի է, երբ մի կողմից հաշվի ես առնում մահմեդական բնակչության արդարացի վրդովմունքը, մյուս կողմից՝ Թուրքիայի ներքին հարաբերությունների պարզունակությունն ու նվազագույն այն ազդեցությունը, որը Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական ղեկավարությունը կարող էր գործադրել հեռավոր գավառներում: Բնակչության այդպիսի զանգվածային տեղաշարժի համար, որը նույնիսկ խաղաղ պայմաններում կպահանջեր տարիներ տևող նախապատրաստություն, իհարկե ոչինչ նախատեսված չէր: Կար ամեն ինչի պակաս, չկար հատուկ միասնական կազմակերպություն, ճանապարհ-

ներ, փոխադրամիջոցներ, փող և առաջին հերթին՝ սնունդ: Պատերազմի առիթով ազատություն ստացած ստորին բնագոյները և հին ռասայական ու կրոնական հակասություններն արեցին մնացյալը: Անհավանական չէ, որ դեպքերի այլևս չարգելակվող ընթացքը որոշ թուրք իշխանավորների համար հետագայում, որպես Հայկական հարցի արմատական լուծում, ցավոք, ցանկալի էր: Գործը դրան չէր հասնի, եթե հայերն իրենք դրան չնպաստեին: Այդ իրադարձություններում քարոյական մեղքը հայերի հետ կրում են նրանց հրահրողները՝ Լոնդոնում, Պետերբուրգում և Փարիզում: Հատկանշական է «Daily Chronicle»-ի 1915թ. սեպտեմբերի 23-ի մի հոդված, որը վերնագրված է «Our seventh Ally» և գովելով խոստովանում է, որ հայ ժողովուրդը պատերազմի սկզբից ի վեր Անտանտի գործը իրենն է համարում, ի սկզբանե առանց սակարկելու մարտնչում է Անտանտի կողմից և դրանով վաստակել է յոթերորդ դաշնակից համարվելու իրավունքը:

Արտգործնախարարությունն ու Թուրքիայում կայգերական ներկայացուցչությունները՝ հայկական ճգնաժամի սկզբից ի վեր դիվանագիտական միջոցներով արել են ամեն բան, որպեսզի մեղմացնեն հայերին վիճակված տառապանքները: Կայգերական կառավարությունը, ինչը հասարակայնությանը հայտնի չէ և առայժմ չի կարող հրապարակվել, թուրքական կառավարության վրա ճնշումներ գործադրելով դիմել է ընդհուպ ծայրահեղ միջոցների: Հայկական հարցի պատճառով դաշինքի խզումը կայգերական կառավարությունն արդարացված չէր համարում և չի համարում: Քանի որ քրիստոնեական ու համամարդկային տեսակետից ցավալի է, որ Թուրքիայի գործողություններից մեղավորների հետ կործանվում են նաև հարյուր հազարավոր անմեղներ, գերմանական կառավարությանն ավելի մոտ, քան հայերը, կանգնած են Գերմանիայի որդիները, որոնց գոհառատ պայքարը էապես հեշտանում է՝ արևմուտքում, արևելքում և հարավում թուրք դաշնակիցների ռազմական աջակցության շնորհիվ: Պատասխանատվությունն այն բանի համար, որ Հայկական հարցի առիթով Թուրքիայի հետ խզումով համաշխարհային մեր պայքարը զրկվի հարավ-արևելյան թևից, ոչ մի գերմանական կառավարություն չէր կարողանա կրել, առավել ևս, երբ հայերը նույնիսկ այդպիսի քայլերից հետո պաշտպանված չէին լինի հետագա հավաճանքներից, այլ իսկապես մատնված կլինեին թուրքերի վրեժխնդրությանը:

1917 - 05 - 14 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA /R14096

Տպագրված՝ Գ և Հ փաստ.345

Ռայխսկանցլեր Բեքման Հովեգին՝ Հալեպի հյուպատոս Ռյոսլերից
K № 56 / № 923

Հալեպ, 14 մայիսի 1917թ.

Գաղտնի

Ձեր գերագանցությանը կից հավելվածով խոնարհաբար ուղարկում եմ դիպլոմավորված ինժեներ Բյունթեի գրառումները ապրիլի 1-ից 6-ը Խաբուրի մոտակայքում կատարած ուղևորության դիտարկումների մասին: Կասկած չկա, որ այնտեղ սփռված մեծ քանակությամբ մարդկային զանգերն ու կմախքի մասերը մնացել են անցյալ տարվա հուլիս և օգոստոս ամիսներին կազմակերպված հայերի սպանդից, որի մասին ես ի վերջո զեկուցել եմ անցյալ տարվա նոյեմբերի 5-ին K № 104^ա-ով: Այդ զեկույցի I և II հավելվածների պատմություններն ունեն հայկական ծագում, դրանք հաստատում են այն վայրը, որի մոտ իրագործվել է հիմնական սպանդը, այն անվանել են Շեդադին [Բալաթ Շեդադ]:

Նույն զեկուցագիրը կուղարկվի նաև կայզերական դեսպանություն:

Ռյոսլեր

Հավելված

Պատճեն

Հալեպ, 11 մայիսի 1917

Ապրիլի 1-ից 6-ն ընկած ժամանակահատվածում ես պարոն կապիտան Լյոշեբրանդի և պարոն ենթասպա Լանգենեգերի հետ Եփրատի ափին գտնվող Բուզայրիից, Խաբուր գետով բարձրացանք Եփրատ և գետի ձախ ափին գտանք խումացած մարդկային զանգերի և կմախքի մնացորդների մեծ քանակություն, զանգերի մի մասի վրա կային կրակոցներից մնացած անցքեր: Մի քանի տեղերում գտանք խարույկների

94. A 31831 [1916-11-05-DE-001]:

հետքեր՝ նույնպես մարդկային ոսկորներով ու զանգերով: Քիչլա Շեդադիեի դիմաց հայտնաբերեցինք ամենամեծ կուտակումները: Տեղի բնակչությունը խոսում էր 12.000 հայերի մասին, որոնց մորթել, զնդակահարել կամ խեղդել են միայն այստեղ:

Այդտեղ մենք հեռացանք գետից և Զինջար տանող ճանապարհին այլևս ոչ մի հետք չգտանք:

[Բյունթե]

Դիպլոմավորված ինժեներ, ավագ լեյտենանտ

1917 - 08 - 10 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA /R14097

«Արևելքում հանուն քրիստոնեական բարեսիրության» գերմանական օգնության միության տնօրեն Ֆրիդրիխ Շուխարդին՝ արագորժնախարարության դեսպանական խորհրդական Գյոփերտից

Բեռլին, 10 օգոստոսի 1917թ.

Գաղտնի

Հարգելի պարոն տնօրեն,

Ձեզ պետք է որ հայտնի լինի, որ մեր թշնամիների եսասիրական քաղաքական նպատակներից սնված հայերին կոտորելու քարոզչությունը վերջին շրջանում մի քիչ հանդարտվել է: Այն դեպքի համար, որ այդ քարոզչությունը նորովի կրկին կուղղվի մեր դեմ, Բեռնի մեր դեսպանորդի համար շատ ցանկալի կլիներ, եթե նա ի վիճակի լինի նամակների կամ հողվածների տեսքով անմիջապես հրապարակել հայերի համար բարեգործություն անող շվեյցարական միության մասնակից շվեյցարացիների և այլ օտարերկրացիների տպավորությունները, որոնցում նկարագրվում է գերմանացի ծառայողների և այլ գերմանացիների օգնության պատրաստակամությունն ու ջերմ կարեկցանքը տառապյալ հայերի հանդեպ՝ առանց կոտորածների մանրամասների: Այդպիսի հրապարակումների դեմ մեր հակառակորդները բավականին անգոր կլինեն: Վերջերս այդ մասին խոսել եմ պարոն տնօրեն Աքսենֆելդի հետ, որը ամենասիրալիր ձևով համաձայնեց տրամադրել իր ձեռքի տակ ունեցած այդ գործի հա-

մար պիտանի նյութը: Քանի որ «Օգնության միությունը», եթե չեն սխալվում, իր կազմում ունի նաև շվեյցարացի և այլ չեզոք երկրների քաղաքացիներ, ապա ես չափազանց երախտապարտ կլինեի, եթե նաև Դուք՝ Ձեր տրամադրության տակ եղած նյութերը, ցանկանայիք հասանելի դարձնել այդ նպատակի համար: Թե ինչ է արվել գերմանական կողմից, ինչպես պաշտոնական, այնպես էլ անհատական առումով, հենց տեղում՝ դժբախտ հայերի համար, Ձեզ բավականաչափ հայտնի է: Այդ առնչությամբ ես կարող եմ հիշատակել միայն դ-ր Ռյոսլերի անունը:

Մեծագույն հարգանքներով և լավագույն բարեմաղթանքներով՝
Ձեզ շատ հավատարիմ

[Գյուլիերտ]

1917 – 11 – 16 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA /R14097 Կոստ.դեսպ./ 174

Ռայխսկանցելը Հերթլինգին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպան Բեռնշտորֆից

№ 563

Պերա, 16 նոյեմբերի 1917թ.

1 Հավելված

Թուրքական կառավարությունը Հայկական հարցի վերաբերյալ պաշտոնական նյութերը վերջերս բազմացրել է՝ հրատարակելով վավերագրերի մի ծավալուն ժողովածու՝ «Հայկական կոմիտեների հեղափոխական նպատակներն ու խարդավանքները սահմանադրությունից առաջ և հետո» վերնագրով: Ժողովածուի առաջին մասում (1-41 էջեր) հակիրճ նկարագրվում է տարբեր կոմիտեների հիմնումն ու գործունեությունը մինչև սահմանադրության վերստեղծումը, երկրորդ մասում (42-323 էջեր) սկզբում քննարկվում է կոմիտեների ազգայնական քարոզչությունը մամուլում և գրականության մեջ, դպրոցներում և հոգևորական դասի մեջ՝ սկսած 1908 թվականից, և զինված ապստամբության նախապատրաստությունը, ապա հետևում են մանրամասն զեկուցագրեր՝ հա-

մաշխարհային պատերազմի ժամանակ հայկական երկրամասերում իրադարձությունների մասին: Ի լրումն ամենի կցված են ճշգրիտ վերաբերողոված 122 տեղեկանք (ֆակսիմիլիե)՝ որպես իրեղեն ապացույց, 73 թերթի վրա:

Չնայած միակողմանի մեկնաբանությանն ու միտումնավոր բնույթին, այդ ժողովածուն արժանի է ուշադրության: Թե որքանով կարելի է այդ վավերագրերն ու տեղեկանքները հավաստի համարել. առանձին դեպքերում պետք է ուսումնասիրել: Բայցևայնպես, այդ նյութերը թերթելիս, հնարավոր չէ խույս տալ այն մտքից, որ հայկական կոմիտեների խարդավանքները թուրքական կառավարությանն արդեն վաղուց խիստ զրգռել էին և հարմար էին պատերազմի ընթացքում նրանց դեմ ձեռնարկված ճնշման միջոցառումներն արդարացնելու համար: Ընդ որում՝ թե որքանով է կառավարությունն անցել անհրաժեշտ ինքնապաշտպանության սահմանները կամ որքանով է այն առաջնորդվել այլ մոտիվներով, հարցի երկրորդ կողմն է:

Խնդրո առակա ժողովածուն առայժմ լույս է տեսել միայն թուրքերեն, նախապատրաստվում է ֆրանսերեն հրատարակությունը, բացի այդ «Դաջար» («Տաճար») ամսագրի հրատարակիչը մի հատված հրատարակել է նաև հայերեն (համ. այս տարվա սեպտեմբերի 4-ի №453 զեկուցագիրը):

Թուրքերեն հրատարակված մի օրինակ ուղարկվում է հավելվածի հետ⁹⁵:

Բեռնշտորֆ

[Գյուլիերտի նշումը 22.11]

Մամուլում օգտագործելու մասին տվյալ պարագայում առայժմ խոսք չի կարող լինել:

[Մորդմանի նշումը 15.11]

Թուրքերեն ժողովածուն լույս է տեսել և 2 օրինակ ձեռք է բերվել ծառայողական օգտագործման համար (ձրի, ինձ մոտ դրված է): Միաժամանակ լույս է տեսել **հայերեն հատված**, որը հոգացել է «Դաջար»-ի («Տաճար») հրատարակիչը (տե՛ս 2330 սյ. 3): Մեկ օրինակ ձեռք է բեր-

95. Փաստաթղթերում չկա:

վել Հայկ էֆենդուց 10 պետյով, ֆրանսերեն հրատարակությունը կարծես թե նախապատրաստվում է:

[Մորդմանի նշումը 20.12]

Ռեզիստր. 2941/17 A 4 a

Հայկ էֆենդի: est ce que la traduction française de l'ouvrage a paru?

Ըստ Հայկ էֆենդու բանավոր հաղորդման, խնդրո առարկա բրոշյուրը տպագրվում է:

[Մորդմանի նշումը 16.1.1918]

Հայկ էֆենդի: Ou en est l'impression de la traduction française?

Հայկ էֆենդու բանավոր հաղորդումից հետո տպագրությունը դադարեցվել է՝ SoLciété Générale-ի ղեկավար պաշտոնյաների բացակայության պատճառով:

1918 - 06 - 20 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA - AA /R14102

Ռայխսկանցլեր կոմս ֆոն Հերթլինգին՝ Մաքենսենի գորախմբի քաղաքական բաժնի ղեկավար Հորսթմանից
№ 9825

Բուխարեստ, 20 հունիսի 1918թ.

Պատիվ ունեն Ձերդ գերագանցությանը կից հավելվածով ներկայացնել պարոն Պաուլ Վայցի Հայաստան կատարած ուղևորության մասին գեկուցագրի առաջին մասը՝ հետագա կարգադրությունների համար:

Հորսթման

Հավելված

Բուխարեստ, 20 հունիսի 1918թ.

«Գյուլ-Նիհալ» շոգենավով ապրիլի 14-ին սկսեցի կայգերական օտոմանյան կառավարության բազմիցս արտահայտած ցանկությամբ թելադրված ուղևորությունը: Այդ ուղևորությանը միաժամանակ մաս-

նակցում էին ավտորո-հունգարական մամուլի մեկ ներկայացուցիչ՝ դ-ր Շթայները: Ըստ իմ տեղեկությունների (աշխատում է)՝ Վիեննայի «Reichspost», «Pester Lloyd»-ի, բեռլինյան «Lokalenzeiger»-ի, Ամստերդամի «Algemeen Handelsblad»-ի և մեկ իսպանական թերթի համար, այնուհետև թուրք պատմաբան պրոֆեսոր Ռեֆիկ բեյը՝ «Թանհինի» համար, կապիտան Ֆահրի բեյը՝ ռազմական դպրոցի լուսանկարչական բաժնից և փոխխուպատոս Անդերսը, որը մտադրություն ուներ այցելել Էրզրում՝ իր նախկին աշխատավայրը:

Բարձր Դոան՝ ծրագրված «Հայկական էքսպեդիցիայի» կազմում մեկ կամ երկու լրագրող չեզոք երկրներից ընդգրկելու ջանքերը մնացին անպտուղ: Ինչպես Կոստանդնուպոլսի հոլանդական դեսպանորդը, այնպես էլ նրա շվեդացի գործընկերը մերժողական դիրք գրավեցին Բարձր Դոան ցանկության հանդեպ: Ըստ երկու դիվանագետների ինձ արած հավաստիացումների՝ նրանք չէին ուզում, որ իրենց երկրների հասարակական կարծիքի ներկայացուցիչները այս պահին իրենց մասնակցությունն ունենան Արևելյան Անատոլիայի գավառներ կազմակերպվող ուղևորությանը: Մտահոգությունը, հավանաբար, այն էր, որ օտոմանյան կառավարության ճնշումը իրենց հայրենակիցներին կխանգարի ճշմարտացի վերաբրտադրել հարաբերությունները: Կամ էլ այն, որ նրանց ցույց են տալու սահմանափակ թվով վայրեր և դեպքեր, որոնք միակողմանի կարտացոլեն այնտեղի վիճակը:

Այդպիսի խոհերից ես էլ գերծ չմնացի: Ավագ լեյտենանտ Չեֆի բեյը՝ թուրքական գլխավոր շտաբի 2-րդ բաժանմունքի (լուրերի բաժնի) պետը, ջանասիրաբար մշակեց ուղևորության ծրագիրը: Նա նաև այն անձն էր, որը հոգաց առանձին կարգադրությունների համար: Կարծում եմ՝ ես պետք է նրան ասեի, որ իմ ընտրության մեջ նկատեցի թուրքական կառավարության վստահության ապացույցը: Թեպետ մեծ դժվարությունները պատճառաբանելով՝ բազմիցս և եռանդազին փորձում էին ինձ հետ պահել ուղևորությունից, ես չուզեցի խուսափել առաջադրանքից: Ես իմ պարտքն էի համարում մասնակցել և իմ համեստ ուժերով օգնել ցրելու սարսափելի այն մեղադրանքները, որոնք ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհը հայկական կոտորածների առնչությամբ ներկայացնում է ընդդեմ Թուրքիայի: Բայց դա կարող էր ի կատար ածվել, եթե իմ վրա ոչ մի կողմից ճնշում չգործադրվեր և երաշխավորվեր օբյեկտիվ լրատվություն: Չեֆի բեյն ինձ տվեց այդ երաշխիքը՝ այն հաստատելով բազմակի ձեռքսեղմումներով:

Ուղևորությունը հենց սկզբում ենթարկվեց ծրագրային փոքրիկ փոփոխության: «Գյուլ-Նիհալը» պետք է ուղիղ Տրապիզոն գնար: Նավի վրա էր վիցեգեներալիսիմուս Էնվեր փաշան՝ գլխավոր շտաբի հետ: Ապրիլի 15-ի, լույս 16-ի գիշերը նա ռադիոհաղորդագրություն ստացավ Բաթումի անկման մասին: Այդ իսկ պատճառով Էնվեր փաշան որոշեց կարճ ժամանակով մտնել Տրապիզոն՝ այնտեղ գտնվող Կովկասյան բանակի գլխավոր հրամանատար Վեհիբ փաշային նավ վերցնելու և անմիջապես Բաթում ուղևորվելու համար: Մենք ընդունեցինք նրա՝ իրեն ուղեկցելու հրավերը: Գեղեցիկ նավահանգստային քաղաքում երեք օր մնալուց հետո մենք վերադարձանք Տրապիզոն:

Ամսի 20-ից 23-ը մենք մնացինք նույնանուն վիլայեթի մայրաքաղաքում՝ որպես Վեհիբ փաշայի հյուրեր: Տեղաշարժվելու մեր ազատությունը սահմանափակված չէր: Մենք կարող էինք այստեղ-այնտեղ տեղեկանալ: Գերմանացիներ այնտեղ, թերևս, չկային: Այնուամենայնիվ, կային մի քանի հավատարժան բալթեր, որոնք ռուսների նահանջից հետո մնացել էին այնտեղ: Այսպես, բալթյան գլխավոր շտաբի բժիշկ դ-ր Փիպերը, դեղագործ Բերթինգը և պատմաբան Գրոսեթը, ապա նաև հույն արքեպիսկոպոս մագիստրոս Քրիսանթոսը, մի չափազանց կիրթ ու նրբանկատ անձնավորություն: Քրիսանթոսը մի քանի տարի ուսանել էր գերմանական համալսարաններում: Նա լիովին տիրապետում է մեր լեզվին: Գերմանիայի հանդեպ նրա անկեղծ համակրանքն ինձ համար տարբեր կողմերով հաստատվեց: Նա հայերի բարեկամ չէր համարվում: Թուրքերը նրան գովազդում էին որպես թուրքերի բարեկամ: Համենայն-դեպս, նա կարողացել էր վաստակել նրանց վստահությունը և լիակատար կործանումից փրկել Տրապիզոնի մեծ, ծաղկող թեմը, որը հիմնված է հին, պատմական անցյալի վրա: Նրա անունն անկեղծ ակնածանքով լսել են բոլոր ճամբարներում, բոլոր ազգությունների և դավանանքների ներկայացուցիչներից: Տրապիզոնն իր ծայրամասերով, որ տարածվում է մինչև պոնտական լեռնաշղթայի խոր բարձրավանդակները, ազգաբանական տեսակետից բացարձակապես հունական բնույթ ունի: Հայերի թիվը վիլայեթի մայրաքաղաքում ռազմարշավի սկզբում զնահատվում էր ամենաշատը չորս հազար: Քաղաքը՝ որպես այդպիսին, չնայած ռուսների բազմակի ռմբակոծությանը, քիչ էր տուժել: Լայնածավալ ու հիմնավոր կառուցված շուկայական քաղամասերը զրեթե լրիվ անվնաս են: Շուկայում աշխույժ եռուզեռ է, թեպետ այն թուրքերի վերագրավումից

հետո հազիվ չորս շաբաթ է անցել: Մի քանի հազար օտոմանյան հույներ վերադարձել էին: Խանութներում օճառի, թեյի, շաքարի, նավթի և այդպիսի այլ բաների, հատկապես ռուսների թողած ապրանքների աշխույժ առևտուր էր: Հայեր այլևս չկային: Հայկական քաղամասը միակն էր, որ գրեթե լիովին ամայացած էր: Հայերի մի փոքր մաս Բաթումի տարածք փախչելով կարողացել էր փրկվել մինչև Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը: Մյուս՝ ավելի մեծ մասին, քչել են երկրի խորքը, որտեղ նրանք զրկանքների արդյունքում գտել են իրենց մահը, մնացածին մորթել են Տրապիզոնում, երբ հասել են Վանի շրջանում հայերի դավաճանության մասին լուրերը:

Տրապիզոնում մնացած միայն մի հայուհի՝ մի բժշկի դուստր, կարողացել է խույս տալ սարսափելի մահից, որը բաժին էր հասել նրա ամբողջ ընտանիքին, միայն այն բանի շնորհիվ, որ նա վերջին պահին անուսնացել էր Ֆլոյրի անունով մի շվեյցարացու հետ, որը Տրապիզոնում հյուրանոց ուներ:

Գրավումից անմիջապես հետո ռուսները մի հայի նշանակում են քաղաքի պարետ՝ իշխան Բեբուդովին⁹⁶: Բեբուդովը վրեժ լուծեց թուրքերից: Նրանցից շատերին անհիմն ենթարկեցին մահապատժի:

Հույն արքեպիսկոպոս Քրիսանթոսը համառ բողոքներով բազմիցս դիմել է մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլակիչին՝ Բեբուդովի կատաղի գործողությունների դեմ: Հաջողությամբ, քանի որ Բեբուդովին ի վերջո պաշտոնանկ են արել: Քաղաքի պարետ են նշանակել գեներալ Շվարտցին: Տրապիզոնում դադարել են հետապնդումները: Մահմեդական զանգվածը նույնպես օգտվել է փոխված ռեժիմի ընձեռած մեծ հնարավորությունից: Այդ գեներալի մարդասիրական պահվածքը, որը վերադարձրել է կյանքի ու սեփականության ապահովությունը, սրտառուչ ընդգծել են հենց իրենք՝ մուսուլմանները: Միայն ռուսական հեղափոխությունից հետո մուսուլմանների համար սկսվեց նոր սարսափելի շրջան: Հայկական՝ հիմնականում հրոսակախմբերից բաղկացած երկու գունդ Տրապիզոնն ստացան որպես իջևանակայան: Կրկին օրակարգի հարց դարձան մուսուլմանների կամայական մահապատիժները: Քաջարի արքեպիսկոպոսը նաև այստեղ է կարողացել տեղին միջամտել: Որոշ ժամանակ անց հայկական զնդերի արյան ծարավը հանդարտվել է:

Ես բազմաթիվ գրույցներ են ունեցել հույն արքեպիսկոպոսի հետ: Սկզ-

96. Բնագրում Բեբուդով է (ծանոթ. բարձմ.):

բում վարանելով, բայց հետո անկեղծորեն ինձ հավաստիացրեց, որ թուրքերի գործելակերպը Տրապիզոնում անհիմն էր: Այնտեղի հայկական բնակչությունը իրեն հեռու է պահել քաղաքական խարդավանքներից: Նրանք բացառիկ խաղաղասեր էին, զբաղվում էին առևտրով և հաճախ ավելի թուրքերեն էին մտածում, քան իրենք՝ թուրքերը:

Տրապիզոնի և Էրզինջանի հեռավորությունը 300 կմ է: Մեզ խոստացված մեքենաները չկային: Պահանջներիս պատասխանում էին. Emin olonus (հաստատ կլինի): Երկար ճանապարհորդության ընթացքում ականջս հաճախ էր լսում այդ թուրքական սիրված դարձվածքը: Դրանշանակությունը միշտ նույնն էր մնում: Մենք պետք է ճանապարհն անցնեինք նեղլիկ ֆուրգոններով: Մինչև Էրզինջան հասնելու համար 7 օր պահանջվեց: Դանդաղ ընթացքն, այնուամենայնիվ, ուներ իր առավելությունը, որ մենք ավելի խոր տպավորություններ ստացանք կատարվածից: Առաջին օրը հասանք 35 կմ հեռու Ջիվիսիկ վայրը: Լայն խճուղին, որի կառուցումը թուրքական կառավարության համար 1912թ. ձեռնարկել էին ֆրանսիացի ինժեներները, փայլուն կերպով ավարտել էին ռուսները: Այն թեթև կեռմաններով ձգվում է գետի հոսանքի ձախակողմյան ափով, պոնտական լեռնաշղթայի շատ բարեբեր դաշտավայրերով դեպի Ջիվիսիկ: Գետի հոսանքի աջ ափի երկայնքով խճուղուն զուգահեռ, ռուսները կառուցել են 80 սմ լայնությամբ երկաթուղի: Այն անցնում ու դուրս է գալիս Ջիվիսիկով ևս 6 կմ: Հիմնային կառույցները, կամուրջները, կայարանաշենքերը, որոնք իրար հաջորդում են կանոնավոր ամեն 5,5 կիլոմետրում, հուսալի ու ամուր շինություններ են: Այդ երկաթուղին գործել է ռուսների օրոք: Այժմ այլևս չի գործում: Կայարաններում միայն մի քանի լոկոմոտիվ ու վագոնների հետքեր են մնացել:

Վեց համեմատաբար մեծ բնակավայրերը, որոնցով մենք անցանք և որոնք բնակեցված են եղել բացառապես հույներով, ամբողջովին ավերված էին: Նաև հունական եկեղեցիները՝ մինչև ռուսական օկուպացումը, ավերել են թուրքերը՝ ռազմավարական նկատառումներով: Բնակչությանն այդ բնակավայրերը դատարկելու ժամանակ են տվել: Ավելի բարձր տեղերում գտնվող հունական վանքերը, որոնք չեն եղել ռուսների առաջխաղացման գծում, անվնաս են մնացել: Բարձունքներում կարելի էր այստեղ-այնտեղ տեսնել բանող անասուններով աշխատող մարդկանց խմբեր, որոնք մշակում էին ծխախոտի ու հացահատիկի դաշտերը: Ուշադրություն էին գրավում ճանապարհաշինական գլանավոր մե-

քենաների մեծ քանակությունը: Հսկա մեքենաներ՝ ամերիկյան Օստին գործարաններից: Նախապես արժե նշել, որ Տրապիզոն-Էրզինջան 300 կմ երկարությամբ ճանապարհին հաշվեցի մոտ 80 այդպիսի զլան, և գրեթե նույնքան Էրզինջան-Էրզրում 180 կմ-ոց ճանապարհահատվածում էր: Թե արդյոք դրանք դեռևս գործարկման համար պիտանի են, ես չէի կարող դատել: Արտաքուստ այդպես էր թվում: Բայցևայնպես հնարավոր է, որ ռուսները՝ կարևոր պտուտակամասեր հանելով, կանգնեցրել են այդ հսկա զլանները: Համենայնդեպս, դրանցից ոչ մեկը չէր աշխատում: Ամբողջ ուղևորության ընթացքում տեսանք նաև իրար վրա դարսված արժեքավոր մեծաքանակ հեռագրալարեր և փշալարեր: Չէր նկատվում նույնիսկ նվազագույն ջանք՝ արդեն մասամբ ժանգոտած այդ ավարը փրկելու համար:

Ջիվիսիկը՝ բավականին մեծ մի բնակավայր, որտեղ կառավարությունը մեր ժամանումից երեք օր առաջ նոր կայմական էր կարգել, նույնպես ավերված է: Մենք բնակվում էինք ղեկավարության կողմից յուրացրած, քիչ թե շատ պահպանված մի շենքում: Այնտեղ, բացի կայմականից, տեղավորվել էին նաև (հեռագրեր առաքող և ստացող) մի կապավոր և 10 ժանդար: Առայժմ Ջիվիսիկի միակ բնակիչները:

Հաջորդ օրը մենք շարունակեցինք դեպի 30 կմ հեռավորության վրա գտնվող **Համզիքենի:** Ամենուրեք ավերածությունների տխրեցնող հետքերն էին: Հովտում ամբողջովին ամայացած հունական գյուղերն են: Բարձունքների վրա, եթե նրանք ընկած չեն խճուղու անմիջական հարևանությամբ, կան նաև գյուղեր, որոնք մասամբ պահպանվել են: **Համզիքենին** էլ ներկայացնում է նույն անսփոփ պատկերը: Մենք գիշերեցինք այնտեղ և հաջորդ օրը առավոտյան ճամփա ընկանք դեպի **Արդասա:** Դճանապարհն անցնում է անչափ գեղատեսիլ Միգանայի լեռնանցքով: Շքեղ տեղանքներ՝ այսօր դեռևս խիտ եղևնիների, սոճիների ու լաստենիների անտառներով: Ռուսները Համզիքենիից Արդասա տանող կես ճանապարհին կառուցել են երկու հզոր սղոցարան: Դրանք չեն գործում: Ըստ երևույթին դրանք գործարկվել են հենց Հարշիդ գետի ջրից ստացված էլեկտրահոսանքով:

Արդասան փոքր, այժմ ավերված մի քաղաք է: Միայն երկու տուն էին մասամբ անվնաս: Մեկում էտապի հրամանատարությունն էր, մյուսն զբաղեցրել էր մի քանի օր առաջ ժամանած կայմականը: Բայց կայմականի տանը բնակվելու պիտանի միայն մի սենյակ կար: Այնտեղ էր տե-

ղավորվել ամբողջ ղեկավար կազմը: Եվս մի սենյակ կայմակամի համար միաժամանակ ծառայում էր հյուրասենյակ և խոհանոց: Մենք այդտեղ 6 հոգով անցկացրինք գիշերն: Արդասայում կյանքը մի քիչ ավելի աշխույժ էր: Դա հիմնականում իր հետ բերեց էտապը: Բացի այդ այնտեղ հիմնված է մեքենաների նորոգման մի փոքրիկ արհեստանոց: Ամսի 26-ին առավոտյան մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը Արդասայից դեպի **Գյումուշհանե:** Ավտոշարասյան հրամանատարը՝ չեքքեզական ծագումով մի կապիտան, որը Դայմլերի բեռնատար մեքենաներով ապահովել է էտապի ծառայությունը երկու բնակավայրերի միջև, մեզ առաջարկեց իր ծառայությունը: Մեքենաները տեղափոխում են 3տ բեռ: Չնայած դժվար բնապայմաններին, այդ բեռնատարները իրենց գործն անթերի են անում: Դեպի Գյումուշհանե տանող ճանապարհին ավերածություններից բացի էլ ոչինչ չկա: Ամբողջ ուղևորության ընթացքում ոչ մի մարդ չենք տեսել: Հունական բնակչությունն սպառվում է Արդասայի հետևում: Մյուս գյուղերը խիտ բնակեցված են եղել հայերով՝ խառնված թուրքերի հետ: Այստեղ գործնականում առաջին անգամ գիտակցում ենք, որ հայերի ունակությունները չեն սահմանափակվում միայն առևտրի և ֆինանսների բնագավառով: Էրզինջանի ու Էրզրումի բարձրավանդակներում մինչև ներքև՝ դեպի Մուշ, Խարաբուտ և Վանա լճի շրջակայքը, հայը առաջին հերթին առողջ և ուժեղ հողագործ է: Գյուղացի՝ բառիս բուն իմաստով: Մշտաբնակ հայ գյուղացիությունն առաջին հերթին նպաստել է թուրքական կայսրության Արևելյան Անատոլիայի գավառների առատ բնական հարստությունների զարգացմանը: Գյումուշհանե տանող ճանապարհին հաճախ կիրմետրերով ձգվող մրգատու այգիները, որոնք այդ ժամանակ հիասքանչ ծաղկունքի մեջ էին, դրանց հարող ակներև խնամքով մշակված, բայց հիմա անտերության մատնված բարեբեր դաշտերն ու մարգագետինները, վկայում են կենցաղային կուլտուրայի համեմատաբար բարձր մակարդակի մասին, որ իշխել է այստեղ, մինչև նոր, խեղդող հարաբերություններին տեղը զիջելը:

Հայ գյուղացիությունը եղել է խաղաղասեր, աշխատունակ և պետական գանձարանի համար ծառայել է հարկերի կարևոր աղբյուր: Չենք վերցնում էին ընդհանուր առմամբ միայն ինքնապաշտպանության համար, երբ ծույլ ու ավազակային քուրդ խառնամբոխը իջնում էր լեռներից՝ նրանց տքնաջան աշխատանքի պտուղները թալանելու համար:

Գյումուշհանեում հայերի այլևս ոչ մի հետք չկա: Հայկական թաղամասը, որը մախկին տերերի բարեկեցության վկայությունն է, բավական

լավ վիճակում է: Հայերին մասամբ քշել են դեպի արևմուտք՝ ասիական Թուրքիա, բայց մեծ մասին կոտորել են հենց Գյումուշհանեում: Մենք մի քանի ժամ մնացինք երբեմնի եռուզեռով լի քաղաքում: Մի սրճարանում՝ քուրդ հեղինակությունների հետ նստած, եզակի անկեղծությամբ մեզ պատմում էին հայերի սպանդի ամենադաժան մանրամասների մասին: Ընդ որում՝ անընդհատ շեշտում էին հատկապես այն փաստը, ինչը ուղևորության հետագա ընթացքում բազմիցս գրավեց մեր ուշադրությունը, որ տվյալ վայրում այլևս ոչ մի հայ չկա:

Մենք կանգ առանք **Փիր-Ախմեդում**՝ մի քանի տներից բաղկացած փոքրիկ մի գյուղում: Ռուսական հրամանատարությունը երկար ժամանակ եղել է այդտեղ: Փիր-Ախմեդից ճանապարհները ճյուղավորվում են, մեկը տանում է դեպի Էրզրում, մյուսը՝ դեպի Էրզինջան:

Հաջորդ օրը վաղ առավոտյան մենք կրկին ճամփա ընկանք: Մոտավորապես ցերեկվա ժամը երկուսին, մի քանի հրկիզված ու անմարդ գյուղերով անցնելուց հետո, հասանք **Քյոսե** անունով մի փոքրիկ քաղաք: Այստեղ ևս ակնհայտ էին ավերածությունների հետքերը: Հիմա քրդերն էին բնակվում: Մի քանի մուրացիկ էին թափառում: Միակ բարվոք տունը, որտեղ, այնուամենայնիվ, ոչ մի պատուհան այլևս չկար, գիշերելու համար մեզ տրամադրեց էտապի հրամանատարությունը: Ռուսները **Քյոսե**ում ունեցել են պարենի մեծ պահեստ՝ ամբողջովին բարձր փշալարերով շրջափակված և հիմնել էին մի օդանավակայան: Թուրքական մի շարասյուն հսկում էր վրանների տակ պահեստավորված ու լքված պաշարները:

Հաջորդ օրը մենք հասանք մինչև **Սինբադուր**՝ խճուղուց 3 կմ հեռավորության վրա գտնվող քրդական բնակատեղին, որը իրադարձություններից չէր տուժել: Այն բաղկացած է մոտ 50 քարե խրճիթներից: Դրանց բնակիչները քիզիլ-բուշիներն են, շիիթական կրոնի մի տարատեսակ, եզիդիզմի հակվածությամբ: Այդտեղի ավազանին մեզ տեղավորեց ընդունելության մի ընդարձակ սրահում: Շուտով հավաքվեցին գյուղի որոշ բնակիչներ, արական սեռի ներկայացուցիչներ, բայց այդ սրահից դուրս: Բերեցին մեծ քանակությամբ ձու, կաթ, մեղր և չէին զլանում աընընդհատ արտահայտել Գերմանիայի հանդեպ իրենց համակրանքը: Այդ մարդիկ շատ սիրալիր էին և առաջարկում էին՝ հետադարձ ճանապարհին կրկին կանգ առնել իրենց մոտ: Հրաժարվեցին փողի տեսքով որևէ նվեր ստանալ: Միայն սարդինաձկան մի քանի պահածո ցանկացան վերցնել:

Հաջորդ առավոտյան մեր ուղևորությունը չափազանց դժվարացավ: Միփիկ-Քորի լեռնանցքը չէինք կարողանում կարգին անցնել և պետք է կրկին Տրապիգոն վերադառնայինք: Մենք պարտական ենք միայն այն հանգամանքին, որ այդ ընթացքում մի հեռագիր եկավ, ըստ որի՝ Վեհիք փաշան մոտ օրերին ուզում է ուղևորվել Էրզինջան, դա հնարավոր դարձրեց ճանապարհը շարունակել: Միփիք-Քորի ստորոտում գտնվող մի քրդական գյուղից բերեցին մոտ 200 տղամարդ, ովքեր 30 ժամ շարունակ ձյունից մաքրեցին 2200 մետր բարձրությամբ լեռնանցքի ճանապարհները: Չնայած դրան անցումը խիստ դժվար էր: Չիերը հրաժարվում էին առաջ շարժվել, թեպետ բեռներն իջեցվել էին ֆուրգոններից, և քրդերը դրանք տարել էին մինչև լեռնանցքի ամենաբարձր կետը: Մենք ևս գերադասեցինք մի քանի ժամ մազլեյ խոր ձյան միջով: Երեկոյան ժամը 9-ի սահմաններում հաղթահարեցինք այդ բարձունքը: Բարեբախտաբար լիալուսին էր, այլապես հազիվ թե հնարավոր լիներ ճամփան շարունակել: Միփիք-Քորը դեկտեմբերի սկզբից մինչև մայիսի կեսը սովորաբար անանցանելի է լինում: Եվ այդտեղ ճամփաներն ավարտվում են: Վայրելքի ժամանակ տեսանք հրկիզված մի քանի փոքր գյուղ:

Ապրիլի 30-ին առավոտյան ժամը 3-ին մենք վերջապես հասանք Էրզինջան՝ նույնանուն ինքնավար մութասարիֆաթի մայրաքաղաքը: Ոչինչ չէր նախապատրաստված մեզ տեղավորելու համար, չնայած բոլոր ենթադրվող հեռագրերին ու կարգադրություններին, որոնք պետք է որ հասած լինեին: Դողալով, ջերմաստիճանը 2⁰ էր, հեռագրատանն սպասեցինք մինչև առավոտյան ժամը 6⁰⁰ -ը: Միայն այդ ժամանակ մեզ ուղեկցող երկու թուրք կապիտաններին հաջողվեց տեղ գտնել բելեղիջեում՝ քաղաքապետարանում:

Վերջին շաբաթների ճնշող տպավորություններից հետո Էրզինջանն սկզբում առաջացրեց տրամադրության ուրախ փոփոխություն: Քաղաքն ունի գեղեցիկ, բոլորովին ոչ թուրքական տեսք: Գլխավոր հրապարակ՝ կառուցապատված թուրքական մոնումենտալ ոճի վարչական ամենատարբեր շենքերով, կարող էր պատիվ բերել ամեն մի մեծ քաղաքի: Ճանապարհին տները շրջապատված էին գեղեցիկ այգիներով: Ժամանակակից Էրզինջանի հիմնադրումը վերագրվում է Մուշիր Չեքի փաշային: Գրեթե 20 տարի, մինչև 1908 թվականը, նա այնտեղ փոխարքայի դեր է կատարել: Նրա հրամանատարությանն են ենթարկվել բանակի Դիարբեքիթի, Խարպուտի ու Էրզրումի կորպուսները: Միաժամանակ

սուլթանը նրան նշանակել է 1897-ից կյանքի կոչված համիդին 66 գնդերի ղեկավար: Նա շատ նախաձեռնություններ ուներ: Նա կառուցել է ոչ միայն աչքի ընկնող շքեղ գորանոցներ, այլև մահուղի երկու ֆաբրիկա և կաշվի մեկ ֆաբրիկա և էլի շատ այլ բաներ: Չյունածածկ լեռներով պսակված գեղատեսիլ մերձակայքի տարբեր տեղերում Չեքի փաշան կառուցել է տվել հասարակական զբոսայգիներ: Բնակչության թվի վերաբերյալ տվյալները տարբեր են: Մոտավորապես ճիշտ կարող է լինել այն, որ մինչև պատերազմի սկիզբը Էրզինջանն ունեցել է մոտ 20.000 մուսուլման, որոնց մեջ 2000 քուրդ Դերսիմի շրջանից և 10.000 հայ բնակիչ: Ըստ այնտեղի պաշտոնական ծառայությունների տվյալների, քաղաքում հիմա ապրում էին 3000 մուսուլման: Նրանք, ովքեր մասամբ փախել էին քրդական շրջաններ, դանդաղ վերադառնում են: Երեք օր տևած մեր այցելության ժամանակ մենք այցելեցինք մույարիֆին (տեղ. կառավարության նախագահին): Նա կիրք մի արաբ էր, որը նույնպես նոր էր ժամանել և մինչ այդ տարբեր պաշտոններով աշխատել էր Սիրիայում: Վերջին երեք տարիների իրադարձությունների մասին նա չէր կարող սեփական տեսակետից որևէ բան ասել: Նա մեզ ներկայացրեց միայն մի ցուցակ՝ հայերի կատարած հանցագործությունների մասին: Ես այն վերցրի քաղաքավարությունից դրդված, բայց հրաժարվում եմ օգտվել այդ ցուցակից: Այն այնքան բացահայտ կողմնակալ է, որ դրանով ոչ մեկը չի գաթակալի: Գրեթե նույն ցուցակը մենք ստացանք նաև գորբերի հրամանատարից: Իմ հարցին, թե քանի՞ հայ են դեռևս մնացել Էրզինջանում կամ վերադարձել մինչև հիմա, երկու պարոնների պատասխանը նույնն էր՝ ոչ մի: Այդ տեղեկության սարսափելի ճշմարտությամբ մենք համոզվեցինք նաև մեր սեփական դիտարկումներով:

Քաղաքի մուսուլմանական մասի կառույցները այդ իրադարձություններից համեմատաբար քիչ են տուժել: Մի քիչ կողքի ընկած հայկական քաղաքամասը ամբողջովին վերածվել է ավերակների և մարել է: Կարծես մի հսկա գերեզմանոց լինի: Միայն տները շրջապատող պարիսպներն են մասամբ կանգուն: Դրանց բարձրությունն ու չափերը խոսում են այնտեղի հայերի բարեկեցության մասին: Մի անգամ կեսօրից հետո ժանդարմները մեզ ուղեկցեցին հայկական քաղաք: Մենք գնեցինք աղբակույտներից բաղկացած մի շարք տների ներսը: Ժանդարմները տեղ-տեղ հեռացրին աղբի վերևի շերտերը: Ամենուրեք դուրս էին գալիս մարդկային մարմնի մասեր՝ գլուխներ, ձեռքեր, ոտքեր: Դեռ ուզում էին

մեզ ավելի շատ ներկայացնել մարդկային այդ ողբերգությունը, բայց ես կարգադրեցի վերադառնալ: Հայկական երեք եկեղեցիներից այդ թաղամասում երկուսի շենքերը պահպանվել էին, բայց մերսը՝ ներառյալ հատակները, ամբողջովին ավերված էին: Վայրի շենքն այնտեղ հոգում էին իրենց կարիքները: Երրորդ եկեղեցին՝ եպիսկոպոսի շենքի հետ, վերածվել է աղբակույտի: Ինչպես մենք տեղում անառարկելիորեն պարզեցինք, Էրզինջանից ռուսների քաշվելուց հետո՝ 1918թ. հունվարի վերջին, հայկական ուժերը հրոսկախմբերը՝ Մուրադ (Մրադ) փաշայի ղեկավարությամբ, գրավել են քաղաքն ու դաշտավայրը: Հայերը գործադրել են իսկական ահասփյուռ գունդ: Մուսուլման բնակչությանը 25-30 հոգանոց ջոկատներով՝ տղամարդ, կին ու երեխա, տարել են հայկական թաղամաս, որտեղ նրանք անհետացել են: Մի օր երեկոյան մենք մի էքսկուրսիա ձեռնարկեցինք դեպի Եփրատի կամրջի մոտերքում հիմնված զբոսայգիները: Ժանդարմները մեզ պատմում էին, թե ինչպես իրենք 1915թ. Էրզինջանի բնակչությանը՝ եպիսկոպոսի գլխավորությամբ, քշել են Եփրատ գետը և խեղդել այնտեղ: Ափի երկու կողմերում հսկել են քրդերը և կրակել են բոլոր նրանց, ովքեր համարձակվել են փրկվելու փորձ անել: Նրանք մեզ ցույց տվեցին այն տեղերը, որտեղից ձմռան ցրտին այդ սուկալի անմարդկայնության զոհերին՝ գրեթե մերկ, դահիճները քշել են հոսանքի մեջ: Մենք դիտեցինք նաև մերձակայքի հսկա զորանոցները, որոնցում տառացիորեն 1500 հայի միաժամանակ մորթել են: Ժանդարմներից մեկն ասաց իր սեփական ձեռքերով սպանվածների թիվը՝ 50, մեկ ուրիշը՝ 27: Այդ մասին տվյալ մարդիկ պատմում էին՝ չսպասելով մույնիսկ դրա վերաբերյալ հարցերին, պարծենալով՝ որպես հերոսական արարք: Մենք ընդհանրապես ձգտում էինք հետազոտել գործն այնպես, որ կողմնապահության կասկած չհարուցենք:

Այնուամենայնիվ, անհերքելիորեն կարելի է հաստատել, որ հայկական Էրզինջան քաղաքը արդեն 1915թ. մատնվել է ոչնչացման: Ինչպես ես հետո հաստատապես իմացա, ոչ Էրզինջանի մութասարիֆատի, ոչ էլ Էրզրումի վիլայեթի մուսուլմանական թուրք բնակչությունը չի մասնակցել հայերի կոտորածներին: Որտեղ այդպիսի դեպք պատահել է, ապա խոսքն աննշան բացառությունների մասին է: Կոստանդնուպոլսում կազմակերպված հրոսկախմբերը՝ չերքեզ Հասանի գլխավորությամբ, ժանդարմները, բայց առաջին հերթին՝ քրդերի ջոկատները պետք է համարվեն կոտորածների իսկական հեղինակները: Այդտեղ և հետագա

ճամփորդության ընթացքում ես հաճախ լսել եմ հասարակ թուրքերի անկեղծ ափսոսանքը հայերի բնաջնջման համար: Քաղաքներում նրանք նաև բազմատեսակ անհրաժեշտ արհեստագործներ էին, որոնց առայժմ ոչ մի տեղ փոխարինողներ չէին գտնվել:

1915թ. Մուսուլից եկած հարցումներին, թե արդյո՞ք փաստերը համապատասխանում են իրականությանը, որ Էրզինջանում իրականացվել է հայերի մեծ կոտորած, թուրք պաշտոնյաները պատասխանել են հստակ «bona fides»-ով. «Էրզինջանում իշխում է բացարձակ անդորր, այստեղ ոչ մի ջարդ չի եղել»: Իսկ արյունահեղությունը եղել է, ախր, Էրզինջանից 3-4 կմ հեռու:

Մի քանի հաճելի ժամ անցկացրինք ավստրո-հունգարական լեռնային հրետանու և հրաձգային գնդերի ընկերակցությամբ, որոնք կապիտան Հուսկայի հրամանատարությամբ 14 օրից ի վեր տեղավորվել են Էրզինջանից մի քանի կիլոմետր հեռու գտնվող հայկական մի գյուղում: Գյուղը հրկիզված էր ու անմարդ: Շթայրցիներից ու տիրուլցիներից բաղկացած թիմի ճարպիկ տղաները մեծ վարպետությամբ կարողացել էին նախկին ռազմական գլխավոր հրամանատար մուշիր Ջեքի փաշային պատկանող տաղավարը վերածել բնակության համար պիտանի շենքի: Ինչպես կապիտան Հուսկան՝ շարասյան հրամանատարը, այնպես էլ նրա երեք սպաները, Էրզինջան էին եկել հակառակ կողմից՝ հարավից, Խարպուտով, մեզ պատմում էին, որ այնտեղ էլ ամենուրեք հայությունն արմատապես բնաջնջված է:

Մայիսի 3-ի առավոտյան մենք դուրս եկանք Էրզինջանից: Դաշտավայրի երեք հայկական բնակավայրերը նույն տեսքն ունեին, ինչպես նախորդները: Մենք օրական մոտ 70 կմ էինք անցնում, քանի որ մեր ձիերը հանգստացած էին: Չասան, որտեղով մենք անցանք, փլատակների դաշտ էր, ինչպես նաև Բիջեն՝ մեր գիշերավայրը:

Ամսի 4-ին մենք շարժվեցինք դեպի Մամախաթուն (Թեքզան): Համեմատաբար մեծ քաղաք է՝ թուրք ու հայ խառը բնակչությամբ: Նույնպես փլատակների է վերածված, քիչ թե շատ տանելի վիճակում միայն մի քանի տուն են պահպանվել: Մենք բնակվում ենք կայանակամի մոտ: Նա մի շաբաթ է, ինչ ժամանել է Կոստանդնուպոլսից: Նա ոչինչ չգիտեր տեղանքի մասին և նույնքան քիչ կարող էր պատմել նախորդած իրադարձությունների մասին:

Կարելի էր տեսնել միայն մի քանի հետ վերադարձած մուսուլման

ընտանիքների: Դեռևս սելջուկների ժամանակներին վերագրվող տեղի ճարտարապետական հուշարձանները մասամբ նույնպես գոհ են դարձել այդ իրադարձություններից: Քաղաքի մերձակայքում կան ռուսական երկու մեծ զինվորական գերեզմանոց՝ մի քանի հարյուր զինվորների գերեզմաններով: Դրանք դեռ պահպանված են: Դրանց մեջ կառուցված փայտե ռուսական կրկնակի խաչով երկու եկեղեցիները ներսից արդեն լրիվ դատարկված են:

Ամսի 5-ին, կեսօրվա ժամերին, մենք ուղևորվեցինք դեպի Քարաքիջիկ: Տեղանքն ամայի է և դժվարանցանելի: Փոքրիկ բնակավայրերը, որոնցով մենք անցանք, ավերված են ու դատարկ: Մասնախթուցից մի քանի կիլոմետր հեռու երևում էր պատերազմի ժամանակ սկսած, ռուսների կառուցած՝ 80 սմ աղուրի լայնությամբ, երկաթուղային շենքի վերևի մասը: Գիշերվա ժամը 10⁰⁰-ին ժամանեցինք Քարաքիջիկ: Բաց դաշտում և ռուսների թողած վրանների տակ դարսած արտառոց մեծ պաշարների պահեստ կա: Շուրջը գորաջոկատների վրանների մի շարք է: Էտապի հրամանատարը՝ մի կապիտան, դրսևորեց աջակցելու մվագազույն չափը: Մենք հարկադրված էինք զիշերն անցկացնել պատերազմի ֆրանսիացի չորս գերիների հետ՝ մի վրանում, որոնք Վեհիբ փաշայի բանակում ծառայում էին որպես էլեկտրամեխանիկ: Այդ անհարգալիք առաջարկից հրաժարվեցինք: Մենք փնտրեցինք մի գյուղ, որտեղ, արանական ծագում ունեցող մի սպայի սիրալիրության շնորհիվ, կարողացանք տեղավորվել միակ՝ կիսով չափ պահպանված տանը:

Քարաքիջիկից մինչև Սարիղամիշ գործել է ռուսների կողմից երկրի մեկուկես տարվա բռնազավթման ընթացքում կառուցած 158 վերստ երկարությամբ երկաթուղին: Այժմ գործում է միայն Էրզրումից Սարիղամիշ (122 վերստ) հատվածը: Երկաթուղին դուրս է գալիս Քարաքիջիկից, որտեղից կողմնակի մի ուղի տանում է կայարանից դեպի արևելք՝ 900 մետր հեռավորության վրա գտնվող Էտապային ճամբարը, Կարա Սուի կամ Էլեգիայի երկայնքով դեպի Էրզրում: Էրզրումից երկաթուղին անցնում է բազմաթիվ ոլորաններով Դեպե Բուռնու լեռան ստորոտով, որպեսզի հետո իջնի Փասին Օվայի դաշտավայրը: Անցնելով այդ դաշտավայրով, գրեթե միշտ խճուղուն զուգահեռ գնալով, երկաթուղին հասնում է Հասան Քալե քաղաքը և Ջյոռու Ռենին, այդտեղից բարձրանում Արագի հովիտը՝ մինչև գետաբերանը, անցնելով Խորասան բնակավայրով: Խորասանից մի քանի վերստ անցնելով այն կրկին բարձրանում է: Հաջոր-

դը ամբողջ կառույցի ամենադժվարին մասն է: Արհեստական մեկ կառույցը անմիջապես հաջորդում է մյուսին: Դրանք անհրաժեշտ են եղել հողի ուժեղ սողքի պատճառով: Երկաթուղին անցնում է մինչև 1700 մ բարձրությամբ տեղանքով: Այն ձգվում է Ջիվին փաշայի ավերակներով, Փունար Վաշ Քերխենով, Ջիվին քաղաքով և Կարա Ուրգանով, որը մինչև այժմ ռուսական սահմանային քաղաք է: Այնուհետև հասնում է Ահիվարշ, Չակ, Սիրբազան, ապա Իսկենդեր Սու գետի երկայնքով և իջնում է ի վերջո 300 մ դեպի Սարիղամիշ: Երկաթուղին լավ է կառուցված: Բայց պահանջվում են մինչև 6 % բարձրացող և մինչև 30 մ ներքև գնացող ոլորաններ: Երկաթուղին ջրով ապահովելու դժվարագույն խնդիրը՝ բազմաթիվ գառիթափ լանջերով և ութ ամիս ձյունածածկույթով տարածքում, ռուսները փայլուն կերպով լուծել են: Թունելները, ուղեկամուրջները և այլ արհեստական կառույցները ինժեներական արվեստի տեսակետից փայլուն են կատարված: Ամեն մի կայանում կան պուլտներով ջրավազաններ, քանի որ ջրի ծախսը շատ բարձր է: Կայանները դեռևս ապահովված են ռուսական ածուխով: Ռուսները թողել են մոտ 250 լոկոմոտիվ՝ ռուսական և ամերիկյան արտադրության, և մոտ 600 վագոն, որոնցից 100-ը ապրանքատար, 450-ը բեռնատար և 50-ը մարդատար: Երկաթուղային կայարանները 5 վերստը մեկ հաջորդում են իրար՝ մինչև նախկին ռուսական սահմանը: Էրզրումից մինչև Հասան Կալե ոչ ոք չգիտի այդ կայարանների անունները: Դրանք հիմնված չեն տեղանունների վրա և ռուսներն ստեղծել են սոսկ ռազմական անհրաժեշտությամբ: Կայարանաշենքերը մինչև Հասան Կալե կառուցված են փայտից՝ սիբիրյան կայարանների նման: Իսկ Հասան Կալեից մինչև Սարիղամիշ՝ դրան հակառակ, վայելչատես ռոճով կառուցված քարե շինություններ են: Խորասանում կա ընդարձակ մի արհեստանոց (դեպո)՝ լոկոմոտիվների ու վագոնների նորոգման համար, որը հարյուր և ավելի աշխատատեղ է ապահովում: Մնացյալ մանրամասների մասին պատմելու առիթ կունենամ վերադառնալուց հետո:

Ամսի 7-ին առավոտյան մենք դուրս եկանք Քարաքիջիկից և ժամը 10-ի սահմաններում հասանք Իլիջա՝ մի քաղաք, որը գտնվում է Էրզրումի դաշտավայրի մուտքի մոտ: Մինչև ցերեկվա ժամը 2⁰⁰-ն մնացինք այնտեղ: Իլիջան 4000 բնակչիով մի փոքր բնակավայր է, որը Էրզրումի ունկորների համար ծառայում էր որպես ամառանոց: Ածխաթթվի 2 լոգարաններ՝ հսկա ջրավազաններով, պահպանվել են: Այլապես Իլիջան

հիմնովին ավերված է, իսկ հիմնականում հայերից բաղկացած բնակչությունը իսպառ վերացել է: Միայն այդտեղից անցնող ուղևորներն ու ռազմական ջոկատներն են կանգառ անում՝ թարմացնող լոգանք ընդունելու համար: Հինգ ժանդարմների հետ մեկ օր առաջ ժամանած մյուզիկը ստեղծում էր երբեմնի ծաղկող առողջարանի կենդանի կայքը:

Մեր առջև փռված Էրզրումի սարահարթի երկարությունը մոտ 24 կիլոմետր է, մինչդեռ լայնությունը տատանվում է 12-ից 15 կմ: Անգեմ աչքով մենք տեսնում ենք ութ բնակավայր: Դրանք ամբողջովին բնակեցված են եղել հայ գյուղացիներով: Դրանցից երեքի միջով մենք անցնում ենք Էրզրում գնալու ճանապարհին: Դրանք մարած բնակավայրեր են, տներից մնացել են միայն դրսի պարիսպները: Կանգուն մնացած գյուղերն էլ, անշուշտ, նույն տեսքը կունենան, որպես կանոն այդ բարեբեր ու օրհնված դաշտավայրում: Ոչ մի տեղ չնկատվեց նույնիսկ ծխի քուլայի նշույլ:

Երեկոյան ժամը 6-ին հասանք Էրզրում: Այնտեղի ռազմական պարետը և վալիի տեղակալ Ռեջեբ բեյը, որը ալբանացի է, հոգացել էր մեզ լավ տեղավորելու համար: Էրզրումում մնացինք չորս օր: Այնտեղի պաշտոնյաները շատ սիրալիր ու պատրաստակամ էին:

Մինչև պատերազմի սկիզբը Էրզրումն ուներ 48.000 բնակիչ, նրանցից 12.000-ը հայեր էին: Քաղաքը որոշ մասերում տուժել է ռուսների գեղակոծություններից: Հայկական թաղամասը՝ խանութներով հանդերձ, որոնք ընկած են շուկայի զլխավոր մասում, ամբողջովին ավերված էին: Հայկական եկեղեցիներն արտաքուստ պահպանված են: Ներսում դատարկվել և վերածվել են սննդամթերքի և այլ պահեստների: Մեր այնտեղ եղած ժամանակ 1500 մուսուլման ընտանիք կարողացան վերադառնալ Էրզրում, այսինքն՝ մոտ 9000 հոգի:

Ոչ մի հատիկ հայ այլևս Էրզրումում չկա: Քրիստոնյա բնակիչներից միայն մեկ հույն՝ Գեորգիտսը, որին մեզ էին տրամադրել ծառայելու, բայց արդեն 24 ժամ անց այն մտահոգությամբ, որ նա կարող է մեզ ավելին պատմել, քան դա հաճո է իշխանություններին, նրան զրկեցին այդ ծառայությունից:

Իշխանության ներկայացուցիչները փորձում էին մեզ ներկայացնել հայերի կատարած հանցագործությունների մի ցուցակ: Բայց հայերի կոտորածներն սկսվել են նախքան 1915-ը: Ռուսական սահմանի մոտիկությունը նպաստել է մի շարք հայերի փախուստին: Մնացյալին քշել են երկրի խորքը, մոտ 6000-ին սպանել են: Հայերի խանութներից՝ քարե հիմնավոր կառույցներ, այսօր էլ՝ երեք տարի անց, դեռ նեխահոտ է գա-

լիս: Մեծ հայկական վանքում ապաստան փնտրող հայերին բոլորին սրախողխող են արել:

1916թ. հունվարի վերջից մինչև մարտի 9-ը, ռուսների նահանջից հետո, հայերն Էրզրումը պահել են իրենց ձեռքում՝ ֆրանսիացի սպաների ղեկավարությամբ, որոնց պարագլուխը գնդապետ Մարելն էր, նրանք անցել են դաժանությունների: Մի քարավանսարայում նրանք փակել են 750 մուսուլմանի՝ տղամարդ, կին, երեխա, իսկ դրա դիմացը գտնվող մեկ ուրիշում՝ 500 հոգու: Հետո երկու այդ շենքերը բեմզինով հրկիզել են: Այդ տներն առայսօր բացված չեն: Մեր «պատվին» դա պետք է արվեր Ռեջեբ բեյի ներկայությամբ: Ես երբեք չեմ կարողանա հաղթահարել այն սարսափելի տպավորությունը, երբ հեռացված աղբից հետո մեկը մյուսի հետևից ի հայտ եկան անխացած դիակները: Սարսափի ու զարհուրանքի վայրերը, ինչպես հրաբխային ընդերքը, մարդկանց մեջ նույնպես առաջացնում են անասելի կրքի ու վրեժխնդրությամբ լեցուն ատելու-թյան ժայթքումներ: Երբ մարտի 9-ին թուրքերն անսպասելի հարձակվեցին Էրզրումի վրա, դեռ այնտեղ մնացած հայերին, որոնք փորձում էին պաշտպանվել ամբոցատիպ մի շենքում, զնդակոծել, իսկ ավելի ուշ՝ հանձնման ժամանակ, բոլորին սպանել էին:

Դեռ մի շարք մանրամասներ կարելի է պատմել, բայց դրանց նկարագրությունը շատ հեռուն կտանի: Ընդհանուր պատկերը, որ հիմնված է վերոնշյալ փաստերի վրա, դրանք կարող են լրացնել, բայց ոչ՝ փոխել:

Ամսի 11-ին հրաժեշտ տվինք Էրզրումին: Երկաթուղին մեզ ամսի 12-ին ցերեկը պետք է հասցնեք Սարիղամիշ (122 վերստ): Այդ ճանապարհահատվածն անցնելու համար մեզ պետք է եղավ մինչև 14-ի գիշերը, որի համար ռուսներին բավական էր 8 ժամը:

Թուրքերի տիրանալուց երկու ամիս անց 250 լույնոտիվից միայն 12-ն էին դեռևս պիտանի օգտագործման: Բայց դրանք էլ, մի քանի վերստ անցնելուց հետո, պետք է անընդհատ կանգնեցվեին, որպեսզի անհրաժեշտ նորոգման ենթարկվեին: Սարիղամիշ տանող ամբողջ ուղու վրա չկար կայարանների երկաթուղային տառացիորեն ոչ մի ծառայող կամ որևէ սլաքավար: Երկաթուղու հեռագրային ծառայությունը չէր գործում, առաջնակարգ ազդանշանային կայանները շարքից դուրս էին եկել: Յուրաքանչյուր կանգառից առաջ և հետո պետք է գնացքն արգելակել, որպեսզի իրենք փոխեին ռելսերը: Չորս օրում տեսանք գնացքների մեկ բախում և երեք ռելսերից դուրս գալ: Եվ եթե մենք մի կերպ ողջ-առողջ ոտք դրինք Սարիղամիշ, դրա համար պարտական ենք համեմայնդեպս ոչ եր-

կաթուղին շահագործողներին: Նրանք ոչ մի առիթ բաց չթողեցին մեզ որևէ տեղ վթարի ենթարկելու: Իմ զնահատմամբ, այդքան կարևոր երկաթուղին, եթե որևէ հրաշք չկատարվի, ապա պիտանի չէ գործարկման:

Համեմատաբար երկար, բայց ոչ հաճելի, 24-ժամյա կանգառ արեցինք միայն **Խորասանում**: Բնակավայրն ամբողջովին հրկիզված է: Շատ հայեր կարողացել են հասնել ռուսական սահմանը և անցնել Կովկասը: Մարդկության մշակույթը այս երկրներում ենթարկվել է մի աղետի, որը գրիչը հրաժարվում է նկարագրել: Ավելի քան երեք շաբաթների ընթացքում մենք անցել ենք մոտավորապես 600 կմ, մեռածների միջանցք, որպես միակը կարձանագրվի պատմության մեջ: Հենց այն բանի համար, որ այլ մակդիր չկա այդ ճանապարհին, որտեղ հարավում՝ Բիթլիսի ու Վանի կողմերը և արևելքում՝ Բայբուրդի կողմերը, շարունակվում են նույն բարբարոս ավերածություններն ու վայրագ սպանողը:

Ես ինձ հեռու եմ պահում բողոքի կամ պաշտպանության ձևակերպումից, դա իմ գործը չէ: Մոտիկ կամ հետագա մի պատմագրություն պետք է ստանձնի այդ խնդիրը: Մեկ առանձին մարդ ի գործու չէ, ինչքան էլ ցանկանա, խոր պատկերացում կազմել և այդպիսի հարաբերություններից գլուխ հանել: Այնուամենայնիվ, իմ տեսածը ողջախտի և առանց չափազանցությունների, դեռ մի բան էլ մեղմ նկարագրելը համարում եմ իմ պարտքը:

1918 - 09 - 01 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA/R14104

Ռայխսկանցլեր Հերթլինգին՝ Տրապիզոնի հյուպատոս Բերգֆելդից

№ 44 / Մ. Գաղտնի № 81

Տրապիզոն, 1 սեպտեմբերի 1918թ.

Պատերազմի սկզբում՝ հայերի պահվածքի ու հայացքների պարագայում, նրանց տեղահանումը, ընդ որում ոչ միայն տղամարդկանց, այլև ամբողջ ընտանիքների, ըստ իս, ռազմական անհրաժեշտությունից բխող միջոցառում էր: Քանի որ Սև ծովի ափին հունական շարժումն ապացուցեց, որ հնարավոր չէ ոչնչացնել հրոսակախմբերի գործունեու-

թյունը, քանի դեռ այդ տարածքում ապրող ազգությունների մեջ նրանք գտնում են աջակցություն, օրևան ու սնունդ:

Արևելքի յուրաքանչյուր գիտակ կհամաձայնի ինձ այն բանում, որ հայերը հազիվ թե ունենան մարդկայնորեն համակրելի որևէ գիծ: Այնուհանդերձ նրանց տեղահանման ընթացքում եղած օրինազանցությունները, տղամարդկանց զանգվածային սպանությունները, կանանց ու աղջիկների բռնաբարությունները և նրանց ունեցվածքի թալանը ոչ բավականաչափ սուր են դատապարտվում: Դրանք նաև թշնամական կառավարություններին ընձեռում են ցանկալի առիթ՝ իրենց սեփական ժողովուրդների առջև և չեզոք երկրներում ներկայանալ որպես համընդհանուր մարդկայնության առաջամարտիկ: Արևելյան Անատոլիան գրավելու ընթացքում ռուսական ռազմական մարմինները բազմիցս արտահայտվել են, որ հաշտության բանակցությունների ժամանակ, մեր թշնամիները չեն շրջանցի Հայկական հարցը և առնվազն հատուցում կպահանջեն հայերի հանդեպ գործած անարդարությունների համար: Պետք է նաև ակնկալել, որ Անտանտի պետություններն արդեն զուտ տակտիկական պատճառներով բաց չեն թողնի ճնշված ժողովուրդների պաշտպան երևալու այդ առիթը: Դրանով նրանք ակնկալում են վաստակել ամբողջ քաղաքակիրթ աշխարհի համակրանքը:

Դրան հակառակ՝ Բարձր Դուռը կհայտնվի այնքան դժվարին կացության մեջ, որ հազիվ թե գտնի փաստացի եղած զանգվածային օրհագանցությունների համար բացատրություն տալու կամ ներողություն խնդրելու համար որևէ հավատարժան հիմք: Նաև այն տարբերակված վերաբերմունքը, որ նրանք դեռ այսօր էլ ցուցաբերում են ոչ միայն կենդանի մնացած քիչ տղամարդկանց, այլև նրանց կանանց ու երեխաների, ունեցվածքի հանդեպ, պետք է ուժգնացնի ճշմարտությանը մոտ այն ենթադրությունը, որ թուրքական կառավարությունը հայերի վրա հարձակումները, որոնք հասցրին Արևելյան Անատոլիայում նրանց գրեթե իսպառ բնաջնջմանը, դիտել է առնվազն ոչ առանց մեծ բավականության և դեռ այսօր էլ դիտում է: Այդ կեցվածքը կդժվարացնի նաև մեր դիրքը հաշտության բանակցություններում:

Այդ իսկ պատճառով, ըստ իս, մեր իսկ շահերի նկատառմամբ, շատ ցանկալի է, որ թուրքական կառավարությունը հայերի հանդեպ առավել արդարացի դիրք գրավելով՝ այսուհետ փորձի նրանց տեղահանումն ավելի շատ արդարացնել որպես անխուսափելի ռազմական միջոցառում,

որպեսզի հետևանքները հնարավորին չափ թուլացվեն, որքանով որ խոսքն անհատների մասին չէ, որոնց հակապետական խարդավանքները դատարանով կապացուցվեն: Այս առումով ամենակարևոր վճիռը կլինի, եթե հայ հողատերերին կամ նրանց ժառանգներին տրվեր իրենց սեփականությունը տնօրինելու իրավունք: Եթե կարծում են, որ չի թույլատրվի նրանց վերջնական վերադարձը իրենց հին բնակավայրերը, ապա պետք է նրանց գոնե թույլատրվի իրենց անշարժ գույքը վաճառել կամ վարձով տալ և այդ նպատակով նրանց թույլատրել **Ժամանակավորապես** վերադառնալ հայրենիք: Մեծ մասի պարագայում այդ իրավունքը չի գործի՝ միջոցների սղության կամ ուղևորության պատահարների հանդեպ վախից, այլ կսահմանափակվի սեփական ունեցվածքը գնահատելու լիազորություն տալով: Երևի, կարելի էր մտածել նաև այն մասին, որ հողակտորը տեղական իշխանությունները հրապարակայնորեն անուրդով վաճառեին և հասույթը տրամադրեին սեփականատերերին կամ նրանց ժառանգներին: Իշխանությունների կողմից հայերի շարժական գույքի վաճառքի գործարքները խրախուսում են ոչ այս գործելակերպը: Այստեղ իրագործված կողոպուտն ու յուրացումները գերազանցում են պատկերացման ցանկացած չափ: Միայն մեկ օրինակ բերենք. Տրապիզոնում ապրում էին մի շարք հարուստ ու կայացած հայ ընտանիքներ: Տեղահանումից առաջ նրանց արգելված էր իրենց իրերի որևէ վաճառք, և այդ արգելքը խախտելու դեպքում անխնայ պատիժ էր նախատեսված: Միաժամանակ այն չնչին հասույթը, որ նրանք ստացել էին մինչև իրենց ունեցվածքը անուրդի համար իշխանություններին հանձնելը, հազիվ էր ծածկում բեռնակիրների վճարը:

Ապա պետք է նաև վերացվի հայերին վերաբերող այն որոշումը, ըստ որի՝ առանց ներքին գործերի նախարարության թույլտվության նրանք իրավունք չունեին տեղից տեղ տեղափոխվել, գոնե այնքանով, երբ խոսքը կանանց ու երեխաների մասին է: Նրանց հավասարեցումը մյուս թուրք հայատակներին, ովքեր, եթե որևէ կասկած չեն հարուցում, ճանապարհորդական անձնագիրը ստանում են գավառական իշխանությունից, ըստ իս, լիովին կծառայեր հասարակական ապահովության շահերին և կվերացներ տարբերակված վերաբերմունքը նաև հայ կանանց ու երեխաների հանդեպ:

Եթե Բարձր Դուռը ձգտի գոնե այս կերպ հայերին վերադարձնել իրենց իրավունքը, ապա հաշտության բանակցությունների ժամանակ

մեր թշնամիների ելույթներին կհակադրի թուրքահայերի շահերին ծառայող գոնե որոշ հիմնադրույթներ:

Նույնիմաստ զեկույց առաքել են նաև Կոստանդնուպոլսի կայզերական դեսպանությանը:

Դ-ր Բերգֆելդ

1918 - 11 - 01 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA -AA /R14105

Ռայխսկանցլեր պրինց Մաքս ֆոն Բադենին՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպանության գործերի հավատարմատար Վալդբուրգից

Պեքա, 1 նոյեմբերի 1918թ.

№ 257

5 հավելված. 3 կապոց, 11 հատոր փաստաթղթերով
Նկատի ունենալով անցած ամսվա 30-ին⁹⁷ ինձ տրված ցուցումը՝ կից ուղարկում են № 490 հրամանը՝ տրված 1915թ. օգոստոսի 4-ին, դրա հետ նաև դրա վերաբերյալ մի զեկուցագրի նախագիծը: Ամբողջականության համար կցում են նաև հայերի վերաբերյալ այստեղի փաստաթղթերի 17-27 հատորները:

Հավելված 1

[Հրաման № 590⁹⁸, Յիմերմանը՝ Կոստանդնուպոլսի դեսպանությանը, 04.08.1915]

Ինչպես բազմիցս նշվել է այնտեղի թղթակցության մեջ, մենք պետք է նկատի ունենանք, որ մեր հակառակորդները և մեր հանդեպ անբարյացակամ տրամադրված չեզոք երկրները կձգտեն կայզերական կառավարությանը մեղադրել Թուրքիայում հայերի ճնշման մեղսակցության համար: Զանի որ մնանօրինակ կշտամբանքներին կարող են արձագանքել նաև երկրի ներսում, հատկապես եկեղեցական և միսիոնե-

97. A 45880:

98. Այդ № 590 հրամանը տպագրված է որպես 1915-08-04-DE-001 փաստաթուղթ:

րական շրջանակներում, հավանաբար անհրաժեշտ կլինի մեր դիրքի արդարացման համար լույս ընծայել մի Սպիտակ գիրք կամ այդպիսի որևէ հրատարակություն:

Ես կխնդրեի Ձերդ պայծառափայլությանը՝ արդեն հիմնկվանից այդպիսի ժողովածուի համար նախապատրաստել պիտանի նյութեր: Հատկապես պետք է շեշտել այն, որ Թուրքիայում իսկապես եղել է լայն տարածված հակապետական շարժում, որի ճնշումը Բարձր Դռան համար ինքնապաշտպանության խնդիր էր, որ հայերին դավաճանական քայլերի հրահրել են հենց Անտանտի տերությունները, որոնք դրանով կրում են հետևանքների բարոյական պատասխանատվությունը: Այնուհետև պետք կլինի ապացուցել, որ մեր կողմից արվել է ամեն ինչ, որպեսզի կանխվի հայերի հանդեպ կոշտ վերաբերմունքը և մեղմացվեն տուժածների տառապանքները:

Հավելված 2

[Այս գեկույցի հեղինակը դեսպանության քարտուղար Հյոշն է, այն խմբագրել է դեսպանության խորհրդակցական Նոյուաթը և գրված է եղել գործող դեսպանի համար: Ավելի մանրամասն շարադրանքը գտնվում է ինտերնետային էջում՝ որպես 1916-09-18-DE-001 փաստաթղթի հավելված:]

Պերա, դեկտեմբեր 1915թ.

№ 590 հրամանի վերաբերյալ

Հայկական հարցի վերաբերյալ Սպիտակ գիրք հրատարակելու կապակցությամբ:

Հայերի տեղահանումների խնդրի վերաբերյալ մեր դիրքորոշման մասին գրքի հրատարակումը ես էլ եմ համարում որքան շատ ցանկալի, նույնքան էլ անհրաժեշտ: Այդ ճնշումներին մեղսակցելու համար մեզ կասկածել են ոչ միայն մեր բացահայտ հակառակորդները կամ չեզոք երկրներում թշնամաբար տրամադրված տարրերը, այլև երկրի ներսում տարբեր շրջանակներում մեղադրանքներ են հնչել մեր դեմ, որոնք առավագն հանդիմանում են, թե մենք բավականաչափ հետևողական չենք եղել թուրքական կառավարության կոշտ միջոցառումները մեղմացնելու

մեր ջանքերում: Այդ իսկ պատճառով անհրաժեշտ է հրապարակային արդարացում: Դա մենք պետք է անենք այն բանից հետո, երբ այս կողմի ջանքերը կդարձեն, որ թուրքական կողմից դրանք չեն սպասվում:

Կայգերական դեսպանության և մեր հյուպատոսությունների աշխատակիցների զեկուցագրերում Ձերդ գերազանցությանը ներկայացվում է ծավալուն նյութ, որը կարող է օգտագործվել այդ նպատակով: Դրանից բխում է անհերքելի այն փաստը, որ Թուրքիայում եղել է լայն ճյուղավորված և պետության դեմ ուղղված հայկական շարժում, որի ճնշումը պատերազմի խառնաշփոթում դարձավ անհրաժեշտություն: Այդ շարժումը լիովին ընդգրկել էր նաև այնպիսի շրջաններ, որոնք նախկինում դրսևորել են թուրքամետ տրամադրություններ: Նաև այդ տարրերին են տասնամյակներ շարունակ հրահրել՝ երիտասարդ սերնդին ներշնչել այն համոզմունքը, թե հայերի վիճակի բարելավման հնարավոր է հասնել միայն թուրքական կառավարության դեմ բռնի գործողությունների միջոցով: Ընդ որում՝ այդ ուսմունքի հեղինակները միշտ լուրջան են մատնել այն, որ հանդուրժողական Թուրքիայում հայերը նախկին ժամանակներում ապրել են հանգիստ ու գոհ և խոռվարարական շարժումների համար երբեք առիթ չեն գտել:

Անկասկած, հստակ է նաև այն, որ հայերի դավաճանական տրամադրություններն ու արարքներն ի սկզբանե և վերջերս առաջացել են ոչ թե իրենից՝ այս աշխատասեր ցեղից, այլ ներմուծվել են դրսից: Շատ հայտնի է միայն Լոնդոնի, Մանչեստրի և այլ անգլիական քաղաքների, Փարիզի, Մարսելի և այլ հայկական «կոմիտեների» գործունեությունը, որոնք մոտ երեք տասնամյակ առաջ սկսեցին ավելի ինտենսիվ գործել: Նրանց գործունեությունն ամեն տեսակ խթան ու աջակցություն էր գտնում հաճախ հենց այն պետությունների կողմից, որոնք միշտ ներկայանում էին որպես Թուրքիայի բարեկամներ: Այդ «բարեկամները», որոնք Բարձր Դռան հետ կնքել են Հունիսար-Իսթեյեսի և այդօրինակ այլ պայմանագրեր, կնքել են նաև Կիպրոսի հայտնի պայմանագիրը, որոնք Միթիենում հավաքել են նավատորմ, որպեսզի անցկացնեն թուրքական կառավարության դեմ մի մերձավոր արևելյու անմաքուր պահանջները, և որոնք հաճախ «turkish atrocities» (թուրքական դաժանությունները) են գտել կամ ուռճացրել, որպեսզի մոռացության մատնեն, թե ինչպիսի օրինազանցություններ են եղել՝ հրահրված քրիստոնյա բնակչության կողմից, որոնք թուրքերին դրդել են վրիժառության: Այդ նույն բարեկամներն

արդեն 20 տարի առաջ գլուխ բերեցին հայտնի հայկական մահափորձերը, որոնց հետևեցին մեծ ջարդեր: Կասկած չի կարող հարուցել այն, որ այսօր էլ «Անտանտ» հավաքական բառի ներքո համախմբվածներն են հրահրել այն խարդավանքները, որոնք համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայերին մղեցին դավաճանական գործողությունների: Եթե թուրքերը ռազմական միջոցներ չձեռնարկեին, ապա ներքին հուզումները կցնցեին կառավարության հիմքերը: Հայտնի է, թե ինչպես էր ռուսական ռուբլին շրջանառվում ռուսական սահմանի մերձակա հայկական գավառներում, թե ինչպես էին թուրքական ռազմական ուժերի դեմ գնացող ռուսները ներգրավում ոչ միայն բազմաթիվ հայերի, այլև ռուսական զորաջոկատների ղեկավար էին նշանակում երևելի հայ անհատների (պատգամավորների), որպեսզի իրենց առաջնորդեն թուրքական հայրենիքի դեմ: Կայսրության բոլոր ծայրերում Թուրքիայի դեմ հզոր թշնամիներ էին, որոնք ակտիվորեն աջակցում էին աշխույժ լրտեսությանը և շատ պատրաստակամ հանցակիցներ հայտնվեցին մի երկրում, որտեղ վաղուց ի վեր ծաղկում էր լրտեսությունը: Որ այս հանգամանքներում ծովեզորը և սահմանամերձ գավառները պետք է դատարկվեին կասկածելի տարրերից, որ պետք է ռազմական օրենքի ամենայն խստությամբ վարվեին երկրի դավաճանության համար մեղադրվող քրիստոնյա բազում հպատակների հետ, այլ հիմնավորման կարիք չունի:

Անշուշտ, անչափ ցավալի է, որ օտար ազդեցությամբ հրահրված, «հրապուրված» սակավաթիվ ազգայնականների խարդավանքներից պետք է այդչափ տառապեր մի ամբողջ ժողովուրդ: Նրանց համար պետք է բարոյական պատասխանատվություն կրեն այդ «հուզումները» դրդողները: Ո՞ր մեկ այլ եվրոպական պետություն այդպիսի ծանր հանգամանքներում նույնպես ամենասուր միջոցներով չէր պայքարի սեփական երկրի դավաճանների դեմ:

Յավոք պետք է համաձայնել, որ ինչքան էլ արդարացված լինեն բացառիկ կոշտ միջոցառումները, որոնց ստիպված էր դիմել թուրքական կառավարությունը, դրանց իրականացումն ընթացավ ցավալի օրինազանցություններով: Այդ առումով չպետք է ընդունել, որ տվյալ երամաններն արձակել է կենտրոնական կառավարությունը, եթե նույնիսկ նրա առանձին անդամներ, ովքեր նպատակադրվել էին, ատելի հայերին բնաջնջել և դրա համար ամեն մի եղանակ արդարացված էին համարում: Ըստ այդմ էլ՝ հանդիմանությունն ավելի կոշտ վերաբերում է այն

բազմաթիվ գավառների ղեկավարներին և նրանց ենթակա մարմիններին, որոնք շատ դեպքերում մեղավորների դեմ կիրառվող անհրաժեշտ կոշտ միջոցառումները տարածել են նաև անմեղների վրա՝ ցուցաբերելով կամայականություն ու վայրագություն, ինչը պետք է ամբողջ աշխարհը դատապարտի ամենասուր կերպով:

Այդպիսի գործողությունների հենց սկզբում, երբ այդ ցավալի փաստերը հայտնի դարձան հյուպատոսական հաղորդագրություններից, կայգերական ղեսպանությունը՝ առանց կայգերական կառավարության ցուցումներին սպասելու, լուրջ առարկություններ արեց Բարձր Դռանը՝ բանավոր ու գրավոր շարունակաբար ու համառորեն զգուշացնելով ձեռնպահ մնալ լայնածավալ միջոցառումներից և հատկապես պահանջեց դադարեցնել անմեղների հետապնդումը:

Կայգերական ղեսպանությունն ընդ որում ընդունում էր այն տեսակետը, որ այդ ամենը չպետք է հակասի հանրահայտ դիվանագիտական այն հիմնադրույթին, ըստ որի՝ անթույլատրելի է խառնվել օտար պետության ներքին գործերին, երբ ինքը թուրքական կառավարությանը բարեկամական խորհուրդներ է տալիս, ինչին հատկապես պարտավորեցնում է գոյություն ունեցող իրենց ռազմական դաշինքը և հատկապես բարոյական պարտքը: Իրականում Թուրքիայի հետ մեր իսկական բարեկամությունը չէր կարող ավելի լավ ապացուցվել, քան այնպես, երբ որ մենք հաստատականությամբ ու բացահայտորեն արտահայտեցինք մեր կարծիքը, առանց մտահոգվելու, որ դա տհաճ կլինի իշխող շրջանակների համար: Կայսրության հյուպատոսական ներկայացուցիչներն էլ թույլատրելի սահմաններում ձգտել են՝ ազդելով գավառների ղեկավարների վրա, կասեցնել բռնի միջոցառումները՝ նրանց համառորեն զգուշացնելով հնարավոր քաղաքական, բարոյական ու մշակութային հետևանքներից: Բացի այդ, ղեսպանությունը և հյուպատոսություններն արել են ամեն հնարավոր բան՝ ստեղծված թշվառ վիճակը մեղմելու և, որտեղ հնարավոր է, դրամական միջոցներով միջամտելու, հաց բաժանելու համար և այլն: Հյուպատոսական տարբեր գեկուցագրեր, որոնք նկարագրում են տեղական ղեկավարությանը ենթակա մարմինների գերեռանդով ու անբարոյացականությամբ պայմանավորված թշվառությունը, այդ առումով արված քայլերի մասին ավելի ճշգրիտ տեղեկություն են տալիս: Եթե մեր հյուպատոսական ներկայացուցիչների այդ ձեռնարկները թշվառության այդպիսի չափերում, չկարողացան ապահովել ազդեցիկ օգնություն, ա-

պա կենտրոնական կառավարությանն ուղղված դրան վերաբերող դիվանագիտական քայլերը, որոնք արժանացան այլ օտար դիվանագետների աջակցությանը, հասան այն բանին, որ կասեցվեն անմեղների հետապնդումները: Ես ոչ մի տեղեկություն չունեմ նոր օրինագանցությունների մասին: Հասցված թշվառությունը դրանով չի վերացված:

Եթե մեր այս՝ շարունակ զգուշացնող ու օգնող գործունեության պարագայում, զերմանական շրջանակներում շարունակում են հանդիմանել կայգերական ներկայացուցչություններին, ապա դա կարելի է վերագրել տեղեկատվության պակասին: Այլևս զարմանալի չէ, որ թշնամական կողմը, ինչպես վերջերս անգլիական պառլամենտում, մեզ մեղադրում է իրականացված ջարդերին ոչ միայն աջակցելու, այլև նույնիսկ ակտիվորեն մասնակցելու համար: Մեր արժանապատվությունից ցածր կլինեն մասնակցողները՝ կարծեցյալ վկաների անորսալիության պարագայում հերքել այդպիսի պնդումները: Դրա վերաբերյալ պարզորոշ խստում են հյուպատոսական մեր զեկուցագրերը: Դրանք՝ դեսպանության քայլերի հետ, պետք է ներկայացնել հայրենական շրջանակներին՝ ի գիտություն, որպեսզի նրանց համոզեն, որ Թուրքիայի կայգերական ներկայացուցչություններն ի սկզբանե չեն թերացել իրենց պարտականություններում: Եթե մեր ջանքերն ի սկզբանե հաջողություն չեն ունեցել, ապա դա պայմանավորված է պատերազմի ստեղծած հանգամանքներով և վաղուցվանից գոյություն ունեցող և օտար հրահրումներով կյանքի կոչված ու մուսուլմանական ժողովրդի մեջ խորությամբ արմատացած հայերի հանդեպ հակակրանքով:

Բայց չափազանց ցավալի է այն փաստը, որ գավառներում հենց բարձրագույն պետական պաշտոնյաներն ու սպաները ոչ միայն գոնե հանդես չեն եկել ընդդեմ լայնորեն տարածված այն տեսակետի, որ հայերի հետապնդումներն իբր հանձնարարել ենք մենք, այլ մինչևիսկ ակնհայտորեն տարածել են այդ տեսակետը: Չարմանալի չէ, որ ուղղամիտ քուրդը հավատացել է իր իշխանավորների առաջադրած տարբերակին, առավել ևս պետք է բողոքել, որ կենտրոնական կառավարությունն ինքնական չի ընդդիմացել դրան և այդպիսով նպաստել է մեղսակից լինելու այդ անհեթեթության տարածմանը: Ես կրկին եռանդազին հանդես եմ գալու դրա դեմ:

Եթե ես առաջիկայում կրկին անդրադառնամ այս գործին և աչքի անցկացնեմ սույն զեկուցագիրը, ապա կուզենայի տալ այդ ամենի հա-

մառոտ նկարագիրը, որը երևի թե կարող էր որպես նախաբան ծառայել այդպիսի հրապարակման համար: Անատոլիական երկաթուղային ընկերության տնօրինությունը հենց նոր ինձ է հանձնել հիմա էլ իրենց մոտ ծառայող, երկար տարիներ Թուրքիայում ապրող մի զերմանացու գրառումները, որն ընդհանուր առմամբ պարունակում է Հայկական հարցի վերաբերյալ ճշմարտացի դատողություններ և դրա ընտրովի օգտագործումը (առանց մշելու սկզբնաղբյուրը) թողնում եմ Ձեր հայեցողությանը:

Հավելված 3

[Կոստանդնուպոլսի դեսպանության խորհրդական Նոյնաթին՝ Բաղդադի երկաթուղու գլխավոր տնօրեն Ֆրանց Յ. Գյունտերից, 10.08.1915]

Շատ հարգելի պարոն Նոյնաթ, կից հավելվածով Ձեզ եմ ուղարկում ինձ հասած մի զեկուցագիր՝ հետագա օգտագործման համար, եթե այն իրենից որևէ արժեք է ներկայացնում:

Ողջույններով շատ հավատարիմ Ձեր

Գյունտեր

Հավելված 4

Խիստ գաղտնի

...Ես օգտագործում եմ ինձ ընձեռված առիթը՝ Ձեզ մի վստահելի անձի միջոցով խիստ գաղտնի լուրեր հասցնելու համար, բերողն ի վիճակի է միաժամանակ Ձեզ հաղորդել գաղտնի տեղեկություններ, որոնց հրապարակումից պետք է ձեռնպահ մնալ:

Խոսքը օտոմանյան կայսրության արևելյան շրջաններում հայերի մեծ հալածանքների մասին է: Մինչև մանրամասներ հաղորդելը, կցանկանայի հայտարարել, որ ես՝ այդ ինձ համար շատ անհամակրելի ժողովրդի բարեկամը չեմ: Ես ճշգրիտ գիտեմ, որ հայերը՝ ռուսների դրոմամբ պատրաստ էին ելնել ընդդեմ Թուրքիայի: Ես տեղյակ եմ, որ շատ հայկական տներում գտել եմ ռուսներ, ռազմական հրացաններ, մեծ քանակությամբ փամփուշտներ: Ինձ հայտնի է, որ հայերը Սամսունում, Դյորթյուլում, թշնամու նավերին ազդանշան են տվել, որ իրենք մեղավոր են դարձել երկ-

րի դավաճանության համար, ես լսել եմ, որ նրանք Վանում և Բիթլիսում սպանել են թուրքերին, մի խոսքով ես գիտեմ, որ երկրի ապահովության համար կարիք է եղել խիստ ու արտակարգ միջոցառումներ:

Անշուշտ, ոչ ոք չէր գայրանա, եթե մեծաթիվ մեղավորների հրապարակայնորեն մահապատժի ենթարկեին, ցավոք, դրանք միայն առանձին դեպքեր են և, ցավոք կան հստակ փաստանշաններ, որ արևելքում հայերին համակարգված և ամբողջովին ոչնչացնում են՝ չնայած գերմանական թերթերի բոլոր հերքումներին: Մի խոսքով՝ մենք գործ ունենք ժողովրդի բնաջնջման հետ, ինչպիսին դա այդքան հիմնավոր եղել է միայն Հոռմի Bar Cochba (Բար Բոխբա) պատերազմի ժամանակ, որից տուժել է հրեա ժողովուրդը:

Այն, որ գերմանական կառավարությունն իր համաձայնությունը կարող էր տալ հոգուտ սահմանամերձ և ծովափնյա վայրերից ռուսամետ ժողովրդի հեռացման, ինձ համար պարզ է, բայց անհնար, թե ինչպես են այստեղ թուրք ժողովրդին բացատրել, որ կարելի է համաձայնել հայերի ջարդին և որքան հաճախ են ինձ, ցավոք, դա հավաստիացրել ժողովրդի միջից կամ զինվորականությունից: Մինչև իսկ ինձնից պահանջում են ընդունել, թե որքան լավ է կատարված «գործը»:

Ես ճամփորդել եմ Անգորայի վիլայեթի արևելքում, Կայզերիի մութասարիֆիլիում, Կիզիլ Իրմաքի հյուսիսի բնաշխարհում, սպա մահ Սվազի վիլայեթի մեծ մասում: Վերջինում բոլոր գյուղերը մասամբ լրիվ դատարկ էին, մասամբ էլ՝ զրկված արական սեռի բնակիչներից: Սեփական աչքերով եմ տեսել, թե ինչպես են թուրքերը քշում-տանում գեղեցիկ կանանց, տեսել եմ նրանց հայուհիների հետ թփուտներից ելնելիս և կանանց ու աղջիկների հեծեծանքն ու ճիչն եմ լսել կողպված տներից: Ես տեսել եմ, թե ինչպես են այդ մարդկանց խղճուկ ունեցվածքը տանում բեռնակիր անասուններով ու սայլերով: Իմ ներկայությունը բոլորովին չէր խանգարում թալանչիներին, ընդհակառակը, ուրախությամբ հավաստիացնում էին, որ **Գերմանիան է դա հրահանգել**, ինձ առաջարկում էին հետս հավերի մեծ քանակություն վերցնել, ինչը ինձ պետք կգար ճանապարհին:

Սարքիշլայի հյուսիսում, Կիզիլ Իրմաքի աջ ափին, այլոց շարքում ես հանդիպեցի վաղեմի ծանոթ մի զինվորի: Ինձ պատմեցին, որ քանի օր առաջ մի փոքրիկ կիրճում, տաք ջրերի առողջարանից ոչ հեռու գնդականահարել են մոտ 2000 հայի:

Երբ երեկոյան հասա Սարքիշլա, այնտեղ տեսա եզներով լծված մոտ 300 սայլ՝ բեռնված հայ կանանցով և երեխաներով, նրանք իրենց հետ ոչինչ չէին տանում, բացի քրքրված վերմակներից, հաճախ մահ առանց դրանց, ոչ մի տնային գույք, ոչ մի մթերք: Շատ ցավալի էր տեսնել այդ սովյալներին ու թշվառներին: Նրանց թիվը մոտավորապես 12-15.000 մարդ էր: Ըստ երևույթին նրանց ուզում էին ուղարկել Ուզունջայա անապատը, որը ամայի մի տարածք է՝ Եփրատի ու Արգաուսից դեպի արևելք ընկած հրաբխային շրջանի միջակայքում: Այստեղ անհնար է կերակրել մարդկային հոծ բազմություն, ես այդ տարածքը գիտեմ նախկին ուղևորություններից ի վեր: Չինվորներն ի վերջո անթաքույց պատմում էին, որ այդ մարդկանց տանում են «գերեզմաններ» և այդ թշվառների ճակատագիրը հիմա մահն է: Այդ գրույցներից հետո դրանում կասկած չմնաց:

Սվազ քաղաքում այլևս ոչ մի հայի հնարավոր չէ տեսնել, կանանց ու երեխաներին, ծերունիներին քշել էին Ուզունջայա: Հին սելջուկյան մեդրեսենները վերածվել էին բանտերի, որոնք լիքը լցված էին հայերով, «մենք նրանց բոլորին կսպանենք» ասաց ինձ ուղեկցող սպան: Սվազում բոլոր հայկական խանութները փակված էին և կնքված: Քաղաքն ունի 60-80.000 բնակիչ, որոնցից 30.000-ը՝ հայ, որոնց ձեռքում էր այդ քաղաքի հիմնական առևտուրը: Այն ոչնչացված է երկար ժամանակով:

Երբ ես կրկին վերադարձա Կայզերի, հանդիպեցի ավելի բարվոք վիճակում գտնվող հայերի, որոնց Սամսունից զարտուղի ճամփաներով Միլլայով Սվազ էին տանում: Նրանց մեջ կային կաթոլիկ քահանաներ և հայազգի միանձնուհիներ: Ես զարմանում եմ՝ եթե ուզում են ռուսական սահմանի շրջաններն ազատել վտանգավոր տարրերից, կրկին նրանց դեպի Արևելք չե՞ն տանում⁹⁹:

Սարքիշլա էին հասել հայազգի կանանց ու երեխաների նոր քարավաններ, որոնց պետք է քշեին Ուզունջայա: Ես այնտեղ հանդիպեցի պարոն կոմս Շուլենբուրգի գիտարշավի մասնակիցներին, որոնց հողորդեցի իմ դիտարկումները: Հետո միայն իմացա, որ զինվորներն Էրզինջանի տարածքում կանանց ու երեխաներին սպանել են ամենասարսափելի ձևով, որ Կարմիր խաչի քույրերին, ովքեր այդ առիթով արտահայտել են իրենց զայրույթը, Էրզինջանի մութասարիֆն ամենաբիրտ

99. Մորդմանի նշումը. 11.8-ին տեղեկացվել է մոնս. Նազլյանին, որը վկայակոչել է այդ քահանաների և միանձնուհիների ճակատագրի մասին մատյանը (մատյանի համարը բաց է բողնված):

ձևով զավթի եի ուղեկցությամբ արտաքսել է երկրից՝ անտեսելով գերմանական սանիտարական կայանի դեկավարի ազդեցիկ բողոքները¹⁰⁰:

Ես արդեն 20 տարի է ապրում եմ այս երկրում և իրենց հետ ապրում եմ հայերի երրորդ հալածանքը և կարող եմ վստահորեն ասել, որ հիմնիկվանը ամենահիմնավորն է, քանի որ ստեղծվում է գրեթե համոզմունք, թե Էրզրումի, Սվազի և սահմանամերձ գավառների ամբողջ բնակչությունը սպանված է կամ պետք է սպանվի:

Երբ ես մեկ ամսվա բացակայությունից հետո կրկին վերադարձա Կայզերի, հենց այն պահն էր, երբ տանում էին արական սեռի բնակչությանը և տարօրինակ է՝ կրկին դեպի արևելք՝ հայ ժողովրդի մեծ գերեզմանը: Կայզերին առևտրի համար չափազանց կարևոր վայր է, այն ամբողջովին հայերի ձեռքում է: Ես փակված տեսա բոլոր հայկական խանութները, շուկան՝ անայացած, արտադրությունը, մանածագործարանները, գորգագործական ֆաբրիկաները՝ մեռած: Այդ ամենը կարող է ունենալ դառնագույն հետևանքներ:

«Դուք ապացույցներ ունե՞ք այն ամենի համար, ինչ ինձ ասում եք», ինձ հարցրեց պարոն ֆոն Շուլենբուրգը: Իհարկե, ծանրակշիռ հանցանշանների ապացույցներ, ես լավ եմ ճանաչում երկիրը և մարդկանց, շատ ավելի լավ, քան «Թուրքիայի իսկական գիտակներ» հորջորջված և գերմանական մամուլում հանդես եկող դ-ր Է. Յեքը և այն ընկերները, որը Ադանայի ջարդերի մասին գրել էր ճշմարտությանը հակասող նյութերից մեկը, ուր պնդում էր, թե անատոլիական ռեդիֆի¹⁰¹ գունդն ավելի լավն է, քան գվարդիայի մեր առաջին հետիոտն գունդը: Այդ՝ մեր գվարդիայից բարձր դասված ռեդիֆը հիմա հերոսություններ է գործում՝ սպանելով կանանց ու երեխաներին:

Մեր գերմանական մամուլը դյուրահավատորեն հերքում է կոտորածները, նրանց խաբում են:

Մենք՝ գերմանացիներս, մեր կռիվը վարում ենք պատշաճ ձևով, մեր թշնամիները մեզ վարկաբեկում ու զրպարտում են, մենք կարող ենք այդ արհամարհել, քանի որ արյուն ենք թափել միայն այնտեղ, որտեղ մեղավորներ կային: Ով պետական դավաճան է, պետք է մեռնի, հայերից հազարներն են մեղավոր, թող նրանց դատեն հրապարակավ: Բայց սպա-

100. Մորդանի նշումը. Դ-ր Ջոլեյը, ֆրոյլան Էվերսը, ֆրոյլան Թորա Վեդել-Յարլսերգը, 5-րդ էջ, նախավերջին պարբերություն:

101. Ռեդիֆ՝ պահեստային զորամաս (ծանոթ. բարզն.):

նել կանանց ու երեխաների, բնաջնջել մի ժողովուրդ, որքան էլ նա անտանելի լինի, այնուամենայնիվ, նա անհրաժեշտ է առևտրի մեջ անտահանդ թուրքերի համար, դա՝ անկախ անմարդկայնությունից, նաև մեծագույն հիմնարկություն է, քանի որ այն հանգեցնում է երկրի սնանկացմանն ու երկիրը դարձնում է ոչ կենսունակ:

Քանի որ մենք ամենուրեք թշնամիներ ունենք, պետք է զգուշանանք (լրացում)¹⁰² այդ հիմքը ծառայեցնել արդար գրոհներին և պետք է մեր դաշնակիցներից պահանջենք, որպեսզի նրանք պատերազմը վարեն մարդկայնորեն՝ անհրաժեշտ խստությամբ, նաև հանուն մեր և իրենց պատվի: Մեր քաջարի բանակը՝ առանց դավանանքի տարբերակման, մրմնջում է հողանդական երախտիքի աղոթքը, բայց մենք չենք կարող Աստծո առջև արդարություն հայցել, եթե ինքներս չենք հետևում արդարությանը: Գերմանական կողմից սխալ է, ինչպես դա ասացին սպանելը, հավատալ, որ դա չի վերաբերի հազարավոր հայերի: Խաղաթղթի վրա է հարյուր հազարավորների գոյությունը, երևի թե միլիոնավոր մարդկանց: Առանց խնայելու պատժել մեղավորներին, բայց եթե սպանություններ լինեն, ապա դա կմղի վրեժխնդրության:

Իմ մտքով չի անցնում տեսածս ու լսածս հայտնել հրապարակման՝ իմ ընկալումներից հաղորդագրություններ սարքելու համար, թող խնայվի հայրենիքը, բայց դրանք հեշտությամբ ճամփա կգտնեն դեպի դեսպանություն, որի ականջին որոշ բաներ հասել են: Հայերին պատժելը պետք է դրվի օրինական հենքի վրա և այնպես իրականացվի, որպեսզի Աստծո և մեր բարեկամների առջև, մեր թշնամիների մոտ էլ կարողանանք պատասխան տալ, նաև՝ հենց գերմանական ժողովրդի առջև:

Ես կարծում եմ, որ լավ կլինի, եթե կայզերական դեսպանությունը դեպի Արևելք հատուկ առաքելությամբ հասնի ցավալի իրադարձությունների վերաբերյալ ճշմարտությանը և հրատապ բողոքներ ներկայացնի՝ դրա համար օգտագործելով ազնիվ մարդկանց, ովքեր կարող են և կուզենան այն տեսնել: Արևելքում մեր լազարեթի, որի անմիջական հարևանությամբ նողկալի բաներ են կատարվում, դեկավարներին, ցավոք, թուրք պաշտոնյաները քթից բռնած ման են ածել ու խաբել:

Եթե կուզենաք ավելին իմանալ, ապա այս գաղտնի գեկուցագիրը բերողը հակված է Ձեզ գաղտնի տեղեկություններ տալ:

102. Այս հատվածը լրացվել է գերմ. գրքի լույս տեսնելուց հետո (ծանոթ. բարզն.):

Հավելված 5

[Համապատասխանում է 1915 - 07 - 31 - DE - 002 փաստաթղթին]

1918 - 11 - 20 - DE - 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14105

Արտգործնախարարության շտապարտուղար Չուֆին՝ Յոհաննես Լեփսիուսից

Ներկայումս՝ Հառգա, 20 նոյեմբերի 1918թ.
Նասաու Ցուիլենշթայնշտրասե 3

Ձերդ գերազանցություն,

Խնդրում եմ նկատի ունենալ, թե արդյոք հաշտության բանակցությունների ժամանակ կարո՞ղ է իմ թեկնածությունն առաջադրվել որպես Արևելքի հարցերով պատվիրակ՝ հատուկ Հայաստանի համար: Թուրքիայի քաղաքական, կրոնական և տնտեսական նոր կառուցվածքի հարցերը, արաբների, բուրքերի, քրդերի, հայերի, հույների, սիրիացիների և այլոց ազգային տարածքների սահմանազատումը՝ նկատի ունենալով կրոնների, եկեղեցիների, դպրոցների ու միսիոներական կառույցների ինքնատիպությունը, նաև Թուրքիայի ներսում Գերմանիայի տնտեսական ու մշակութային շահերի պաշտպանությունը, այդ ամենը պահանջում են մինչև պատերազմը եղած իրավիճակի և պատերազմի ընթացքում եղած փոփոխությունների ճշգրիտ իմացություն, ինչի հնարավորությունն ունեին միայն սակավաթիվ գերմանացիներ: Առայսօր Կոստանդնուպոլսում մեր դիվանագիտությունը ճանաչում էր Թուրքիայի միայն եվրոպական դեմքը, բայց ոչ՝ ասիականը: Իր քաղաքականության ու գործողությունների սխալները, ինչպես նաև իր բացթողումներն ուղղելը արդեն իսկ հաշտության բանակցությունների ժամանակ պետք է դառնա նոր Գերմանիայի լրջագույն կամքը: Քրիստոնյա և մահմեդական ազգերի կորցրած համակրանքը հնարավոր է կրկին վերագտնել միայն նրանց կենսական շահերն արդարամտորեն պաշտպանելով:

Քսան տարուց ի վեր ես ամենասերտ կապեր ունեմ և լավատեղյակ եմ համապատասխան հարցերին, ես ոչ միայն ճանփորդել եմ Թուրքիայի ամբողջ տարածքի բոլոր ուղղություններով, այլև Թուրքիայում և հյուսիսային Պարսկաստանում հումանիտար մեծ հաստատություններ ու տնտեսական հիմնարկներ հիմնելով՝ այդ ժողովուրդների ներկայացուցիչներին ճանաչել եմ նրանց մեջ աշխատելով: Կարծում եմ, որ չափազանցրած չեմ լինի, եթե ասեմ, որ ես երևի թե միակ գերմանացին եմ, որը հիմա էլ վայելում է ինչպես հայ ժողովրդի, այնպես էլ նրա առաջնորդների՝ թե՛ բուրքական, և թե՛ կովկասյան, լիակատար վստահությունը: Ես տարիներ ի վեր անձամբ ծանոթ եմ հայազգի այն պատվիրակներին, ովքեր հաշտության կոնգրեսում ներկայացնելու են նոր Հայաստանը, համատեղ աշխատանքից ճանաչում եմ նաև անգլիական պառլամենտական հայամետ կոմիտեների անդամներին և Թուրքիայի ու Պարսկաստանի՝ Վաշինգտոնում չափազանց ազդեցիկ ամերիկյան միսիոներների ղեկավարներին: Չեզոք երկրների հայերի բարեկամներն էլ անձնական կապեր ունեն ինձ հետ: Այս հատուկ հանգամանքներն են ինձ մղել իմ խնդրանքին:

Ես հուսով եմ, որ մի քանի օր անց կլինեն Բեռլինում, որպեսզի կառավարությանը ներկայացնեմ իմ առաջարկներն այն քայլերի մասին, որոնք պետք է ձեռնարկվեն հիմա կամ ավելի ուշ, բայց կուզենայի իմ խնդրանքն արդեն այսօր տեղյակ պահել կայգերական կառավարությանը:

Ձերդ գերազանցությանը միշտ հավատարիմ՝

Դ-ր Յոհաննես Լեփսիուս

[Չուֆի նշումը]

Առաջարկը պետք է հիմնավորապես ստուգել: Լեփսիուսը համբավունի արտասահմանում:

[Յոհաննես Լեփսիուսը՝ արտգործնախարարությանը 20.11]

Ձերդ գերազանցություն,

Կխնդրեի սույն դիմումը ներկայացնել ժողովրդական լիազորների խորհրդին: Նույնի պատճենն ուղարկել եմ անձամբ ինձ ծանոթ ունեթերշտատաքարտուղար, դ-ր Դավիդին: Այն պահանջները, որը գերմանա-

կան քաղաքականությանն է ներկայացնում Արևելքի փոխված իրավիճակը, ոչ ոք այնպես չի ընկալի, ինչպես Չերոզ գերագանցությունը: Առաջին հերթին դա վերաբերում է նաև հայերի զանգվածային կոտորածներում Գերմանիայի մեղսակցության հարցում Անտանտի բարոյական հարձակումներին բոլոր ճշմարտացի միջոցներով դիմակայելուն և Գերմանիայի մեղքի բաժինը քեթևացնելուն:

Հատուկ ակնածանքով՝ Չերոզ գերագանցությանը հավատարիմ՝

դ-ր Յոհաննես Լեփսիուս

[Գյուլիերտի նշումը 14.12]

Դ-ր Լեփսիուսը պարոն շտատսբարտուղարից հանձնարարություն է ստացել հրապարակել Հայկական հարցի վերաբերյալ գերմանական կառավարության դիրքորոշման վերաբերյալ վավերագրերը: Նա ընդունել է այդ հանձնարարությունը և մտադիր է հայերի հետամյնումների վերաբերյալ իր աշխատության նախաբանում առայժմ տպել մի քանի փաստաթուղթ, որը հիմա կհրատարակվի գերմաներեն, ֆրանսերեն և անգլերեն: Ապա հնարավորին չափ շուտ կհետևի փաստաթղթերի մի ժողովածու՝ առանց ներածական տեքստի:

1918 – 11 – 25 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA-AA /R14105

«Գերմանա - հայկական թղթակցություն» (25 նոյեմբերի 1918)

Գերմանական կառավարությունը և Հայկական հարցը

Անտանտի հանդիմանությունները

Անտանտի երկրների մամուլում անընդհատ հնչում են հանդիմանություններ ընդդեմ գերմանական կառավարության, որ այն կարող էր կասեցնել հայերի տեղահանումը, եթե ցանկանար: Ուստի, համաձայն է եղել թուրքական կառավարությանը: Այնքան հեռուն են գնացել, որ

հանձին նրա տեսնում են տեղահանման իսկական հեղինակներին՝ ամբողջ դաժանություններով հանդերձ: Հայաստանը՝ Բելգիայի հետ, ծանրացել է գերմանական բարբարոսությունների մեղքի հաշվին: Նրանք բերում են հետևյալ հիմնավորումները: Զառայակ միության մեջ Գերմանիան, անկասկած, առաջատար տերություն է: Թուրքիան ամեն ինչով կախյալ է մրանից: Նրան, առանց իր նախաձեռնության պատերազմի մեջ է ներքաշել Գերմանիան: Պատերազմի համար միջոցները՝ առաջին հերթին պատերազմ վարելու համար անհրաժեշտ գումարը, Գերմանիայից է ստացել: Գերմանական բանակի հրամանատարներն են կազմել պատերազմի ծրագրերը, գերմանական զորքերը որոշիչ դեր են խաղացել ինչպես Դարդանեղուս, այնպես էլ Զուր Էլ-Ամարայի մոտ: Մինչև գերմանացիների գալը թուրքերը Կովկասյան ռազմաճակատում՝ Էնվերի հրամանատարությամբ միայն պարտություններ են կրել, հենց որ գերմանացիները հետ քաշվեցին կամ հետ ուղարկվեցին, Թուրքիան կորցրեց Էրզրումը: Թուրքիան ոչինչ չի կարող անել առանց Գերմանիայի օգնության, ուրեմն նա պետք է ամեն ինչում հետևի Գերմանիայի կամքին, ուստի թուրքերի նախաձեռնությունների համար՝ նախևառաջ այնպիսի վճռորոշ հարցում, ինչպիսին հայերի տեղահանումն է, պատասխանատու է դարձնում նաև Գերմանիային: Այս հետևությունը թվում է այնքան ազդեցիկ, որ նույնիսկ թուրքական կողմում էլ դրա գերին դարձան: Ավագ ուսուցիչ Նիպազն իր բրոշյուրում հայտնում է, որ քիչ թե շատ մարդկային թուրքերը տեղահանման ընթացքում իրենց հրեշավոր գործողությունները չեն կարողացել այլ կերպ մեկնաբանել, քան այն, որ իրենց կառավարությունն այստեղ ազատ չի գործում: Խոջաները մզկիթներում քարոզել են, որ դա գերմանացիների գործն է, նրանք են այդ հրամայել թուրքական կառավարությանը:

Գերմանացիների մեղքը

Այդ մեղադրանքի հիմքում ճշմարտության հատիկ կա: Տեղահանումն առաջին հերթին եղել է ռազմական միջոցառում և այդ իսկ պատճառով Թուրքիայում գտնվող գերմանական բանակի առաջնորդներից գաղտնի չէր կարող պահվել: Իսկապես ծրագիրը ներկայացվել է նաև ֆելդմարշալ ֆոն Գուլցին և արժանացել է նրա հավանությանը: Բայց դրա պաշտոնական ձևակերպումը բավականին անմեղ տեսք է ունեցել: Կառավարական հրամանի տեքստը եղել է այսպես.

«Հողված 2. Բանակի անկախ կորպուսների և դիվիզիաների հրամանատարները ռազմական անհրաժեշտության դեպքում, նաև այն դեպքում, եթե ենթադրվում է լուսեսություն և դավաճանություն, իրավունք ունեն արտաքսել գյուղերի կամ քաղաքների բնակիչներին՝ առանձին կամ զանգվածաբար, և բնակեցնել այլ վայրերում»:

Հրամաններում նախատեսված էր, որ տեղահանվողների թողած սեփականությունը կցուցակագրվի և կհանձնվի պետական պահպանության, որ տեղահանվածներին կուղարկեն Բաղդադի երկաթուղու տարածքները և այնտեղ նրանց կհատկացվեն նոր տարածքներ: Այս ձևակերպումով, որը համահունչ է քաղաքակիրթ պետությունների անհրաժեշտ ռազմական միջոցառումներին, Գուլը համաձայնություն է տվել: Բայց նրան կարելի է հանդիմանել, որ երկար տարիներ լինելով Թուրքիայում, չի կանխատեսել, թե թուրք պաշտոնյաները ինչպես կիրականացնեն այդպիսի միջոցառումը, որ թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից հետո և նկատի ունենալով անընդհատ ավելի լայն տարածում գտնող պանթյուրքիզմը, չի էլ կասկածել: Բայց Գուլը թուրքի էությունը զնահատելիս սխալվել է այնպես, ինչպես բոլոր նրանք, ովքեր թուրքին ճանաչում են որպես զինվորի: Օսմաններն ի սկզբանե եղել են ռազմատենչ ժողովուրդ և որպես զինվոր հաճախ իրենց դրսևորել են լավագույն կողմերով, սրանից էլ այն խոսքը, թե թուրքն Արևելքի միակ ջենտլմենն է, որը ինչպես հայտնի է, վերագրվում է Բիսմարկին: Անընդհատ առնչվում են այն տեսակետին, որ մեկուսի ապրելու հետևանքով, ինչպես Արևելքում ապրում են առանձին ժողովուրդները, նույնիսկ այն դեպքում, երբ նույն քաղաքում են, նույնիսկ երկար տարիներ Թուրքիայում ապրելուց հետո օտարերկրացիները դեմ են առնում առանձին ժողովուրդների խառնվածքին՝ ինչպես մի Terra incognita-ի: Վառ օրինակ է ներկայացնում Նաուսանի «Ասիա»-ում գերմանացի բրուտագործը, մի օրինակ, որն ամեն մեկը, ով իսկապես Արևելքում իր շուրջն է նայել, կարող է հարյուրապատիկ անգամ բազմապատկել:

Գերմանա-թուրքական ուժերի հարաբերակցությունը

Գերմանական մեղքը հետևյալն է: Արևելքը չեն ճանաչում, այդ իսկ պատճառով արևելքում վերաբերվում են սխալ: Դրանից Գերմանիայի ու Թուրքիայի միջև գոյանում է բոլորովին այլ ուժային հարաբերություն, քան հակված էր ընդունելու արտասահմանը: Այժմ բոլորի համար ակն-

հայտ դարձավ, որ Գերմանիան այս պատերազմում երբեք այնքան ուժեղ չեղավ, որքան կարծում էին մյուս կողմում: Գերմանիան միայն բոլոր ուժերի լարումով, այդ թվում՝ դաշնակիցների, նույնիսկ այնպիսի թույլ տերության ուժերը, ինչպիսին Թուրքիան է, ի վիճակի եղավ այդքան երկար դիմակայել այդ հզոր ուժային գերակշռությանը: Գերմանիան միշտ ստիպված է եղել նկատի առնել Թուրքիային, և դա թուրքական դիվանագիտությունն ամենուրեք շահարկել է, հատկապես ֆինանսական ոլորտում: Թուրքական դիվանագիտությունը ամենաճարպիկն է աշխարհում, դա պատմությունն է նրան սովորեցրել: Միայն իրենց դիվանագետների ճկունության շնորհիվ օսմանյան կառավարությանը հաջողվեց կասեցնել արդեն ավելի քան կես դար սպառնացող մասնատումը: Այն, որ նույն գովասանքին չի կարելի արժանացնել գերմանական դիվանագիտությանը, պետք է որ համարվի ընդունված փաստ: Թուրքիան իր ձեռքում ունեւ մի միջոց, որով կարող էր միշտ ճնշում գործադրել Գերմանիայի վրա: Պատերազմի սկզբից ի վեր թուրքական ոչ պաշտոնական միջնորդները Լոզանում փորձում էին հարաբերություններ հաստատել Անտանտի հետ: Այդպիսով Գերմանիան պետք է շատ ուշադիր լիներ դաշնակցի հանդեպ, նա չէր կարող աղեղը չափազանց պլիռլ ձգել, որպեսզի ամեն ինչ չվտանգի: Կար ժամանակ, դա այնքան էլ հեռու չէր հայերի հանդեպ կիրառվող թուրքական միջոցառումներից, երբ ամեն ինչ փորձեցին, որպեսզի Թուրքիային լայն հասարակայնության առջև ավելի հաստատուն պարտավորեցնեն: Դա արքայազնի այցելության և Կոստանդնուպոլիս կատարված պառլամենտական ուղևորությունների ժամանակ էր, մի շրջան, երբ շքանշանների տեղատարափ էր: Պետք է այդ ամենը նկատի ունենալ գերմանա-թուրքական ուժերի հարաբերակցությունը ճիշտ զնահատելու համար: Գերմանիան ամեն ինչում սովորյ էր, բայց նա երբեք չկարողացավ դաշնային հարաբերություններում գերիշխող դիրք ունենալ:

Գերմանական օգնություն Հայաստանի համար

Այնուամենայնիվ հայերի օգտին գերմանական դիվանագիտության քայլեր միշտ եղել են: Մենք հուսով ենք, որ շուտով կբացվեն պետ. փաստաթղթերը, որոնք կվկայեն տեղահանության դեմ գերմանական կառավարության բազմաթիվ նոտաները: Առայժմ դրա մասին տեղյակ են պահվել միայն գերմանական ռայխսբազի գլխավոր հանձնաժողովում,

իսկ հասարակությանը միայն այնքանով է տեղեկացվել, որ գերմանական կառավարությունը հայության պահպանման հարցում ինչ-որ բան արել է: Այն ժամանակ մեր թուրքամետները, համենայնդեպս, դժգոհ էին արտոգործմախարարության կեցվածքից: Այնուամենայնիվ, հայերի հանդեպ միշտ բարեհաճություն է եղել: Գերմանա-հայկական միությունն օգտվել է կառավարության աջակցությունից, երբ ջանացել է թեթևացնել թշնամական պետություններից եկած և Գերմանիայում գտնվող հայերի ծանր վիճակը: Տեղահանված հայերի համար չեն թույլատրվել բացահայտ դրամահավաքներ, այնպես որ դա իրականացվել է փոքր չափերով: Իրավունք չկար խոսելու Հայաստանում կատարվող իրադարձությունների մասին, մինչդեռ միայն դա կարող էր տալ մեծածավալ քարոզչության հնարավորություն: Բայց խաղաղ դրամահավաքները արժանացել են պետական ատյանների հավանությանը: Հանձնաժողով ուղարկելու թույլտվությունը, որը պետք է զգալի միջոցներ հասցնե՞ր տուժած հայերին, չի տրվել՝ նկատի ունենալով թուրքերի հակակրանքը, բայց այդ նպատակով վարվող բանակցություններում համապատասխան շրջանակները տարազիրների սարսափելի տառապանքները մեղմելու հարցում զգալի մասնակցություն են ունեցել: Համենայնդեպս, գերմանական կառավարության դիրքորոշումը հիմնովին տարբեր էր նրանից, ինչը ժամանակին ունեցել էր համիդյան ջարդերի ժամանակ, երբ արգելված էր կամավոր դրամահավաքը և հայ քարոզիչներին արտաքսում էին, իսկ գերմանական կայսրն այդ իրադարձություններից անմիջապես հետո Կարմիր սուլթանին ուղարկեց իր նկարը: Այն ժամանակ գուտ՝ այսպես կոչված «իրատեսական քաղաքականություն» էր, առանց մարդասիրական զգացմունքների, այս անգամ այն լի էր հումանանիտար մասնակցությամբ, որը՝ նկատի ունենալով պատերազմական վիճակը և տատանվող դաշնակիցներին, չէր կարող իրականացվել պատշաճ ձևով:

Գերմանական քաղաքականության սխալները

Լիովին ընդունելով այն դժվարին իրավիճակը, որում գտնվում էր գերմանական կառավարությունը՝ Հայկական հարցի առումով, այնուամենայնիվ կարելի անել այն հանդիմանությունը, որ այն վրիպել է օգտագործել մի միջոց, որով հավանաբար իրոք կարող էր ազդեցիկ ճնշում գործադրել Թուրքիայի վրա: Այն ամբողջովին հրաժարվեց իր դիրքո-

րոշմանն աջակցելու համար օգտագործել հասարակական կարծիքը: Դեռ ընդհակառակը, գրաքննչության միջոցառումներով արեց ամեն բան, որպեսզի ուժեղացնի իր հանդեպ Թուրքիայի դիրքը և չեզոք ու թշնամական երկրներում արդարացնի Թուրքիայի բարբարոսություններում Գերմանիայի մասնակցության դատավճիռը: Գերմանական մամուլը մնաց ամբողջովին չկողմնորոշված: Հայկական հարցում տիրում էր ազատ կարծիք արտահայտելու վախկոտ ու խիստ սահմանափակում: Նույնիսկ արգելված էր չնչին տպաքանակով գաղտնի հաղորդագրությունների առաքումը ծրարով, եթե նույնիսկ դրանք պարունակում էին զուտ փաստեր և գերծ էին թուրքական կառավարության վրա որևէ հարձակումից: Սա գրաքննչության մեղքերի դեռ մի փոքր բաժինն է, որը հաստատապես ոչ ավելի քիչ ճակատամարտեր է տանուլ տվել, քան բանակը՝ հաղթանակներ: Բայց մեր հարցում պետք է ուղղակի ապացուցվի, թե դրանով ինչպիսի վնաս է իրեն հասցրել կառավարությունը:

Թուրքական կառավարությունը հայերի դեմ ձեռնարկվող միջոցառումները բացահայտեց աստիճանաբար և երկբայելով: Հունիսի 4-ին, Հայկական հարցի վերաբերյալ առաջին կոմյունիկեում, նա հայտարարում է, որ իրենց միջոցառումները «ոչ մի կերպ չեն ներկայացնում հայերի դեմ ուղղված շարժում»: Միայն հուլիսի 16-ի կոմյունիկեում է այն հայտնում է, որ հաստատված հեղափոխական շարժումների պատճառով «հայերին հեռացրել են սահմանամերձ գոտուց և շրջաններից, որտեղ հաստատված են էտապային ուղիները», որպեսզի նրանց գերծ պահեն ռուսների ազդեցությունից: Դեռ օգոստոսի 27-ին Ժնևի թուրքական գլխավոր հյուպատոսը մամուլում հավաստիացնում է, որ «ամբողջ հայ բնակչությունը՝ տղամարդիկ, կանայք և երեխաները, գտնվում են պետական ատյանների հոգածության ներքո»: Միայն երբ ամբողջ գերմանական մամուլը Հայկական հարցում ամբողջովին անցավ Թուրքիայի կողմը, որը թուրքերի փաստարկներն ընդունում էր ոչ միայն չստուգված ու որպես հավաստի, այլ նույնիսկ մի բան էլ ինքն էր ավելացնում, բացահայտորեն սատարելով թուրքական կառավարությանը: Վանի գրավումից հետո «Միլի» գործակալությունը հայտնում է, «Վանի վիլայեթում բնակվող 180.000 մուսուլմաններից հազիվ 30.000-ն են կարողացել փրկվել: Մնացածը զոհ են դարձել ռուսների ու հայերի հարձակումներից, որոնց ճակատագրի մասին առայսօր հնարավոր չի եղել որևէ բան պարզել»: Գերմանական մամուլը դրանից սարքում է հետևյալը.

«Ինչպես արդեն ապացուցված է, 150.000 մուսուլմաններ զոհ են դարձել հայերին», մինչդեռ իրականում հազիվ թե որևէ մահմեդականի որևէ բան պատահած լինի, և այդ մահմեդականների գերակշիռ մասը կազմում են քրդերը, որոնք ապահով նստած էին իրենց լեռներում: Չարմանալի չէ, որ թուրքերն այդպիսի կողմնապահությունից ավելի են քաջալերվել՝ գերմանական կառավարության նոտաներին պատասխանելով եռանդուն, գրեթե հեզմական հերքումով: Եթե գերմանական կառավարությունը զոհն մի քիչ տեղ թողներ հասարակական կարծիքին, ապա պարզ կդառնար, թե գերմանական ժողովրդի ամենալայն շրջանակներն ինչպիսի նողկանքով են վերաբերվում թուրքական միջոցառումներին, և դա կերևար, եթե մարդիկ կարողանային զոհն ինչ-որ բան իմանալ փաստերի մասին, և նույն թուրքիան քաղաքակիրթ ամբողջ աշխարհի միահամուռ դատավճռին չէր կարողանա վերաբերվել այն ցինիզմով, ինչպես նա վարվեց Հայկական հարցում:

Քիչ չեն եղել գերմանական կառավարության երկչուտ փորձերն այդ ուղղությամբ: Երկու անգամ ընդհանրապես արգելվել են Հայկական հարցի քննարկումները Բեռլինի մամուլի ասուլիսներում: Բայց ամեն անգամ, դրանից անմիջապես հետո, եկել են թուրքական պաշտոնական հաղորդագրություններ, որոնց տարածելը Վուլֆի բյուրոյի միջոցով համարում են իրենց պարտքը: Մինչ մի կողմից առանց այդ հրահանգի էլ ամբողջովին արգելված էին հայամետ հոդվածները, մյուս կողմից մամուլում երբեք չզգացվեց հակահայկական խեղաթյուրված հոդվածների պակասություն, որոնք հերքվել են հայամետ ուժերի բողոքների հիման վրա, բայց առանց այնպիսի լուրջ հետևանքների, որպեսզի բացառեն այդօրինակ նյութերի կրկնությունը:

Քննարկումները հիմա ազատ են: Բայց մենք դրանից այլևս ոչ մի բերկրանք չենք զգում, քանզի կանգնած ենք բեկորների կույտի առջև: Միայն երբ կրկին հնարավոր դառնա անարգել կապը արտասահմանի հետ, գերմանական հասարակությունը անակնկալի կզա, թե որքան ուժգին է Գերմանիան իրեն վնասել գրաքննչության սխալ միջոցառումներով և թե ինչպես է աշխարհը հակադրվել Գերմանիային՝ Հայկական հարցում Գերմանիայի դիրքորոշման վերաբերյալ արտասահմանում ձևավորված ոչ ճիշտ կարծիքի պատճառով:

1919 – 06 – 28 – DE – 002

Սկզբնաղբյուրը՝ PA -AA /R14106

Յոհաննես Լեփսիուսին՝ արտգործնախարարությունից

Բեռլին, 28 իունիսի 1919թ.

Պատճեն

Հարգելի պարոն դոկտոր,

Ձեր «Գերմանիան և Հայաստանը» գիրքը մինչև այժմ դեռ լույս չի տեսել: Ես չգիտեմ, թե դա արդյոք պետք է վերագրել տպագրական դժվարությունների՞ն, թե՞ Ձեր կողմից հարցերի կարգավորմանը: Ես անձամբ ողջունում եմ այդ ձգձգումը և կխնդրեի Ձեզ կշռադատել, թե արդյոք հրատարակումն այժմյան հարաբերություններում չպետք է դեռ ավելի երկար հետաձգել:

Ինչպես գիտեք, Անտանտը «Միասնություն և առաջադիմություն» կոմիտեի անդամների դեմ ընթացող դատում վճռական միջոցներ է ձեռնարկել և մեղադրյալներին տեղափոխում են Մալթա: Հիմա արդեն հստակ է, որ դատավճիռը կկայացնի դաշնակից պետությունների կողմից կազմված դատարանը, որն իհարկե, կկայանա հազիվ մի քանի շաբաթից կամ ամսից: Եթե Ձեր գիրքը լույս տեսնի հիմա, ապա մենք պետք է նկատի ունենանք, որ այն մեր թշնամիները կօգտագործեն դատավարության համար: Հասարակական մեղադրողը, անշուշտ, բաց չի թողնի առիթը՝ իր ռեկվիզիտում օգտագործել գերմանական դեսպանների և հյուպատոսների այս կամ այն թունդ խոսքը: Սա անհաճո միտք է, որ մենք այս կերպ գենք տանք թշնամիներին՝ մեր նախկին բարեկամների դեմ օգտագործելու համար: Արդարության գործին դա չի ծառայի: Առանց այդ էլ բավականաչափ նյութ կա կատարվածը հաստատելու համար: Պարզապես հարց է ծագում, թե արդյո՞ք դա է պահանջում ամբողջ հրատարակման նպատակը, որ այդ գիրքը բոլորի ձեռքերում լինի այն ժամանակ, երբ դատականորեն հաստատվելու է հայերի ջարդի պատասխանատվության հարցը: Ես կարծում եմ, որ այդ հարցը պետք է հերքել: Դաշնակից պետությունների դատարանի խնդիրն է մեղադրյալների մեղքի կամ անմեղության հաստատումը: Չպետք է թույլատրվի այն միտքը, թե առկա է գերմանական կառավարության որևէ մեղսակցություն: Անշուշտ, պետական մեղադրողն ու դատավորը առիթը բաց

չեն բողոքի Գերմանիայի, գերմանական դիվանագետների ու սպաների դեմ թշնամական ելույթներ ունենալու համար: Բայց մենք դրան կենթարկվենք նաև այն ժամանակ, երբ գիրքը նրանց հայտնի դառնա: Այս դեպքում, իհարկե, Գերմանիայի դիրքի վերաբերյալ նրանց կողմնակալ քննադատությունը, ինչպես դա բխում է գրքից, մեզ համար վտանգավոր կլինի, քանի որ այն հայտնի կդառնա ամբողջ աշխարհին, մինչդեռ մեր առարկությունը ավել կամ պակաս լուրջ կմատնվի: Մենք պետք է մեզ ասենք, որ մենք միայն մեկ անգամ հանդես կգանք հասարակության առջև: Դա կլինի Ձեր գրքի լույս տեսնելով: Ես լավ կհամարեի, եթե այդ հրապարակումը լիներ միաժամանակ պատասխանը այն քննադատության, որը դատավարության ժամանակ կլինի Գերմանիայի դիրքի վերաբերյալ:

Մամուլի և քարոզչական ազդեցության հանգամանքների մասին, հարգելի պարոն դոկտոր, Դուք մեծ փորձ ունեք, ինչպես և ես, բայց ես չուզեցա հրաժարվել այս հարցի վերաբերյալ, որն, իհարկե, պետք է Դուք միայնակ որոշեք, իմ տեսակետն արտահայտել:

[Գյուփերտ]

1919 – 08 – 21 – DE – 001

Սկզբնաղբյուրը՝ PA – AA /R14106

Արտգործնախարարությանը՝ Ստոկհոլմում դեսպանորդ Լուիցիուս ֆոն Շոյոդթենից

№ 471/ A. U. № 1750

Ստոկհոլմ, 21 օգոստոսի 1919թ.

Պատերազմի ընթացքում այսպես կոչված հայկական կոտորածների պատճառով Գերմանիայի դեմ ելույթներով հեղեղված է նաև այստեղի մամուլը, հատկապես ձախ լիբերալների և սոցիալիստական թերթերն են զբաղված դրանով: Այդ իսկ պատճառով խորհուրդ կտայի դ-ր Յոհան-Նես Լեփսիուսի «Գերմանիան և Հայաստանը» գիրքը (Պոտսդամի Tempelverlag), որը փաստաթղթերով պարզաբանում է Գերմանիայի դիրքը այդ հարցում, որոշակի ծավալով տարածել այստեղ՝ լուսարան-

ման համար և կխնդրեի այդ նպատակով ինձ համար այդ գրքից ուղարկել մոտ 30 օրինակ:

Լուիցիուս

[Արտգործնախարարության պատասխանը (№ 231) 08.09]

Լեփսիուսի «Գերմանիան և Հայաստանը» գրքի Ձեր ցանկացած օրինակները շուտով կուղարկվեն (տիտղոսը):

Այդ գրքի առնչությամբ Ձերդ գեր. և այլոց կարող եմ ասել հետևյալը:

Հետևյալի իմաստով մինչև այժմ գրվել է դեպի Կոպենհագեն, Բեռն և Հաագա, A № 13677:

Ժողովածուի ստեղծման պատմությունը բխում է նախաբանից: Ըստ դրա՝ փաստաթղթերի ընտրության համար պատասխանատու է միմիայն դ-ր Լեփսիուսը: Ներածությունն էլ բացառապես նրա ստեղծագործությունն է և չի արտահայտում գերմանական կառավարության տեսակետը: Մեր խնդիրը այն է, որ պարզություն մտցնենք թուրքական կառավարության միջոցառումների հանդեպ Գերմանիայի դիրքորոշման մեջ: Այն հարցի վերաբերյալ, թե որ թուրքական ծառայություններն են կրում այդ իրադարձությունների պատասխանատվությունը, թե ինչ դրդապատճառներով են գործել այդ ծառայությունները և թե որքանով են թուրքական ատյանների միջոցառումները պատճառաբանված հայերի ռազմական դավաճանություններով, մենք չպետք է ասենք մեր կարծիքը:

Ցավոք այս գիրքը թշնամական և չեզոք երկրների մամուլում չգտավ սպասված ընդունելությունը: «Թայմս»-ը դրանում տեսնում է Գերմանիայի մեղսակցության հենց փաստագրական ապացույցը և դա օգտագործում է վերին շլեզվիկյան հարցում մեր արդի քաղաքականության դեմ գրգռելու համար: Դանիայում էլ ազդեցությունը թվում է չափազանց աննպաստ: Այս հանգամանքների առկայությամբ՝ մտադրված օգտագործման ժամանակ, պետք է ցուցաբերել զգուշավորություն:

Նաև պետք է նշեն, որ Լեփսիուսը նախապատրաստում է գրքի նաև ֆրանսերեն և անգլերեն հրատարակությունը:

ՇԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Փաստաթղթերի վերևում նշված է տարին, ամիսը, օրը, իսկ վերջին եռանիշ թիվը տվյալ օրվա ընթացքում ստացված փաստաթղթերի հերթական համարն է (օր. 1914-01-15-DE-001) DE-երկիրն է (Deutschland-Գերմանիա)

PA-AA-արտոգործնախարարության քաղաքական արխիվ

R և հնգանիշ թիվը նշանակել է Թուրքիայում Հայկական հարցերին վերաբերող փաստաթղթեր (Ժամանակին եղել է «Թուրքիա 183»)

Անունները և տեղանունները պահպանված են ինչպես բնագրում, Վ.Գուստը ուղղել է միայն ուղղագրական և քերականական սխալները: Ուստի հանդիպում են նույն տեղանվան և անվան տարբեր գրություններ:

Գ և Հ, Յոն. Լեփսիուսի 1919թ. հրատարակած «Գերմանիան և Հայաստանը» գիրքը, ապա նրա գրքի փաստաթղթի համարն է և նշումը, եթե տվյալ փաստաթուղթը կրճատված կամ խմբագրված է եղել: Ի դեպ՝ ինտերնետում տրվում են կարևորագույն այն փաստաթղթերը, որոնք փոփոխված են եղել և նշվում է, թե որ հատվածները:

Ներքևի ստորագրությունները՝ փակագծերով կամ առանց փակագծի, ունեն իրենց նշանակությունը (օր. առանց փակագծերի դա անձամբ ստորագրությունն է, փակագծերով՝ փոխարինող անձը և այլն):

բեղել - հարկ՝ զինվորական ծառայությունից ազատվելու համար
cessat - պատրաստված, բայց չուղարկված փաստաթուղթ
դրագոման - դեսպանության կամ հյուպատոսության աշխատակից՝
արևելյան լեզուների իմացությամբ
դրան - կշռի չափ, մոտ երեք գրամ
դյոնմե - իսլամ ընդունած այլադավաններ, մասնավորապես՝ Սալոնիկի
հրեաները
գափթիե - ոստիկան, հաճախ ժանդարմի հոմանիշը
թեզքերե (թեզքերե նուֆուս) - ուղևորության թույլտվություն
իմամ - մուսուլմանների հոգևոր առաջնորդը
Ltg - թուրքական ֆունտ կամ լիրա - (100 դուրուշին համարժեք)
կազա - տարածքային միավոր, սանջակի մի շրջանը
կայմական - կազայի ղեկավարը (ղեկավարած տարածքը՝ կայմականիկ)
դզլբաշ - թուրք շիիթների անվանումը (բացասական իմ.)
դուրուշ - թուրքական լիրայի 1/100 մասը
մեդրեսե - իսլամական բարձրագույն դպրոց
մեջիդիե - նախկինում թուրքական ոսկեդրամ (6.61գ զուտ ոսկի), հետո
սովորական արծաթադրամ մոտ՝ 20 պիաստր (20 դուրուշ)
մուհաջիր - մահմեդական վտարանդի
մուրախազա - եպիսկոպոս
մուֆտի - բարձրագույն հոգևոր անձ
վիլայեթ - նահանգ
վալի - նահանգապետ
սանջակ (լիվա) - վիլայեթից հետո երկրորդ մեծ տարածքային միավորը
մութասարիֆ - սանջակի կամ լիվայի ղեկավարը, նրա ղեկավարած
տարածքը՝ մութասարիֆիկ
չաուշ - ենթասպա, սերժանտ
չեթե - կամավորականների հրոսակախմբեր՝ կազմավորված հայերին
կոտորելու համար
պիաստր - օսմանյան արծաթադրամ, (1 պիաստրը՝ մոտ 9 պֆեննիգ)
ռայա - ոչ մուսուլման հարկատու հպատակներ (նաև բուրդ գյուղացիներ)
ռեդիֆ - պահեստային զորամաս
վաթան - հայրենիք
վեզիկա - բնակության թույլտվություն
վեզիր - նախարարական տիտղոս մուսալմանական մի շարք երկրներում
փարա - մանրադրամ (պիաստրի կամ դուրուշի 1/40 մասը)
օքքա - կշռի չափ, մոտ 1.34 կգ

ՎՈԼՖԳԱՆԳ ԳՈՒՍՏ

ՀԱՅԵՐԻ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 1915-1916

(Գնրմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերից)

ВОЛЬФГАНГ ГУСТ

ГЕНОЦИД АРМЯН 1915-1916

(Документы из политического архива
министерства иностранных дел Германии)

На армянском языке

Ереван, “Тракан айреник” (“Айастан”) 2005

*Թարգմանիչ՝ Ռ. Յորդանյան
Խմբագիր՝ Ա. Գրիգորյան
Սրբագրիչ՝ Ռ. Մարգարյան
Համակարգչային շարվածքը՝ Գ. Մանուկյանի
Տեխ. խմբագիր՝ Ա. Սահակյան
Կազմի ձևավորումը՝ Երանուհի Վանոյանի*

Տպագրությունը՝ «Եգեա»
հրատարակչատան

Ստորագրված է տպագրության՝ 28.10.2005թ.
Ծավալը՝ 30.5 տպ. մամուլ: Չափսը՝ 60x84 1/16:
Տպաքանակը՝ 1000:
Գինը՝ պայմանագրային:

«Հայաստան» հրատարակչություն. Երևան 9, Իսահակյան